เอกสารการสอนวิชาประวัติ 212

28	เอกสารการสอนวิชาประวัติ 212 : ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์	ณรงค์ พ่วงพิศ.	ร.2	959.34 ณ211อ

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 วัฒนา กรุงเทพฯ 10110 โทร. 2584002-3

959.34
ณ211อ
อ.2.

เอกสารการสอน :

วิชาประวัติ 212 : ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์

26 ก.พ. 2534

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

172061

先生

959.34
ก211ป
ร.2

คำอุทิศ

"ถ้าเอกสารการสอนเล่มนี้จะมีประโยชน์ต่อผู้สนใจประวัติศาสตร์ไทยอยู่บ้างแล้ว ผู้เขียนขออุทิศกุศลผลบุญเหล่านี้ให้กับบิดามารดา และบูรพาจารย์ของผู้เขียนที่มีส่วนเกื้อกูลผู้เขียนมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จนทำให้ผู้เขียนสามารถเรียบเรียงเอกสารการสอนเล่มนี้ออกมาได้"

ณรงค์ พ่วงพิศ

พิมพ์ครั้งที่ 1 มิถุนายน 2525
พิมพ์ครั้งที่ 2 มิถุนายน 2531

จัดพิมพ์โดย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร มิถุนายน 2531

คำนำ

เอกสารการสอนวิชาประวัติ 212 : ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์เล่มนี้ ได้จัดทำขึ้นเพื่อใช้สอนวิชาประวัติศาสตร์ไทย 2 (ประวัติ 212) ในระดับปริญญาตรี วิชาเอกประวัติศาสตร์ ในคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร โดยจัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2525 และได้ทำการปรับปรุงเพิ่มเติมสาระสำคัญบางประการเมื่อจัดพิมพ์ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2531 เอกสารการสอนวิชาประวัติ 212 จะช่วยให้นิสิตผู้เรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ได้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาและการวิเคราะห์ปัญหาในประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ โดยนิสิตจะต้องอ่านเอกสารการสอนเล่มนี้อย่างพินิจพิเคราะห์และอ่านเอกสารอ้างอิงเพิ่มเติมดังปรากฏรายชื่อหนังสืออ้างอิงอยู่ในท้ายบทแต่ละบทแล้ว

อนึ่ง ในการศึกษาวิชานี้จะมีแนวการศึกษาซึ่งประกอบด้วย เนื้อหาสาระสำคัญ แนวคิด วัตถุประสงค์ กิจกรรมระหว่างการศึกษา สื่อการสอน ประเมินผลและเอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน ปรากฏอยู่ในท้ายบทแต่ละบท เพื่อเป็นกรอบสำหรับการสอนวิชาประวัติ 212 ด้วยเช่นกัน

ผู้เขียนหวังว่า เอกสารการสอนวิชาประวัติ 212 เล่มนี้ จะอำนวยประโยชน์ให้กับนิสิตที่เรียนวิชาเอกประวัติศาสตร์ วิชาโทประวัติศาสตร์และวิชาเอกสังคมศึกษา รวมทั้งผู้สนใจประวัติศาสตร์โดยทั่วไป

พรงค์ พ่วงพิศ

1 พฤศจิกายน 2531

สารบาญ

บทที่		หน้า
1	การสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีและการฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองของไทย	1
	การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310	1
	ยุทธศาสตรการวางแผนกู้อิสรภาพของพระยาตากและการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวง	5
	การสร้างอำนาจและความเป็นเอกภาพทางการเมืองภายใน	14
	ปัญหาและสภาวะทางเศรษฐกิจกับการแก้ไข	20
	การสร้างเสถียรภาพทางสังคม	26
	การส่งเสริมทางด้านศิลปวัฒนธรรม	30
	การจัดการปกครองอาณาจักร	32
	การสงครามกับพม่า	35
	การขยายอำนาจของไทยในอาณาจักรใกล้เคียง	38
	การขยายอำนาจเข้าไปในกัมพูชา	38
	การขยายอำนาจเข้าไปในลาว	40
	การหยั่งท่าทีของหัวเมืองมลายู	42
	การสูญเสียอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรี	42
	เชิงอรรถบทที่ 1	51
	แนวการศึกษาบทที่ 1	59
	เนื้อหาของการศึกษาบทที่ 1	59
	แนวคิด	59
	วัตถุประสงค์	60
	กิจกรรมระหว่างการศึกษา	61
	สื่อการสอน	61
	ประเมินผล	61
	เอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน	62

บทที่		หน้า
2	การฟื้นฟูและการทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2398).....	64
	การสถาปนาพระราชวงศ์จักรี.....	64
	การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี.....	65
	ลักษณะการปกครองราชอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์	67
	การปกครองในส่วนกลาง.....	67
	การปกครองในส่วนภูมิภาค.....	70
	ลักษณะกระบวนการยุติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	72
	ลักษณะสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	73
	สถาบันพระมหากษัตริย์.....	73
	พระบรมวงศานุวงศ์.....	77
	ไพร่.....	79
	ทาส.....	83
	พระสงฆ์.....	85
	คนต่างด้าว.....	87
	สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจในสมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	89
	ผลิตผลทางเกษตร.....	90
	ทรัพยากรธรรมชาติ.....	92
	การจัดเก็บภาษีอากร.....	94
	สภาพการค้าขาย.....	96
	เบื้องหลังการปรับปรุงการหารายได้ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	100
	การฟื้นฟูและทำนุบำรุงทางด้านศิลปวัฒนธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	113
	ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	117

บทที่ หน้า

ปัจจัยกำหนดนโยบายต่างประเทศของไทย..... 117
การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทย..... 120
จุดมุ่งหมายในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ..... 120
วิธีดำเนินนโยบายต่างประเทศ..... 122
อุปสรรคในการดำเนินนโยบายและการแก้ปัญหา.... 123
ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับประเทศเพื่อนบ้านในเอเชีย..... 128
ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับจีน..... 128
ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน..... 130
ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับประเทศตะวันตก..... 140
ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับโปรตุเกส.. 140
ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับอังกฤษ.... 142
ผลกระทบซึ่งเกิดจากนโยบายต่างประเทศของไทย.... 152
ผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ..... 152
ผลกระทบทางด้านการเมือง..... 153
ผลกระทบทางด้านการทหาร..... 154
ผลกระทบทางด้านสังคมวัฒนธรรม..... 155
เชิงอรรถบทที่ 2..... 157
แนวการศึกษาบทที่ 2..... 176
เนื้อหาของการศึกษาในบทที่ 2..... 176
แนวคิด..... 176
วัตถุประสงค์..... 177
กิจกรรมระหว่างการศึกษา..... 178
สื่อการสอน..... 178
ประเมินผล..... 178
เอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน..... 179

บทที่ | หน้า

๕ รัตนโกสินทร์ยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก (พ.ศ. 2394-2453) 181

การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2453) 181

สาเหตุของการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 181

การทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ. 183

การปรับปรุงพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 190

การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจ 190

การปรับปรุงทางด้านสังคม 192

การปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครอง 193

การรับวิทยาการตะวันตกและการริเริ่มทำนุบำรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ 195

การปรับปรุงทางด้านการศึกษา 195

การปรับปรุงทางด้านคมนาคม 196

การปรับปรุงทางด้านสาธารณสุข 198

การปรับปรุงวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี 198

การปรับปรุงทางด้านการทหาร 199

ปัญหาความขัดแย้งกับต่างประเทศ 200

กรณีการรุกคามของอังกฤษต่อตรังกานูในพ.ศ. 2405 200

กรณีการรุกคามของฝรั่งเศสในเขมร 202

การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) 205

บทที่ หน้า

แรงผลักดันที่นำไปสู่การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... 205
ภยันตรายจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก..... 205
ความไม่มั่นคงเกี่ยวกับสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระมหากษัตริย์เมื่อแรกเสด็จขึ้นครองราชย์..... 206
การได้รับการศึกษาตามแบบตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... 208
การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว..... 209
- การปฏิรูปสังคม..... 209
- การปฏิรูปทางเศรษฐกิจ..... 220
- การปฏิรูปการเมืองการปกครอง..... 228
- การปฏิรูปการยุติธรรมและการศาล..... 240
- การปฏิรูปการทหาร..... 241
ปัญหาความสัมพันธ์กับต่างประเทศ..... 243
ปัญหาความสัมพันธ์กับฝรั่งเศส..... 244
ปัญหาความสัมพันธ์กับอังกฤษ..... 247
เชิงอรรถบทที่ 3..... 251
แนวการศึกษาบทที่ 3..... 263
เนื้อหาของการศึกษาบทที่ 3..... 263
แนวคิด..... 264
วัตถุประสงค์..... 265
กิจกรรมระหว่างศึกษา..... 266
สื่อการสอน..... 266
ประเมินผล..... 266
เอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน..... 267

บทที่ หน้า

4 การสืบทอดนโยบายการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกและปัญหาที่เผชิญหน้าในยุคหลังการปฏิรูปแผ่นดิน (พ.ศ. 2453-2475)..... 270

ก.ต. การปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครอง..... 270

ความพยายามของคณะทหารในการก่อการยึดอำนาจเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130)..... 271

การจัดตั้ง "ดุสิตธานี" เมืองทดลองประชาธิปไตย พ.ศ. 2461..... 273

การปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดิน (พ.ศ. 2453-2475)..... 274

การจัดตั้งอภิรัฐมนตรีสภาหรือ "คณะรัฐมนตรีชั้นสูง" (Super Cabinet) พ.ศ. 2468..... 275

การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีในรัชกาลที่ 7..... 277

พระราชดำริเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญที่ใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว..... 277

การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2453-2468..... 280

การร่วมลงทุนในธุรกิจอุตสาหกรรม..... 280

การส่งเสริมทางด้านการเกษตร..... 282

การจัดตั้งสภาเผยแพร่พาณิชย์และกระทรวงพาณิชย์..... 284

การตั้งสถาบันการเงิน..... 284

การเปลี่ยนแปลงมาตรา ชั่ง ตวง วัด..... 285

การจัดงานแสดงสินค้าและพาณิชยการ..... 286

การสร้างทางรถไฟ..... 288

ปัญหาเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2453-2468..... 288

บทที่		หน้า
	การแก้ปัญหาเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2468-2475.....	293
	การปรับปรุงความสัมพันธ์กับต่างประเทศ.....	296
	การเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 1 (22 กรกฎาคม 2460).....	296
	การแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับนานาประเทศ.....	299
	การยกเลิกสนธิสัญญาเสียเปรียบกับเยอรมันและออสเตรีย-ฮังการี.....	299
	การแก้ไขสนธิสัญญากับสหรัฐอเมริกา.....	300
	การแก้ไขสนธิสัญญากับฝรั่งเศส.....	301
	การแก้ไขสนธิสัญญากับอังกฤษ.....	302
	การปรับปรุงทางด้านสังคม.....	304
	การปรับปรุงทางด้านการศึกษาของประชาชน.....	304
	การปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณีในสังคม.....	309
	ปัญหาที่เผชิญหน้ารัฐบาลในยุคหลังปฏิรูปแผ่นดิน.....	310
	ปัญหาทางด้านการเมือง.....	310
	ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ.....	313
	เชิงอรรถบทที่ 4.....	314
	แนวการศึกษาบทที่ 4.....	322
	เนื้อหาของการศึกษาบทที่ 4.....	322
	แนวคิด.....	323
	วัตถุประสงค์.....	323
	กิจกรรมระหว่างการศึกษา.....	324
	สื่อการสอน.....	324
	ประเมินผล.....	324
	เอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน.....	325

บทที่ หน้า

5 . การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475..... 327
"คณะราษฎร" ผู้นำในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง.... 327
สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475.. 330
วัตถุประสงค์และอุดมการณ์ของคณะราษฎร..... 335
องค์ประกอบของคณะราษฎร..... 337
แผนการดำเนินงานเพื่อยึดอำนาจการปกครอง..... 338
การประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามและ
การจัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศ..... 343
ผลของการปฏิวัติ พ.ศ. 2475..... 347
เชิงอรรถบทที่ 5..... 349
แนวการศึกษาบทที่ 5..... 351
เนื้อหาของการศึกษาในบทที่ 5..... 351
แนวคิด..... 351
วัตถุประสงค์..... 352
กิจกรรมระหว่างการศึกษา..... 353
สื่อการสอน..... 353
การประเมินผล..... 353
เอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน..... 353

บรรณานุกรม..... 357

บทที่ 1

การสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีและการฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองของไทย

1.1 การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310

ในสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาให้กับพม่าเมื่อ พ.ศ. 2310 นั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า "..ที่จะเกิดสงครามคราวนี้ไม่ปรากฏเหตุอย่างอื่น นอกจากพม่ากำลังเห็นไทยอ่อนแอปลกเปลี้ย เป็นช่องทางที่จะปล้นเอาทรัพย์สมบัติได้ง่าย ๆ ก็ยกทัพมาตีเมืองไทยเท่านั้นเอง.."[1] ปัญหาที่ว่าเพราะเหตุใดกรุงศรีอยุธยาจึงต้องสูญเสียอิสระภาพให้กับกองทัพพม่านั้น ก็อาจจะวิเคราะห์ได้ถึงสาเหตุสำคัญอยู่หลายประการด้วยกัน

ประการแรก ความขัดแย้งทางการเมืองในหมู่ผู้นำไทยในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ไม่นานได้มีผลทำให้เกิดการสูญเสียกำลังคน กำลังอาวุธ กำลังความคิดและทรัพย์สินไปมิใช่น้อย ไม่ว่าจะเป็นสงครามกลางเมืองชิงราชสมบัติกันระหว่างเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศวร์พระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระฝ่ายหนึ่งกับพระบัณฑูรน้อย (ซึ่งต่อมาได้ครองราชสมบัติทรงพระนามว่าพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) พระมหาอุปราชในพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระอีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. 2275 ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงกับทรงกล่าวว่า "เป็นสงครามกลางเมืองที่ใหญ่หลวง ยิ่งกว่าศึกกลางเมืองที่เคยปรากฏในกรุงศรีอยุธยามาก่อน กระเตรียมคนที่จะรบชุ่งกันมาหลายวัน และตั้งค่ายคูขึ้นกลางเมืองโดยเปิดเผย ครั้นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีชัยชนะข้าราชการวังหลวงจึงถูกกำจัดมากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน.."[2] ก็ดี หรือในกรณีของความไม่ปรองดองกันระหว่างกรมขุนอนุรักษ์มนตรี (ต่อมาได้ครองราชสมบัติทรงพระนามว่า ขุนหลวงสุริยามรินทร์หรือพระเจ้าเอกทัศน์) กับกรมขุนพรพินิต (ต่อมาได้ครองราชสมบัติทรงพระนามว่า พระเจ้าอุทุมพร) พระโอรสของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อสิ้นแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนกระทั่งกรมขุนพรพินิตต้องถวายราชสมบัติให้กับกรมขุนอนุรักษ์มนตรีแล้วตนเองทรงออกผนวชก็ดี หรือในกรณีของการกวาดล้าง

สำเร็จโทษบรรดาพระราชวงศ์ เช่น กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี ภายหลังการขึ้นเสวยราชสมบัติของกรมขุนพรพินิตก็ดี[3] หรือกรณีการกวาดล้างผู้คิดการกบฏในตอนต้นรัชกาลขุนหลวงสุริยามรินทร์ด้วยการจับเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช พระยาเพชรบุรี หมื่นทิพเสนา กรมหมื่นเทพพิพิธ แล้วนำตัวมาลงโทษเกือบทั้งหมดก็ดี[4] ล้วนแต่เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความอ่อนแอภายใน อันจะมีผลต่อการป้องกันพระนครในระยะหลังต่อมา เพราะบรรดาเจ้านายและขุนนางที่จะเป็นกำลังสำคัญของแผ่นดินได้ถูกกวาดล้างไปเป็นอันมาก

ประการที่สอง ความไร้ประสิทธิภาพในการทำสงครามป้องกันพระนครก็เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ต้องสูญเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า ความไร้ประสิทธิภาพดังกล่าวอาจสืบเนื่องมาจากการที่ว่างเว้นการศึกสงครามมานานนับตั้งแต่ไทยได้รบกับเขมรในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเมื่อ พ.ศ. 2270 มาแล้ว ก็ไม่ได้ทำสงครามรบพุ่งกับข้าศึกศัตรูจากภายนอกใด ๆ อีกเลย จนกระทั่งมารบกับพม่าในช่วงก่อนเสียกรุงใน พ.ศ. 2310 การว่างศึกเช่นนี้ย่อมไม่บังเกิดผลดีต่อคนไทยแต่ประการใด เพราะทำให้เกิดความประมาทในการป้องกันพระราชอาณาจักร ขาดการฝึกปรือกำลังทัพและการวางแผนการยุทธที่ดี ดังที่ ขจร สุขพานิช ได้กล่าวว่า "..เหมือนทำให้การเตรียมพร้อมไม่มี ความชำนาญในการศึกไม่มี ความชำนาญในการใช้อาวุธไม่มี.."[5] เมื่อต้องมาพบศึกใหญ่ครั้งเสียกรุงขวัญของกองทัพไทยก็กระเจิดกระเจิง เกี่ยวกับเรื่องนี้พอจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ ดังเช่นการวางแผนตั้งรับกองทัพพม่าที่จะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา ภายหลังที่พระเจ้าอลองพญาของพม่าได้โปรดให้ยกกองทัพมาตีทวาย ตะนาวศรีและมะริดไว้ได้โดยง่ายดายใน พ.ศ. 2302 และมีข่าวว่าจะยกทัพล่วงเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยานั้น ฝ่ายไทยก็คาดการณ์ผิดคิดว่าพม่าจะยกทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์และด่านแม่ละเมา ไทยจึงเตรียมทัพไปตั้งรับพม่าในบริเวณดังกล่าว แต่ปรากฏว่ากองทัพพม่ายกทัพเข้ามาทางด่านสิงขร เมืองตะนาวศรีทางเดียว โดยที่ไทยไม่ได้เตรียมการป้องกันด้านนี้ไว้ก่อน ปรากฏว่าพม่ายกทัพเข้ามาถึงสุพรรณบุรีได้อย่างสะดวกสบาย จนกระทั่ง "..กรุงศรีอยุธยาเกิดโกลาหล.."[6]

ถึงกับพระเจ้าเอกทัศน์ทรงมีรับสั่งให้ไปเชิญพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชแล้วมอบราชการทั้งปวงให้บังคับบัญชาต่างพระองค์[7] นอกจากนี้เมื่อกษัตริย์มังระแห่งพม่าโปรดให้เนเมียวสีหบดีเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ทำการปราบปรามหัวเมืองล้านช้างรวบรวมผู้คนยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาทางหัวเมืองเหนือฉะนี้ พ.ศ. 2309 และให้มังมหานรธาคุมทัพมาตีทะวายและหัวเมืองฝ่ายใต้ของไทยให้ได้ทั้งหมดแล้วจึงค่อยยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาด้วยการบรรจบทัพกับกองทัพของเนเมียวสีหบดีที่ยกลงมาจากทางเหนือนั้น ทางฝ่ายไทยก็เกิดความสับสนไปหมด การวางแผนเกณฑ์ผู้คนมารักษาพระนครก็สับสนอลหม่านทั้งที่ในกรุงฯ และหัวเมือง[8] ประเดี๋ยวสั่งให้ปล่อยคนกลับไปบ้านเมือง ประเดี๋ยวให้เกณฑ์คนหัวเมืองกลับเข้ามาใหม่เกิดความสับสนวุ่นวายไปหมด ทั้งนี้ก็เพราะเราว่างศึกใหญ่เช่นนี้มานานจนตั้งอยู่ในความประมาทขาดการเตรียมการวางแผนป้องกันที่ดี ทำให้การป้องกันพระนครเป็นไปอย่างไร้ประสิทธิภาพ เหล่านี้เป็นต้น

ประการที่สาม การโจมตีกรุงศรีอยุธยาของพม่าในครั้งนี้ แผนยุทธศาสตร์ได้เปลี่ยนไปจากเดิม ก่อให้เกิดความยุ่งยากต่อฝ่ายไทยในการวางแผนตั้งรับ แต่เดิมมาพม่ายกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาก็มักจะเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์และมักเข้ามาเพียงทางเดียว แต่ครั้งนี้พม่ากลับใช้ยุทธการแบบ "คีมหนีบ" กล่าวคือ ยกทัพกวาดต้อนผู้คนสะสมเสบียงอาหารลงมาจากทางหัวเมืองฝ่ายเหนือและขึ้นมาจากหัวเมืองฝ่ายใต้ แผนการสงครามของพม่าพยายามตัดขาดหัวเมืองรอบนอกมิให้ติดต่อช่วยเหลือเขตราชธานีได้และการทำสงครามครั้งนี้พม่ามิได้รีบร้อนที่จะยกกองทัพกลับ พร้อมที่จะรบได้ทุกฤดูกาล ไม่ว่าจะเป็นฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลาก โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะล้อมกรุงศรีอยุธยาและโจมตีให้แตกให้ได้จึงจะกลับ เมื่อแผนการศึกของพม่าเป็นเช่นนี้ฝ่ายไทยก็สุดจะตั้งรับได้ เพราะการเกณฑ์ผู้คนเข้าไปไว้ในกำแพงพระนครและยกออกมารบกับพม่าเป็นครั้งคราวเพื่อจะรอฤดูน้ำหลากไหลท่วมมาแล้วกองทัพพม่าจะได้ยกกองทัพกลับนั้นไม่สามารถนำมาใช้ให้ได้ผลอีกต่อไป เมื่อขับไล่พม่าออกไปพ้นกำแพงพระนครไม่ได้ชัยชนะของทหารไทยก็ไม่เหลืออีกต่อไป

ประการที่สี่ กรุงศรีอยุธยาขาดผู้นำที่ดี ในยามที่บ้านเมืองมีศึกสงคราม คับขันเช่นนี้จำเป็นที่จะต้องได้ผู้นำที่เข้มแข็ง มีลักษณะของความเป็นผู้นำกล้าตัดสินใจ และรับผิดชอบในการกระทำของตนเองและรับผิดชอบที่จะแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างทันท่วงที แต่การที่พระเจ้าเอกทัศน์ขึ้นเป็นกษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลาคับขันเช่นนี้ไม่เหมาะสมแน่นอน อย่างเช่นเมื่อครั้งที่พระเจ้าอลองพญาโปรดให้ยกกองทัพมาตีหัวเมืองทะวาย มะริด ตะนาวศรี นั้น กรุงศรีอยุธยาได้ข่าวศึกว่าพม่าจะยกทัพมาตี กรุงศรีอยุธยาได้ใช้ม้าเร็วออกไปสืบดู ได้ข่าวว่าพม่ายกมาทางเมืองมะริด ตะนาวศรี ทางเดียว พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์กล่าวถึงพระเจ้าเอกทัศน์ในขณะนั้นว่า "..พระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงทราบแน่ก็ตกพระทัย ด้วยมิได้มีพระวิจารณ์พระเชาวญาณก็พาลเขลาทรงเชื่อเอาทั้งสามทาง.."[9] นี่ก็เป็นตัวอย่างของความโง่เขลาและความ "ตื้น" ของผู้นำที่ขาดสติขณะอยู่ในภาวะคับขัน หรือเมื่อครั้งศึกพระเจ้าอลองพญาพอบ้านเมืองคับขันก็โปรดให้ไปอัญเชิญกรมขุนพรพินิตหรือพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชแล้วมอบราชการให้บังคับบัญชาต่างพระองค์ ก็แสดงให้เห็นถึงความไร้สติปัญญาของผู้นำได้เป็นอย่างดี

ประการที่ห้า ทางด้านนโยบายต่างประเทศก็เป็นสาเหตุหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้เกิดความอ่อนแอในด้านการป้องกันจนเสียกรุงได้เหมือนกัน ขจร สุขพานิช กล่าวว่า "นโยบายการเมืองของแผ่นดินบกพร่องแทนที่จะคิดเอาเมืองมอญเป็นเมืองกันชนระหว่างประเทศไทยกับพม่า กลับโอบอ้อมอารีต่อพม่าและเกรี้ยวกราดกับมอญ"[10] เรื่องนี้สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเป็นไมตรีกับพม่าและให้การอุปการะแก่นักวานุกองชาวพม่าที่มาปกครองเมาะตะมะ ทำให้มอญที่ต้องการเป็นอิสระจากพม่าไม่พอใจ มอญจะโจมตีพม่าก็เกรงไทยจะช่วยพม่า เรื่องนี้อาจทำให้มอญระแวงไทยและหันไปเป็นใจกับพม่า เมื่อพม่ายกทัพมาตีไทยในระยะหลังต่อมา ความจริงไทยน่าจะเอาหัวเมืองมอญเป็นรัฐกันชนกับพม่าจะดีกว่า

ประการที่หก ความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้แพ้สงครามในครั้งแผนยุทธการ "คีมหนีบ" ของพม่าครั้งนี้ ทำให้ไทยหมดโอกาสที่จะรวบรวมเสบียงอาหารจากหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ได้ นอกจากนี้การที่พม่าเตรียมทำศึกระยะยาวและตั้งล้อมพระนครโดยรอบก็เท่ากับปิดล้อมทางเศรษฐกิจกรุงศรีอยุธยา การอพยพผู้คนเข้ามาอยู่ในกำแพงพระนครก็เท่ากับเพิ่มภาระการกินอยู่มากขึ้น เมื่อนานเข้าความขาดแคลนย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ดังจะเห็นได้ว่าแม้แต่กระสุนดินดำข้างในพระนครก็หายาก ต้องเอาดินปั้นเผาไฟทำกระสุนปืนใหญ่ จนกระทั่งต้องทั้งกฎประกาศแก่เจ้าหน้าที่ว่า "..ถ้าใครจะยิงปืนใหญ่ต้องมาบอกขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนเสียก่อน.."[11] ทั้งนี้เพราะจำเป็นต้องประหยัดกระสุนดินดำไว้ต่อสู้กับพม่าเมื่อถึงคราวจำเป็นจริง ๆ นั่นเอง และเมื่อขุนนางอย่างพระยาพลเทพข้าราชการในกรุงศรีอยุธยายัง "เอาใจออกหากลอบส่งเครื่องศัตราวุธ เสบียงอาหารให้แก่พม่า สัญญาจะเปิดประตูยอมรับ"[12] เช่นนี้ท้องของกองทัพจะเดินต่อไปได้อย่างไร

ในที่สุดกรุงศรีอยุธยาก็ต้องเสียอิสรภาพแก่พม่าใน พ.ศ. 2310[13] นั่นเอง

1.2 <u>ยุทธศาสตร์การวางแผนกู้อิสรภาพของพระยาตากและการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวง</u>

เมื่อเราศึกษาประวัติศาสตร์ไทยตอนกรุงศรีอยุธยาเสียอิสรภาพใน พ.ศ. 2310 นั้น มักจะมีปัญหาถามตัวเองว่า คนไทยในกรุงศรีอยุธยากำลังทำอะไรกันอยู่ จึงปล่อยให้พม่าชุกรากกำแพงเผาเมืองกันอยู่เป็นเวลานานกว่าจะเข้าเมืองได้ แม่ทัพนายกองหายไปไหนกันหมด ปัญหาเหล่านี้ถ้าวิเคราะห์จากสาเหตุของการเสียกรุงแล้ว เราก็จะพบว่าขวัญของคนไทยเหลือน้อยเต็มที การต่อสู้ต่อไปก็จะมีการสูญเสียถ่ายเดียว ครั้นจะหนีออกไปโอกาสจะรอดก็ยากเพราะพม่ากระจายกำลังล้อมพระนครอยู่ทั่วไป ขณะเดียวกันปืนใหญ่ของพม่าก็ทำลายชีวิตของคนไทยในกำแพงเมืองร่อยหรอลงไปทุกวัน แม่ทัพนายกองที่คุมทัพออกไปรบนอกกำแพงเมืองก็ล้มตายลงไปทุกวัน

สถานการณ์เช่นนี้ต้องการผู้นำที่ฉลาดกล้าตัดสินใจมีความสามารถในการรบ สามารถคุมกำลังผู้คนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ และพระยาตากได้แสดงความสามารถให้ประจักษ์ในขณะนั้น

พระยาตากมีนามเดิมว่า สิน[14] บิดา[15] ได้ยกให้เป็นบุตรบุญธรรมของพระยาจักรี เมื่อถวายตัวเข้ารับราชการก็มีความดีความชอบจนกระทั่งได้เป็นเจ้าเมืองตากในแผ่นดินขุนหลวงสุริยามรินทร์ ครั้นต่อมาใน พ.ศ. 2307 พม่าได้ยกทัพมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยและเมืองทะวาย ตะนาวศรี มะริดและตีหัวเมืองต่าง ๆ ทางใต้ของไทยขึ้นมาถึงเมืองเพชรบุรี ทางกรุงศรีอยุธยาได้ส่งกองทัพไทยซึ่งมีพระยาพิพัฒน์โกษากับพระยาตากสินเป็นแม่ทัพไปทันรักษาเมืองเพชรบุรีไว้ได้ ต่อมาใน พ.ศ. 2308 พม่าได้ยกทัพมาตีไทยอีก พระยาตากถูกเกณฑ์ให้ลงมาช่วยรักษาพระนคร ปรากฏฝีมือในการรบพุ่งเข้มแข็งมีบำเหน็จความชอบในการสงคราม จึงโปรดให้เลื่อนเป็นพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชร ก็เกิดศึกพม่าครั้งสำคัญจึงต้องช่วยป้องกันพระนครใน พ.ศ. 2309 และในขณะที่ไทยกับพม่ากำลังรบพุ่งกันอย่างดุเดือดอยู่นั้น "..พระยาวชิรปราการ (สิน) เกิดท้อแท้ใจด้วยเหตุหลายประการและเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาคงจะเสียแก่พม่าแน่ จึงได้พยายามรวบรวมสมัครพรรคพวกได้ประมาณ 500 คน ตีฝ่าข้าศึกซึ่งล้อมกรุงศรีอยุธยาอย่างหนาแน่นออกไปได้.."[16]

พระยาตากนั้นจัดว่าเป็นแม่ทัพที่มีความสามารถผู้หนึ่ง แต่ก็บังเกิดความท้อใจหลายประการนั้น พระยาตากท้อใจด้วยเรื่องอะไร

ในจดหมายเหตุความทรงจำได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "..กรุงเก่าพม่ายกมา 5,000 ล้อมประชิดตั้งค่ายบางระจัน โพธิ์สามต้น ค่ายใหญ่ล้อมรอบ เกาะเมืองอยู่กลางพลในเมืองขึ้นหน้าที่ประจำช่องเสมาเมืองถึง 700,000 ประจุปืนทุกหน้าที่มิให้ยิงสู้ข้าศึกแย่นดินต้น (หมายถึง พระยาตาก - ผู้เขียน) อยู่ที่หน้าวัดพระแก้วได้ยิงสู้พม่าครั้งหนึ่งต้องตกโทษมิให้ยิงให้แจ้งศาลก่อน.."[17]

ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทุมาศ (เจิม) กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "..ขณะเมื่อกรุงเทพมหานครยังมิได้เสียนั้นพระเจ้าอยู่หัวอันมีอภินิหารนับในเนื้อหน่อพุทธางกูรเจ้าทรัสทราบพระญาณว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันตรายเหตุอธิบดีเมืองและราษฎรไม่เป็นธรรม.."[18]

ในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่า "..ฝ่ายทิศเหนือนั้นคือพระยาเพชรบุรีออกที่เป็นทัพหน้ากับพระยาตากสินด้วยกัน ทัพเรือข้างพม่านั้นก็ยกตีเข้ามา พระยาเพชรบุรีจึงลงหลักไว้สู้รบกันเป็นอันมาก ฝ่ายพม่าก็ได้ล้มตายเป็นหนักหนา ข้างพม่าจึงยกทัพหนุนกันเข้ามาอีกเป็นอันมาก จึงฆ่าพระยาเพชรบุรีตาย พระยาตากนั้นก็หนีได้.."[19]

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาบอกว่า ขณะที่พระยาเพชรบุรีกำลังถูกทัพพม่าล้อมอยู่และกำลังสู้รบกันเป็นสามารถนั้น "กองพระยากำแพงเพชร หลวงเศรฐี..รอดูเสียท่าเข้าช่วยอุดหนุนไม่.."[20] ในขณะที่รบกันนั้นข้างพม่าตาย 21 คน ฝ่ายไทยตาย 70 คนเศษ ส่วน "..กองพระยากำแพงเพชรกับหลวงเศรฐีก็ยกขึ้นไปตั้งอยู่ ณ วัดกร่วย วัดพิชัย หากลับเข้ากรุงไม่ เลยตั้งค่ายอยู่ที่นั้น.."[21]

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงความคับขันของกรุงศรีอยุธยาเมื่อเกิดเพลิงไหม้ขึ้นในพระนคร ..ไหม้วัดวาอารามบ้านเรือนของราษฎรรวมแล้วกว่าหมื่นหลัง และตอนนี้เองที่พระยาตากจัดแจงวางแผนหนีออกจากพระนคร[22]

เมื่อวิเคราะห์จากหลักฐานเหล่านี้ก็พอสรุปได้ถึงสาเหตุที่พระยาตากท้อใจต่อการสู้รบ และคิดหนีออกจากพระนครว่ามีอยู่สองสามประการด้วยกัน คือ

ประการแรก พระยาตากขาดความคล่องตัวในการตัดสินใจต่อสู้กับข้าศึก เพราะเห็นว่าอยู่ในสถานการณ์คับขันจำเป็นต้องยิงปืนใหญ่ทำลายข้าศึกก็ต้องขออนุญาตเสียก่อน เพราะนโยบายประหยัดกระสุนและเมื่อตนเองต้องการความรวดเร็วด้วยการสั่งยิงปืนใหญ่โดยมิได้รับอนุญาตก็ได้รับการลงโทษ ด้วยเหตุนี้ก็คงทำให้พระยาตากเห็นลางแพ้อยู่ข้างหน้าแล้ว

ประการที่สอง พระยาตากคงจะพิจารณาด้วยเหตุผลแล้วว่า พระเจ้าแผ่นดินก็ดี ประชาชนพลเมืองก็ดี ต่างมิตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม บ้านเมืองจะต้องเป็นอันตรายแน่ ทั้งนี้ด้านหลักขัตติยราชประเพณีแต่เดิมมาพระมหากษัตริย์ที่จะปกครองบ้านเมืองให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขจะต้องถึงพร้อมซึ่งทศพิธราชธรรม แต่ถ้าพิจารณาถึงพฤติการณ์ของพระเจ้าเอกทัศน์นับตั้งแต่แสดงพระองค์ขัดขวางการครองราชสมบัติของพระเจ้าอุทุมพรก็ดี และแม้ภายหลังเมื่อเกิดศึกพม่าจำเป็นต้องขอร้องให้พระเจ้าอุทุมพรลาผนวชออกมาช่วยบัญชาการศึก ครั้นเสร็จธุระแล้วก็ทรงแสดงท่าทางคุกคามพระเจ้าอุทุมพรจนต้องออกผนวชอีกก็ดี พฤติการณ์ของพระเจ้าเอกทัศน์เช่นนี้บรรดาแม่ทัพนายกองย่อมเข้าใจดีว่าน่ารังเกียจเพียงใด พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงกล่าวว่า "..ครั้งหนึ่งพระเจ้าสุริยามรินทร์สิ้นพระบัญชาต้องทรงเชิญพระอนุชามาว่าราชการแทน เจ้าฟ้าอุทุมพรก็ทรงลาผนวชตามพระราชประสงค์และทรงนำทหารหาญของไทยต่อต้านได้ชัยชนะกู้พระนครไว้ได้ แทนที่พระเจ้าอยู่หัวจะดีพระราชหฤทัยและพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้ เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรเข้าไปเฝ้ากลับปรากฏว่าพระเชษฐาประทับอยู่มีคาบพาดพระเพลา (ตัก) เจ้าฟ้าอุทุมพรก็ทรงเสียพระทัยทูลลากลับไปทรงผนวชดังเดิม เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงเรียกให้เสด็จมาช่วยอีกก็ไม่ทรงยินยอมเสด็จมา.."[23] วิเคราะห์แล้วแม่ทัพนายกองคงต้องนิยมความสามารถของพระเจ้าอุทุมพรและรังเกียจพระเจ้าเอกทัศน์ ความนิยมในตัวพระเจ้าอุทุมพรจะเห็นได้จากการที่ขุนนางและอาณาประชาราษฎรทั้งหลายชวนกันไปกราบทูลวิงวอนพระเจ้าอยู่หัววัดประดู่ เชิญเสด็จลาผนวชออกมาช่วยราชการแผ่นดิน[24] แต่เมื่อลาผนวชออกมาช่วยบ้านเมืองแล้วก็ต้องทรงกลับไปผนวชต่ออีกด้วยความเสียพระทัย พฤติการณ์ของพระเจ้าเอกทัศน์เช่นนี้ พระยาตากเองก็คงจะเห็นได้ว่าทรงมีทศพิธราชธรรมหรือไม่ และเมื่อผู้นำมีพฤติกรรมเช่นนี้คนทั่วไปจะตั้งมั่นอยู่ในธรรมกันสักเพียงไหน โดยเฉพาะยามที่บ้านเมืองกำลังทรุดโทรมเช่นนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้บ้านเมืองจะอยู่รอดได้อย่างไร

ประการที่สาม พระยาตากคงเล็งเห็นด้วยสติปัญญาแล้วว่า สถานการณ์ของกรุงศรีอยุธยากำลังวิกฤตหนักจนยากที่จะเยียวยาได้ ถึงสู้รบไปก็ไม่มีประโยชน์อันใด แทนที่จะกู้สถานการณ์ได้กลับจะต้องพากันสูญเสียชีวิตกันทั้งหมด แต่ถ้าหนีไปตั้งหลักที่อื่น ซึ่งอยู่ห่างไกลออกไปจากกองทัพของข้าศึกอาจมีโอกาสกลับมาแก้ไขสถานการณ์ได้

ความท้อแท้ใจของพระยาตากที่เกิดขึ้นจากสาเหตุประการเหล่านี้ จึงทำให้พระยาตากชุมสมัครพรรคพวกหลบหนีออกจากเมืองหลวงไปก่อนหน้าที่พม่าจะเข้าเมืองได้

อาจมีคำถามว่า การที่พระยาตากกระทำเช่นนี้จะถือว่าพระยาตากละทิ้งหน้าที่และความรับผิดชอบได้หรือไม่ คำตอบก็คือไม่น่าจะถือว่าเป็นการละทิ้งหน้าที่และความรับผิดชอบแต่ประการใด เพราะการที่พระยาตากเลือกหนทางปฏิบัติเช่นนั้นกลับเป็นผลดีต่อบ้านเมืองในระยะหลังต่อมา เพราะถ้าพระยาตากยังดื้อดึงสู้รบต่อไปในขณะนั้น พระยาตากและพวกอาจล้มตายกันหมด แล้วจะมีผู้ใดกู้สถานการณ์กลับคืนได้ในเวลาอันรวดเร็วดังเช่นที่พระยาตากกระทำได้เล่า นอกจากนี้อาจมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่าพระยาตากเป็นกบฏหรือไม่ เพราะดูเหมือนว่าพระยาตากจะยอมรับการยกย่องให้เป็นเจ้าภายหลังที่รบชนะที่บ้านโพสามหาวแล้ว ดังพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีได้กล่าวว่า "..ฝ่ายทแกล้วทหารเห็นกำลังบุญฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ดังนี้ ก็ยกย่องว่าเป็นจอมกษัตริย์สมมติวงศ์.."[25] โดยเหตุผลแล้วจะว่าท่านกบฏก็มิได้ เพราะผู้คนยกย่องท่านเอง และท่านก็มิได้คิดจะแย่งชิงอำนาจจากพระเจ้าเอกทัศน์ประการใด อีกทั้งท่านก็มิได้กระทำพิธีราชาภิเษกด้วย จิตใจของท่านมุ่งแต่จะกู้กรุงศรีอยุธยาคืนจากพม่าเท่านั้น

การหลบหนีออกจากพระนครของพระยาตากกับพวกนับได้ว่าเป็นแผนยุทธศาสตร์ที่ดี เพราะพระยาตากเลือกเส้นทางจากกรุงศรีอยุธยาไปนครนายก ปราจีณบุรีและวกลงมาทางชายทะเลแถบบริเวณพัทยา จอมเทียน (ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดชลบุรีในปัจจุบัน) มุ่งเข้าสู่เมืองระยองและไปออกเมืองจันทบุรี

ที่กล่าวว่า การใช้เส้นทางหลบหนีของพระยาตากในครั้งนี้เป็นการวางแผนยุทธศาสตร์ที่ดี ก็เพราะเหตุว่า

ประการที่หนึ่ง เส้นทางดังกล่าวอยู่มาทางหัวเมืองตะวันออกติดกับชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทย เป็นเส้นทางที่ปลอดจากการรุกคามของกองทัพพม่า ไพร่บ้านชลเมืองในแถบนี้ส่วนใหญ่ยังคงทำมาหากินอยู่อย่างปรกติสุข ถึงแม้ว่าการเดินทัพของพระยาตากจะพบกับกองทัพพม่าที่ติดตามมากวาดต้อนผู้คน แต่ก็เป็นเพียงประปราย เพราะมิได้เป็นจุดหมายสำคัญของกองทัพพม่า ความปลอดภัยของกำลังพลของพระยาตากจึงอยู่ในเกณฑ์สูงสะดวกที่จะรวมกำลังในการกู้อิสรภาพต่อไป

ประการที่สอง เมื่อผู้คนในท้องที่เหล่านี้อยู่อย่างปรกติสุขการทำมาหากินก็ย่อมจะมีเป็นปรกติ เป็นผลดีต่อกองกำลังของพระยาตากในเรื่องเสบียงอาหารเป็นอย่างดี ปัจจัยทางเศรษฐกิจของท้องถิ่นเหล่านี้จะช่วยให้กองกำลังของพระยาตากแข็งแรงเร็วขึ้น

ประการที่สาม พระยาตากสามารถรวบรวมกำลังคนที่มิได้บอบช้ำจากการสู้รบกับพม่าในบริเวณแถบนี้เพื่อเตรียมการกู้อิสรภาพจากพม่าได้ไม่ยากนัก เพราะพระยาตากก็เป็นคนดีมีฝีมือและสติปัญญาอยู่แล้ว เมื่อมาพบผู้คนที่รวมตัวกันอยู่อย่างเป็นกลุ่มเป็นก้อน ไม่ระส่ำระสายเหมือนในกรุงศรีอยุธยาเช่นนี้แล้ว ก็เป็นเรื่องไม่ยากที่จะรวมกำลังทัพกลับไปกู้อิสรภาพ

ประการที่สี่ หัวเมืองชายทะเลเหล่านี้มีพ่อค้าสำเภาจีนติดต่อไปมาค้าขายอยู่เป็นประจำและมีจำนวนมากด้วย พระยาตากเองก็มีเชื้อสายจีนอยู่แล้วย่อมสามารถแสวงหาความร่วมมือทางด้านเสบียงอาหาร อาวุธ ทรัพย์สินเงินทองจากพ่อค้าจีนเหล่านี้เพื่อเป็นปัจจัยในการสู้รบเพื่อเอกราชและอิสรภาพของคนไทยในเวลาต่อมาได้

การที่พระยาตากได้เมืองระยองและเมืองจันทบุรีไว้ในอำนาจ ถึงแม้ว่าในระยะแรกจะได้รับการต่อต้านจากคณะกรรมการเมืองระยองและเจ้าเมืองจันทบุรีก็ตาม แต่ในที่สุดเมืองระยองและเมืองจันทบุรี[26] ก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระยาตากในที่สุด การที่พระยาตากตีได้เมืองจันทบุรีในครั้งนั้นมีผลทำให้บรรดาพ่อค้าสำเภาจีนที่เคยแข็งข้อต่อพระยาตากต้องยอมอ่อนน้อมในที่สุด เพราะสู้แสนยานุภาพของกองทัพ

พระยาตากมิได้ จีนเจียมหัวหน้าพ่อค้าสำเภาจีนเป็นพวกด้วย ครั้งนั้นทำให้พระยาตากมีฐานทางเศรษฐกิจพร้อมที่จะเตรียมการกู้อิสรภาพให้กับกรุงศรีอยุธยาและชาวไทยทั้งปวงในโอกาสต่อมา

พระยาตากได้เมืองจันทบุรีไว้ในอำนาจ ก็มีเวลาในการเตรียมการสะสมเสบียงอาหาร กำลังผู้คนและอาวุธยุทโธปกรณ์ให้พร้อมก่อนลงมือกู้อิสรภาพ ภายหลังปราบพ่อค้าสำเภาจีนได้แล้ว "..ก็เสด็จกลับมา ณ เมืองจันทบูร ยับยั้งอยู่ต่อเรือรบได้ 100 เศษ.."[27]

การต่อเรือรบถึงจำนวน 100 กว่าลำที่เมืองจันทบูรเช่นนี้ แสดงว่าพระยาตากมีแผนการจะใช้กองทัพเรือในการทำสงครามกู้อิสรภาพเป็นแน่ ถ้าเป็นเช่นนั้นพระยาตากจะต้องยกกองทัพเรือจากจันทบุรีเลาะลัดชายฝั่งทะเลมายังปากน้ำเจ้าพระยาแล้วจึงจะขับไล่ทัพพม่าที่ตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่

อย่างไรก็ตาม ยังมิทันที่พระยาตากจะยกกองทัพกลับไปกรุงศรีอยุธยา ก็ได้ทราบข่าวว่ากรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว ราษฎรไทยเดือดร้อนกันไปทั่ว บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยาก็ "..ชวนกันกำเริบอหังการตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้รับพระโองการเป็นหมู่เป็นเหล่ากัน จึงบังเกิดโจรภัย ทุพพิกขภัยต่าง ๆ สัตว์ทั้งปวงอนาถาหาที่พึ่งมิได้.."[28] พระยาตากจึงรีบยกทัพเรือออกจากจันทบุรีมุ่งสู่กรุงศรีอยุธยา

การยกทัพเรือของพระยาตากในครั้งนี้ เมื่อวิเคราะห์ถึงแผนยุทธศาสตร์ของพระยาตากแล้วจะเห็นว่า เป็นแผนยุทธศาสตร์ที่ดีและสอดคล้องกับสถานการณ์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ

ประการแรก การเดินทางโดยกองทัพเรือเช่นนี้นับได้ว่าเป็นการปลอดภัยจากพม่าข้าศึกที่จะส่งกำลังออกต่อต้าน เพราะส่วนใหญ่พม่าจะส่งกองทัพหรือพลตระเวณไปทางบก การแอบลัดเลาะมาตามชายฝั่งทะเลของกองทัพพระยาตากจึงสะดวกสบาย ไพร่พลไม่ต้องบาดเจ็บล้มตายเพราะการต่อสู้ สามารถสงวนกำลังเอาไว้ทำศึกใหญ่ได้เป็นอย่างดี

ประการที่สอง ตามเส้นทางที่ผ่านมามักจะมีเรือสำเภาพ่อค้าจีนขึ้นล่องไปมาอยู่เสมอ โอกาสที่พระยาตากจะรวบรวมเสบียงอาหารโดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกขัญญาหารต่าง ๆ ย่อมทำได้ไม่ยากนักและสามารถรวบรวมกำลังจากชาวจีนที่ยอมอ่อนน้อมได้อีกด้วย

ประการที่สาม กองทัพพม่าที่รักษาเมืองธนบุรีอยู่นั้นไม่มีโอกาสจะรู้ตัวล่วงหน้าเลยว่ากองทัพเรือของพระยาตากจะยกมาทางปากน้ำ เมื่อเกิดการสู้รบกองทัพพม่าจะเกิดความระส่ำระสาย ขวัญของกองทัพไทยจะเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระยาตากยกกองทัพเรือเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการและเข้าโจมตีกองทัพพม่าที่เมืองธนบุรีได้โดยง่ายแล้ว พระยาตากก็ยกทัพตามตีกองทัพพม่าไปจนถึงค่ายโพธิ์สามต้นที่สุกี้พระนายกองของพม่ารักษาอยู่และสามารถตีค่ายของพม่าแตก ขับไล่พม่าออกไปจากพระนครศรีอยุธยาได้

ภายหลังตีค่ายโพธิ์สามต้นของสุกี้พระนายกองได้แล้วเมืองลพบุรีก็ยอมอ่อนน้อม ปรากฏว่าที่เมืองลพบุรีมีพระบรมวงศานุวงศ์ของพระเจ้าเอกทัศน์ลี้ภัยมาพำนักอยู่เป็นอันมาก พระยาตากจึงได้ให้คนไปอัญเชิญมาไว้ยังกรุงธนบุรีและกระทำการชุดพระศพของพระเจ้าเอกทัศน์ขึ้นมาถวายพระเพลิงตามพระราชประเพณี

ภายหลังจากถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว พระยาตากได้ตรวจสภาพทั่วไปของกรุงศรีอยุธยาทั้งหมดแล้วก็เกิดความท้อถอย พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "..ทอดพระเนตรเห็นอัฏฐิกเรวหะคนทั้งปวงอันถึงภัยพิบัติชีพตายด้วยทุพภิกขะ โจระ โรคะ สุมกองอยู่ดุจหนึ่งภูเขาและเห็นประชาชนซึ่งลำบากอดหยากอาหารมีรูปร่างดุจหนึ่งเปตรปีศาจพึงเกลียด ทรงพระสังเวชประดุจมีพระทัยเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติจะเสด็จไปเมืองจันทบุรี จึงสมณพราหมณาจารย์เสนาบดีประชาราษฎรชวนกันกราบทูลอาราธนาวิงวอน.."[29] พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงพระยาตากในขณะนั้นว่า "..เห็นปราสาทและตำหนักใหญ่น้อยที่ข้างหน้าข้างในและอาวาสบ้านเรือนทั้งปวงในกรุงนั้นเพลิงไหม้เสียบ้างยังดีอยู่บ้างก็ทรงพระสังเวชดำริจะกระทำปฏิสังขรณ์บำรุงขึ้นให้ปรกติดังแต่ก่อน.."[30] กล่าว

โดยสรุปก็คือ สภาพของกรุงศรีอยุธยาชำรุดทรุดโทรมมาก ถึงแม้ว่าจะตั้งใจทำนุบำรุงฟื้นฟูอย่างไร ก็บังเกิดความท้อถอยขึ้นในหัวใจของพระยาตากจนได้

อย่างไรก็ตาม การที่ประชาชนให้การสนับสนุนพระยาตากในการเป็นผู้นำของคนไทยต่อไปนั้นพระยาตากมิได้ปฏิเสธ แต่ปัญหามีอยู่ว่าพระยาตากจะฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาใหม่หรือว่าไปหาทำเลที่ตั้งเมืองหลวงใหม่ เมื่อพิจารณาเหตุผลรอบด้านแล้ว พระยาตากคงจะตัดสินใจที่จะใช้วิธีเลือกหาทำเลที่ตั้งเมืองหลวงใหม่โดยละทิ้งกรุงศรีอยุธยาเอาไว้ในสภาพเดิม ทั้งนี้คงมีเหตุผลอยู่ 2 - 3 ประการ กล่าวคือ

ประการแรก กรุงศรีอยุธยานั้นถึงแม้จะเป็นที่มีชัยภูมิน้ำล้อมรอบและเป็นเมืองป้อมปราการมั่นคงก็จริง แต่รี้พลของพระยาตากที่มีอยู่ไม่พอจะรักษากรุงศรีอยุธยาต่อสู้ข้าศึกได้ เพราะขณะนั้นศัตรูยังมีมากทั้งพม่าและคนไทยก็กอื่นอาจยกมาย่ำยีเมื่อหนึ่งเมื่อใดก็ได้[31]

ประการที่สอง กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทางที่ข้าศึกจะมาถึงได้สะดวกทั้งทางบกและทางน้ำ ถ้ามีกำลังไม่พอรักษากรุงศรีอยุธยาก็คงจะเป็นอันตราย[32] ประกอบกับพม่ารู้ชัยภูมิของกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างดีแล้ว แผนการป้องกันกรุงศรีอยุธยาย่อมไม่เป็นความลับสำหรับพม่าอีกต่อไป

ประการที่สาม กรุงศรีอยุธยาทรุดโทรมจนยากที่จะฟื้นฟูขึ้นใหม่ได้ จะต้องใช้กำลังคน กำลังทรัพย์ในการบูรณะซ่อมแซมและอาจต้องใช้เวลาเพราะเป็นเมืองใหญ่และถูกพม่าทำลายเสียหายไปมาก กำลังของพระยาตากและความคับขันของ[illegible] สถานการณ์ไม่อำนวยให้ทำเช่นนั้นได้

ด้วยเหตุนี้ พระยาตากจึงเลือกเอาธนบุรีเป็นที่ตั้งของเมืองหลวงใหม่และการละทิ้งกรุงศรีอยุธยาและเลือกเอากรุงธนบุรีเป็นที่ตั้งเมืองหลวงใหม่นั้นพระยาตากได้ใช้จิตวิทยาแถลงให้คนเห็นชอบร่วมกัน กล่าวคือได้อ้างว่า ได้ฝันไปว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ๆ มาขับไล่มิให้อยู่ แล้วก็เลยกล่าวสรุปว่า "..เมื่อเจ้าของเดิมท่านยังหวงแหนอยู่ฉะนี้ เราช่วนกันไปสร้างเมืองธนบุรีอยู่เถิด.."[33] และคนทั่วไป

ก็เห็นชอบด้วย เนื่องจากคนไทยในสมัยโบราณยังคงเชื่อถือในเรื่องภูติผีและวิญญาณกันมาก

การที่พระยาตากได้เลือกธนบุรีเป็นที่ตั้งเมืองหลวงใหม่นั้น คงมีเหตุผลสำคัญอยู่ 2 - 3 ประการ กล่าวคือ

ประการแรก การตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ธนบุรีก็ไม่ห่างไกลจากกรุงศรีอยุธยา การมีอำนาจอยู่ที่เมืองธนบุรีก็เหมือนมีอำนาจอยู่ในกรุงศรีอยุธยาฐานะย่อมไม่ต่างกันประการใด[34]

ประการที่สอง กรุงธนบุรีตั้งอยู่บริเวณที่มีลำน้ำลึกใกล้ทะเล แม้ว่าข้าศึกมาทางบกไม่มีทัพเรือเป็นกำลังด้วยแล้วก็ยากที่จะมาตีเมืองธนบุรี[35]

ประการที่สาม เมืองธนบุรีเป็นเมืองป้อมปราการและเป็นเมืองขนาดย่อม ย่อมพอเพียงกับกำลังทัพบกและทัพเรือของพระยาตากที่จะรักษาไว้ได้และถ้าจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้จริง ๆ ก็อยู่ใกล้ปากน้ำอาจลงเรือถอยทัพกลับไปจันทบุรีได้โดยง่าย

ประการที่สี่ เมืองธนบุรีตั้งปิดปากน้ำทางที่หัวเมืองเหนือทั้งปวงจะไปมาค้าขายกับต่างประเทศ สามารถกีดกันมิให้หัวเมืองเหนือที่ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ก็กดขี่หาเครื่องศัตราวุธยุทธภัณฑ์จากต่างประเทศได้ แต่พระยาตากจะหาได้ง่าย[36]

ประการที่ห้า เมืองธนบุรีอยู่ติดทะเลบรรดาเรือสำเภาของพ่อค้าไปมาค้าขายอยู่เสมอสะดวกต่อการสร้างสมกำลังทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก

ด้วยเหตุนี้ พระยาตากจึงได้พาผู้คนมาตั้งเมืองหลวงใหม่ที่ธนบุรี และได้ทำพิธีราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระศรีสรรเพชญ[37] ใน พ.ศ. 2310 นั้นเอง

1.3 <u>การสร้างอำนาจและความเป็นเอกภาพทางการเมืองภายใน</u>

เป็นที่น่าสังเกตว่า ขณะที่ไทยตกอยู่ในความระส่ำระสายเพราะกรุงศรีอยุธยาถูกพม่าทำลายจนย่อยยับนั้น พม่ามิได้รุกรานดินแดนอาณาจักรไทยไว้ทั้งหมดยกเว้นแต่บริเวณที่เป็นทางผ่านที่จะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น ดังนั้นจึงมีหัวเมืองต่าง ๆ ที่ปลอดจากการรุกรานของพม่าต่างก็ตั้งตัวเป็นใหญ่ไม่ขึ้นต่อกันและพยายามตั้งตัวเป็นใหญ่เหนือหัวเมืองอื่น ๆ

มีพลเมืองไปเข้าด้วยกับหัวเมืองต่าง ๆ จนกลายเป็นกลุ่มการเมืองซึ่งมีอยู่ทั้งหมดด้วยกัน 5 กลุ่ม รวมทั้งกลุ่มของสุกี้พระนายกองที่พม่าปล่อยให้ทำหน้าที่เก็บทรัพย์กวาดเชลยส่งไปยังพม่าแล้วมีทั้งหมด 6 กลุ่มด้วยกัน

กลุ่มแรก ได้แก่ กลุ่มสุกี้พระนายกอง มีสุกี้พระนายกองซึ่งพม่าตั้งให้เป็นหัวหน้าคุมกำลังประมาณ 3,000 คน ตั้งมั่นอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้นด้านเหนือของกรุงศรีอยุธยา และให้คนไทยชื่อนายทองอินคุมกำลังตั้งอยู่ที่ชนบุรีคอยกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินที่ตกค้างรวบรวมส่งไปให้เมืองพม่า

กลุ่มที่สอง ได้แก่ กลุ่มพระยาพิษณุโลก (เรือง) ตั้งตัวเป็นเจ้าที่เมืองพิษณุโลก มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองพิชัยลงมาจนถึงนครสวรรค์ พระยาพิษณุโลกนี้เคยเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่เข้มแข็งในการสงครามมีชื่อเสียงปรากฏจึงมีผู้ยินยอมเข้าเป็นสมัครพรรคพวกมาก

กลุ่มที่สาม ได้แก่ กลุ่มเจ้าพระฝาง (เรือน) เป็นประมุขของคณะสงฆ์ที่เมืองสวางคบุรีอยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งตัวเป็นเจ้าทั้ง ๆ ที่เป็นพระ ชาวบ้านเรียกว่าเจ้าพระฝาง มีวิทยาคมและมีผู้นับถือมากว่าเป็นผู้วิเศษ จึงสามารถรวบรวมสมัครพรรคพวกตั้งตัวเป็นใหญ่ได้ทั้ง ๆ ที่เป็นพระ

กลุ่มที่สี่ ได้แก่ กลุ่มเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ได้ตั้งตัวเป็นเจ้าเมืองที่นครศรีธรรมราช ชาวบ้านเรียกกันว่า "เจ้านคร" มีอาณาเขตตั้งแต่ท่อแดนมลายูขึ้นไปจนถึงเมืองชุมพร เจ้านครนี้เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเข้าถวายตัวทำราชการมีความชอบได้เป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาเจ้าพระยานครฯ เดิมมีความผิดต้องออกจากตำแหน่ง พระปลัดได้รั้งราชการอยู่จนเสียกรุงศรีอยุธยาจึงได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า

กลุ่มที่ห้า ได้แก่ กลุ่มกรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองพิมาย ชาวบ้านเรียกว่า "เจ้าพิมาย" กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงผนวชในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ แต่ภายหลังคิดกบฏ

จึงถูกเนรเทศไปอยู่เกาะลังกา ต่อมาเมื่อพระเจ้าอลองพญายกทัพมาตีไทย กรมหมื่นเทพพิพิธได้ข่าวเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าจึงกลับมาไทยและภายหลังได้ตั้งตัวเป็นเจ้าชื่นที่เมืองพิมาย

กลุ่มที่หก ได้แก่ กลุ่มพระยาตาก (สิน) ไปตั้งตัวเป็นใหญ่ที่เมืองจันทบุรี ชาวบ้านมักเรียกกันว่า "เจ้าตาก" มีฝีมือในการรบพุ่งเข้มแข็งและพระยาตากนี้เองที่สามารถกู้กรุงศรีอยุธยากลับคืนจากพม่า

ภายหลังจากที่กลุ่มของพระยาตากได้ขับไล่พม่าออกจากกรุงศรีอยุธยาไปแล้ว พระยาตากจึงได้กระทำพิธีราชาภิเษกเป็นกษัตริย์และสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี

หลังจากที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว ก็ต้องจัดการดูแลปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่ยังมีผู้คนอาศัยอยู่ เพื่อประโยชน์ในการรวบรวมกำลังคนใช้ในการผลิตและการทำสงคราม ด้วยเหตุนี้จึงทรงตั้งข้าราชการออกไปรักษาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งหลายที่มีผู้คนพอจะรวบรวมตั้งเป็นเมืองได้โดยเร็ว ซึ่งได้แก่ กรุงเก่า ลพบุรี อ่างทอง ฉะเชิงเทรา ระยอง จันทบุรี ตราด นครชัยศรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี รวมทั้งหมด 11 เมือง[38]

ในขณะเดียวกันพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงแบ่งทหารให้ออกไปเป็นกำลังตั้งประจำอยู่ตามหัวเมืองหลายแห่ง เช่น ที่ตำบลบางกุ้งเขตแดนเมืองสมุทรสงครามต่อแดนเมืองราชบุรี กองด่านรักษาปากน้ำหรือเขตแดนที่ติดต่อกับกลุ่มการเมืองอื่น ๆ ในขณะนั้นเป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ถ้าพ้นจากศึกพม่าแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็จำเป็นจะต้องปราบกลุ่มการเมืองอื่น ๆ ให้ราบคาบเพื่อความเป็นเอกภาพทางการเมืองภายใน เพราะมิฉะนั้นจะไม่สามารถผนึกกำลังในการต่อสู้กับพม่าข้าศึกได้ แผนการปราบปรามกลุ่มการเมืองต่าง ๆ จึงเริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2311 ด้วยการยกกองทัพเรือจากธนบุรีเพื่อปราบปรามพิษณุโลกแต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ได้รับการต่อต้านจนกระทั่งเจ้ากรุงธนบุรีบาดเจ็บต้องยกทัพกลับ ส่วนทางพิษณุโลกพระยาพิษณุโลกเห็นเป็นโอกาสเหมาะตั้งตัว

เป็นกษัตริย์ พอราชาภิเษกได้ 7 วันก็ประชวรและถึงแก่พิราลัยในที่สุด พระอินทร์อากร น้องชายพระยาพิษณุโลกได้ขึ้นครองเมืองแทน เมืองพิษณุโลกเริ่มอ่อนแอทรุดโทรมลง ด้วยเหตุนี้เจ้าพระฝางเห็นเป็นโอกาสก็ยกทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลกเอาไว้ได้ในที่สุด

ทางฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อทราบข่าวว่าพระยาพิษณุโลกถึงแก่พิราลัย และเมืองพิษณุโลกเกิดรบพุ่งกับเจ้าพระฝางเมืองสวางคบุรี เห็นเป็นโอกาสเหมาะจึงยกทัพไปตีเมืองนครราชสีมา ทางฝ่ายเจ้าพิมายเห็นว่าไม่มีทางต่อสู้กับกองทัพกรุงธนบุรีได้ ก็พาครอบครัวหนีออกจากเมืองแต่แล้วภายหลังก็ถูกจับตัวได้ การได้เมืองนครราชสีมาทำให้อาณาเขตทางด้านทิศตะวันออกขยายออกไปเท่ากับสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

ต่อมาใน พ.ศ. 2312 พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เตรียมทัพยกลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช โดยพระองค์โปรดให้ทัพหน้าล่วงไปก่อน ส่วนพระองค์เสด็จยกทัพหลวงตามไปภายหลังและสามารถตีเมืองนครศรีธรรมราชได้ มีผลให้อำนาจของกรุงธนบุรีขยายไปถึงสงขลา พัทลุงและเทพาด้วย

ใน พ.ศ. 2313 พระเจ้ากรุงธนบุรีก็สามารถปราบปรามเจ้าพระฝางเมืองสวางคบุรีได้เป็นผลสำเร็จ ซึ่งในขณะเดียวกันก็ยึดเมืองพิษณุโลกได้ด้วย

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถปราบปรามกลุ่มการเมืองที่เป็นคนไทยด้วยกันทั้ง 4 กลุ่มเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. 2313 ก็ทำให้อาณาเขตของกรุงธนบุรีขยายกว้างขึ้น การได้เมืองพิษณุโลกและเมืองสวางคบุรีก็ทำให้เมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาในราชอาณาเขตทั้งหมดทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ[39] กลับมาขึ้นกับกรุงธนบุรีตามเดิม ที่ยังมิได้กลับคืนมาเป็นของไทยก็มีตะนาวศรีและเมืองมะริดที่ตกอยู่กับพม่า ส่วนกรุงกัมพูชาและเมืองมลายูประเทศราชยังตั้งแข็งเมืองอยู่ รวมทั้งหัวเมืองล้านนาด้วย

ปัญหาที่น่าจะหยิบยกขึ้นมาพิจารณาในที่นี้ก็คือว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีนโยบายที่จะพึงปฏิบัติต่อกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ที่เป็นคนไทยด้วยกัน แต่ต้องมาพ่ายแพ้

ต่อพระองค์ อย่างไรจึงจะเกิดผลดีต่อการผนึกกำลังคนไทยเข้าด้วยกันเพื่อเตรียมการไว้สู้รบกับพม่า ซึ่งเป็นข้าศึกต่างชาติต่างภาษากับไทย

ประการแรก พิจารณาจากกรณีของกรมหมื่นเทพพิพิธ ภายหลังที่เมืองนครราชสีมาได้ กรมหมื่นเทพพิพิธหนีออกจากพิมายแต่ชุนชนะชาวเมืองนครราชสีมาตามจับกุมตัวกรมหมื่นเทพพิพิธมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ พระองค์โปรดให้ตั้งชุนชนะเป็นพระยากำแหงสงครามครองเมืองนครราชสีมา ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธโปรดให้เอาตัวไปประหารชีวิตเพราะแสดงอาการกระด้างกระเดื่อง ก็เหมาะสมกับสถานการณ์เพราะทรงได้พระยากำแหงสงครามชาวเมืองนครราชสีมาเป็นพวก ขณะเดียวกันก็ประหารชีวิตกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นการตัดไฟแต่ต้นลม เพราะถ้าปล่อยไว้กรมหมื่นเทพพิพิธอาจก่อเรื่องยุ่งยากขึ้นได้

ประการที่สอง พิจารณาจากกรณีของการปราบปรามเมืองนครศรีธรรมราช ภายหลังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถยึดเมืองนครศรีธรรมราชได้พร้อมทั้งเมืองขึ้นของนครศรีธรรมราชส่วนหนึ่งได้แล้ว ต่อมามีการจับกุมตัวเจ้านครศรีธรรมราช เจ้าพัดบุตรเขยเจ้าถลาง พระยาพัทลุงและหลวงสงขลาได้ มีการพิจารณาโทษบุคคลที่ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเหล่านี้ตามโทษานุโทษ สำหรับเจ้านครศรีธรรมราช คณะลูกขุนได้ปรึกษาว่าโทษถึงสิ้นชีวิต แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วยกลับหันไปใช้นโยบายสร้างทัศนคติอันดีงามระหว่างคนเมืองใต้กับเขตราชธานี เพื่อประโยชน์ทางการเมืองต่อไป โดยมีรับสั่งว่า - "..เวลาบ้านแตกเมืองเสียต่างคนต่างตั้งตัวหมายเป็นใหญ่ด้วยกัน เจ้านครยังไม่เคยเป็นข้ามาแต่ก่อนที่รบพุ่งต่อสู้จะเอาเป็นความผิดไม่ได้ ครั้นจับตัวมาได้เจ้านครก็อ่อนน้อมยอมเป็นข้าโดยดี[40] ควรเอาตัวเข้าไปไว้รับราชการที่ในกรุงฯ.."[41] นี่ก็แสดงให้เห็นว่าแผนการสร้างความเป็นเอกภาพทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีล้ำลึกนัก เพราะการไม่ลงโทษเจ้านครฯ ก็เป็นการเอาใจชาวเมืองนครศรีธรรมราชและหัวเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราชอยู่แล้ว ยิ่งบอกว่าจะเอาตัวเข้าไปรับราชการในกรุงธนบุรี ก็แสดงว่าทรงพอพระทัยในความสามารถ แต่ในขณะ

เดียวกันก็เป็นการประกันในความจงรักภักดีต่อกรุงธนบุรีของชาวเมืองนครศรีธรรมราช และตัวเจ้านครฯ เองอีกด้วย ซึ่งในที่สุดหัวเมืองทางใต้ซึ่งอยู่ในอำนาจและอิทธิพลของเมืองนครศรีธรรมราชก็สามารถเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับกรุงธนบุรีได้

ประการที่สาม ในกรณีตีเมืองพิษณุโลกกับเมืองสวางคบุรีนั้น จะพบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะต้องตีให้ได้ ถึงแม้ว่าการปราบเมืองพิษณุโลกครั้งแรกใน พ.ศ. 2311 ภายหลังที่ได้สถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีแล้วจะไม่สำเร็จและพระองค์เองต้องได้รับบาดเจ็บก็ตาม แต่ก็พอยกทัพไปตีเมืองพิษณุโลกใหม่ใน พ.ศ. 2313 ซึ่งในครั้งนี้มุ่งหมายตีเมืองพิษณุโลกที่กำลังตกอยู่ใต้อิทธิพลเจ้าพระฝางเมืองสวางคบุรี และปราบปรามเจ้าพระฝางที่เมืองสวางคบุรีอย่างเฉียบขาดอีกด้วย ทั้งนี้เพราะก่อนหน้าที่จะยกทัพขึ้นไปตีหัวเมืองเหนือครั้งนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้ข่าวว่าเจ้าพระฝางให้กองทัพลาดตระเวณถึงเมืองอุทัยธานีและเมืองชัยนาทเป็นทำนองจะคิดลงมาตีกรุงธนบุรี ถ้าไม่จัดการศึกครั้งนี้ให้เด็ดขาดจะก่อให้เกิดความยุ่งยากได้ เพราะหัวเมืองเหนือก็เป็นแหล่งเสบียงอาหารและกำลังคนในการสู้รบกับพม่าที่สำคัญเหมือนกัน ถ้าหัวเมืองเหนือเกิดมาอยู่ในเงื้อมมือของพม่า ความคับขันอาจเกิดขึ้นได้กับธนบุรีในโอกาสต่อไป การจัดการกับกลุ่มการเมืองทางภาคเหนืออย่างเด็ดขาดและการที่ตั้งพระยายมราช (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์-พิษณาวาธิราชอยู่สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกและให้ปลดเจ้าพระยาจักรี (แขก) ซึ่งอ่อนแอในการสงครามออกจากตำแหน่งสมุหนายก แล้วทรงตั้งพระยาอภัยรณฤทธิ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เป็นพระยายมราชและให้บัญชาการกระทรวงมหาดไทยในตำแหน่งสมุหนายกดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด นับได้ว่าทรงตั้งใจที่จะผนึกกำลังทางหัวเมืองฝ่ายเหนือให้รวมกับกรุงธนบุรีอย่างรวดเร็วเพื่อความเป็นเอกภาพทางการเมือง ทั้งนี้อาจจะพิจารณาได้จากการเลื่อนตำแหน่งที่สำคัญและมีความรับผิดชอบสูง ให้กับพระยายมราชและพระยาอภัยรณฤทธิ์ผู้มีความสามารถตามลำดับ แสดงว่า

ทรงใช้คนที่ทรงวางพระราชหฤทัยในความสามารถทำหน้าที่รับผิดชอบงานสำคัญในครั้งนั้นได้เป็นอย่างดี

ภายหลังการปราบปรามกลุ่มการเมืองทั้ง 4 กลุ่มราบคาบแล้ว ก็เป็นสัญญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นว่าอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เริ่มมีความมั่นคงและเข้มแข็งมากขึ้นในขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นเอกภาพทางการเมืองภายในของไทยในยุคที่มีกรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวงในระยะเริ่มแรกได้ดีพอสมควร

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีจะสามารถผนึกกำลังของคนไทยในส่วนต่าง ๆ ของราชอาณาจักรเท่าที่กรุงศรีอยุธยาเคยมีมาก่อนได้ดีพอสมควรด้วยการปราบปรามกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ที่แตกแยกกันอยู่ให้รวมตัวกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้แล้วก็ตาม แต่ถ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่สามารถแก้ปัญหาขั้นพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่กรุงธนบุรีกำลังเผชิญหน้าอยู่ได้แล้ว ความเป็นเอกภาพทางการเมืองอาจไม่ถาวรไปได้ ดังนั้นจึงเห็นสมควรที่จะได้กล่าวถึงปัญหาเศรษฐกิจและการแก้ไขต่อเนื่องกันไปก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องอื่น

1.4 <u>ปัญหาและสภาวะทางเศรษฐกิจกับการแก้ไข</u>

ตลอดระยะเวลา 15 ปีนับตั้งแต่ พ.ศ. 2310 จนถึง พ.ศ. 2325 ปัญหาสำคัญที่กำลังเผชิญหน้าและท้าทายความสามารถของพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกปัญหาหนึ่งนอกเหนือไปจากปัญหาความปลอดภัยและความมั่นคงของราชอาณาจักรก็คือ ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ สภาพของความอดอยากและขาดแคลนเครื่องบริโภคและอุปโภคยังคงเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลานับตั้งแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้สถาปนากรุงธนบุรีจนถึงสิ้นรัชกาล แต่ถึงกระนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีก็สามารถผ่านพ้นความยุ่งยากเหล่านั้นไปได้โดยมีสิ่งเกื้อหนุนรวมทั้งนโยบายในการแก้ไขที่ก่อให้เกิดผลดีต่อสภาวะเศรษฐกิจหลายประการด้วยกัน

ก่อนอื่นจะได้วิเคราะห์ถึงปัจจัยและสภาพแวดล้อมที่ก่อให้เกิดปัญหาเศรษฐกิจตลอดรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าประกอบไปด้วยสิ่งใดบ้าง

ประการแรก ผลของการที่พม่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาทั้งทางด้านเหนือและด้านใต้แบบ "คีมหนีบ" และตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่เป็นเวลานานก่อนจะตีกรุงศรีอยุธยาแตก จะมีผลให้เกิดความขาดแคลนเพราะเสบียงอาหารและผู้คนจะถูกพม่ากวาดต้อนไปหมด แรงงานที่จะใช้ในการผลิตก็ลดน้อยลงเพราะที่เหลือจากพม่ากวาดต้อนก็จะอพยพเข้ามาเตรียมการต่อสู้ป้องกันพระนครภายในกำแพงเมืองแรงงานที่จะผลิตข้าวก็จะมีไม่มากเท่าที่ควร เสบียงอาหารที่มีอยู่ก็ร่อยหรอลงไป ในที่สุดสภาพความอดหยากและหิวโหยก็บังเกิดขึ้น จนกระทั่งเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีจึงต้องทรงพระกรุณาให้ "..แจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรทั้งหลายซึ่งอดโซอนาถาทั่วสีมามณฑลเกลื่อนกล่นกันมารับพระราชทานมากกว่าหมื่น.."[42]

ประการที่สอง การทำสงครามปราบชุมนุมต่าง ๆ ทั้งฝ่ายเหนือ ตะวันออก เฉียงเหนือและฝ่ายใต้ ย่อมต้องอาศัยแรงงานไปในการตระเตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์สำหรับการสู้รบ เช่น การต่อเรือรบ การระดมพลฝึกปรือการรบ เหล่านี้เป็นต้น จะมีผลกระทบต่อแรงงานที่ใช้ในการผลิตอยู่บ้างจะทำให้ผลิตได้น้อยลง นอกจากการปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ แล้วยังต้องทำสงครามกับพม่า รบกับกัมพูชา รบกับเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ รบกับเชียงใหม่ สงครามเหล่านี้เกิดขึ้นทุกปีตลอดระยะเวลา 15 ปี และจะต้องส่งผลกระทบต่อภาวะเศรษฐกิจของไทยในขณะนั้นเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้ารบมากก็ผลิตได้น้อยเป็นหลักธรรมดา

ประการที่สาม ในระยะแรกของการสร้างเมืองหลวงใหม่ การก่อสร้างพระราชวังก็ดี การสถาปนาเจ้านายต่าง ๆ ก็ดี การปูนบำเหน็จให้กับแม่ทัพนายกองขุนนางใหญ่น้อยต่าง ๆ ก็ดีเป็นการเพิ่มพูนรายจ่ายให้สูงขึ้นทั้งสิ้น

ประการที่สี่ ในสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงรับเร่งฟื้นฟูและทำนุบำรุงพระศาสนาตลอดจนได้ชำระสะสางคณะสงฆ์ให้ทั้งมั่นอยู่ในพระธรรมวินัย ทั้งนี้เนื่องจาก

172961

ได้ทรุดโทรมลงมากในยุคบ้านเมืองเกิดจลาจล จึงจำเป็นต้องใช้พระราชทรัพย์เป็นอันมาก ดังปรากฏหลักฐานว่า "..ทรงพระราชศรัทธาจ้างให้หมู่เสนาทหาร พลเรือน สร้างพระวิหาร เสนาสนะ กุฏิมากกว่า 200 กุฏิ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก.."[43] หรือในบางครั้งก็ทรง "..จ้างข้าทูลละอองฯ ให้ฐาปนาบูรณ ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ พระระเบียง ศาลากุฏิ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก.."[44] ดังนี้ เป็นต้น ที่ยกมากล่าวนี้ก็เป็นตัวอย่างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

เนื่องจากมีปัจจัยและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ที่จะต้องทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ซึ่งหมายถึง ความกระทบกระเทือนที่จะส่งผลไปยังภาวะเศรษฐกิจโดยส่วนรวมเช่นนี้แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีนโยบายที่จะผ่อนปรนความเดือดร้อนของราษฎรทางเศรษฐกิจประการใด หรือมีปัจจัยอื่นใดที่มีผลกระทบทำให้ภาวะเศรษฐกิจดีขึ้นจึงเป็นปัญหาที่น่าจะวิเคราะห์หาคำตอบเช่นเดียวกัน

นโยบายการแก้ปัญหาเศรษฐกิจและปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดผลดีต่อภาวะเศรษฐกิจในสมัยธนบุรีที่สำคัญมีดังนี้

ประการแรก การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเกี่ยวกับความอดหยากและขาดแคลนด้วยการพระราชทานข้าวสารให้แก่บรรดาข้าราชการ ทหาร พลเรือนทั้งไทยและจีน คนละ 1 ถังต่อ 20 วัน นอกจากนี้ก็ทรงแจกจ่ายอาหารเลี้ยงดูแก่พลเรือนที่อดโซด้วย[45]

ประการที่สอง ในระยะแรกที่ขึ้นครองราชย์เป็นภาวะที่เพิ่งผ่านพ้นการจลาจลวุ่นวายจากศึกสงคราม จึงยังไม่มีผู้คนจะทำไร่ทำนาเพื่อเพิ่มผลผลิตให้พอเลี้ยงดูผู้คน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแก้ปัญหาการขาดแคลนเฉพาะหน้าด้วยการซื้อข้าวสารจากพ่อค้าสำเภาจีนในราคาที่แพงถึงถังละ 3 - 4 - 5 บาท เพื่อแจกจ่ายคนทั้งปวง[46] เมื่อข่าวข้าวสารขายได้ราคาแพงในกรุงธนบุรีแพร่ออกไปก็ทำให้บรรดาพ่อค้าจีนบรรทุกข้าวจากที่อื่นมาขายมากขึ้น ทำให้ราคาข้าวสารถูกลงเป็นประโยชน์ต่อราษฎรไทย

ประการที่สาม โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่และผู้น้อยทำนาปีละ 2 ครั้ง ใน พ.ศ. 2311 เป็นการแก้ปัญหาความขาดแคลนเพราะข้าวสารราคาสูงถึงเกวียนละ 2 ชั่ง ราษฎรได้รับความเดือดร้อนกันมาก[47]

ประการที่สี่ ใน พ.ศ. 2311 นั้นเอง ปรากฏว่าข้าวในยุ้งฉางและทรัพย์สินต่าง ๆ เสียหายเป็นจำนวนมาก เพราะมีกองทัพหนูพากันมากัดกินเป็นจำนวนมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงรับสั่งให้ข้าราชการและพลเรือนทั้งหลายจับหนูมาส่งกรมพระนครบาลทุกวันหนูจึงสงบหายไป[48]

ประการที่ห้า ทรงให้การส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศและพ่อค้าที่มีบทบาทสำคัญในช่วงนี้ก็คงจะเป็นพ่อค้าจีน ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีได้กล่าวถึงสภาวะการณ์ทางการค้าภายหลังการสถาปนากรุงธนบุรีแล้วว่าบรรดาหัวเมืองใหญ่น้อยต่าง ๆ ที่ตั้งตัวเป็นอิสระก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีและพากันถวายเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิได้ทรงถือโทษได้พระราชทานบรรดาศักดิ์และทรัพย์สินเงินทองกันโดยทั่วหน้าทรงโปรดให้คนเหล่านั้นถวายน้ำพิพัฒน์สัตยาเพื่อประกันความซื่อสัตย์ของตน เมื่ออำนาจทางการเมืองของพระองค์มั่นคงเช่นนี้ก็ปรากฏว่า "..ขณะนั้นลูกค้าวานิชได้ทำมาค้าขายเป็นสุขบริบูรณ์.."[49] และอีกตอนหนึ่งเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเตรียมการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ใน พ.ศ. 2313 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีก็กล่าวว่า "..ครั้งนั้นข้าวแพงเกวียนละ 3 ชั่ง ด้วยเตชะบารมีโพธิสมภาร กำปั่นข้าวสารมาแต่ทิศใต้ก็ได้เกณฑ์ให้กองทัพเหลือเฟือ.."[50] กล่าวโดยสรุปก็ต้องถือว่าการค้ากับต่างประเทศก็สามารถช่วยบรรเทาความขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคภายในบ้านเมืองได้อย่างหนึ่งถึงแม้ว่าจะช่วยไม่ได้ทั้งหมดก็ตาม

ประการที่หก พฤติการณ์ชั่วร้ายของคนจีนในราชอาณาจักรบางครั้งก็เกิดผลดีต่อภาวะเศรษฐกิจในช่วงนี้ได้อย่างไม่ได้ตั้งใจ จากจดหมายเหตุของบาทหลวงฝรั่งเศสที่มีชื่อว่า มองสิเออร์คอร์ ซึ่งได้เข้ามากรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2312 ได้กล่าวว่า "..เมื่อปีก่อนและในปีนี้พวกจีนและไทยไม่ได้หากินอย่างอื่น นอกจากเที่ยวทำลายพระพุทธรูปและพระเจดีย์ พวกจีนได้ทำให้เงินทองในเมืองไทยไหลไปเหมา และการที่ประเทศสยามกลับตั้งตัวได้เร็วเช่นนี้ก็เพราะความหมั่นเพียรของพวกจีน ถ้าพวกจีน

ไม่ใช่เป็นคนมักได้แล้วในเมืองไทยทุกวันนี้คงจะไม่มีเงินใช้เป็นแน่.."[51] เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องด้วยคนไทยมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก การก่อสร้างพระเจดีย์พระพุทธรูปก็มักบรรจุแก้วแหวนเงินทองเอาไว้ด้วยเป็นจำนวนมาก เมื่อบ้านเมืองเกิดจลาจลวุ่นวายพวกคนจีนที่รู้ช่องทางก็พากันทำลายพระพุทธรูป ทำลายเจดีย์ ขนเงินทองบรรทุกเรือสำเภากลับไปเมืองจีนก็มาก ที่เอามาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันในท้องตลาดก็มาก ทำให้เงินทองสะพรัดในท้องตลาด จดหมายเหตุของมองสิเออร์คอร์ ก็กล่าวไว้ว่า "..เพราะพวกไทยด้วยความเชื่อถืออะไรของเขาอย่างหนึ่ง ได้เอาเงินและทองบรรจุไว้ในองค์พระพุทธรูปเป็นอันมาก ในพระเจดีย์องค์เดียวเท่านั้นมีคนพบเงินถึง 5 ไห และทอง 3 ไห.."[52] และอีกตอนหนึ่งได้กล่าวว่า "..เพราะฉะนั้นการที่ไทยมีการค้าขายกันในทุกวันนี้ก็เป็นด้วยพวกจีนได้ไปเที่ยวขุดเงินทองที่ฝังไว้ตามดินและบรรจุไว้ในพระเจดีย์นั้นเอง.."[53]

ประการที่เจ็ด การหารายได้จากภาษีอากร ส่วยและเครื่องบรรณาการต่าง ๆ การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถปราบปรามหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองฝ่ายใต้และภาคตะวันออกไว้ได้ทั้งหมด ทำให้มีฐานอำนาจทางการเมืองมั่นคง ด้วยเหตุนี้การเก็บภาษีอากร ส่วยและเครื่องบรรณาการจากหัวเมืองต่าง ๆ ที่ยอมอ่อนน้อมก็คงสามารถกระทำได้พอสมควรถึงแม้ว่าจะเป็นระยะเวลาของการทำสงครามสู้รบ แต่เมื่อดินแดนมิได้ถูกยึดครองโดยข้าศึกศัตรูแล้ว บรรดาราษฎรก็คงพอมีเวลาเพาะปลูกพืชพันธุ์ในไร่นา และมีเวลาประกอบอาชีพต่าง ๆ ส่วนตัวได้บ้างและก็คงสามารถจ่ายผลิตผลส่วนเกินเป็นภาษีหรือส่วยให้กับท้องพระคลังได้ การได้กัมพูชาเป็นประเทศราชใน พ.ศ. 2314 ก็ดี การตีเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2317 และ พ.ศ. 2319 ก็ดี หรือการยกทัพไปตีได้นครจำปาศักดิ์ใน พ.ศ. 2320 จนทำให้ได้หัวเมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงพระบางและหัวเมืองขึ้นทั้งหมดใน พ.ศ. 2321 ก็ดี ย่อมมีผลต่อการได้ทรัพย์สินเครื่องบรรณาการและแรงงานส่วนหนึ่งกลับคืนยังราชอาณาจักรธนบุรีอีกด้วย เป็นการเพิ่มพูนรายได้ของแผ่นดินโดยทางอ้อม เช่น เมื่อคราวรบพม่าที่เชียงใหม่

เมื่อ พ.ศ. 2317 แม่ทัพนายกองรวบรวมสิ่งของที่เก็บยึดได้จากเมืองเชียงใหม่ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ได้แก่ ปืนใหญ่ 110 กระบอก ปืนเล็ก 2,000 กระบอก ช้อง 32 ตู่ ม้า 200 ตัว ครัวไทยครัวมอญรวม 500 คน และครัวไทยชาวสวรรคโลก 500 คนเศษ[54] เป็นต้น

ประการที่แปด เพิ่มพูนรายได้แผ่นดินด้วยการผูกขาดเก็บภาคหลวงขุดทรัพย์ที่กรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะ "..เมื่อพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาคราวหลัง พวกชาวกรุงฝังทรัพย์ซ่อนไว้ตามบ้านเรือนโดยมาก เมื่อเสร็จสงครามที่เจ้าของมีก็ไปขุดที่เจ้าของเดิมล้มหายตายจากคนอื่นไปขุดทรัพย์ซึ่งฝังไว้ก็ต้องเสียภาคหลวงตามกฎหมาย.."[55] เกี่ยวกับเรื่องนี้น่าจะทำให้เป็นการเพิ่มพูนรายได้แผ่นดินไม่น้อย เพราะในยามบ้านเมืองจลาจลผู้คนคงจะต้องเอาทรัพย์สินฝังดินไว้ไม่ใช่น้อยที่ยังไม่ตายหรือจำได้ก็มาขุดเอาไป ถ้าตายไปแล้วหรือจำไม่ได้ทรัพย์เหล่านั้นก็ไม่สูญหายไปไหน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็เคยเขียนเล่าไว้ในหนังสือชื่อ โครงกระดูกในตู้ ว่า ในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อบ้านเมืองสงบลงแล้ว ทางราชการของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ให้มีนายอากรคนผูกขาดการขุดทรัพย์ในพระนครศรีอยุธยาซึ่งส่วนมากเจ้าของที่ฝังทรัพย์ไว้นั้น ถูกพม่าจับไปเป็นเชลยหรือล้มหายตายจากไป "หม่อมบุนนาคท่านก็พาบุตรภรรยากลับไปยังกรุงเก่าและขุดทรัพย์สมบัติที่ซุกซ่อนฝังไว้นั้นได้ทั้งหมดเป็นของมีค่ามากมายบรรทุกลงเรือหลายลำ"[56] ในกรณีที่ยกตัวอย่างมาให้เห็นเช่นนี้ ทางราชการแผ่นดินคงได้รายได้จากค่าภาคหลวงจากหม่อมบุนนาคไม่น้อยอยู่เหมือนกัน เมื่อรวมกันมาก ๆ ก็คงได้เป็นกอบเป็นกำพอสมควร เรื่องค่าภาคหลวงนี้มีหลักฐานว่า "..พระวิชิตณรงค์รับประมูลจะส่งเงินหลวงปีละ 500 ชั่ง.."[57] ก็นับได้ว่า ภาวะเศรษฐกิจที่สามารถทรงตัวอยู่ได้อาจมีผลมาจากการขุดทรัพย์เหล่านี้อยู่บ้าง

ประการที่เก้า ทรงเอาผิดและลงโทษผู้ที่บ่อนทำลายทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรงและเฉียบขาด อย่างเช่นกรณีของ "ขุนอินทรไกลาศ นายสาปี่พาทย์ นายน้อยชินะ คบกันลักลอบทำเงินตราพดด้วงให้ผิดด้วยพระราชกำหนด พิจารณาเป็นสัจแล้วให้ประหารชีวิตเสียบไว้หน้าบ้านระแหง"[58] หรือกรณีของหลวงอินทรเทพ เบิกข้าวหลวง ฌ ฉาง

เมืองตาก แทนที่จะนำไปแจกไพร่ในกองทัพ กลับเอาข้าวนั้นไปขายกับพระยานนท์ แล้วเอาเงินส่งไปให้ภรรยา ครั้นถามได้เนื้อความเป็นสัจแล้ว "ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน 100 ที แล้วปรับไหมใช้ข้าวเป็น 10 เท่า" แล้วให้เป็นแต่นายหมวดคุมไพร่ เอาบุตรภรรยาจำไว้ มีการศึกเมื่อใด จึงให้ไปทำราชการแก้ตัว[59] ดังนี้ เป็นต้น การดำเนินการอย่างเฉียบขาดต่อผู้บ่อนทำลายเศรษฐกิจเช่นนี้ จะช่วยพยุงฐานะทางเศรษฐกิจมิให้ทรุดลงไปกว่าเดิมได้บ้าง

อย่างไรก็ตาม การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและสภาวะแวดล้อมดังกล่าวก็มิได้หมายความว่า เศรษฐกิจในสมัยกรุงธนบุรีจะมีความเจริญเติบโตและสมบูรณ์เต็มที่อย่างแท้จริง แม้เวลาจะล่วงเลยมาถึง พ.ศ. 2318 แล้วก็ตาม ดังที่ บาทหลวงชาวฝรั่งเศสชื่อ เมอซิเยอร์ เลอบอง ซึ่งเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2314 ได้จดบันทึกเอาไว้ใน พ.ศ. 2318 ว่า "จนถึงเวลาเดี๋ยวนี้ อาหารการกินในเมืองนี้ยังแพงมาก เพราะบ้านเมืองไม่ได้เป็นอันทำมาหากินมา 15 ปีแล้ว เพราะเหตุว่ามีสงครามไม่หยุดเลย และในเวลานี้ก็ยังหาสงบที่เดียวไม่.."[60] ปัญหาเรื่องความอดหยากนี้นับว่าเป็นปัญหาที่หนักมากสำหรับพระเจ้ากรุงธนบุรี จนพระองค์เองถึงกับเคยออกพระโอษฐ์ด้วยความทุกข์พระทัยว่า "..บุคคลผู้ใดเป็นอาทิ คือ เทวดา บุคคลผู้มีฤทธิ์มาประสิทธิ์มากระทำ ให้ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ขึ้น ให้สัตว์โลกเป็นสุขได้แม้ผู้นั้นจะปรารถนาพระพาหาแห่งเราข้างหนึ่ง ก็อาจตัดบริจาคให้แก่ผู้นั้นได้ความกรุณาเป็นสัตย์ฉะนี้.."[61]

1.5 <u>การสร้างเสถียรภาพทางสังคม</u>

เป็นที่ประจักษ์กันดีว่าความเสื่อมโทรมของกรุงศรีอยุธยานั้นมีทั้งด้านการทหาร การเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ภายหลังที่พระเจ้ากรุงธนบุรี

ได้ทรงสามารถสถาปนาอำนาจทางการเมืองของไทยขึ้นใหม่ที่เมืองธนบุรีแล้วก็ได้ทรงดำเนินนโยบายฟื้นฟูสังคมขึ้นมาใหม่

เนื่องจากสังคมไทยผูกพันกับพุทธศาสนามาตลอด ถ้าสถาบันสงฆ์มั่นคงหมู่คณะสงฆ์ประพฤติปฏิบัติศาสนกิจถูกต้องครบถ้วนตามวินัยสงฆ์ก็จะเป็นที่ศรัทธาของอาณาประชาราษฎรโดยทั่วไป ความผูกพันใกล้ชิดระหว่างประชาชนกับวัดและคณะสงฆ์ก็จะทำให้คนทั้งหลายได้รับการสั่งสอนอบรมจากพระสงฆ์อย่างใกล้ชิดและศรัทธาที่จะสร้างกุศลและตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมมากขึ้น สังคมที่วุ่นวายสับสนก็จะสุขสงบช่วยให้การปกครองราชอาณาจักรดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย ดังนั้นการจรรโลงพุทธศาสนาจึงเป็นนโยบายอย่างหนึ่งในการปฏิรูปสังคมของพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีตอนหนึ่งกล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระเจ้ากรุงธนบุรีเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ".ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธศาสนาจักสมบูรณ์รุ่งเรืองนั้น ด้วยบริษัททั้งสี่ปรนนิบัติตามพุทธโอวาทและพระสงฆ์ทุกวันนี้ยังปรนนิบัติพระจัตุปาริสุทธศีลสังวรนั้นมิบริบูรณ์ จึงทรงพระกรุณาตั้งพระสังฆราชราชาคณะขึ้นไว้ให้กำชับว่ากล่าวพระสงฆ์ทั้งปวง ."[62] และตอนที่พระองค์เสด็จยกทัพไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝางนั้น พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีก็กล่าวเอาไว้ว่า "..จึงตำรัสปรึกษาว่าพระสงฆ์บรรดาอยู่ฝ่ายเหนือนี้เป็นพรรคพวกเพื่อนอ้ายเรือนฝางย่อมคิดถือปืนรบศึกฆ่าคนปล้นเอาทรัพย์สิ่งของและกินสุราส้องเสพด้วยสีกาให้ขาดจากสิกขาบทจัตุปาราชิกเป็นลามกอยู่ในพระศาสนาฉะนี้จะไว้มิได้.."[63] ภายหลังที่ได้ชำระสะสางคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์เรียบร้อยแล้ว "..ทรงพระกรุณาให้เย็บจีวรให้ได้ 1,000 ไตร บวชพระสงฆ์ไว้ฝ่ายเหนือ แล้วให้ลงมาอาราธนารับพระสงฆ์ราชาคณะและอันดับ 50 รูป ณ กรุงธนบุรีขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ทุกหัวเมือง.."[64] ตัวอย่างที่ยกมาให้พิจารณานี้ก็เพื่อยืนยันให้เห็นว่า ทรงเห็นความสำคัญเรื่องศาสนามาก เพราะศาสนากับสังคมไทยแยกกันไม่ออก

การพิจารณาในประเด็นการปฏิรูปสังคมอีกประการหนึ่งของพระเจ้ากรุงธนบุรีอาจพิจารณาได้จากตัวบทกฎหมายและการศาลในสมัยกรุงธนบุรี เพราะถ้ากฎหมายมี

ความศักดิ์สิทธิ์และให้ความเป็นธรรมแก่ผู้คนในสังคม ก็อาจวิเคราะห์ได้ว่าสังคมในยุคนั้นมีเสถียรภาพมั่นคง ประชาชนทั่วไปสามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสงบ

เนื่องจากในสมัยกรุงธนบุรีมีศึกสงครามอยู่ตลอดเวลาจึงเป็นที่เข้าใจว่าการใช้กฎหมายและการตุลาการคงจะอนุโลมตามแบบอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ "..พนักงานตุลาการแบ่งออกเป็น 2 จำพวก คือ พวกพราหมณ์เป็นผู้เชี่ยวชาญทางนิติศาสตร์ เรียกว่า ลูกขุน ณ ศาลหลวง มี 12 คน มีหน้าที่ในการชี้บทกฎหมายว่าถูกหรือผิด อีกฝ่ายหนึ่งเป็นพนักงานฝ่ายไทยมีหน้าที่บังคับบัญชาการทุกอย่างตามกฎหมาย หัวหน้าของทั้งสองฝ่ายมีศักดิ์เท่าเจ้าพระยา.."[65]

ในเรื่องกฎหมายปรากฏว่าไม่มีกฎหมายเพิ่มเติมมากนัก ตามพระราชกำหนดเก่าเท่าที่ปรากฏมีเพียงบทเดียวเกี่ยวกับการสักเลข ส่วนกฎหมายการเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดินไม่มีกล่าวไว้ ทั้งนี้เพราะผลประโยชน์ของแผ่นดินได้มาจากการค้าของหลวง[66] ทางด้านอรรถคดีต่าง ๆ นั้น ก็ทรงโปรดฯ ให้แต่งทนายฟ้องร้องให้ถูกต้อง และถ้ามีคดีฎีกาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายให้พิจารณา ก็ให้พิจารณาว่ากล่าวตามกระทรวง[67]

การพิจารณาโทษของผู้กระทำความผิดก็เป็นไปด้วยความเป็นธรรม ผู้ใดผิดก็ว่ากันตามผิด ผู้ใดถูกก็พิจารณาไปตามถูก ดังเช่น ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงการลงโทษของบรรดาเลขไพร่ที่หนีทัพตอนหนึ่งว่า "..พระยานครราชสีมากราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยเลกหัวเมืองขึ้นเกณฑ์เข้ากองทัพครั้งไปตีเมืองเชียงใหม่หนีตาทัพกลับมาบ้าน ข้าพระพุทธเจ้าให้เที่ยวจับตัวร้ายทั้งบุตรภรรยาเข้ามาด้วยเป็นคนชายหญิงเก้าสิบห้าคนด้วยกัน จึงดำรัสว่าเลกหนีตาทัพจะเอาไว้มิได้ ทรัสสั่งให้ตัดศีรษะเสียให้สิ้นทั้งบุตรภรรยาที่ริมทางนอกค่ายโคกกระต่าย.."[68]

หรือในกรณีที่มีผู้มาฟ้องร้องกล่าวโทษพระพิมลธรรม วัดโพธาราม ในข้อหาฉ้อโกงทรัพย์ ผิดวินัยสงฆ์เป็นโทษปาราชิก กล่าวโทษพระธรรมโกศน พระอภัยสารท วัดหงส์ และพระพรหมมุนี วัดบางยี่เรือ ด้วยข้อหาเสพเมถุนทางเวจมรรคกับศิษย์วัดมีโทษเป็นปาราชิก "..ดำรัสสั่งให้ชำระคดีพระราชาคณะทั้งสี่ได้ความเป็นสัตย์จึงให้สึกเสีย.."[69]

หรือกรณีของนายควรรู้อัศวมหาดเล็กซึ่งทรงมีพระราชดำรัสสั่งให้ลงเรือรีบไปบอกพระยาคำแหงวิชิตซึ่งตั้งทัพอยู่ที่บ้านระแหงใต้เมืองตากให้รีบยกทัพออกไปสกัดทัพพม่าที่แตกพ่ายไป นายควรได้กลับมารายงานว่าเห็นกองไฟอยู่ริมน้ำและได้ยินเสียงพม่าเห่ ไม่พิจารณาให้ดีแทนที่จะได้ไปบอกพระยาคำแหงวิชิตกลับกลายเป็นว่าไปพบกองทัพพม่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเฉลียวพระทัยได้เสด็จไปหอดพระเนตรด้วยพระองค์เอง กลับกลายเป็นว่าพระเพชรปราณีคุมเรือตะรางใส่พม่าเมืองเชียงใหม่ล่องลงมาแล้วให้พม่าเห่ขานยาม จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พิจารณาโทษของนายควร ผลออกมาปรากฏว่า "..ทรงพระกรุณาใช้ไปราชการนายควรมิได้พิจารณาให้ถ่องแท้เอาความมากราบทูลด้วยเสียงพม่าเห่นั้นเป็นความผิดโทษมีแก่นายควร อนึ่ง นายควรได้โดยเสด็จพระราชดำเนินเป็นเพื่อนพระองค์ในคราวกันดารนั้นเป็นความชอบ คุณมีแก่นายควรและคุณกับโทษพอกลบกัน.."[70] นี่ก็แสดงให้เห็นว่าทรงคำนึงถึงความเป็นธรรมต่อผู้ถูกพิจารณาโทษเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ตาม ความเป็นธรรมดังกล่าวนี้ค่อย ๆ หมดไปจากสังคมไทยในตอนปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ทำให้สังคมไทยตกอยู่ในสภาพยุ่งเหยิง ศีลธรรมก็เสื่อมโทรมลงในที่สุด ในหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำตอนหนึ่งได้กล่าวว่า

..อยู่ภายหลังกรุงธนบุรีเกิดโกลี พันศรีพันลายื่นฟ้องว่าขุนนางและราษฎรขายข้าวเกลือลงสำเภา โยธาชิบดีผู้รับฟ้องกราบทูล รับสั่งให้เร่งเงินที่ขุนนางราษฎรขายข้าวเกลือ ให้เฆี่ยนเร่งเงินเข้าท้องพระคลัง ร้อนทุกเส้นหญ้า.."[71] แม้กระทั่งมีโจทก์มาฟ้องร้องว่าหลวงประชาชีพขายข้าวอันเป็นการฝ่าฝืนข้อห้ามในยามที่บ้านเมืองขาดแคลน ยังมิทันจะได้สอบสวนให้ได้ความสัตย์จริงก็ "..รับสั่งให้ตัดศีรษะหิ้วเข้ามาถวายที่เสด็จออกหอดพระเนตร.."[72] จดหมายเหตุความทรงจำได้บรรยายสภาพของสังคมไทยตอนนี้เอาไว้ว่า "..เหตุผลกรรมของสัตว์ พื้นแผ่นดินร้อน ราษฎรเหมือนผลไม้ เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมีชุ่มฟื้นชื้นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินแสนร้อนรุมสุมรากโคนโค่นล้มถมแผ่นดินด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น.."[73]

เมื่อกล่าวถึงสังคมไทยในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว สมควรจะกล่าวถึงสภาวะความเป็นอยู่ของไพร่ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมนอกเหนือไปจากสถาบันกษัตริย์และพระราชวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ ซึ่งเป็นชนชั้นปกครองและเป็นคนส่วนน้อย

ในสมัยกรุงธนบุรีได้มีการออกพระราชกำหนดบทลงโทษไพร่ทั้งหลายที่ไม่ยอมไปสักเลขสังกัดมูลนายเพื่อขึ้นทะเบียนไว้ใช้ประโยชน์ในการเกณฑ์ไพร่พลไปทำราชการหรือแม้กระทั่งผู้ที่ทำเหล็กปลอมขึ้นมาสักเลขเพื่อผลประโยชน์ของตนเองว่ามีโทษถึงประหารชีวิตและผู้ใดเกียจคร้านไม่ยอมเป็นทหารก็มีโทษถึงประหารชีวิตเช่นเดียวกัน[74] ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลที่ว่าในขณะนั้นบ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะสงคราม ไพร่ทุกคนจะต้องถูกเกณฑ์ไปราชการสงครามกันตลอดรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี จนกระทั่ง "..ไพร่หลวงมิได้ผลัดเปลี่ยนเข้าเดือนออกเดือนใช้ตรากตรำได้ความขัดสนเดือดร้อน.."[75] ความเดือดร้อนของบรรดาไพร่เหล่านี้อาจมีผลกระทบต่อสังคมส่วนรวมในภายหลังเมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี อย่างไรก็ตาม บ้านเมืองในขณะนั้นก็มีความจำเป็นที่จะต้องใช้งานไพร่อย่างหนักจนไม่มีเวลาพักผ่อน ไม่เฉพาะแต่บรรดาไพร่ทั้งหลายเท่านั้น พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการทั้งหลายก็ต้องเหน็ดเหนื่อยด้วยกันทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะบ้านเมืองกำลังตกอยู่ในภาวะสงครามตลอดเวลาทั้ง 15 ปี ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่ในราชสมบัติ

1.6 <u>การส่งเสริมทางด้านศิลปวัฒนธรรม</u>

การสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแทนกรุงศรีอยุธยาเท่ากับว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างชุมชนใหม่ของชาวไทย การสูญเสียอิสรภาพของไทยให้กับกองทัพพม่าที่เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาแตกยับเยินใน พ.ศ. 2310 ก็หมายถึงการสูญสลายของศิลปวัฒนธรรมไทยในบางส่วนไปด้วย ศิลปวัฒนธรรมเป็นสัญญลักษณ์ของชนชาติไทย สงครามได้สร้างความเสียหายให้กับศิลปวัฒนธรรมไทยในสมัยนั้นเป็นอย่างมาก

พระนครศรีอยุธยาถูกไฟเผาผลาญก็เท่ากับศิลปะที่วิจิตรงดงามถูกทำลายไปด้วย นอกจากนี้วัดวาอารามก็ถูกพม่าเผาทำลายเสียหายไปเป็นอันมาก

ด้วยเหตุนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีคงจะต้องฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมไทยที่เสื่อมโทรมลงไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าขึ้นมาใหม่ แต่ก็คงจะทรงทำนุบำรุงได้ไม่เต็มที่ เพราะบ้านเมืองกำลังอยู่ในสภาวะสงครามดังได้กล่าวมาแล้ว

ทางด้านศิลปะการก่อสร้างคงจะได้ยึดเอาแบบอย่างของกรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก การก่อสร้างที่สำคัญก็ได้แก่ การสร้างพระราชวังกรุงธนบุรี วังเจ้านาย ตลอดจนการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น นอกจากนี้ก็มีการก่อสร้างป้อมปราการต่าง ๆ สำหรับป้องกันข้าศึก ทั้งนี้เพราะกรุงธนบุรีเพิ่งจะเป็นนครหลวงใหม่นั่นเอง

ทางด้านปฏิมากรรมเข้าใจว่าศิลปะการปั้นพระพุทธรูปคงมีผู้รักษาสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา เพราะในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาก็ได้กล่าวถึงช่างปั้นพระพุทธรูปคนหนึ่งในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีว่ามียศและราชทินนามเป็นหลวงวิจิตรนฤมล โดยพระองค์มีรับสั่งให้หลวงวิจิตรนฤมล "..ปั้นพระพุทธรูปให้ต้องด้วยพระพุทธลักษณะพระสมาธิพระองค์หนึ่ง ยืนพระองค์หนึ่ง จะให้ช่างหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์.."[76]

นอกจากนี้ก็คงจะมีพวกช่างที่มีความชำนาญงานด้านต่าง ๆ อยู่มาก เช่น ช่างต่อเรือรบ ช่างก่อสร้าง ช่างรัก ช่างประดับและช่างเขียน เป็นต้น[77] ช่างเหล่านี้จะต้องเข้าไปมีส่วนในการเตรียมพร้อมยุทโธปกรณ์สำหรับราชการสงคราม รวมทั้งมีส่วนในการสร้างพระราชวัง วัดวาอารามต่าง ๆ ด้วย

ทางด้านดุริยางค์และนาฏศิลป์ก็คงจะไม่แตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าใดนัก สังเกตได้จากการเล่นฉลองในงานพิธีต่าง ๆ ก็ยังคงรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิมเอาไว้ ดังจะเห็นได้จาก เมื่อครั้งเตรียมการพิธีต้อนรับพระแก้ว พระบาง ชิ้นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้นำมาจากนครเวียงจันทน์นั้นก็มี "..เรือประพาสดอกสร้อย สักวา มโหรีพิณพาทย์ละครโขนลงแพ ลอยเล่นมาตามกระแสชลมารค พยุหยาตรา

กระบวนเรือ ประทับท่าวัดแจ้ง.."[78] "และในการเตรียมการสมโภชก็มีการมหรสพทั้ง "..ละครผู้หญิงละครผู้ชาย..ให้มีละครผู้ใหญ่ประชันกับละครเจ้านคร.....ละครหลวงแบ่งออกประชันกันเอง.."[79] แสดงว่า ศิลปะและวัฒนธรรมเหล่านี้คงได้รับการฟื้นฟูเหมือนสมัยเดิมเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา

1.7 การจัดการปกครองอาณาจักร

การปกครองราชอาณาจักรสมัยกรุงธนบุรีน่าจะยึดแบบอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด มีอัครมหาเสนาบดีทั้ง 2 ตำแหน่ง คือ สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม สำหรับสมุหนายกนั้นปรากฏหลักฐานว่าเป็นผู้รับผิดชอบดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ทั้งในราชการฝ่ายทหารและพลเรือนในฐานะเจ้าเสนาบดีกรมมหาดไทย ส่วนยศและราชทินนามนั้นมีทั้งพระยายมราช[80] และเจ้าพระยาจักรี[81] สำหรับตำแหน่งสมุหพระกลาโหมซึ่งในสมัยพระเจ้าบรมโกศถูกลดอำนาจจากผู้ที่มีหน้าที่ดูแลและรับผิดชอบในหัวเมืองฝ่ายใต้มาเป็นเพียงที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเฉย ๆ นั้น เข้าใจว่ายังคงเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลงเพราะไม่ค่อยจะปรากฏบทบาทของสมุหพระกลาโหมเท่าใดนัก และเมื่อมาถึงในสมัยกรุงเทพฯ เป็นราชธานี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงคืนอำนาจและความรับผิดชอบในการดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ให้กับสมุหพระกลาโหม[82] ก็แสดงว่าในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีสมุหพระกลาโหมคงจะมีหน้าที่เพียงเจ้าเสนาบดีกรมกลาโหมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเท่านั้น ส่วนยศและราชทินนามเข้าใจว่าคงเป็นพระยามหาเสนา[83] ไม่สูงถึงชั้นเจ้าพระยามหาเสนา อาจจะเป็นเพราะว่าความรับผิดชอบน้อยลงก็เป็นได้ ส่วนหน้าที่ดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ก็ไปขึ้นกับพระยาโกษาธิบดีซึ่งว่าการกรมคลังและดูแลหัวเมืองชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก

สำหรับตำแหน่งที่รองลงมาจากพระมหากษัตริย์ คือ ตำแหน่งพระมหาอุปราชนั้น เนื่องจากพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทรงมีพระอนุชามีแต่พระโอรส ดังนั้น ตำแหน่งรัชทายาทหรือตำแหน่งอุปราชจึงน่าจะตกอยู่กับเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์พระราชโอรส แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีกลับมีรับสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกทำการอภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์พระราชโอรสคร-องกรุงกัมพูชา ถ้าศึกกรุงกัมพูชาสำเร็จในคราวทำศึกกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. 2323 แต่ไม่ทันจะเรียบร้อยก็เกิดการจลาจลในกรุงธนบุรีเสียก่อน

ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นลักษณะการจัดการปกครองส่วนกลางหรือในเขตราชธานี สำหรับการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งอยู่นอกเขตราชธานีสันนิษฐานว่าน่าจะแบ่งหัวเมืองต่าง ๆ ออกเป็น 2 ประเภท ประเภทแรก ได้แก่ หัวเมืองชั้นในอยู่ใกล้เคียงกับราชธานีไม่มีผู้ว่าราชการเมืองหรือเจ้าเมืองปกครอง มีแต่ผู้รั้งเมืองและคณะกรรมการเมืองรับนโยบายและคำสั่งจากเสนาบดีในส่วนกลางโดยตรง ประเภทที่สอง ได้แก่ หัวเมืองชั้นนอกซึ่งอยู่ห่างไกลจากราชธานี เรียกว่า เมืองพระยามหานคร มีเจ้าเมืองปกครองพร้อมทั้งคณะกรรมการเมือง มีจตุสดมภ์เหมือนกับราชธานี มีเมืองใหญ่น้อยเป็นเมืองชั้นตรงต่อเมืองพระยามหานครเหล่านี้อีกต่อหนึ่ง เท่ากับว่าทำหน้าที่ดูแลเมืองต่าง ๆ แทนราชธานีไปด้วย ในบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้แบ่งเป็นหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา เหมือนดังเช่นสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะมีหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวถึงเหตุการณ์ภายหลังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนาธนบุรีเป็นราชธานีแล้วว่า "..ครั้งนั้นหมู่คนอาสัคย์อาธรรม์ซึ่งคุมพรรคพวกตั้งอยู่กระทำโจรกรรม ณ หัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา มิได้เชื่อพระบรมชิคุณและตั้งตัวเป็นใหญ่นั้น ก็บันดาลให้สยดสยองพองเศียรเกล้า.."[84] ก็แสดงว่ามีหัวเมืองเอก[85] โท ตรี จัตวา เหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา

ยังมีหัวเมืองอีกประเภทหนึ่งที่อยู่นอกราชอาณาจักร คือ เมืองประเทศราช เป็นเมืองต่างชาติต่างภาษา ในสมัยกรุงธนบุรีที่สำคัญก็มี กัมพูชา หลวงพระบาง

เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ ส่วนมลายูก็ยังมิได้ทรงขยายอำนาจลงไปแต่ประการใด เพราะต้องจัดการกับหัวเมืองฝ่ายใต้ซึ่งมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางสำคัญให้เรียบร้อยเสียก่อน ในระยะแรกเมืองนครศรีธรรมราชก็มีฐานะเป็นเมืองประเทศราช แต่ภายหลังก็ยกฐานะเป็นเมืองพระยามหานคร

เป็นที่น่าสังเกตว่าในระยะแรก ๆ ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนาธนบุรีเป็นราชธานีนั้น พระราชอาณาจักรไม่สู้จะกว้างใหญ่เท่าใดนัก มีพระราชอาณาเขต "..ประมาณสักครึ่งราชอาณาเขตครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี.."[86] เห็นจะได้เมืองต่าง ๆ ที่พอจะมีผู้คนมากพอตั้งเป็นเมืองได้ก็มี เมืองกรุงเก่า ลพบุรี อ่างทอง ฉะเชิงเทรา ระยอง จันทบุรี ตราด นครชัยศรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี[87] แต่ภายหลังเมื่อปราบชุมนุมทั้ง 5 ได้แล้ว อาณาเขตก็ขยายกว้างออกไป จนกระทั่งได้หัวเมืองประเทศราชที่อยู่นอกอาณาเขตมาไว้ในครอบครองดังได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนการแต่งตั้งเจ้านายและขุนนางข้าราชการไปครองเมืองต่าง ๆ นั้น ก็คงจะยึดหลักเกณฑ์เดิมเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เนื่องจากสมัยพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงยกเลิกเมืองลูกหลวงเมืองหน้าด่านทั้งสี่ทิศไปแล้ว จึงมีปัญหาว่าในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีจะกลับไปมีเมืองลูกหลวงอีกหรือไม่ เพราะปรากฏว่าได้ทรงอภิเษกให้เจ้านราสุริยวงศ์พระเจ้าหลานเธอครองเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรี เมื่อครั้งที่เสด็จไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราชและอีกครั้งหนึ่งเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกกองทัพไปตีกรุงกัมพูชาครั้งสุดท้ายก่อนจะเกิดจลาจลในกรุงธนบุรีเมื่อปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ก็ทรงมีรับสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกอภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ พระราชโอรสเป็นเจ้าครองกรุงกัมพูชา ในลักษณะเช่นนี้ทั้งเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองกัมพูชาคงจะเรียกว่าเมืองหลานหลวงและเมืองลูกหลวงไม่ได้เพราะอยู่ในฐานะเมืองประเทศราช แต่ให้หลานหลวงลูกหลวงไปปกครอง

สำหรับบรรดาหัวเมืองพระยามหานครนั้น ก็มักจะแต่งตั้งให้ขุนนางข้าราชการที่มีความดีความชอบเป็นเจ้าเมืองปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เช่น "เจ้าพระยาพิชัยราชาเป็นเจ้าพระยาสวรรคโลก พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ รั้งเมืองพิษณุโลก พระสีหราชเดโชรั้งเมืองพิชัย พระท้ายน้ำรั้งเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาอนุรักษ์ภูธรรั้งเมืองนครสวรรค์"[88] ดังนี้ เป็นต้น

1.8 <u>การสงครามกับพม่า</u>

ในสมัยกรุงธนบุรีไทยต้องทำสงครามรบพุ่งกับพม่ารวม 10 ครั้งด้วยกัน มีทั้งที่สำคัญและไม่สำคัญ ดังนี้ คือ

ครั้งที่ 1 คราวที่ตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้นใน พ.ศ. 2310 ก่อนหน้าที่จะมีการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่ก็อนุโลมว่าอยู่ในสมัยธนบุรีเพราะการสู้รบกับพม่าครั้งนี้ก็มีพระยาตากเป็นผู้นำของฝ่ายไทยภายหลังกรุงศรีอยุธยาเสียอิสรภาพแก่พม่าแล้ว

ครั้งที่ 2 เป็นการรบกับพม่าที่ค่ายบางกุ้ง เขตแดนระหว่างเมืองสมุทรสงครามและราชบุรีเมื่อ พ.ศ. 2310 กล่าวคือ ภายหลังจากที่พระเจ้ากรุงธนบุรีตีค่ายโพธิ์สามต้นได้ไม่นาน พระเจ้าอังวะกษัตริย์พม่าก็สั่งให้แมงกี้มารหญ่าเจ้าเมืองทะวายคุมทัพมาสังเกตการณ์ในไทย พระยาทะวายได้ยกทัพเข้ามาทางเมืองไทรโยค กาญจนบุรี ล่วงลงมาถึงบางกุ้งพบค่ายทหารจีนของพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ก็เข้าล้อม ทางธนบุรีได้ทราบข่าวก็ทรงคุมกองทัพหลวงออกไปช่วยขับไล่กองทัพพม่าออกไปได้

ครั้งที่ 3 เป็นการรบกับพม่าเมื่อครั้งพม่าตีเมืองสวรรคโลกเมื่อ พ.ศ. 2313 เรื่องนี้ก็เกี่ยวพันกับตอนที่พระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบเจ้าพระฝางที่เมืองสวางคบุรีเพราะมีพรรคพวกเจ้าพระฝางหลบหนีไปพึ่งพม่าที่เมืองเชียงใหม่ โปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่เห็นได้โอกาสก็ยกทัพมาตีเมืองสวรรคโลก ทางเมืองพิษณุโลก สุโขทัยและพิชัยได้ยกทัพมาช่วยเมืองสวรรคโลกก็พม่าแตกหนีไปได้

ครั้งที่ 4 เป็นการรบกับพม่าเมื่อครั้งไทยยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก ใน พ.ศ. 2313 เรื่องนี้เกี่ยวพันกับเรื่องพม่าตีเมืองสวรรคโลก พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบว่า พม่ามาตีเมืองสวรรคโลกทรงเป็นห่วงจึงยกทัพหลวงขึ้นไปช่วย แต่ไม่ทันถึงเมืองสวรรคโลกทรงทราบว่าพม่าแตกพ่ายไปแล้วขณะที่พักทัพอยู่ที่นครสวรรค์ก็เลยยกทัพหลวงขึ้นไปเมืองพิชัย เรียกกองทัพหัวเมืองเข้าสมทบแล้วเลยไปตีเชียงใหม่ เพราะเห็นว่าเมืองเชียงใหม่ไม่ใช่มีกำลังกล้าแข็งแต่อย่างใด ทางกรุงอังวะก็ยังติดพันกับศึกจีนยังคงส่งกำลังมาช่วยไม่ได้ พม่าเมืองเชียงใหม่ก็เพิ่งแพ้ไทยไปใหม่ ๆ ถ้าตีเชียงใหม่ได้ก็จะเป็นประโยชน์ในด้านตัดกำลังพม่ามิให้มาทำร้ายได้เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า แต่ถ้าหากตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ก็ยังจะเป็นประโยชน์ในการสังเกตดูลู่ทางภูมิประเทศไว้ในโอกาสต่อไป แต่การตีเชียงใหม่ครั้งนี้ไม่สำเร็จเพราะจำนวนพลและเสบียงอาหารไม่พอจะทำการขับเคี่ยวตีเอาเชียงใหม่ได้ อยู่เชียงใหม่ได้ 9 วันก็ถอยทัพกลับกรุงธนบุรี

ครั้งที่ 5 เป็นการรบกับพม่าเมื่อคราวพม่าตีเมืองพิชัยครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2315 โปสุพลาแม่ทัพยกทัพไปช่วยเมืองเวียงจันทน์รบกับหลวงพระบาง ขากลับแวะตีเมืองพิชัยแต่ตีไม่ได้ ในที่สุดกลับถูกตีแตกพ่ายไป

ครั้งที่ 6 เป็นการรบกับพม่าเมื่อคราวตีเมืองพิชัยครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2316 ผลปรากฏว่ากองทัพพม่าถูกตีแตกพ่ายกลับไป

ครั้งที่ 7 เป็นการรบกับพม่าเมื่อครั้งไทยยกทัพไปตีเชียงใหม่ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2317 เป็นระยะที่ทางธนบุรีได้ทราบข่าวว่าพระเจ้ามังระกษัตริย์พม่าจะยกทัพมาตีเมืองไทย ขณะเดียวกันบรรดาหัวเมืองมอญก็ก่อการกบฏต่อพม่าเป็นเหตุการณ์ลุกลามใหญ่โต พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงคิดจะตีเชียงใหม่ตัดกำลังพม่าเสียก่อน ปรากฏว่าสงครามคราวนี้กองทัพธนบุรีสามารถตีเมืองเชียงใหม่ได้ เพราะคนไทยทะยอยออกมาสวามิภักดิ์กับพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นอันมาก พม่าแตกหนีไปสิ้น ทรงตั้งให้พระยากาวิละเป็นพระยานครลำปาง พระยาจ่าบ้านเป็นพระยาวิเชียรปราการเจ้าเมืองเชียงใหม่

ให้พระยาลำพูนเป็นพระยาวัยวงศาครองลำพูน การสงครามครั้งนี้ก็ได้เชียงใหม่ ลำพูน ลำปางและน่านกลับมาอยู่ในราชอาณาเขตไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2317 เป็นต้นมา

ครั้งที่ 8 เป็นการรบกับพม่าที่บางแก้ว ราชบุรี ใน พ.ศ. 2317 สาเหตุก็เนื่องมาจากพวกมอญก่อการกบฏต่อพม่าแล้วหลบหนีเข้ามาพึ่งไทย ยุงอคงหวุ่น แม่ทัพพม่ายกทัพเข้ามาถึงบางแก้ว ราชบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปรบกับพม่าที่บางแก้ว ในราชการศึกครั้งนี้ทรงรับสั่งให้กองทัพยกลงไปราชบุรีไม่ให้ผู้ใดแวะบ้านเรือนเป็นอันขาด แต่มีพระเทพโยธาขัดรับสั่งแวะเข้าบ้าน ทรงทราบก็ทรงพิโรธ ทรงตัดศรีษะพระเทพโยธาด้วยพระหัตถ์แล้วเอาศรีษะไปเสียบประจานไว้ที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์[89] พม่าสู้ไม่ได้แตกทัพกลับไป

ครั้งที่ 9 เป็นการรบกับพม่าเมื่อครั้งอะแซหวุ่นกี้ตีหัวเมืองเหนือ ใน พ.ศ. 2318 สงครามคราวนี้เป็นศึกใหญ่ยิ่งกว่าทุกคราวในสมัยกรุงธนบุรี แม่ทัพที่ยกมาตีไทยในครั้งนี้ คือ อะแซหวุ่นกี้ อะแซหวุ่นกี้เป็นผู้ชำนาญการศึกมีอัธยาศัยสุภาพ ศึกอะแซหวุ่นกี้นี้ดูเหมือนจะปรากฏความสามารถของแม่ทัพทั้งสองฝ่าย ข้างฝ่ายไทยคือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ขณะนั้นเป็นพระยาจักรี) และพระเจ้ากรุงธนบุรี ข้างฝ่ายพม่าคือ อะแซหวุ่นกี้ ในสงครามคราวนี้อะแซหวุ่นกี้ยกทัพพล 30,000 ล้อมเมืองพิษณุโลก อีก 5,000 คนอยู่รักษาเมืองสุโขทัย ส่วนพิษณุโลกมีพลประมาณ 10,000 คน พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบข่าวศึกก็ยกทัพหลวงไปช่วย รบกัน 4 ยก พม่าต้องถอยทัพกลับ

ครั้งที่ 10 เป็นการรบกับพม่าเมื่อครั้งพม่าตีเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2319 พระเจ้าจิงกูจาโปรดให้เกณฑ์ทัพพม่า มอญ จำนวนพล 6,000 คน ยกมาตีเชียงใหม่ เมื่อปี พ.ศ. 2319 พระยาวิเชียรปราการเห็นสู้ไม่ได้ก็อพยพครอบครัวทิ้งเมืองเชียงใหม่หนีลงมาเมืองสวรรคโลก โปรดให้พระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้นไปสมทบกับพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปาง ยกไปตีเอาเมืองเชียงใหม่คืนเป็นผลสำเร็จ และโปรดให้ทิ้งเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองร้างมากกว่า 15 ปี จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์จึงได้ตั้งขึ้นใหม่

1.9 การขยายอำนาจของไทยในอาณาจักรใกล้เคียง

1.9.1 การขยายอำนาจเข้าไปในกัมพูชา

ตอนต้น พ.ศ. 2312 เมืองจันทบุรีมีใบบอกมาว่า ได้ข่าวว่าญวนยกกองทัพเรือขึ้นมาที่เมืองบันทายมาศจะยกมาตีกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงไว้พระทัยจึงสั่งให้เตรียมรักษาปากน้ำทั้ง 4 ทาง แต่ไม่ช้าก็ได้ความว่ากองทัพญวนมิได้ตั้งใจจะมาตีเมืองไทย ที่ยกมาด้วยเหตุในกรุงกัมพูชา นักองค์นนท์ซึ่งเป็นพระรามราชาชิงราชสมบัติกับนักองค์ตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชา พระรามราชาสู้ไม่ได้จึงหลบหนีมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีขอให้ช่วยป้องกันกรุงกัมพูชา เพราะสมเด็จพระนารายณ์ราชาได้ขอความช่วยเหลือจากกองทัพญวนมาช่วยรบ

พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีสุภอักษรไปยังเจ้ากรุงกัมพูชาให้ส่งต้นไม้เงินทองและเครื่องราชบรรณาการมาถวายตามประเพณีดังแต่ก่อน แต่ทางสมเด็จพระนารายณ์ราชาไม่ยอม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาอภัยรณฤทธิ์กับพระยาอนุชิตราชาคุมพล 2,000 คน ยกไปตีเมืองเสียมราฐและให้พระยาโกษาธิบดีคุมพลอีก 2,000 คน ยกไปเมืองพระตะบอง กองทัพธนบุรีสามารถยึดได้ทั้ง 2 เมือง และรอคอยทัพหลวงจากกรุงธนบุรีที่จะยกขึ้นไปสมทบตีกรุงกัมพูชา ครั้นต่อมาได้ทราบข่าวลือว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสิ้นพระชนม์ที่เมืองนครศรีธรรมราชเมื่อครั้งยกทัพไปตีนครศรีธรรมราชในปีเดียวกันนั้นเอง ก็เลยยกทัพกลับด้วยเกรงว่าจะเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี

ใน พ.ศ. 2313 พระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาคาดว่าธนบุรีคงเกิดเหตุการณ์ที่ยุ่งยากทางการเมืองภายใน เพราะกองทัพไทยได้เลิกทัพกลับไปและต่อมาได้ข่าวว่าพม่ายกทัพลงมาทางเมืองเหนือก็คาดว่าไทยจะแพ้พม่าอีก จึงเห็นเป็นโอกาสจึงให้นักพระโสทศเจ้าเมืองเปี่ยมยกทัพมาตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี แต่กองทัพจันทบุรีก็ตีกองทัพกัมพูชาแตกพ่ายไป

ครั้นเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับลงมาจากการทำศึกเชียงใหม่ ได้โปรดให้ยกกองทัพไปตีกัมพูชาทั้งทางบกและทางเรือ โดยพระองค์เองเสด็จยกกองทัพเรือเข้าตีได้เมืองบันทายมาศและเสด็จยกทัพต่อไปเพื่อตีพนมเปญและได้โปรดให้เจ้าพระยาจักรียกทัพไปทางบกตีได้เมืองพระตะบอง โพธิสัตว์ บริบูรณ์ จวนจะถึงเมืองบันทายเพชร พระนารายณ์ราชาเห็นจะสู้ไม่ได้จึงทิ้งเมืองบันทายเพชรหนีไปเมืองบาพนม พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีได้เมืองพนมเปญและได้อภิเษกให้พระรามราชาเป็นกษัตริย์กัมพูชาขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรี ส่วนพระนารายณ์ราชาหนีไปพึ่งญวน

ภายหลังเมื่อกองทัพกรุงธนบุรียกกลับมาแล้ว กรุงกัมพูชาก็แยกออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายใต้ขึ้นตรงต่อพระนารายณ์ราชาซึ่งได้รับการสนับสนุนจากเวียดนาม ฝ่ายเหนือขึ้นกับพระรามราชาซึ่งได้รับการสนับสนุนจากไทย เป็นอย่างนี้เรื่อยมาจนเวียดนามเกิดกบฏไกเซิน พระนารายณ์ราชาก็เลยขอประนีประนอมกับพระรามราชา โดยจะขอเป็นเพียงอุปราชของพระรามราชา พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบข่าวจึงโปรดให้อภิเษกนักองค์นนท์เป็นสมเด็จพระรามราชาพระเจ้ากรุงกัมพูชา และทรงตั้งนักองค์ตนเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาที่มหาอุปโยราชและให้นักองค์ธรรมเป็นที่พระมหาอุปราช กรุงกัมพูชาก็เป็นประเทศราชขึ้นตรงต่อกรุงธนบุรีตั้งแต่นั้นมา เกี่ยวกับเรื่องนี้พงศาวดารกัมพูชาอ้างเหตุผลที่พระนารายณ์ราชายอมรับรองพระรามราชาเป็นกษัตริย์ว่าเป็นเพราะ "..พระองค์ทรงเห็นว่าสงครามทำให้ราษฎรเดือดร้อนและอดหยาก จึงเสนอให้ยกราชสมบัติให้แก่พระองค์รามา..ซึ่งเป็นผู้ที่ไทยสนับสนุนเป็นกษัตริย์แทนเพื่อจะได้ให้สงครามสงบ.."[90] แต่ความจริงแล้วน่าจะเป็นว่าเวียดนามเกิดกบฏไกเซินมากกว่า[91] พระนารายณ์ราชาไม่สามารถจะแสวงหาความช่วยเหลือจากเวียดนามได้อีกต่อไป ก็เลยหันมาประนีประนอมกับพระรามราชา

ต่อมาใน พ.ศ. 2321 ก็เกิดเหตุการณ์วุ่นวายในกัมพูชาอีก ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพยกพลไปตีลาว ทางไทยได้ขอให้กัมพูชาเกณฑ์กองทัพและเสบียงอาหาร

ส่งไปช่วยไทยด้วย พระรามราชาจึงโปรดฯ ให้ออกญาพระคลังไปเกณฑ์ราษฎรกัมพูชาช่วยไทยรบ แต่ออกญาพระคลังได้ไปกดขี่ข่มเหงราษฎรทำให้ราษฎรก่อการกบฏ[92] พระรามราชาจึงโปรดให้ฟ้าทะละหะ (มู) ยกทัพไปปราบ แต่ปรากฏว่าฟ้าทะละหะ (มู) กลับไปเข้ากับพวกกบฏและยกกองทพมาตีเมืองหลวง พระรามราชาก็ยกทัพออกไปต่อสู้กับพวกกบฏ ฝ่ายทางเมืองหลวงซึ่งมีออกญาวิบูลราชเป็นผู้รักษากรุงอยู่ก็ไปขอกองทัพเวียดนามเข้ามาปล้นเมืองหลวง ทัพเวียดนามกับทัพกัมพูชาร่วมมือกันตีทัพพระรามราชาแตกพ่ายไป พระรามราชาถูกจับและถูกสำเร็จโทษใน พ.ศ. 2322[93] ฟ้าทะละหะ (มู) จึงตั้งตัวเป็นอุปราชและถวายราชสมบัติให้แก่นักองค์เอง ซึ่งมีพระชนมายุเพียง 7 ปี (เป็นราชบุตรของพระนารายณ์ราชาซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2320) ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชาและกัมพูชาก็เริ่มตกอยู่ใต้อิทธิพลของเวียดนามต่อไป

พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพ 20,000 คน ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นกองทัพหน้ายกไปตีกรุงกัมพูชาได้แล้วให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจัดการอภิเษกให้เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นกษัตริย์ครองกรุงกัมพูชาต่อไป กองทัพไทยยกไปตั้งที่เมืองเสียมราฐ ฟ้าทะละหะ (มู) เห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ก็ทิ้งเมืองบันทายเพชรรอพยพครอบครัวไปอยู่พนมเปญแล้วไปขอกองทัพเวียดนามมาช่วย เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ก็เสด็จไปตั้งมั่นที่เมืองบันทายเพชร การสงครามกับกรุงกัมพูชาก็หยุดชะงักลงเพราะทางกรุงธนบุรีเกิดจลาจล สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกต้องเลิกทัพกลับ

1.9.2 <u>การขยายอำนาจเข้าไปในลาว</u>

เมื่อครั้งที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทำศึกรบพุ่งติดพันกับกองทัพพม่าภายใต้การนำของอะแซหวุ่นกี้นั้น ทางเมืองนครราชสีมาก็เกิดเหตุยุ่งยากขึ้น เพราะเจ้าเมืองนางรองซึ่งเป็นเมืองขึ้นของนครราชสีมาเกิดวิวาทกับพระยานครราชสีมาแล้วเอาเมืองนางรองไปขึ้นต่อเจ้าโอเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ซึ่งตั้งตนเป็นอิสระอยู่ในขณะนั้น

เจ้าโอเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาถูกพม่าย่ำยีก็รับเมืองนางรองเป็นเมืองขึ้น พระยานางรองก็แข็งข้อต่อเมืองนครราชสีมา พระยานครราชสีมาก็เลยมีใบบอกมายังกรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2319

พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรี ยกทัพไปตีเมืองนางรอง จับตัวพระยานางรองประหารชีวิต เสร็จแล้วก็ทราบว่าเจ้าโอกับเจ้าอินทร์อุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์เตรียมยกกองทัพมาตีเมืองนครราชสีมาหรือเมืองใดยังไม่แน่ชัด จึงมีใบบอกเข้ามายังกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2320 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพหนุนไปช่วยกันปราบเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าโอสู้ไม่ได้ก็หนีลงไปทางใต้ กองทัพไทยตามไปจับได้ที่เมืองโขงและเมืองอัตตะปือ ไทยเลยได้เมืองโขงและอัตตะปือเป็นเมืองขึ้นด้วย ทำให้เมืองสุรินทร์ สังขะและขุขันธ์พากันมายอมอ่อนน้อม ภายหลังเสร็จศึกคราวนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เลื่อนเจ้าพระยาจักรีเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและดำรงตำแหน่งสมุหนายกอย่างเดิมอีกด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. 2321 ได้เกิดศึกระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุตอีก สาเหตุก็คือ แต่เดิมพระวอเป็นเสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ได้เกิดวิวาทบาดหมางกับเจ้าเมืองเวียงจันทน์แล้วพาสมัครพรรคพวกมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ดอนมดแดงริมแม่น้ำมูล เมื่อไทยไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระวอได้มาอ่อนน้อมขอขึ้นต่อกรุงธนบุรี ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้ว เจ้านครเวียงจันทน์ได้ให้พระยาสุโพคุมกองทัพลงมาจับพระวอฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบก็ทรงรับสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ตกอยู่ใต้อำนาจของไทยได้ สงครามครั้งนี้ไทยได้เมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงพระบางกับหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงจดอาณาจักรเวียดนามเป็นเมืองประเทศราช นอกจากนี้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกให้เชิญพระมหามณีรัตน-ปฏิมากร (พระแก้วมรกต) กับพระบาง ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์มายังกรุงธนบุรี สงครามครั้งนี้ไทยได้หัวเมืองลาวเป็นเมืองขึ้นทั้งหมด

1.9.3 การหยั่งท่าทีของหัวเมืองมลายู

ตลอดสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่มีเวลาพอจะไปปราบปรามหัวเมืองมลายู หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 แล้ว หัวเมืองมลายูก็ตั้งตัวเป็นอิสระเรื่อยมาจนตลอดสมัยกรุงธนบุรี ในสมัยกรุงธนบุรีพระเจ้ากรุงธนบุรีตีได้เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง แต่มิได้ยกทัพลงไปปราบหัวเมืองมลายู มีแต่เคยคิดอุบายให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชไปขอยืมเงินเมืองไทรบุรีและเมืองปัตตานีสำหรับที่จะซื้อเครื่องศาสตราวุธ เมืองละ 1,000 ชั่ง[94] เพื่อหยั่งท่าทีพระยาไทรบุรีและพระยาปัตตานีดูว่าจะทำประการใด แต่ทั้งเมืองไทรบุรีและเมืองปัตตานีก็ไม่ยอมให้ขอยืม พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิได้ทรงยกทัพไปตีหัวเมืองมลายูแต่ประการใดจนถึงสิ้นรัชกาล

1.10 การสูญเสียอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรี

เป็นเหตุการณ์ปรกติสำหรับการเมืองไทยในสมัยที่พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะเทวราช ในขณะเดียวกับที่ระบบสังคมยังถูกครอบงำด้วยระบบศักดินาและไพร่ การได้อำนาจและการสูญเสียอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทยในยุคสมัยดังกล่าวจึงเป็นไปตามเงื่อนไขของระบบสังคมซึ่งไม่มีผู้ใดจะหลีกเลี่ยงได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคมดังกล่าวได้เช่นเดียวกัน

เป็นที่ทราบกันดีว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตสำเร็จโทษ โดยก่อนหน้าได้มีการชำระความที่มีผู้ร้องเรียนว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้ทรงตั้งมั่นในทศพิธราชธรรมและพระราชพงศาวดารได้กล่าวไว้ว่า "..เจ้าตากสินก็รับผิดทั้งสิ้นทุกประการ.."[95] สภาวะการณ์ดังกล่าวเป็นข้อยุติของเหตุการณ์ แต่ก็เป็นข้อที่แสดงให้เห็นว่าอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้สิ้นสุดลงแล้ว และยังแสดงให้เห็นถึงอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็งของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกอีกด้วย

การสูญเสียอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีพอจะสามารถวิเคราะห์ถึงสาเหตุและความเป็นมาของปัญหาได้ดังนี้ คือ

ประการแรก พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปล่อยอำนาจในการคุมกำลังคนให้อยู่ในกำมือของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกโดยสิ้นเชิง โดยปราศจากการสร้างดุลย์แห่งอำนาจ ความจงรักภักดีของไพร่พลทั้งหลายจึงย้ายจากพระเจ้ากรุงธนบุรีมาอยู่ที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จะเห็นได้ว่าภายหลังศึกพม่าครั้งอะแซหวุ่นกี้ตีเมืองเหนือใน พ.ศ. 2318 แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้เสด็จออกไปราชการทัพอีก แต่ได้ทรงมอบหมายให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกถือพระแสงอาญาสิทธิ์คุมทัพไปรบอยู่ตลอดเวลา เช่น การยกทัพไปปราบหัวเมืองลาวและกัมพูชา เป็นต้น

การปล่อยพระราชภาระเรื่องการศึกสงครามให้กับสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์เช่นนี้ ย่อมทำให้บรรดาไพร่พลทั้งหลายเริ่มตระหนักถึงอำนาจของขุนนางผู้ใหญ่ทั้งสองเป็นอย่างดี ระบบไพร่ของไทยจะทำให้ไพร่พลทั้งหลายเริ่มแสวงหามูลนายคนใหม่เพื่อความอยู่รอดของตนเองถ้าเผื่อว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีหมดอำนาจไป และสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์คือผู้นำคนใหม่ที่ขุนนางและหมู่ไพร่เตรียมการให้การสนับสนุน อีกนัยหนึ่งก็คือพระเจ้ากรุงธนบุรีเริ่มหมดอำนาจภายหลังที่พระองค์มิได้ทรงเอาพระทัยเกี่ยวกับการสงครามอีกต่อไปนับตั้งแต่เสร็จศึกอะแซหวุ่นกี้เป็นต้นมา

ประการที่สอง ความประพฤติส่วนพระองค์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้พระองค์สูญพระราชอำนาจ กล่าวคือ ทรงเอาพระทัยใส่เรื่องศาสนามากเกินไปจนละเลยดูแลเรื่องการบริหารราชการแผ่นดิน ความจริงเรื่องศาสนานี้ทรงถือเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญมานับตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว แต่มาในระยะหลัง ๆ ทรงคลั่งกับเรื่องนี้มากขึ้น กล่าวคือใน พ.ศ. 2319 ได้ทรงเสด็จไปทรงบำเพ็ญพระอุโบสถที่วัดบางยี่เรือ ทรงเกิดความเลื่อมใสทรงอุทิศถวายเรือชมวดญา

ปิดทองทึบ หลังคาสีสักหลาดเหลืองลำหนึ่ง คนพาย 10 คน พระราชทานเงินตรา คนละ 2 ตำลึง แล้วให้คนพายบวชเป็นปะขาว ทรงถวายพระรัตนไตรปิฎก พระหีบคู่หนึ่งสำหรับใช้ใส่วิธีลักษณะการปฏิบัติธรรมชั้นสูงชั้นบำเพ็ญกรรมฐาน ทรงอธิษฐานให้บรรลุพระโพธิญาณในอนาคตด้วย จากจดหมายเหตุการพระราชกุศลสักการะพระบรมอัฐิกรมพระเทพามาตย์ สมเด็จพระราชชนนีของพระเจ้ากรุงธนบุรี มีข้อความว่า "..วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น 12 ค่ำ จ.ศ. 1138 ปีวอก อัฐศก (พ.ศ. 2319) เสด็จออกไปบำเพ็ญพระราชกุศลบังสกุล ณ วัดบางยี่เรือนอก.."[96] จึงเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าการบำเพ็ญธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นก็สืบเนื่องมาจากพิธีพระราชกุศลอุทิศถวายสมเด็จพระราชชนนีเป็นการสนองพระคุณพระราชมารดาตามพระราชวิสัยที่ทรงมีพระกตัญญูกตเวทิตาอย่างแรงกล้า และทำให้พระองค์ทรงสนพระทัยในการบำเพ็ญวิปัสนากรรมฐาน ดังในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาก็มีความตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า...

> ...ทรงพระกรุณาให้เชิญพระโกศพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวงกรมพระเทพามาตย์ลงเรือบัลลังก์ มีเรือแห่เป็นกระบวนไป แต่พระตำหนักแพแห่เข้าไป ณ วัดบางยี่เรือใต้...และสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงสมาทานอุโบสถศีล แล้วทรงเจริญพระกรรมฐานภาวนาเสด็จประทับแรมอยู่พระตำหนักวัดบางยี่เรือใต้ห้าเวร...และเสด็จไปถวายพระราชโอวาทแก่พระสงฆ์โดยอธิบายซึ่งพระองค์ทรงบำเพ็ญได้ให้ต้องด้วยวิธีพระสมถะกรรมฐานภาวนา.....[97]

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเริ่มบำเพ็ญธรรมนั่งวิปัสนากรรมฐานภายหลังเมื่อพระบรมราชชนนีสิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์คงต้องทรงเสียพระทัยมาก เพราะใน พ.ศ. 2317 ขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกกองทัพออกไปรบพม่าที่บางแก้ว

แขวงเมืองราชบุรีอยู่นั้นเอง ขุนวิเศษโอสถได้นำข่าวการประชวรของกรมพระเทพามาตย์ไปกราบทูลให้ทรงทราบ ณ พระตำหนักค่ายเขาพระ ครั้นทอดพระเนตรอาการแล้วก็เร่งให้ขุนวิเศษโอสถกลับไป ตรัสสั่งว่า . "..ถ้าพระบรมราชชนนีสิ้นพระชนม์ ให้เอาหมอจำไว้แล้วรีบให้สิ้น.." ตรัสว่า พระโรคหนักเกรงว่าจะไปไม่ทัน ครั้นจะเสด็จไปพยาบาลด้วยตนเองก็ทรงไม่ไว้ใจข้าศึกที่กำลังตั้งประชิดอยู่ ผลสุดท้ายกรมพระเทพามาตย์ก็สิ้นพระชนม์ไปจริง ๆ

การที่พระองค์ทรงเสียพระทัยมาก ๆ เช่นนี้ จึงทรงหาทางระงับพระสติอารมณ์ด้วยการนั่งวิปัสนากรรมฐานและก็ทำให้พระองค์ทรงหมกมุ่นกับเรื่องศาสนามากยิ่งขึ้นใน พ.ศ. 2320 ได้ทรงประทับทรงให้พวกโคะแขกดู ทรงทรัสกับพระสังฆราชและพระราชาคณะที่มาเฝ้าว่า พระนาภีของพระองค์นั้นแข็งไป ทรงแข่มท้องไม่เข้าผิดกับคนทั่วไป ทรงเห็นว่าต้องกับพระบาลีในพระกรรมฐาน[98]

ชจร สุขพานิช ได้กล่าวอ้างถึงรายงานของบาทหลวงตูเด้ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสที่ได้เข้ามาพำนักอยู่ในกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2322 มีความสำคัญตอนหนึ่งว่า "..พระเจ้าตากรับสั่งอยู่เสมอว่าทรงเหาะเหิรเดินอากาศได้ เราก็ได้ทูลเสมอว่าเป็นการที่เป็นไปไม่ได้.."[99] และในจดหมายของสังฆราชเลอบองที่เขียนถึงเพื่อนที่เมืองมาเก๊าก็กล่าว "..พระเจ้าตากทรงมีความคิดโลดโผน.." [100]

จากหลักฐานดังกล่าวก็พอจะสรุปได้ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเริ่มมีความคิดสับสน เพราะทรงหมกมุ่นเกี่ยวกับเรื่องการบำเพ็ญธรรมวิปัสสนามากเกินไป จนไม่คำนึงถึงภารกิจในการบริหารบ้านเมืองและการทำสงครามดังได้กล่าวมาแล้วในประการแรก การที่พระองค์ทรงมีพฤติกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมไม่เหมือนเมื่อแรกตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีก็ย่อมนำไปสู่วิกฤติการณ์ทางการเมืองขึ้นได้โดยไม่ยากนัก และเมื่อพิจารณาเหตุผลในประเด็นที่หนึ่งประกอบด้วยแล้วก็ต้องนับว่าอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ถึงเวลาสิ้นสุดลงแล้ว เพียงรอเงื่อนไขที่จะนำไปสู่จุดระเบิดของการจลาจลเท่านั้น

ปัญหาที่จะต้องนำมาพิจารณาในที่นี้คือ เงื่อนไขที่นำไปสู่จุดระเบิดของการจลาจลในกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2325 นั้นคืออะไร

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า หลังจากเสร็จศึกอะแซหวุ่นกี้พระเจ้ากรุงธนบุรีเกิดสนใจไปนั่งกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือ เกิดสำคัญว่าพระองค์เป็นโสดาบันรับสั่งให้พระราชาคณะทั้งปวงมาประชุมกันในโรงพระแก้วอยู่ริมน้ำข้างพระปรางค์วัดอรุณ เสด็จออกถามพระราชาคณะว่า พระภิกษุสงฆ์จะกราบไหว้คฤหัสน์ซึ่งเป็นพระโสดาบันได้หรือไม่ พระราชาคณะส่วนมากกลัวพระอาญา ถวายพระพรว่าได้ แต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางหว้าใหญ่กับพระพิมลธรรมวัดโพธารามและพระพุทธาจารย์วัดบางหว้าน้อยถวายพระพรว่าไม่สมควร โปรดให้ถอดออกจากสมณศักดิ์แล้วให้เอาตัวสมเด็จพระสังฆราชและภิกษุอื่น ๆ ไปลงพระราชอาญาที่วัดหงส์ด้วยการโบยหลังผู้คนก็เริ่มปั่นป่วนเพราะไม่เห็นด้วย

นอกจากนี้ทรงหวาดระแวงข้าราชการลักพระราชทรัพย์ให้โบยตี จำจอง และบางทีก็เอาตัวผู้ต้องหาขึ้นย่างไฟจะให้รับเป็นสัตย์แล้วพระราชทานรางวัลผู้ที่เป็นโจทก์ฟ้องร้องก่อให้เกิดการใส่ความกันมากขึ้น คนถูกประหารชีวิตก็มากขึ้น ทรงตั้งพันสีเป็นที่ขุนจิตรจูล พันลาเป็นขุนประมูลราชทรัพย์ เป็นตำแหน่งหัวหน้าโจทก์ถวายฎีกาฟ้องร้องหนักขึ้นกว่าแต่ก่อน ผู้คนก็ถูกพระราชอาญามากมาย

ส่วนพระวิชิตณรงค์ซึ่งรับผูกขาดเก็บภาคหลวงขุดทรัพย์ที่กรุงเก่าปีละ 500 ชั่ง ได้ไปเกาะกุมเรียกเอาเงินจากราษฎรโดยอำนาจเป็นเหตุให้ชาวกรุงเก่าเดือดร้อน ชาวธนบุรีที่อพยพหนีไปก็เล่าความให้ชาวกรุงเก่าฟัง ชาวกรุงเก่าจึงคิดเป็นกบฏ ชาวกรุงเก่าดังกล่าวได้แก่ ขุนสุระ นายบุนนาคบ้านแม่ลากับขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ได้คุมสมัครพรรคพวกก่อการกบฏ ทำการปล้นจวนพระยาอินทรอภัยผู้รักษากรุงเก่า พระอินทรอภัยสู้ไม่ได้ก็เลยหนีมายังธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีใช้ให้พระยาสรรค์ไปสืบสวนเอาตัวผู้ร้ายมาลงโทษแต่ถูกน้องชายเกลี้ยกล่อมเป็นพวกด้วย พวกกบฏยกให้พระยาสรรค์เป็นแม่ทัพยกพลมาตีกรุงธนบุรี

ในที่สุดพระยาสรรค์ก็ปล่อนพระราชวังให้พระเจ้ากรุงธนบุรียอมแพ้ ทรงรับจะผนวชแล้วจึงถูกควบคุมตัวไว้ที่โบสถ์วัดอรุณ ส่วนเจ้านายผู้ชายที่เป็นใหญ่มีเจ้าราม ลักษณ์ ซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์สงครามพระยาสรรค์ให้เอาจำไว้ทั้งหมด แล้วประกาศรักษาพระนครไว้รอท่าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พระยาสรรค์ได้ปลดปล่อยผู้ที่ถูกจำไว้รอลงพระราชอาญา ทำให้ผู้ที่ถูกปลดปล่อยออกมาล้างแค้นพวกที่เคยเป็นโจทก์ ทำให้เกิดการฆ่าฟันกันทั่วไปไม่มีผู้ใดจะทำให้เหตุการณ์ยุติลงได้

ฝ่ายพระยาสรรค์ก็คิดการกำเริบหวังเป็นใหญ่ จึงลอบคิดอ่านกับกรมขุนอนุรักษ์สงครามหลานพระเจ้ากรุงธนบุรี เพื่อจะให้เป็นหัวหน้าต่อสู้กับสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก โดยพระยาสรรค์จะอุดหนุนให้เงินหลวงในท้องพระคลัง กรมขุนอนุรักษ์สงครามจึงเตรียมการปรากฏว่ามีผู้คนเข้าด้วยพอประมาณ

แต่ในขณะที่เตรียมการอยู่นั้น พระยาสุริยอภัยซึ่งเป็นหลานสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ยกทัพเมืองนครราชสีมาจำนวน 3,000 คน เข้ามาถึงกรุงธนบุรี เพราะสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ทรงข่าวจลาจลจึงสั่งให้ยกทัพล่วงเข้ามาก่อน กรมขุนอนุรักษ์สงครามจึงยกพลออกไปปล้นบ้านพระยาสุริยอภัยที่ตำบลสวนมังคุดสวนลิ้นจี่ในตอนเที่ยงคืน แต่สู้พระยาสุริยอภัยไม่ได้ถูกควบคุมตัวไว้ได้ทั้งหมด พระยาสุริยอภัยให้จักการสึกพระเจ้ากรุงธนบุรีเอามากักขังไว้ เพื่อมิให้เกิดเหตุยุ่งยากขึ้นอีก

เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเดินทางจากกัมพูชามาถึงกรุงธนบุรี ข้าราชการใหญ่น้อยได้ออกไปต้อนรับและเรียกร้องให้ช่วยระงับเหตุการณ์ให้ปรกติโดยเร็ว สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ทำการไต่สวนเหตุการณ์และตั้งกระทู้ไต่ถามพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ทรงชี้แจงความประพฤติที่ได้ทรงทำกับพระสงฆ์และชาวพระนคร ตลอดจนครอบครัวของผู้ไปราชการสงคราม พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสารภาพผิดทุกประการ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาพิจารณาโทษ เห็นพ้องต้องกันว่าต้องกำจัดพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อให้เหตุการณ์ยุ่งยากยุติลง สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงสั่งให้สำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2325 พระชนมายุได้

48 ปี แล้วได้ให้พิจารณาโทษกรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนอนุรักษ์สงครามได้ให้การซัดทอดถึงผู้ที่ได้ร่วมคิด เช่น พระยาสรรค์ เป็นต้น ในที่สุดได้ถูกลงโทษกันตามความผิดกันทั่วทุกคน

เมื่อปราบยุคเข็ญแล้วข้าราชการทั้งปวงก็อัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกให้ขึ้นปกครองประเทศ จึงทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์และทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ คือ เจ้าพระยาสุรสีห์ให้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

มีสิ่งที่น่าพิจารณาอีกประการหนึ่งก็คือ มีความจำเป็นเพียงใดถึงกับต้องสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี จะเห็นได้ว่าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจำเป็นจะต้องกระทำโดยที่ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ กล่าวคือ พวกไพร่พลในกองทัพก็มีความขุ่นเคืองอยู่มากเพราะในขณะที่ไปราชการทัพในกัมพูชานั้น ญาติพี่น้องที่อยู่ในธนบุรีและกรุงเก่าที่ไม่ได้รับความยุติธรรมก็มีอยู่มากและต้องถูกพวกขุนนางข้าราชการบางคนกล่าวโทษฟ้องร้องโดยหาความผิดมิได้ แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มิได้ทรงให้ความยุติธรรมกลับสั่งให้ลงโทษหรมาน ให้จำเป็นต้องยอมรับว่าตนเองกระทำผิดถูกปรับเป็นพินัยหลวงได้รับความเดือดร้อน ข่าวร้ายเหล่านี้เล่าสือกันจนล่วงรู้ไปถึงไพร่พลในกองทัพและเมื่อกลับมาจากราชการทัพในกัมพูชาได้ทราบความจริงก็ยิ่งโกรธแค้นมากขึ้น ถ้าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกไม่พิจารณาโทษของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งขณะนั้นกำลังถูกคุมพระองค์อยู่อาจก่อให้เกิดการแตกแยกในหมู่คนไทยต่อไปอีกได้ ในขณะที่บ้านเมืองกำลังต้องการความสามัคคีจากคนส่วนใหญ่ เพราะภัยอันตรายจากพม่ายังมิได้หมดสิ้นไป สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจำเป็นต้องควบคุมสถานการณ์ให้อยู่และขจัดปัญหาขัดแย้งให้หมดสิ้นไป

นอกจากนี้ ในขณะที่บ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะวิกฤติการณ์นั้น ต้องการผู้นำที่เข้มแข็งและเป็นหลักชัยสำคัญที่จะเป็นศูนย์รวมของคนในแผ่นดิน ต้องมีความสามารถควบคุมสั่งการบัญชาการบริหารบ้านเมืองให้กลับคืนสู่สภาวะปรกติได้ แต่ในขณะนั้น

พระเจ้ากรุงธนบุรีก็อยู่ในสภาพที่ขาดลักษณะของผู้นำโดยสิ้นเชิง เพราะทรงหมกหมุ่นอยู่กับเรื่องศาสนา การบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจนไม่สนใจต่อการบริหารบ้านเมือง การบริหารราชการย่อมไม่อยู่ในสภาวะปรกติได้ ถ้ายังให้ทรงดำรงอยู่ในราชสมบัติต่อไปก็คงจะต้องมีผู้ถูกลงโทษ ถูกประหารชีวิตโดยปราศจากความผิดอีกจนได้ เพราะพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ย่อมต้องมีพระราชอำนาจเหนือหัวของทุก ๆ คน ถ้ามีคนไปยุแหย่ให้ประหารชีวิตสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เหตุการณ์รุนแรงย่อมเกิดขึ้นอีก บ้านเมืองก็จะต้องเกิดการจลาจลวุ่นวายขึ้นอีก

ในกรณีที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสั่งลงโทษโบยพระสงฆ์ที่ไม่ยอมแสดงความเคารพต่อพระองค์ให้ได้รับความเจ็บปวดทารุณ นับเป็นการสั่นสะเทือนต่อความรู้สึกและจิตใจของชาวไทยที่รู้เห็นเหตุการณ์มาก เพราะคนไทยทั่วไปยึดมั่นในบวรพุทธศาสนาและให้ความศรัทธาต่อพระสงฆ์ที่ยึดมั่นในหลักธรรมและวินัยเป็นอย่างมาก เมื่อพระสงฆ์ที่คนเคารพนับถือถูกลงโทษเช่นนี้ ผู้คนย่อมหวาดกลัวในความทารุณโหดร้ายของพระเจ้ากรุงธนบุรีและมองไม่เห็นผู้ใดที่จะแก้ไขสถานการณ์เช่นนี้ได้อีกแล้วนอกจากสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก

เมื่อกล่าวโดยสรุป พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงสมควรจะดำรงอยู่ในราชสมบัติอีกต่อไป แต่การถอดพระองค์ออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์แล้วนำตัวมาจองจำไว้ก็ย่อมจะก่อให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับบรรดาเชื้อสายของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่จะต้องเป็นอริกับสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก การสู้รบกันระหว่างคนไทยสองฝ่ายก็ย่อมต้องอุบัติขึ้นอย่างไม่มีปัญหา ดังนั้นการสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อตัดปัญหาการแตกสามัคคีในหมู่คนไทยขณะนั้นจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่สุด

นอกจากพระเจ้ากรุงธนบุรีจะถูกสำเร็จโทษแล้ว กรมขุนอนุรักษ์สงครามและพระยาสรรค์ตัวการซึ่งเป็นต้นเหตุที่ก่อความยุ่งยากก็ถูกประหารชีวิตด้วย ส่วนกรมขุนอินทรพิทักษ์พระเจ้าลูกยาเธอในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดขืนไม่ยอมรับสภาพความจริงของสถานการณ์ก็เลยถูกจับประหารชีวิตด้วยอีกพระองค์หนึ่ง

ปัญหามีอยู่ว่า เหตุใดจึงไม่อัญเชิญกรมขุนอินทรพิทักษ์ขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้ากรุงธนบุรี เหตุผลในเรื่องนี้ก็คือในขณะที่ประชาชนไพร่พลกำลังเสื่อมความนิยมในพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่นั้น ถ้ายังจะให้กรมขุนอินทรพิทักษ์เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระราชบิดา ผู้คนส่วนใหญ่ก็คงจะไม่ให้ความจงรักภักดีเท่าใดเมื่อเทียบกับสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งได้แสดงความสามารถในการเป็นผู้นำให้บรรดาไพร่พลเห็นเป็นประจักษ์แก่สายตามานานแล้ว กรมขุนอินทรพิทักษ์ไม่มีบารมีพอที่จะเทียบได้อย่างเด็ดขาด ถ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ขึ้นเป็นกษัตริย์ก็จะต้องควบคุมสถานการณ์ไม่อยู่บ้านเมืองจะต้องแตกแยกมากขึ้น เป็นช่องทางให้พม่ายกทัพมารุกรานได้ง่าย การประหารชีวิตกรมขุนอินทรพิทักษ์จึงเป็นการตัดสินใจที่สอดคล้องกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้นเป็นอย่างยิ่ง

พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จเถลิงถวัลยราชย์ใน พ.ศ. 2310 ถูกสำเร็จโทษสวรรคตใน พ.ศ. 2325 รวมเวลาที่ทรงดำรงราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรไทยในยุคสมัยที่กรุงธนบุรีเป็นราชธานีได้ 15 ปี ตลอดระยะเวลาที่ทรงครองราชย์อยู่นั้นทรงเหน็ดเหนื่อยพระวรกายและพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง นับแต่วันที่ต้องตีฝ่ากองทัพพม่าที่ล้อมกรุงศรีอยุธยาออกไปรวบรวมกำลังผู้คนกลับเข้ามากอบกู้กรุงศรีอยุธยาคืนจากพม่าคราบจนกระทั่งวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์ พระราชกรณียกิจของพระองค์แสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของผู้นำทางการเมืองที่เต็มไปด้วยความเสียสละและเห็นแก่บ้านเมืองตลอดเวลาที่ครองราชสมบัติจนเกือบถึงวันสิ้นพระชนม์ชีพของพระองค์ ด้วยเหตุนี้ ประชาชนชาวไทยจึงพร้อมใจกันถวายพระนามของพระองค์ว่า "สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช" ปรากฏเป็นหลักฐานในประวัติศาสตร์ของชาติไทยสืบไป

เชิงอรรถบทที่ 1

1. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า (สำนักพิมพ์คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2520) หน้า 356

2. เล่มเดียวกัน หน้า 314

3. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและพงศาวดารเหนือ เล่ม 2 (ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ 2504) หน้า 308 - 309

4. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2516) หน้า 247 - 250

5. ชจร สุชพาณิช ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600 - 2310 (ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร กรุงเทพฯ 2521) หน้า 209

6. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 341

7. ที่เดียวกัน

8. เล่มเดียวกัน หน้า 360

9. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2514) หน้า 638

10. ชจร สุชพาณิช เล่มที่อ้างแล้ว

11. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 385

12. กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2515) หน้า 174

13. ตรงกับปฏิทินทางจันทรคติ คือ วันอังคาร ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 5 ปีฉลู จุลศักราช 1129

14. พระยาตากเกิดเมื่อปีชาล ฉศก จุลศักราช 1006 ตรงกับ พ.ศ. 2277

15. เป็นชาวจีนชื่อไหฮอง ตำแหน่งขุนพัฒน์นายอากรบ่อนเบี้ย ภรรยาชื่อนางนกเอี้ยง ซึ่งเป็นมารดาของพระยาตาก

16. สมชาย พุ่มสะอาด "สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี" ในกรมศิลปากร พระราชประวัติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ฉบับกรมศิลปากร (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อเสงี่ยม พักเทศ ณ เมรุวัดหนังราชวรวิหาร เขตบางขุนเทียน วันอาทิตย์ที่ 9 กรกฎาคม 2521) หน้า 19 - 20

17. กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381 (นายชจร สุขพาณิช พิมพ์เป็นมิตรพลีเนื่องในโอกาสทำบุญอายุครบ 60 ปี วันที่ 9 มิถุนายน พุทธศักราช 2516) หน้า 1

18. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 (ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ 2512) หน้า 1 - 2

19. กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า หน้า 437

20. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 289

21. ที่เดียวกัน

22. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 290

23. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2505) หน้า 111 - 112

24. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 257

25. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 4

26. พระยาจักรีพาบุตรภรรยาหนีล่องเรือไปยังปากน้ำเมืองพุทไธมาศ ต่อมาถูกจับได้ในเมืองพุทไธมาศเมื่อ พ.ศ. 2314 แต่ไม่ถูกประหารชีวิต

27. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 26

28. ที่เดียวกัน

29. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 29

30. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 324 - 325

31. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 427

32. ที่เดียวกัน

33. ที่เดียวกัน

34. ที่เดียวกัน

35. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 428

36. ที่เดียวกัน

37. ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาใช้ว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 ในหนังสือเก่า ๆ เรียกว่า "ขุนหลวงตาก" บ้าง "พระเจ้ากรุงธนบุรี" บ้าง ในหนังสือตั้งเจ้านครศรีธรรมราชใช้พระนามว่า "สมเด็จพระศรีสรรเพชญ" แต่ผู้เขียนนับต่อแต่นี้ไปจะเรียกพระนามของพระองค์ว่า "สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี"

38. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 432

39. ภายหลังที่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้หัวเมืองฝ่ายเหนือแล้วโปรดให้มีการสำรวจไพร่พลเมืองเหนือทั้งหมด ปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกมีพลเมือง 15,000 คน เมืองสวรรคโลกมี 7,000 คน เมืองพิชัยรวมทั้งเมืองสวางคบุรีมี 9,000 คน เมืองสุโขทัย 5,000 คน เมืองกำแพงเพชร 3,000 คน และเมืองนครสวรรค์ 3,000 คน

40. ซึ่งผิดกับกรมหมื่นเทพพิพิธถึงแม้จะถูกจับตัวมาได้ก็ยังแสดงอาการกระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเพราะถือว่าตัวเองมีเชื้อสายเจ้ามาก่อน

41. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 448 - 449

42. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 326

43. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 33

44. เล่มเดียวกัน หน้า 44

45. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 30

46. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 326

47. เล่มเดียวกัน หน้า 38

48. เล่มเดียวกัน หน้า 39

49. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 32

50. เล่มเดียวกัน หน้า 46 - 47

51. กรมศิลปากร จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ศึกษาภัณฑพาณิชย์ กรุงเทพฯ 2511) หน้า 92

52. กรมศิลปากร จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ 2511) หน้า 84 - 85

53. เล่มเดียวกัน หน้า 92

54. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 65

55. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 575 - 576

56. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช โครงกระดูกในตู้ (พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานทำบุญครบห้ารอบ 20 เมษายน 2514) หน้า 90

57. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 576

58. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 73

59. เล่มเดียวกัน หน้า 74

60. กรมศิลปากร จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 116

61. กรมศิลปากร จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 116

62. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 32 - 33

63. เล่มเดียวกัน หน้า 50

64. เล่มเดียวกัน หน้า 51

65. ไพฑูรย์ มีกุศล ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ม.ป.ป.) หน้า 41

66. เล่มเดียวกัน หน้า 46 - 47

67. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 (กรุงเทพฯ ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2506) หน้า 207 - 210

68. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 388

69. เล่มเดียวกัน หน้า 436

70. เล่มเดียวกัน หน้า 374

71. กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381) หน้า 15

72. เล่มเดียวกัน หน้า 16

73. ที่เดียวกัน

74. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 95 - 96

75. เล่มเดียวกัน หน้า 202 - 203

76. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 326

77. ไพฑูรย์ มีกุศล เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 49

78. กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381) หน้า 12

79. เล่มเดียวกัน หน้า 12 - 13

80. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 356

81. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 454

82. ที่เดียวกัน

83. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 หน้า 110 - 111

84. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี... หน้า 32

85. หัวเมืองเอกเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ก็มีเมืองพิษณุโลก เมืองนครศรีธรรมราช

86. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 430

87. เล่มเดียวกัน หน้า 432

88. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี... หน้า 52

89. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 493 - 494

90. ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมรและญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. 2514) หน้า 14 - 15 อ้างถึง กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกัมพูชา หน้า 143 - 148

91. เล่มเดียวกัน หน้า 15

92. ที่เดียวกัน

93. ที่เดียวกัน (ในหนังสือ ไทยรบพม่า ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้อธิบายเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่างออกไปว่า ใน พ.ศ. 2323 กรุงกัมพูชาเกิดจลาจลเพราะมีคนร้ายลอบฆ่านักองค์ธรรมมหาอุปราชสิ้นพระชนม์ ต่อมานักองค์ตนมหาอุปโยราชก็ประชวรพระโรคปัจจุบันสิ้นพระชนม์ลง ขุนนางกัมพูชาโดยมากเป็นพรรคพวกของมหาอุปโยราช เข้าใจว่าพระรามราชาแกล้งฆ่าบุคคลทั้งสองจึงคบคิดกันเป็นกบฏจับสมเด็จพระรามราชาถ่วงน้ำ กรุงกัมพูชาเหลือบุตรพระมหาอุปโยราชเป็นเด็กอายุ 4 ขวบ ชื่อนักองค์เอง พ้าทะละหะ (มู) จึงว่าราชการแทนนักองค์เองต่อมา)

94. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพมหานคร แพร่พิทยา 2516) หน้า 20 อ้างถึง กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 -.2 หน้า 124

95. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 451

96. กรมศิลปากร จดหมายเหตุพระราชกุศลสักการะพระบรมอัฐิกรมพระเทพามาตย์ สมเด็จพระราชชนนีของพระเจ้ากรุงธนบุรี

97. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 425

98. เล่มเดียวกัน หน้า 428

99. ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ (ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร กรุงเทพฯ 2524) หน้า 6

100. ที่เดียวกัน

แนวการศึกษา

1. เนื้อหาของการศึกษา ในบทที่ 1 (การสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีและการฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองของไทย)
   - 1.1 การเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310
   - 1.2 ยุทธศาสตร์การวางแผนกู้อิสรภาพของพระยาตากและการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวง
   - 1.3 การสร้างอำนาจและความเป็นเอกภาพทางการเมืองภายใน
   - 1.4 ปัญหาและสภาวะทางเศรษฐกิจกับการแก้ไข
   - 1.5 การสร้างเสถียรภาพทางสังคม
   - 1.6 การส่งเสริมทางด้านศิลปวัฒนธรรม
   - 1.7 การจัดการปกครองอาณาจักร
   - 1.8 การสงครามกับพม่า
   - 1.9 การขยายอำนาจของไทยในอาณาจักรใกล้เคียง
     - 1.9.1 การขยายอำนาจเข้าไปในกัมพูชา
     - 1.9.2 การขยายอำนาจเข้าไปในลาว
     - 1.9.3 การหยั่งท่าทีหัวเมืองมลายู

2. แนวคิด
   - 2.1 กรุงศรีอยุธยาตกอยู่ในเงื้อมมือพม่าใน พ.ศ. 2310 เพราะการขาดเสถียรภาพทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและการทหารของไทยเอง

2.2 พระยาตากสามารถกู้อิสรภาพคืนจากพม่าและสถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวงได้ เพราะมีการวางแผนยุทธศาสตร์และการเมืองที่ดี

2.3 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสามารถสร้างความเป็นเอกภาพทางการเมืองภายในของไทยได้เป็นผลสำเร็จ เพราะทรงดำเนินพระบรมราโชบายให้คนไทยทุกหมู่เหล่าเห็นความเข้มแข็งของพระองค์

2.4 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงแก้ปัญหาภาวะเศรษฐกิจเสื่อมโทรมของไทยได้ เพราะทรงมุ่งให้คนไทยพึ่งตนเองและแสวงหาความช่วยเหลือจากพ่อค้าจีน

2.5 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสร้างเสถียรภาพทางสังคมด้วยการชำระคณะสงฆ์ให้เป็นที่ศรัทธาของประชาชน

2.6 ในสมัยธนบุรี การทำนุบำรุงด้านศิลปวัฒนธรรมมีน้อย เพราะเวลาส่วนใหญ่มุ่งไปในเรื่องทำสงครามป้องกันพระราชอาณาจักร

2.7 การจัดการปกครองอาณาจักรส่วนใหญ่คงดำเนินตามจารีตประเพณีที่ปฏิบัติกันมาในสมัยอยุธยา

2.8 ไทยรบกับพม่าส่วนใหญ่เป็นการป้องกันการรุกรานมากกว่าเป็นฝ่ายรุก

2.9 ไทยขยายอำนาจเข้าไปในเขมรและลาวเพื่อรักษาอิทธิพลของไทยที่เคยมีอยู่ในเขมรและลาวเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทย

2.10 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสูญเสียพระราชอำนาจเพราะทรงห่างเหินจากกองทัพ

3. <u>วัตถุประสงค์</u>

3.1 ให้สามารถวิเคราะห์สาเหตุของการเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 ได้

3.2 ให้สามารถวิเคราะห์แผนยุทธศาสตร์ทางทหารและการเมืองของพระยาตาก ในการกู้อิสรภาพของไทยและการสถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวงได้

3.3 ให้สามารถวิเคราะห์พระบรมราโชบายในการแก้ไขปัญหาการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและความสัมพันธ์กับอาณาจักรเพื่อนบ้าน ของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้

3.4 ให้สามารถวิเคราะห์สาเหตุของการสูญเสียพระราชอำนาจของสมเด็จ พระเจ้าตากสินมหาราชได้

4. <u>กิจกรรมระหว่างการศึกษา</u>

4.1 ให้ศึกษาเนื้อหาของบทที่ 1

4.2 ให้อ่านเอกสารอ้างอิงเพิ่มเติม

4.3 ให้ร่วมกันอภิปรายปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับเนื้อหาในชั้นเรียน

4.4 สรุปการฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองของไทยในสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

5. <u>สื่อการสอน</u>

5.1 เอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ไทย 2 : ประวัติศาสตร์กรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์

5.2 เอกสารอ้างอิงตามหัวข้อที่ 7

5.3 แผนที่แสดงพระราชอาณาเขตของไทยในสมัยธนบุรี

6. <u>ประเมินผล</u>

6.1 ให้นิสิตสรุปเนื้อหาในบทที่ 1

6.2 ให้เลือกวิเคราะห์เอกสารอ้างอิง จำนวน 5 เล่ม

6.3 การอภิปรายภายในชั้นเรียน

6.4 การวิเคราะห์ปัญหาในเนื้อหาเป็นการเพิ่มเติมมาส่ง

6.5 การสอบกลางภาค

7. เอกสารอ้างอิงประจำบท

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 กรุงเทพฯ ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2506

ชจร สุขพานิช ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600 - 2310 ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร กรุงเทพฯ 2521

_____ ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร กรุงเทพฯ 2524

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. โครงกระดูกในตู้ พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานทำบุญครบห้ารอบ 20 เมษายน 2514

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2505

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา ไทยรบพม่า กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2520

ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. 2514

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2516

ไพฑูรย์ มีถุศล ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ม.ป.ป.

ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและพงศาวดารเหนือ เล่ม 2 กรุงเทพฯ ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2504

ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2516

_____ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2514

_____ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2515

_____ จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381) นวุยชจริ สุชพานิช พิมพ์เป็นมิตรพลีเนื่องในโอกาสทำบุญอายุครบ 60 ปี วันที่ 9 มิถุนายน พุทธศักราช 2516

_____ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 40 กรุงเทพฯ ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2512

_____ จดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2511

_____ จดหมายเหตุพระราชกุศลสักการะพระบรมอัฐิกรมพระเทพามาตย์ สมเด็จพระราชชนนีของพระเจ้ากรุงธนบุรี

สมชาย พุ่มสะอาด "สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี" ใน กรมศิลปากร พระราชประวัติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ฉบับกรมศิลปากร (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อเสงี่ยม พักเทศ ณ เมรุวัดหนังวรวิหาร เขตบางขุนเทียน วันอาทิตย์ที่ 9 กรกฎาคม 2521

บทที่ 2

การฟื้นฟูและทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

2.1 การสถาปนาพระราชวงศ์จักรี

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเมื่อครั้งยังเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ภายหลังที่ได้ทรงเสิกทัพกลับจากกรุงกัมพูชาเพราะในกรุงธนบุรีเกิดการจลาจลแล้ว เมื่อถึงกรุงธนบุรีบรรดาขุนนางน้อยใหญ่ทั้งหลายก็พากันออนน้อมยอมสวามิภักดิ์ เรียกร้องให้แก้ไขวิกฤติการณ์พร้อมกันนั้นก็พากันอัญเชิญให้พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินไทยสืบต่อไป พระองค์ทรงรับคำเชิญ[1] วันนั้นตรงกับวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2325 ดังนั้นวันที่ 6 เมษายนของทุกปีจึงเป็นวันที่ระลึกแห่งการสถาปนาราชวงศ์จักรี

จะเห็นได้ว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงยอมรับเป็นกษัตริย์โดยที่ยังมิได้ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เพราะสถานการณ์ยังไม่เป็นที่เรียบร้อยครั้นต่อมาภายหลังที่ได้แก้ไขสถานการณ์ให้กลับคืนสู่ความสงบเป็นปรกติดังเดิมแล้วทรงพิจารณาเห็นว่าก่อนจะประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมควรจะย้ายราชธานีไปอยู่ฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเสียก่อน บริเวณที่ทรงเลือกสำหรับสร้างพระราชวังนั้น "...เคยเป็นสถานีการค้าขายกับชาวต่างประเทศในรัชกาลพระนารายณ์แห่งกรุงเก่า มีนามเดิมว่า บางกอก..."[2] ซึ่งในขณะนั้นเป็นทำเลที่อยู่ของชาวจีน เมื่อได้ทรงชดเชยค่าเสียหายให้พอสมควรแล้ว ทรงขอร้องให้ชาวจีนย้ายไปอยู่ตำบลสำเพ็ง เมื่อชาวจีนอพยพไปแล้วบริเวณที่ดินซึ่งเหลือเป็นที่ว่างก็โปรดให้สร้างรั้วไม้แทนกำแพงขึ้นและสร้างพลับพลาไม้ขึ้นชั่วคราว เพื่อจะได้ทรงจัดให้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกได้อย่างรวดเร็วในอาณาบริเวณที่จะทรงสร้างพระราชวังและพระราชธานีเป็นการถาวรต่อไป[3]

หลังจากนั้นในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2325 ขณะที่พระองค์ทรงมีพระชนม์มายุได้ 45 พรรษา ได้ทรงประกอบพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกขึ้นเป็นปฐมบรมกษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรี ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดีฯ แต่ในปัจจุบันผู้คนนิยมเรียกพระนามว่าพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมากกว่าพระนามเดิม

ในเวลาเดียวกันนั้นก็ได้ทรงสถาปนาเจ้าพระยาสุรสีห์สมเด็จพระอนุชาขึ้นเป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือที่เรียกว่าตำแหน่งวังหน้า และทรงสถาปนาพระยาสุริยอภัยพระราชนัดดาเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ แต่ภายหลังทรงเห็นว่ายังไม่สมควรแก่ความชอบที่มีมากจึงโปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขหรือที่เรียกว่าตำแหน่งวังหลัง และได้ทรงสถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร นอกจากนี้ยังได้ทรงสถาปนาบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายขึ้นเป็นเจ้าโดยถ้วนทั่วทุกพระองค์

2.2 การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี

ดังได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้นว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงได้รับอัญเชิญขึ้นครองราชย์ในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2325 แต่ในขณะนั้นยังมิได้สร้างพระราชวังใหม่จึงทรงประทับในพระราชวังเดิมไปก่อน ต่อมาภายหลังเมื่อได้ลงมือก่อสร้างพลับพลาที่ประทับในบริเวณฟากตะวันออกและได้ประกอบพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2325 แล้ว การก่อสร้างพระบรมมหาราชวังและราชธานีแห่งใหม่ได้ดำเนินต่อไปจนแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2328 หลังจากนั้นโปรดให้มีการสมโภชพระนครและกระทำพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง พระองค์ได้พระราชทานนามพระนครแห่งใหม่นี้ว่า "กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยามหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวศน์มหาสถานอมรพิมานอวตารสถิตสักกทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์"[4] หรือที่คนยุคปัจจุบันเรียกว่ากรุงรัตนโกสินทร์นั่นเอง (ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงสร้อยที่ว่าบวรรัตนโกสินทร์นั้นเป็นอมรรัตนโกสินทร์ นอกนั้นคงไว้ตามเดิม)

ปัญหาที่น่าจะพิจารณาในที่นี้ก็คือ เพราะเหตุใดพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรีมาตั้งอยู่ที่กรุงเทพมหานคร การวิเคราะห์หาความเหมาะสมจึงควรพิจารณาทั้งทางด้านกรุงธนบุรีและทางด้านกรุงเทพฯ เป็นการเปรียบเทียบกัน

กรุงธนบุรีในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นเมืองที่เรียกว่าเมืองอกแตก เพราะเป็นเมืองที่มีแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่กลาง ด้านทิศตะวันตกลักษณะเป็นที่ดอนและเป็นที่ตั้งของพระราชวังของพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาปากคลองบางกอกใหญ่ มีคลองหลังวัดอรุณฯ เป็นคลองเชื่อมระหว่างคลองบางกอกใหญ่ไปจดคลองบางกอกน้อย เป็นแนวเขตกำแพงเมือง ส่วนทางด้านทิศตะวันออกเป็นพื้นที่ลุ่มกว่าด้านตะวันตก มีคลองคูเมืองเป็นแนวเขตของเมืองด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ พระพุทธยอดฟ้าอาจจะทรงเห็นว่าเมืองธนบุรีไม่เหมาะที่จะเป็นราชธานี[5] เหตุผลที่สำคัญก็คือ

ประการแรก เมืองธนบุรีเป็นเมืองที่มีการสร้างป้อมปราการเอาไว้ทั้ง 2 ฝั่ง โดยเอาแม่น้ำไว้กลางเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก มีประโยชน์ก็ตรงที่อาจเอาเรือรบไว้ในเมืองเมื่อเวลาถูกข้าศึกมาตั้งประชิด แต่การรักษาเมืองคนข้างในจะถ่ายเทกำลังเข้าระบุพุ่งรักษาหน้าที่ได้ไม่ทันท่วงทีเพราะต้องข้ามแม่น้ำ แต่แม่น้ำเจ้าพระยาทั้งกว้างและลึกจะทำสะพานข้ามไม่ได้ ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงพระนครจะไม่สามารถต่อสู้ข้าศึกรักษาพระนครได้[6]

ประการที่สอง กรุงธนบุรีอยู่ในท้องคุ้ง น้ำเซาะทำให้ตลิ่งพังได้ง่าย[7]

ประการที่สาม บริเวณพระราชวังเดิมของพระเจ้ากรุงธนบุรีคับแคบไม่สะดวกต่อการขยายพระราชวังให้กว้างออกไป เพราะถูกขนาบข้างด้วยวัดอรุณฯ และวัดท้ายตลาด[8] ทั้งสองด้าน[9]

ส่วนทางฟากตะวันออกซึ่งเป็นที่ตั้งของราชธานีแห่งใหม่มีความเหมาะสมกว่าที่ตั้งกรุงธนบุรี เหตุผลก็คือ

ประการแรก ทางฝั่งกรุงเทพฯ เป็นที่ชัยภูมิเหมาะเพราะเป็นหัวแหลม ถ้าสร้างเมืองแต่ฟากเดียวจะได้แม่น้ำใหญ่เป็นคูเมืองทั้งด้านตะวันตกและด้านใต้ เพียงแต่ขุดคลองเป็นคูเมืองแต่ด้านเหนือกับด้านตะวันออกเท่านั้น ถึงแม้ว่าข้าศึกจะเข้ามาได้ถึงพระนครก็พอต่อสู้ได้[10]

ประการที่สอง เนื่องด้วยทางฝั่งตะวันออกนี้พื้นที่นอกคูเมืองเดิมเป็นพื้นที่ลุ่มที่เกิดจากการตื้นเขินของทะเล ข้าศึกจะยกทัพมาทางนี้คงจะกระทำได้ยาก ฉะนั้นการป้องกันพระนครจะได้มุ่งป้องกันเพียงด้านฝั่งตะวันตกแต่เพียงด้านเดียว[11]

ประการที่สาม ฝั่งตะวันออกเป็นพื้นที่ใหม่ สันนิษฐานว่าชุมชนใหญ่ในขณะนั้นคงจะมีแต่ชาวจีนที่เกาะกลุ่มกันอยู่ จึงไม่เป็นการยากที่จะหาพื้นที่ผืนใหญ่เพื่อสร้างพระราชวังให้เป็นศูนย์กลางการปกครองเช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา[12]

2.3 ลักษณะการปกครองราชอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 ซึ่งตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงสิ้นรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจัดการปกครองราชอาณาจักรดังนี้ คือ

2.3.1 การปกครองในส่วนกลาง แบ่งหน่วยราชการที่ควบคุมการบริหารราชการแผ่นดินภายใต้การบังคับบัญชาของเสนาบดี 6 กรม คือ

(1) กรมมหาดไทย มีอัครมหาเสนาบดีตำแหน่งสมุหนายกเป็นผู้บังคับบัญชาดูแลรับผิดชอบในราชการฝ่ายทหารและพลเรือนทั้งในราชการทัพและศึกสงคราม การรักษาทำนุบำรุงบ้านเมือง การเก็บส่วยสาอากรและบรรณาการตลอดจนการระงับคดีความต่าง ๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด[13] ในสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอัครมหาเสนาบดีจะมียศและราชทินนามเป็นเจ้าพระยารัตนาพิพิธ

แต่สมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมียศและราชทินนามเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชานุชิต ซึ่งแตกต่างไปจากเดิม สำหรับราชทินนาม จักรี นั้น มิได้ถูกนำมาใช้กับตำแหน่งสมุหนายกอีกต่อไป เพราะเป็นชื่อของพระราชวงศ์และซ้ำกับราชทินนามเดิมของพระพุทธยอดฟ้าก่อนจะเสด็จขึ้นเถลิงราชย์มาก่อน

(2) <u>กรมกลาโหม</u> มีอัครมหาเสนาบดีตำแหน่งสมุหพระกลาโหมเป็นผู้บังคับบัญชาดูแลรับผิดชอบในราชการฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งในราชการทัพและศึกสงคราม การรักษาทำนุบำรุงบ้านเมือง การเก็บส่วยสาอากรและบรรณาการตลอดจนการระงับคดีความต่าง ๆ ในหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด[14] ในสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช อัครมหาเสนาบดีจะมียศและราชทินนามเป็นเจ้าพระยามหาเสนา แต่ในสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับเป็นเจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าราชการทั้งเป็นสมุหพระกลาโหมและเสนาบดีว่าการกรมท่า

(3) <u>กรมเมือง (หรือกรมนครบาล)</u> มีพระยายมราชเป็นเสนาบดี มีหน้าที่บังคับกองตระเวณซ้ายขวาและขุนแขวงอำเภอกำนันในเขตกรุง บังคับศาลพิจารณาความฉกรรจ์มหันตโทษ ซึ่งแบ่งเป็นแผนกว่าความนครบาลเป็นศาลซึ่งไม่ปนกับความแพ่ง ความอาญา ความอุทธรณ์ อย่างเช่นกรมอื่น ๆ และได้บังคับรักษาคุมไพร่หลวงมหันตโทษตะพุนหญ้าช้าง ต่อมาภายหลังได้มีเพิ่มเป็นตำแหน่งพระคลังด้วยกล่าวคือมีหน้าที่เก็บภาษีเรือโรงร้านซึ่งตั้งขึ้นใหม่ แต่ต่อมากับตกไปอยู่หน้าที่ของกรมมหาดไทยอีก[15]

(4) <u>กรมวัง (หรือธรรมาธิกรณ์)</u> มีเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เป็นเสนาบดีมีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบรักษาพระราชมณเฑียรและพระราชวังชั้นนอกชั้นในเป็นพนักงานที่จะจัดการพระราชพิธีทั้งปวงทั่วไปและได้บังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายหน้าซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวังชั้นในและข้าราชการฝ่ายในทั่วไป มีอำนาจที่จะตั้งศาลชำระความซึ่งเกี่ยวข้องกับไพร่สมฝ่ายในได้ทุกกระทรวง[16]

(5) กรมท่า มีเจ้าพระยาพระคลังเป็นเสนาบดี มีหน้าที่บังคับบัญชาดูแลรับผิดชอบ แต่เดิมมีหน้าที่ดูแลเรื่องการเงินรายได้ของพระคลังและรายจ่ายของราชการแผ่นดิน รวมทั้งดูแลบังคับการเกี่ยวกับเรื่องภาษีอากรขนอนตลาดทั่วไป และบังคับศาลซึ่งเกี่ยวข้องด้วยพระราชทรัพย์หลวง ต่อมาเมื่อมีการค้าขายกับจีน มีการแต่งสำเภาหลวงไปค้าขาย เป็นการเกี่ยวข้องกับการจำหน่ายและเก็บพระราชทรัพย์โดยตรง การแต่งสำเภาจึงตกเป็นหน้าที่ของกรมพระคลัง เมื่อกรมพระคลังเป็นผู้ค้าขายกับต่างประเทศเช่นนี้ก็คงเป็นผู้กว้างขวางในหมู่คนต่างประเทศ เมื่อมีคนต่างประเทศเข้ามาในบ้านเมืองมาก จึงต้องมอบหมายให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้รับรองพนักงานเจ้าท่าสำหรับคนต่างประเทศจึงตกอยู่ในกรมพระคลัง นอกจากนี้กรมท่ายังต้องดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกอีกด้วย ดังนั้น เจ้าพระยาพระคลัง "...จึงต้องเป็นเสนาบดีว่าการบ้านเมือง เสนาบดีว่าการยุติธรรม เสนาบดีว่าการทหาร เสนาบดีว่าการคลัง เสนาบดีว่าการกรมท่า,..."[17] พร้อมกันหลายอย่าง

(6) กรมนา มีพระยาพลเทพเป็นเสนาบดี มีหน้าที่ดูแลรักษานาหลวง เก็บหางข้าว ค่านาจากราษฎร เป็นพนักงานจัดซื้อข้าวขึ้นฉางหลวง สำหรับจ่ายในพระราชวังและในกิจการของหลวง เป็นเจ้าหน้าที่ที่จะต้องทำตัวอย่างชักจูงให้ราษฎรลงมือทำนาด้วยการลงไถนาเองเป็นกราวแรก มีอำนาจหน้าที่พิจารณาคดีความที่เกี่ยวข้องด้วยเรื่องที่นาและโคกระบือ[18]

เสนาบดีทั้ง 6 ตำแหน่งนี้ ภายหลังก็มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง บางกรมก็มีงานล้นมือจนทำไม่ไหว บางกรมก็ไม่มีงานอะไรจะทำ บางกรมก็มีผลประโยชน์มากจนเกินไป บางกรมก็ไม่มีผลประโยชน์อันใด จึงทำให้ต้องแยกกรมลงไปอีกเป็นชั้น ๆ จตุสดมภ์ทั้ง 4 ก็ไม่อยู่ในบังคับของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองกรมต่าง ๆ ซึ่งแยกออกไปอีกก็ไม่ได้อยู่ในบังคับของจตุสดมภ์ทั้ง 4 อีกเป็นอันมาก และกรมซึ่งแยกออกไปอีกนั้นก็เป็นกรมใหญ่ ๆ มีหน้าที่เสมอกับเสนาบดีหรือยิ่งกว่า เสนาบดีมีอีกหลายกรม ในกรมเหล่านั้นถ้าจะแบ่งเป็นประเภทจะได้ 4 ประเภท[19] คือ

ประเภทแรก ได้แก่กรมที่เป็นข้าราชการพลเรือนแบ่งไว้ในฝ่ายพลเรือน เช่น กรมพระสุรัสวดี กรมลูกขุน กรมธรรมการ กรมหมอ กรมพระ-อาลักษณ์ กรมพระคลังต่าง ๆ

ประเภทที่สอง ได้แก่กรมที่มีราชการทหารแบ่งไว้ฝ่ายทหาร คือ กรมอาสาแปดเหล่ากรมพระตำรวจ กรมกองมอญ เป็นต้น

ประเภทที่สาม ได้แก่กรมที่เป็นข้าราชการทหารแต่แบ่งไว้ในฝ่ายพลเรือน คือ กรมล้อมพระราชวัง กรมแสงปืนโรงใหญ่ กรมช้าง กรมม้า เป็นต้น

ประเภทที่สี่ ได้แก่กรมที่เป็นข้าราชการพลเรือนแต่แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร คือ กรมช่างสิบหมู่ เป็นต้น

2.3.2 <u>การปกครองในส่วนภูมิภาค</u> การควบคุมบังคับบัญชาหัวเมืองต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาคขึ้นกับอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่ง คือ สมุหนายกและสมุหพระกลาโหมกับเสนาบดีกรมท่า ซึ่งแบ่งแยกออกเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองฝ่ายใต้ และหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

นอกจากนี้หัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ยังแบ่งออกเป็นลักษณะต่าง ๆ ตามความสำคัญทางยุทธศาสตร์และราษฎรดังนี้ คือ

(1) <u>หัวเมืองชั้นใน</u> เป็นหน่วยปกครองที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองหลวง มีฐานะเป็นหัวเมืองจัตวา มีเจ้าเมืองหรือผู้รั้งเมืองเป็นผู้ดูแล[20]

(2) <u>หัวเมืองชั้นนอก</u> แบ่งเป็น 3 ลักษณะ คือ หัวเมืองใหญ่ หัวเมืองชั้นรองและหัวเมืองชายแดน หัวเมืองใหญ่ประกอบด้วยหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลแบ่งออกเป็นหัวเมืองเอก โท ตรี หัวเมืองเหล่านี้อยู่ใต้ปกครองของเมืองหลวงและต้องรายงานมายังอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยหรืออัครมหาเสนาบดีกลาโหมหรือเสนาบดีคลัง[21] มีเจ้าเมืองซึ่งเป็นข้าราชการผู้สูงศักดิ์เป็นผู้ดูแลบังคับบัญชา หัวเมืองชั้นรองคือหัวเมืองขึ้นและขึ้นกับหัวเมืองใหญ่ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกัน ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของหัวเมืองชั้นรองคือเจ้าเมือง ฐานะของเจ้าเมืองไม่บ่งชัดแต่ถือศักดินา

ตั้งแต่ 800, 1,000 ถึง 1,600 ตามลำดับชั้นของหัวเมืองใหญ่ที่คนขึ้นอยู่[22] หัวเมืองชายแดน คือ หัวเมืองต่างชาติต่างภาษาอยู่ชายแดนต่อประเทศอื่น ให้เป็นเมืองประเทศราชมีเจ้านายของชนชาตินั้นเองปกครองตามจารีตประเพณีของชนชาตินั้น ๆ ใครเป็นเจ้าเมืองต้องแจ้งให้ทางเมืองหลวงทราบและต้องถวายต้นไม้เงินทองและเครื่องราชบรรณาการกำหนด 3 ปีต่อครั้ง[23]

การปกครองในท้องที่ต่าง ๆ คงอาศัยตามแบบประเพณีการปกครองแต่ดั้งเดิมคือ ประกอบด้วยหมู่บ้านหรือบ้าน แต่ละหมู่บ้านจะมีผู้ใหญ่บ้านซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งเป็นหัวหน้าหลายหมู่บ้านรวมเป็นตำบล แต่ละตำบลจะมีกำนันซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งเป็นหัวหน้า ตัวกำนันมักจะมีบรรดาศักดิ์เป็น "พัน" หลายตำบลรวมกันเป็นแขวง[24] ข้าราชการแขวงมีบรรดาศักดิ์และตำแหน่งฐานนางือศักดินา 400[25] แขวงมีอำนาจในการพิจารณาคดีต่าง ๆ เช่น โจรกรรม ลักขโมย ทรัพย์สิน วัว ควายและทาส ไพร่ บุตร ภรรยา การฉกประเวณีและพฤติกรรมทางไสยศาสตร์ที่เป็นอันตราย[26] นอกจากนี้ก็มีหน้าที่ในการรักษาความสงบของประชาชนและการทำนุบำรุงส่งเสริมอาชีพของประชาชนภายในแขวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับการกสิกรรม

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกลางกับส่วนภูมิภาคนั้น พระมหากษัตริย์เป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองและยกกระบัตรเมือง ในสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงตัดทอนอำนาจเจ้าเมืองในการแต่งตั้งข้าราชการที่สำคัญ ๆ ทุกตำแหน่ง[27] ตำแหน่งปลัดจะได้รับการแต่งตั้งจากกรมมหาดไทย กรมกลาโหมหรือกรมท่า ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเขตปกครองที่เมืองนั้น ๆ ตั้งอยู่ ตำแหน่งมหาดไทยแต่งตั้งทางกรมมหาดไทย ตำแหน่งยกกระบัตรและข้าราชการอื่น ๆ แต่งตั้งทางกรมวัง ข้าราชการอื่น ๆ เช่น เมือง วัง คลัง นา ก็ได้รับการแต่งตั้งทางกรมที่มีชื่อเกี่ยวกันจากในกรุงเทพฯ แม้แต่ข้าราชการแขวงก็ได้รับการแต่งตั้งจากกรมเมืองในเมืองหลวงด้วยเหมือนกัน[28]

2.4 ลักษณะกระบวนการยุติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2394)

สืบเนื่องมาจากกฎหมายไทยต้องสูญหายถูกทำลายไปเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. 2310 เป็นอันมาก ดังนั้นเมื่อมาถึงยุครัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2347 พระพุทธยอดฟ้าจึงโปรดให้รวบรวมกฎหมายมาตรวจชำระเลือกเอาแต่ที่จะใช้ สอบทานให้ตรงกันแล้วเขียนเป็นฉบับหลวงขึ้น 3 ฉบับ ประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์และบัวแก้วเป็นสำคัญทุกเล่มสมุด แล้วโปรดให้รักษาไว้ที่หอหลวง ศาลาลูกขุนในและศาลหลวงแห่งละฉบับ ผู้ที่เป็นเจ้าหน้าที่จะขอลอกคัดเอาสำเนาไปก็ได้ แต่ในการชี้ขาดถือเอาฉบับหลวงเป็นสำคัญ[29]

ในด้านวิธีการพิจารณาและพิพากษาคดีคงยึดถือประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติมาตั้งแต่เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนกระทั่งมาตั้งกระทรวงยุติธรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เปลี่ยนไป

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการใช้บุคคล 2 จำพวกเป็นพนักงานตุลาการ คือ พราหมณ์ ซึ่งเป็นชาวต่างประเทศและขุนนางฝ่ายไทย พราหมณ์ซึ่งเป็นชาวต่างประเทศจะเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านนิติศาสตร์เรียกว่า ลูกขุน ณ ศาลหลวง มี 12 คน มีหัวหน้าเป็นพระมหาราชครูปุโรหิต และพระมหาราชครูมหิธรถือศักดินาเท่าเจ้าพระยา หน้าที่ของลูกขุน ณ ศาลหลวงคือชี้บทกฎหมาย แต่จะบังคับบัญชาอย่างใดไม่ได้ อำนาจการบังคับบัญชาทุกอย่างอยู่กับเจ้าพนักงานที่เป็นไทย[30]

การพิจารณาความ ถ้าใครจะฟ้องความจะเขียนเป็นหนังสือฟ้องไม่ได้ต้องไปร้องต่อจำศาลว่าประสงค์จะฟ้องความเช่นนั้น ๆ จำศาลจะจดถ้อยคำลงเป็นหนังสือแล้วมอบให้พนักงานประทับฟ้องนำขึ้นปรึกษาลูกขุน ณ ศาลหลวง ว่าเป็นฟ้องต้องตามกฎหมายควรรับพิจารณาหรือไม่ ถ้าลูกขุนเห็นว่าควรรับ พนักงานประทับฟ้องจะหารือลูกขุนอีกชั้นหนึ่งอีกว่าเป็นกระทรวงศาลไหนที่จะพิจารณา แล้วส่งฟ้องกับตัวโจทก์ไปยังศาลนั้น ตุลาการศาลนั้นจะมีหมายเรียกตัวจำเลยมาถามคำให้การแล้วส่งคำกล่าวหาคำให้การไปปรึกษาลูกขุนให้ชี้สองสถานว่าข้อใดรับกันในสำนวน

และข้อใดจะต้องสืบพยาน ตุลาการจึงไปสืบพยานตามคำลูกขุน กรั้นสืบเสร็จแล้วส่งสำนวนไปยังลูกขุน ลูกขุนจะชี้ว่าฝ่ายไหนแพ้คดีเพราะเหตุใด ๆ ตุลาการก็นำคำพิพากษาไปส่งผู้ปรับ ผู้ปรับวางโทษว่าควรจะปรับโทษเช่นนั้น ๆ ส่งให้ตุลาการไปบังคับ ถ้าคู่ความไม่พอใจในคำพิพากษาก็ถวายฎีกาได้ แต่การถวายฎีกาผู้ถวายจะต้องระวัง ถ้าเอาความเท็จไปถวายฎีกาอาจจะถูกพระราชอาญาได้[31]

2.5 ลักษณะสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่คงมีลักษณะโครงสร้างที่ไม่แตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี จะมีบางส่วนที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป

องค์ประกอบของสังคมไทยประกอบด้วยสถาบันต่าง ๆ อันได้แก่ สถาบันพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการ ไพร่ ทาสและสถาบันสงฆ์ ดังจะได้อธิบายถึงรายละเอียดในแต่ละสถาบัน ดังนี้

2.5.1 สถาบันพระมหากษัตริย์

สถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีลักษณะเป็นทั้งเทวราชา ธรรมราชา และพุทธราชา ผสมผสานกันไป

(1) เทวราชา

คติที่นับถือกันว่าพระมหากษัตริย์ทรงดำรงฐานะเป็นสมมติเทพตามคติของศาสนาพราหมณ์ที่ยึดถือกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระองค์เป็นประดุจดังพระนารายณ์และพระอิศวร ดังจะเห็นได้จากพระนามของพระพุทธยอดฟ้าที่จารึกในพระสุพรรณบัตรเมื่อกระทำพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกตอนหนึ่งมีความว่า "...พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี...ศรีภูวเนตรวรนายก...อุทิศรามเวรมหันต์..."[32] ในพระนามของพระองค์แสดงถึงความเป็นพระนารายณ์และ

พระอิศวรอย่างชัดเจนอยู่แล้ว ส่วนพระนามของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย[33] รัชกาลที่ 2 ที่จารึกในพระสุพรรณบัตรก็มีข้อความที่แสดงถึงความเป็นพระนารายณ์และพระอิศวรเช่นเดียวกับของพระพุทธยอดฟ้าเช่นเดียวกัน[34] ส่วนพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 นั้น พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงกล่าวว่า "...การตั้งพระบรมนามาภิไธยก็คงเป็นไปเช่นเดียวกับสองรัชกาลก่อน..."[35] แสดงถึงการยึดคติของลัทธิเทวราชาดังเช่นที่เคยเป็นมาแต่เดิม นอกจากนี้ขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ที่สะท้อนให้เห็นถึงคติของลัทธิเทวราชายังคงยึดถือปฏิบัติตามอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยาโดยตลอด เช่น การสร้างที่ประทับพระที่นั่ง พระราชวัง การประกอบพระราชพิธีกรรมต่าง ๆ การใช้ราชาศัพท์ การยึดมั่นในกฎมณเฑียรบาลซึ่งเป็นกฎหมายเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์มาแต่เก่าก่อน ฯลฯ เป็นต้น

(2) <u>ธรรมราชา</u>

ถ้าพิจารณาจากพระราชกำหนดใหม่ของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่เริ่มต้นโดยพระธรรมศาสตร์ดังได้รับมาจากหนังสือ "ไตรภูมิพระร่วง" ซึ่งได้มาจากคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา จะพบข้อความตอนหนึ่งที่กล่าวถึงโลกว่าแต่เดิมเป็นควงไฟกลมใหญ่มีความร้อนแล้วค่อยเย็นลง แล้วก็เกิดเป็นเรื่องเล่ากันไปในทางนิทานพราหมณ์ว่า ไอดินหอมขึ้นไปถึงพรหมโลก พวกเทวดาจึงเหาะลงมากินสิ่งที่เกิดจากดิน เช่น ผลไม้ เมื่อได้เสพของบนโลกนี้แล้วก็กลายเป็นมนุษย์ จึงต้องเลือกเอามหาบุรุษผู้หนึ่งซึ่งเห็นว่าสมควรยกขึ้นเป็นหัวหน้าเรียกว่าสมมตราช คือผู้ครองเมือง และว่าผู้ครองเมืองต่อ ๆ มาก็เป็นผู้สืบสายของท่านพระองค์แรก ท่านพญาสมมตราชพระองค์นี้ได้ทรงพบสมุดพระธรรมศาสตร์ที่ยอดเขาหลวง ฉะนั้นพระราชาในโลกนี้ทุกพระองค์จึงจำต้องนับถือพระธรรมศาสตร์ และทรงทำตามทศพิธราชธรรม[36] พร้อมด้วยราชฎรของพระองค์ท่านจะต้องรักษาปัญจศีลคือศีลห้าด้วย[37]

จะเห็นได้ว่าในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งเป็นประมวลกฎหมายที่ได้ชำระแล้วในสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็ได้กล่าวถึงทศพิธราชธรรมของพญาสมมตราชหรือธรรมของพระราชานั่นเอง แสดงให้เห็นว่าศาสนาพุทธจะมีอิทธิพลต่อการดำรงฐานะขององค์พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นอย่างมาก นอกจากทศพิธราชธรรมแล้วยังมีธรรมของพระมหากษัตริย์อีก 2 อย่าง คือ สังคหวัตถุ[38] 5 ประการ รวมทั้งจักรวรรดิวัตร[39] อีก 12 ประการด้วย ธรรมเหล่านี้จะทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีความเป็นธรรมราชาเป็นอย่างยิ่ง

ถ้าพิจารณาจากพระนามของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จารึกในแผ่นสุพรรณบัตรก็แสดงให้เห็นถึงเจตนารมย์ที่จะเป็นธรรมราชาของปวงชน ดังตอนหนึ่งของพระนามที่ปรากฏว่า "...[ธรรมิกราชาธิราชเคโชไชย]..."[40] เหมือนกันทั้ง 3 พระองค์ ความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์ไทยในยุคนี้บางครั้งอาจจะเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่าทรงเป็นพุทธราชา ความเป็นพุทธราชาของพระมหากษัตริย์ไทยในยุคนี้ เป็นไปในลักษณะของความเชื่อที่ว่า พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อจะบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณในชาติภพต่อไป และการบำเพ็ญบารมีในชาตินี้ก็ทรงบำเพ็ญบุญบารมีด้วยการสร้างกุศลอย่างมากมาย หากพิจารณาจากพระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัตรของทั้ง 3 รัชกาลในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ก็แสดงให้เห็นถึงอุดมคติที่จะเป็นพุทธราชา ดังเช่นตอนหนึ่งของพระนามที่ปรากฏ คือ "มหาพุทธางกูร"[41] การที่พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงเฉลิมพระนามของรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็แสดงให้เห็นถึงอุดมคติความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ทรงเป็นประหนึ่งพุทธราชานั่นเอง พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ทั้ง 3 พระองค์ตลอดพระชนม์ชีพก็ได้ทรงบำเพ็ญทานบารมีและบำเพ็ญพระราชกุศลในพุทธศาสนาอย่างมากมาย ประดุจดังพระเวสสันดรซึ่งเป็นชาติหนึ่งของพระพุทธองค์ก่อนที่จะมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระปฐมบรมราชโองการเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งมีขึ้นต่อหน้าขุนนางข้าราชการ สมณชีพราหมณ์ทั้งหลายภายหลังที่เสนาบดีผู้ใหญ่ได้ประกอบพิธีถวายพระราชสมบัติต่าง ๆ ตลอดจนถวายที่ดิน นาสวนและป่าไม้ในเมืองทั้งหมดแล้ว เป็นการแสดงเจตนารมย์ให้เห็นถึงพระองค์ได้ทรงตั้งพระทัยอันแน่วแน่ที่จะกระทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์อย่างเต็มพระสติกำลัง ดังที่ได้ทรงมีพระบรมราชโองการว่า "...สิ่งของทั้งหลายนี้จงช่วยกันรักษาทำนุบำรุงไว้ให้จงดี ส่วนเราจะได้ป้องกันรักษาแผ่นดิน ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและพระราชอาณาเขตสืบไป..."[42]

ส่วนพระปฐมบรมราชโองการของพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชนั้นมีความว่า "...พรรณพฤกษชลธีและสิ่งของในแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรนั้น ตามแต่สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรจะปรารถนาเถิด..."[43] แสดงให้เห็นว่าทรงมีเจตนารมย์อันแน่วแน่ที่จะทรงปกครองพระราชอาณาจักรโดยคำนึงถึงความผาสุขของอาณาประชาราษฎร์และสมณชีพราหมณ์เป็นสำคัญ ความเป็นธรรมราชาจึงแสดงออกโดยเจตนารมย์นับตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์

อย่างไรก็ตามโดยขัตติยราชประเพณีแล้ว พระมหากษัตริย์ทรงดำรงฐานะประดุจดังสมมติเทพเป็นเทวราชโดยคติความเชื่อ แต่ในทางปฏิบัติพระองค์ทรงเป็นธรรมราชาและพุทธราชาผสมผสานกันไป ทำให้ฐานะของพระมหากษัตริย์ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะของความเป็นผู้นำทางการเมืองที่เหมือนคนธรรมดามากขึ้น แต่พระองค์ก็ยังคงทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดเป็นเจ้าชีวิตของปวงชน เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เป็นจอมทัพ ฯลฯ และพระบรมราชโองการของพระองค์ผู้ใดจะฝ่าฝืนมิได้ ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก

2.5.2 พระบรมวงศานุวงศ์

ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ มีความเห็นเกี่ยวกับเรื่องชนชั้นเจ้านายว่า "ถ้าพิจารณาตามระบบศักดินาแล้ว... เจ้าฟ้าไม่ได้เป็นชนชั้นหนึ่งเหนือกว่าขุนนาง"[44] ทั้ง ๆ ที่พระมหาอุปราชและพระราชโอรสและพระราชธิดา ที่ประสูติจากพระมเหสีหรือมีพระราชมารดาเป็นเจ้าและทรงตำรงตำแหน่งทรงกรมจะถือศักดินาสูงกว่าสมเด็จเจ้าพระยาซึ่งเป็นขุนนางที่มียศสูงสุดก็ตาม แต่เจ้านายอื่น ๆ ที่เป็นพระอนุชาหรือพระเชษฐาต่างพระมารดาถึงแม้จะทรงกรมก็ตามก็ถือศักดินาต่ำกว่าสมเด็จเจ้าพระยา ความจริงแล้วสมเด็จเจ้าพระยามียศเท่ากับเจ้าที่ดำรงตำแหน่งกรมหลวง นามของสมเด็จเจ้าพระยาจะจารึกไว้ในพระสุพรรณบัตรเมื่อได้รับแต่งตั้งเช่นเดียวกับเจ้าที่ทรงกรม สัญญลักษณ์ที่แสดงฐานะก็คือ กลด เสลี่ยงและคาบ มีลักษณะเหมือนกับสัญญลักษณ์ของเจ้านายที่ทรงกรม[45]

อย่างไรก็ตาม บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายส่วนใหญ่ก็อยู่ในฐานะอันสูงส่ง ทั้งนี้เพราะเป็นพระญาติวงศ์ของพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งของพระบรมวงศานุวงศ์แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ สกุลยศกับอิสสริยยศ[46] ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สกุลยศมีอยู่ 3 ตำแหน่ง คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า[47] ส่วนอิสสริยยศนั้นคือพระยศเจ้าที่พระมหากษัตริย์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้น อิสสริยยศที่สำคัญที่สุดและสูงที่สุดได้แก่มหาอุปราช นอกจากนี้การได้รับตำแหน่งทรงกรมก็ถือเป็นอิสสริยยศด้วยเหมือนกัน ได้แก่ กรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง กรมพระ กรมสมเด็จพระ[48]

ส่วนการถือศักดินาของพระบรมวงศานุวงศ์นั้น ก็แตกต่างกันไปตามลำดับ ถ้าเป็นเจ้าฟ้าก็มีศักดินาสูงสุด หม่อมราชวงศ์ก็มีศักดินาต่ำสุด แต่ถ้าทรงกรมก็มีศักดินาสูงกว่าเจ้านายในระดับเดียวกันแต่มิได้ทรงกรม เช่น เจ้าฟ้าที่เป็นพระเชษฐาหรือพระอนุชาของพระมหากษัตริย์ ถ้าไม่ได้ทรงกรมก็ถือศักดินา 20,000 แต่ถ้าทรงกรมก็ถือศักดินาสูงถึง 50,000[49] ดังนี้ เป็นต้น

พระบรมวงศานุวงศ์มีสิทธิตามกฎหมายอยู่ 2 ประการ คือ ประการแรกจะพิจารณาคดีของพระบรมวงศานุวงศ์ในศาลใด ๆ มิได้ นอกจากศาลของกรมวัง ประการที่สอง จะนำพระบรมวงศานุวงศ์ไปขายเป็นทาสมิได้ เพราะเจ้าหน้าที่จะไม่ยอมให้กระทำสัญญาซื้อขายเช่นนั้นได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย[50] ในรัชสมัยของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการแต่งตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการหรือที่ปรึกษาราชกิจในหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้กำกับราชการกรมท่า[51] เป็นต้น

2.5.3 ขุนนาง

ขุนนาง คือ บุคคลที่รับราชการแผ่นดิน มีศักดินา ยศ ราชทินนาม และตำแหน่ง เป็นเครื่องชี้บอกถึงอำนาจและเกียรติยศ ถ้าจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ บรรดาข้าราชการของแผ่นดิน แต่ข้าราชการแผ่นดินบางคนอาจจะไม่ได้มีฐานะเป็นขุนนางก็ได้ เพราะการเป็นขุนนางนั้นจะต้องขึ้นอยู่กับศักดินาของตนด้วย ผู้ที่มีศักดินา 400 ขึ้นไปถึงจะได้เป็นขุนนาง ยกเว้นพวกมหาดเล็กเพราะว่าพวกนี้ถือว่าเป็นขุนนางอยู่แล้ว

ยศของขุนนางมี 8 ลำดับ จากสูงสุดไปจนต่ำสุดมีดังนี้คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น และพัน ศักดินาของสมเด็จเจ้าพระยาอยู่ในระดับ 30,000 นับว่าสูงสุดในบรรดาขุนนางทั้งหลาย ส่วนพันถือศักดินา 100 – 400 หมื่นถือศักดินา 200 – 800 ขุนถือศักดินา 200 – 1,000 สำหรับขุนนางที่มียศเป็นหลวงขึ้นไปมีศักดินาไม่ต่ำกว่า 800 ขึ้นไป[52] แสดงว่าผู้ที่เป็นพัน หมื่น ขุน อาจมีสิทธิไม่ได้เป็นขุนนางได้ถ้าศักดินาของตนเองไม่ถึง 400 และมีสิทธิเป็นขุนนางได้ถ้ามีศักดินาถึง 400 ขึ้นไป

ขุนนางทั้งหลายล้วนมีสิทธิตามกฎหมายหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ ประการแรก ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ โดยการยกเว้นนี้ต่อเนื่องไปถึงบุตรของขุนนางด้วย[53] ประการที่สอง ข้าราชการที่มียศต่ำกว่าขุนนาง คือ มีศักดินาไม่ถึง 400 ก็จะได้รับเอกสารยกเว้นการสักเป็นรายบุคคลแต่เอกสารนี้ไม่ได้กลุกไปถึงลูกของข้าราชการเหล่านั้นด้วย[54] และการได้มาซึ่งเอกสารดังกล่าวจะต้องจ่ายเงินให้กับนายของตนเป็นการตอบแทนด้วย ประการที่สาม ผู้ที่มีศักดินา 400 ขึ้นไปจะได้รับสิทธิเข้าเฝ้าในการเสด็จออกขุนนางและได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนตนได้[55] ประการที่สี่ ก่อน พ.ศ. 2367 ขุนนางได้รับการยกเว้นภาษีที่นา กฎหมายลักษณะมรดกก็ให้สิทธิแก่คนที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไปต่างกับคนอื่น คือ กำหนดไว้เป็นพิเศษในการแบ่งมรดกเมื่อถึงแก่กรรม[56] ประการที่ห้า ได้รับการคุ้มครองในเรื่องเกียรติยศ กล่าวคือถ้าผู้ใดใช้ถ้อยคำหยาบคายกับผู้ถือศักดินา 400 ขึ้นไปจะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก[57] ประการสุดท้าย ขุนนางสามารถมีไพร่จำนวนหนึ่งเป็นเสมียนทนายของตนได้ตามยศของตน[58] และตามกฎหมายแล้วขุนนางจะไปไหนมาไหนโดยไม่มีคนรับใช้ไม่ได้[59]

2.5.4 ไพร่

ฐานันดรไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คงมีสภาพไม่แตกต่างไปจากไพร่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าใดนัก แต่เพิ่มความหมายของไพร่ก็คือราษฎรที่เป็นชายฉกรรจ์ที่มีความสูงเสมอไหล่ 2 ศอกกำปั้น จะถูกมูลนายเอาชื่อเข้าบัญชีไว้เพื่อเกณฑ์ใช้ในราชการต่าง ๆ[60] ด้วยเหตุนี้ไพร่จึงต้องสังกัดอยู่กับเจ้าขุนมูลนายที่ตนสมัครอยู่ด้วย ถ้าเจ้าขุนมูลนายท่านสังกัดอยู่ในกรมกองใด ไพร่ผู้นั้นก็ต้องสังกัดตามเจ้านายด้วย "เรียกว่าเป็นข้าราชการทั่วทุกชายฉกรรจ์ แต่มีลักษณะพิเศษที่เป็นข้าราชการไม่มีเบี้ยหวัดบำนาญหรือเงินเดือนต้องหาเลี้ยงปากเลี้ยงท้องตามอัตภาพ"[61]

ส่วนคนชรา เด็กและผู้หญิง สังคมไทยในสมัยเริ่มแรกหรือแม้แต่ในชั้นหลังก็ดูจะ "บัดเข้าไปในประเภทบริวารของไพร่หล เพราะถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของชายผู้มีตำแหน่งหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว"[62]

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาไพร่หมายถึงชายฉกรรจ์ ส่วนลูกเมียและผู้สูงอายุจัดอยู่ในประเภทบริวาร เมื่อรวมกับพวกบ่าวและทาสของชายฉกรรจ์นั้น คำที่ใช้รวม ๆ กันก็คงจะเป็นไพร่และบ่าวทาสบริวาร ซึ่งความจริงแล้วไพร่ก็คือบุคคลสำคัญในครอบครัว ส่วนบุตรภรรยาและญาติผู้ใหญ่ก็คือบริวารของไพร่[63]

ไพร่อาจแบ่งประเภทตามสังกัดได้เป็น 2 ประเภท คือ ไพร่หลวงกับไพร่สม ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันดังนี้

(1) <u>ไพร่หลวง</u> หมายถึง ไพร่ที่พระราชทานแก่กรมกองต่าง ๆ เป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง หน้าที่ของไพร่หลวงจึงแตกต่างกันไปตามแต่หน้าที่กองกรมกองนั้น เนื่องจากกรมกองที่ทำหน้าที่เป็นหน่วยงานบริหารมีจำนวนน้อยกว่าไพร่หลวงไม่มีงานให้ไพร่ทำได้หมดทุกคน จึงได้เกิดกรมที่ทำหน้าที่เพียงเก็บผลประโยชน์ได้แก่ เงินค่าราชการ ส่วย ส่งให้กับทางราชการแต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้นไพร่หลวงจึงอยู่ในกรม 2 ประเภท คือ ประเภทหนึ่ง คือ ไพร่หลวงที่ต้องมารับราชการตามที่ทางการกำหนดให้ หากมาไม่ได้ต้องให้ผู้อื่นมาแทนหรือส่งเงินแทนการมารับราชการ อีกประเภทหนึ่ง คือ ไพร่หลวงที่ต้องเสียเงินแต่ไม่ต้องมารับราชการ[64] ซึ่งเรียกว่าไพร่หลวงส่วย ไพร่ส่วยนี้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาช่วงแรกมักจะส่งส่วยเป็นสิ่งของมาแทนการเข้าเวร การส่งเงินค่าราชการจะมามีขึ้นในระยะหลังคือตอนปลายกรุงศรีอยุธยา ไพร่หลวงเป็นของพระมหากษัตริย์และจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะถูกเกณฑ์ไปทำงานให้หลวงปีละ 6 เดือนหรือที่เรียกว่าไปเข้าเวรปีละ 6 เดือน คือ เข้าเวร 1 เดือน ออกเวร 1 เดือน ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในรัชกาลที่ 1 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดเกล้าฯ ให้ไพร่หลวงเปลี่ยนเป็นอยู่เวรรับราชการปีละ 4 เดือน คือ เข้าเวร 1 เดือน ออกเวร 2 เดือน[65] ครั้นถึงรัชกาลที่ 2 พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงลดเวลารับราชการของไพร่หลวงลงไปอีกจาก 4 เดือน เป็น 3 เดือนต่อปี คือ เข้า 1 เดือน ออก 3 เดือน[66]

(2) ไพร่สม เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่เจ้านายและขุนนางที่มีตำแหน่งหน้าราชการเพื่อเป็นผลประโยชน์ เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นยังไม่มีเงินเดือน การควบคุมไพร่ของมูลนายหมายถึงผลประโยชน์ เช่น ส่วนลดจากการเก็บเงินค่าราชการ[67] ของกำนัลจากไพร่ ฯลฯ เป็นต้น ไพร่สมนั้นจะตกเป็นของมูลนายตราบเท่าที่ขุนนางผู้เป็นมูลนายยังมีชีวิตอยู่ในตำแหน่งราชการ เมื่อมูลนายถึงแก่กรรมไพร่สมจะถูกโอนมาเป็นไพร่หลวง นอกจากบุตรของขุนนางผู้นั้นจะยื่นคำร้องขอควบคุมไพร่สมต่อจากบิดา[68]

ฐานะของไพร่โดยทั่วไปนั้น ประการแรก ตามกฎหมายระบุว่าไพร่คือบุคคลที่อยู่ใต้ปกครองและสังกัดมูลนายคนใดคนหนึ่ง เพื่อจะได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย ไพร่จะขอย้ายกรมไม่ได้เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากมูลนาย ลูกหลานก็จะต้องสังกัดกรมเดียวกันด้วย ประการที่สอง ตามหฤษฎีไพร่จะมีศักดินาระหว่าง 10 – 25 แล้วแต่ลักษณะประเภทของไพร่[69] พวกไพร่สามารถส่งหอกที่ดินให้ลูกหลานของตนได้ ถ้าใครบุกรุกจะถูกปรับ แต่ถ้าลูกหลานปล่อยให้ที่ดินรกร้างว่างเปล่าเป็นเวลา 9 – 10 ปี ไม่ทำให้ผลผลิตงอกเงยขึ้น ที่ดินผืนนี้ต้องยกให้ผู้อื่นถือกรรมสิทธิ์ต่อไป[70] ประการที่สาม ไพร่ถูกจำกัดสิทธิในการเคลื่อนย้ายที่อยู่ต้องขึ้นทะเบียนตามภูมิลำเนาของตน ถ้าใครไม่คงอยู่ตามหมู่ของตนจะมีความผิด แต่เดิมผู้คนสามารถเคลื่อนย้ายอพยพไปตามที่ต่าง ๆ ได้ตามต้องการ แต่เมื่อมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานในด้านต่าง ๆ มากขึ้น จึงจำเป็นต้องกำหนดขอบเขตให้ไพร่อยู่ในที่ใดที่หนึ่งเพื่อความสะดวกในการเกณฑ์แรงงาน ถ้าใครไม่ทำตามก็จะถือว่ามีความผิด ประการที่สี่ ไพร่มีฐานะต่ำต้อย อาจถูกเหยียดหยามและอาจถูกเอาเปรียบจากชนชั้นสูง เช่น ในการฟ้องร้องขึ้นโรงศาล ไพร่ไม่มีสิทธิทั้งหมาย กรรมวิธีในการฟ้องร้องก็ยุ่งยากต้องเสียค่าธรรมเนียมมากมาย ในกฎหมายตราสามดวงได้กำหนดการเสียค่าธรรมเนียมในการฟ้องร้องไว้หลายขั้น ผู้ฟ้องร้องต้องเสียค่ารับฟ้อง

เมื่อจะเสนอหนังสือฟ้องก็ต้องเสียเงินอีก นอกจากนี้ถ้าไพร่เรียกขี้อยศทำแหน่งขุนนางผิดไปจากสิ่งที่เป็นจริงจะต้องถูกปรับไหม[71] อัตราการปรับไหมไพร่ก็เสียเปรียบขุนนางเพราะเมื่อเวลาขุนนางทำผิดต่อไพร่ใช้ศักดินาขุนนางปรับขุนนาง แต่กรณีที่ไพร่ทำผิดต่อขุนนางกลับไม่ใช้ศักดินาของไพร่ปรับไพร่ แต่ใช้ศักดินาของขุนนางปรับไพร่

อย่างไรก็ตามไพร่ก็สามารถเปลี่ยนฐานะของตนเองได้เป็น 2 ระดับ ระดับสูงคือ ขุนนางส่วนระดับต่ำคือทาส แต่ก็เป็นเรื่องยากที่จะผลักดันตนเองไปสู่ระดับสูง ทั้งนี้เพราะการที่ไพร่จะมีโอกาสเลื่อนฐานะตนเองไปสู่ระดับสูงได้นั้น ต้องมีความชอบเป็นพิเศษทำสงครามประสพชัยชนะต่อข้าศึก อาจจะได้ปูนบำเหน็จรางวัลถึงขั้นได้รับแต่งตั้งเป็นขุนนางได้ ส่วนไพร่ที่เสียชีวิตในสงครามหนี้สินที่ติดตัวอยู่ก็ถือว่าหมดสิ้นไปด้วยและให้บุตรหลานได้รับราชการต่อไปแทน ส่วนพวกที่รอดชีวิตกลับมาก็จะได้บำเหน็จรางวัลตอบแทน[72] แต่ถ้าไพร่คนใดไม่มีเงินเสียภาษีอากรหรือส่งส่วยให้รัฐ มีหนี้สินอันเกิดจากความยากจนหรือจากสาเหตุอื่น ๆ ก็ดี ก็ต้องตกเป็นทาสของมูลนายซึ่งเป็นเจ้าหนี้จนกว่าจะไถ่ถอนตัวเองออกไปได้

ในเรื่องความเป็นอยู่ของไพร่นั้น ไพร่หลวงจะมีฐานะลำบากที่สุด ส่วนไพร่ส่วยสบายที่สุด เพราะไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทั้งในยามสงครามและยามสงบในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ปีละ 3 เดือน ส่วนไพร่สมก็มีหน้าที่รับใช้มูลนายเป็นส่วนใหญ่ ไพร่สมจึงทำงานเบากว่าไพร่หลวง[73]

ด้วยฐานะที่แตกต่างกันของไพร่เช่นนี้ จึงทำให้เกิดความรู้สึกที่แบ่งแยกกันระหว่างไพร่หลวงกับไพร่สม ผู้คนทั้งหลายที่ต้องเป็นไพร่จึงพยายามหลีกเลี่ยงการเป็นไพร่หลวงไปสังกัดมูลนายเพื่อเป็นไพร่สม บางครั้งก็อาจใช้วิธีอ้างว่าเป็นทาสของขุนนาง[74] พวกเจ้าขุนมูลนายทั้งหลายก็มักจะรู้เห็นเป็นใจด้วย เพราะว่าตนเองได้รับเงินตอบแทนก็จะเขียนรายงานส่งไปยังหน่วยราชการ

ของไพร่ ได้รับความทุกข์ยากจนต้องตกเป็นทาส[75] เมื่อเกิดปัญหาไพร่หลบหนี การเกณฑ์แรงงานบ่อย ๆ จำนวนไพร่หลวงก็ลดลงเรื่อย ๆ และขาดกำลังคน แต่ไพร่ที่อยู่ใต้สังกัดมูลนายกลับเพิ่มจำนวนมากขึ้น ภายหลังได้มีการออกกฎหมายห้ามการให้ลูกหลานของไพร่หลวงเป็นไพร่สม ถ้ามูลนายรู้เห็นเป็นใจจะถูกลงโทษ[76]

2.5.5 ทาส

ทาส หมายถึงบุคคลที่มิได้เป็นกรรมสิทธิ์ในแรงงานและชีวิตของตนเอง แต่กลับตกเป็นของนายจนกว่าจะได้รับการไถ่ตัวพ้นจากความเป็นทาส นายมีสิทธิในการซื้อขายทาสได้ ลงโทษทุบตีทาสได้ แต่จะให้ถึงตายไม่ได้ ทาสมีศักดินา 5 เท่านั้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทาสคงมีอยู่ 7 ประเภทเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งประกอบด้วย ทาสไถ่มาด้วยทรัพย์ ลูกทาสที่เกิดในเรือนเบี้ย ทาสที่ได้มาข้างฝ่ายบิดามารดา ทาสมีผู้ให้ ทาสอันได้ช่วยกังวลธุระทุกข์ด้วยคนต้องโทษทัณฑ์ ทาสที่เลี้ยงเอาไว้ในเวลาข้าวยากหมากแพง และทาสเชลย[77] ล้วนแล้วแต่ไม่มีสิทธิเสรีภาพทางร่างกายในตัวเองเลยยกเว้นแต่นายจะกรุณาเท่านั้น คนที่มีฐานะดีก็มักจะมีทาสไว้ใช้ สภาพความอดหยากในท้องถิ่นต่าง ๆ การเล่นการพนันจนมีหนี้สินล้นพ้นตัวหรือความยากจนจนหมดทางหากินก็ตาม จะทำให้คนเป็นทาสมากขึ้น คนพวกนี้อาจไม่ยอมขอทานเพราะถือว่าเป็นเรื่องน่าอับอายสู้ยอมขายตัวลงเป็นทาสไม่ได้[78]

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างนายกับทาสนั้น ในกฎหมายลักษณะทาสได้กำหนดอำนาจของนายที่จะมีเหนือทาส ดังนี้ คือ ประการแรก นายมีสิทธิที่จะลงโทษทัณฑ์ จำโซ่ตรวน ขื่อคา ทวนด้วยหนังหรือสามารถทำทารุณกรรมต่าง ๆ กับทาสของตนเองได้ถึงบาดเจ็บสาหัสหรือแม้แต่ตาบอดก็ทำได้ แต่อย่าให้ถึงตายได้ รวมทั้งนายมีอำนาจสั่งทาสของตนให้ไปรับโทษคดีใด ๆ แทนบุตรภรรยาและญาติพี่น้อง

ของนายเงินได้[79] ประการที่สอง นายมีอำนาจที่จะสั่งให้ทาสไปราชการแทนตนได้ แม้ราชการนั้นจะเป็นเหตุให้ทาสต้องตายก็ตาม[80] ประการที่สาม ถ้านายทาสสั่งให้ทาสดูแลรักษาสิ่งของใด ๆ ถ้าหากทรัพย์สิ่งของนั้นแตกหักเสียหาย ทาสก็ต้องใช้ราคาแก่นายจนเต็ม[81] ประการที่สี่ นายมีสิทธิที่จะขับทาสหนีได้หรือสวมารถขายทาสได้เมื่อตนไม่สามารถเลี้ยงดูได้[82] ประการที่ห้า ถ้าทาสหลบหนีไปแห่งใดเมื่อเจ้าเบี้ยนายเงินได้เสียบำเหน็จค่าจ้างแก่ผู้ได้มานั้นเท่าใด เจ้าทาสมีสิทธิคิดเอาแก่ลูกหนี้จนเต็ม[83] ประการที่หก ถ้าทาสกล่าวหาว่านายเงินเป็นโจรปล้นทรัพย์สินหรือฉ้อราษฎร์บังหลวง หรือกล่าวหาว่าเป็นกบฏประทุษร้ายประการใด ๆ ก็ดี ถ้าพิจารณาแล้วมิได้ความสัตย์จริงประการใด ทาสผู้เคราะห์ร้ายนั้นจะต้องขึ้นขาหยั่งถูกเฉลวปะหน้าแล้วลงโทษทวนด้วยหวาย ตัดปาก แล้วให้ขายทาสนั้นเสีย[84]

จะเห็นได้ว่าอำนาจของนายที่มีเหนือทาสนั้นมากพอที่จะมีผลทำให้ทาสหมดอิสระภาพในตนเอง ตราบใดที่ยังไม่หลุดพ้นจากความเป็นทาส ตราบนั้นก็ไม่มีโอกาสที่จะมีกรรมสิทธิ์ในแรงงานของตนเองได้ อย่างไรก็ตามโอกาสที่ทาสจะได้รับการปลดปล่อยให้หลุดพ้นจากความเป็นทาสก็มีอยู่บ้าง กล่าวคือ ประการแรก ถ้านายเงินโปรดให้ทาสบวชเป็นภิกษุหรือสามเณร นางชี ก็ถือว่าหลุดพ้นจากความเป็นทาส แม้ภายหลังจะลาสิกขาบทแล้วก็จะเอาคืนมาเป็นทาสของตนไม่ได้[85] ประการที่สอง ในกรณีนายเงินใช้ทาสไปทำสงครามถูกจับเป็นเชลยได้ ต่อมาหนีรอดมาได้ก็หลุดพ้นจากความเป็นทาส[86] ประการที่สาม ถ้าทาสฟ้องนายว่าเป็นกบฏและสอบสวนได้ความเป็นสัตย์ให้ทาสนั้นพ้นจากความเป็นทาสได้[87] ประการที่สี่ นายเงิน พ่อของนายเงิน หรือพี่น้องลูกหลานของนายเงินเอาทาสเป็นภรรยาให้ทาสนั้นเป็นไทยและลูกที่เกิดมานั้นเป็นไทยด้วย[88] ประการที่ห้า ถ้าทาสนั้นตายด้วยการทำธุรกิจใด ๆ ให้นายเงิน นายเงินจะเรียกคืนจากผู้ขายมิได้ แต่ถ้าตายด้วยเหตุอื่น นายเงินจะเรียกเอาเงินคืนจากผู้ขายได้บ้าง[89] ประการที่หก เป็นอิสระด้วยการไถ่ตัว อาจจะเป็นผู้ขอมาไถ่หรือบุคคลใดก็ได้มาไถ่ให้เป็นอิสระ[93]

จากเงื่อนไขดังกล่าว โอกาสของทาสที่จะหลุดพ้นไปจากการเป็นทาสก็ลำบากมาก ในบางครั้งก็ต้องอาศัยเมตตาธรรมจากผู้เป็นนายด้วย กฎหมายจึงจะอำนวยประโยชน์ต่อทาสได้ นอกจากนี้การร่วมมือกันรักษาผลประโยชน์ของชนชั้นมูลนายซึ่งต่างก็มีทาสไว้ในครอบครอง อาจไม่เปิดโอกาสให้ทาสเรียกร้องความยุติธรรมจากกฎหมายได้ สำหรับทาสที่เกิดในเรือนเบี้ยหรือลูกทาสนั้น นอกจากจะต้องตกเป็นทาสโดยมิได้มีความผิดอันใดแล้ว ยังยากที่จะหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ด้วย เพราะต้องตกเป็นทาสมาตั้งแต่กำเนิด เนื่องจากพ่อทาสแม่ทาสสมสู่กันจนเกิดลูกออกมาต้องตกเป็นทาสของนายโดยปริยาย โอกาสที่จะหาเงินมาไถ่ถอนตัวเองจึงแทบไม่มีเลย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นภายหลังการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์มาแล้ว ก็มีท่าทีว่าทาสจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที ๆ[91] และเหตุการณ์เช่นนี้ได้เป็นมาตลอดจนถึงปลายรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 พวกทาสได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างมากและคาดว่าผู้ที่เป็นทาสนั้นมีจำนวนถึง 1 ใน 3 ของประชากรทั้งหมด[92] คนที่ตกเป็นทาสเพราะหนี้สินมีเป็นจำนวนมากที่สุด มีพวกชาวนาเป็นจำนวนมากที่ต้องเป็นหนี้สินมากเนื่องจากเก็บเกี่ยวไม่ได้ผล แต่ก็มีอีกเป็นจำนวนมากเหมือนกันที่ยอมขายตัวเพื่อจะได้ไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงาน ทาสอีกจำพวกหนึ่งที่มีอยู่มากคือทาสเชลย ในปลายรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว "มีทาสประเภทนี้อยู่ถึง 46,000 คน[93]

2.5.6 <u>พระสงฆ์</u>

สถาบันสงฆ์ถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งของสังคมไทย เพราะพระสงฆ์จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน จอห์น ครอว์ฟอร์ด ชาวอังกฤษที่เข้ามาในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้กล่าวว่า "มีภิกษุสงฆ์อยู่ในเมืองหลวงถึง 5,000 องค์ และทั่วประเทศจะมีประมาณ 50,000 องค์"[94] แต่ต่อมาในสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ได้บันทึกไว้ว่า ในกรุงเทพฯ มีภิกษุสงฆ์อยู่ประมาณ 10,000 รูป และทั่วราชอาณาจักรมีอยู่

มากกว่า 100,000 รูป[95] บรรดาภิกษุเหล่านี้อาจจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นบ้างในฤดูกาลเข้าพรรษาและอาจจะมีลดลงบ้างเมื่อออกพรรษา

พระสงฆ์เหล่านี้ได้รับความเคารพนับถือจากคนไทยทุกระดับชั้น ตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาจนถึงไพร่และทาส แต่ในบางครั้งเมื่อสถาบันสงฆ์เสื่อมโทรมด้วยข้อวัตรปฏิบัติพระมหากษัตริย์จะทรงเอาเป็นพระธุระปรับปรุงแก้ไขและทำการปฏิรูปคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยยิ่งขึ้น ดังเช่นในสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงออกกฎหมายพระสงฆ์เพื่อควบคุมให้พระสงฆ์บริสุทธิ์ มีอยู่ด้วยกันทั้งหมด 10 ข้อ[96] เช่น ให้พระราชาคณะ พระอธิการเจ้าวัดทำรายงานพระสงฆ์ผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาส่งสังฆการีนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เป็นต้น ในกฎพระสงฆ์ข้อที่ 10 มีข้อความบางตอนกล่าวห้ามพระสงฆ์ "...เที่ยว...ดูโขน หนัง หุ่น ลคอน เบียดเสียดอุบาศกสีกา พูดจาตะหลกตนองเยอาหยาบช้าชารุณ..."[97] และพระองค์ก็ทรงลึกพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดศีลวัตรของสงฆ์ถึง 128 รูปที่ผิดกฎพระสงฆ์ข้อที่ 10 นี้[98]

สืบเนื่องมาจากชาวไทยให้ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและเชื่อว่าผู้ใดที่เข้าสู่เพศบรรพชิตก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้สืบพระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป ดังนั้นกฎหมายลักษณะทาสจึงอนุญาตให้ทาสหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ถ้านายทาสอนุญาตให้ทาสผู้นั้นบวชเป็นพระภิกษุหรือแม้แต่สามเณรก็ตาม นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ยังทรงอุทิศกัลปนาไพร่หลวงจำนวนหนึ่งไว้ให้แก่พระอารามตามแต่พระภิกษุจะใช้สอยซึ่งเรียกว่าข้าพระหรือเลขวัดอีกด้วย[99]

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์พระสงฆ์ปกครองกันเองโดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุขฝ่ายสงฆ์ สมเด็จพระสังฆราชจะได้รับการสถาปนาจากพระมหากษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมสำหรับภิกษุสามเณร[100] ในสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกำหนดให้มหาเปรียญเป็น 3 ชั้น เรียกว่าเปรียญธรรมชั้นเอกสำหรับผู้แปลได้ทั้งพระสูตร พระวินัยและพระปรมัตถ์ เปรียญธรรมชั้นโทสำหรับ

ผู้แปลได้ทั้งพระสูตรและพระวินัย เปรียญธรรมชั้นตรีสำหรับผู้แปลพระสูตรได้ และได้กำหนดวิธีการสอนเป็น 9 ประโยคเพื่อกวดขันให้มหาเปรียญมีความรู้ยิ่งขึ้น[101] ในสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แบ่งการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง (ได้แก่ พระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในเขตกรุงเทพฯ) และคณะอรัญวาสี[102]

พระสงฆ์ที่มีตำแหน่งสูงต่ำลดหลั่นกันไป นับตั้งแต่พระภิกษุธรรมดา พระครู พระราชาคณะ สูงสุดก็คือ สมเด็จพระสังฆราชประมุขของคณะสงฆ์และมีศักดินาสูงต่ำลดหลั่นกันไปตามลำดับ

2.5.7 <u>คนต่างด้าว</u>

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์คนต่างด้าวที่เข้ามาพนักอาศัยอยู่ในพระราชอาณาจักรมีอยู่ด้วยกันหลายพวก เป็นต้นว่า มอญ ลาว กัมพูชา เวียดนาม และจีน บางพวกก็หนีร้อนมาถึงเย็น บางพวกก็ถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยไม่ได้มีโอกาสกลับบ้านเมืองของตนเอง แต่ในบรรดาคนต่างด้าวที่เข้ามาพำนักอยู่ในราชอาณาจักรและมีผลกระทบอย่างสำคัญต่อสังคมและเศรษฐกิจของไทยในสมัยนี้ก็คือพวกคนจีน

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงย้ายราชธานีจากธนบุรีมาอยู่ฝั่งตรงกันข้าม ซึ่งอยู่ฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา สถานที่ที่ทรงเลือกเพื่อจะใช้เป็นที่ปลูกสร้างพระนครแห่งใหม่เป็นที่อยู่ของชุมชนชาวจีนมาก่อน ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนเหล่านั้นย้ายบ้านเรือนไปตั้งในสถานที่แห่งใหม่ ตั้งแต่บริเวณคลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสำเพ็ง[103] ในรัชสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เงินรายได้ส่วนใหญ่ของทางการไทยซึ่งนำไปใช้ในกิจการต่าง ๆ ของประเทศได้มาจากการแต่งสำเภาของหลวงไปค้าขายยังต่างประเทศโดยเฉพาะกับประเทศจีนและประเทศใกล้เคียง[104] กิจการค้าสำเภานี้ชาวจีนได้เข้ามามีส่วนสนับสนุนกิจการนี้เป็นส่วนมาก "ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับเงินรายได้หลัก

ของทางราชการไทย"[105] ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคนจีนได้เข้าไปมีบทบาทในการประมูลผูกขาดเก็บภาษีอากรให้กับทางราชการไทย ซึ่งในสมัยนี้ได้มีการตั้งภาษีใหม่ถึง 38 ชนิด[106] ทำให้คนจีนเข้าไปมีบทบาทในการสะสมทุนซึ่งเกิดจากผลกำไรในการผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรให้กับตนเองมากขึ้นและในตอนปลายรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเนื่องกับต้นรัชสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าชาวจีนทางตอนใต้ของประเทศจีนอพยพเข้ามาเมืองไทยเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะจากมณฑลฮกเกี้ยนและกวางตุ้ง คาดว่ามีร้อยละ 95 ของชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย[107]

ชาวจีนเหล่านี้ได้รับสิทธิไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ในราชการแต่ต้องเสียภาษีรายหัวในการเข้ามาในราชอาณาจักรเรียกว่าเงินผูกปี้[108] จอห์น ครอว์ฟอร์ด บันทึกไว้ว่าในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยชาวจีนที่บรรลุนิติภาวะและเป็นชายจะต้องถูกเรียกเก็บภาษีผูกปี้คนละ 2 บาทต่อปี[109] แต่ ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์ ได้ศึกษาพบว่า การเก็บภาษีผูกปี้ชาวจีนในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้กำหนดการเกณฑ์แรงงานคนจีนปีละ 15 วัน ถ้าไม่มาทำงานต้องเสียเงินแทนเป็นจำนวน 2 บาท ซึ่งเป็นจำนวนเท่ากับจำนวนเงินที่เพิ่มขึ้นเมื่อมีการกำหนดวันทำงานเพิ่มขึ้นครึ่งเดือนในระยะที่มีการผูกปี้ทุก ๆ 3 ปี และแม้ว่าจะมีการเก็บเงินทุก ๆ ปี แต่เมื่อรวมเงินที่คนจีนต้องเสียแล้วเป็น 6 บาท ก็ไม่แตกต่างไปจากการเสียเงินผูกปี้ในอัตรา 4 – 8 บาทในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมากนัก[110]

คนจีนเหล่านี้ช่วยให้ทางราชการไทยได้มีแรงงานที่จะใช้ในการผลิตหรือการทำงานเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทางราชการได้จ้างแรงงานคนจีนเหล่านี้ขุดคลองและทำกิจการอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ทั้งนี้โดยใช้เงินที่เก็บจากไพร่ทั้งหลายที่ไม่ต้องการสละแรงงานให้กับทางราชการที่เรียกว่าเงินค่าราชการ แล้วทางราชการจะนำเงินส่วนนี้มาจ้างแรงงานคนจีนทำงาน หรือบางทีก็ใช้เงินค่าผูกปี้ที่เก็บได้จากชาวจีนนั่นเองเอาไปจ้างคนจีนทำงาน การที่

ทางราชการไทยนิยมจ้างแรงงานคนจีนทำงานแทนการเกณฑ์แรงงานคนไทยก็เพราะเหตุว่า ประสิทธิภาพในการทำงานของคนจีนที่ได้รับค่าจ้างสูงกว่าประสิทธิภาพในการทำงานของคนไทยที่ถูกเกณฑ์แรงงานมาทำงานนั่นเอง

กล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่าลักษณะของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นไปตามสภาพของระบบศักดินา ซึ่งยังแบ่งคนออกเป็นระดับตามกฎหมายศักดินาซึ่งถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ และในลักษณะสังคมเช่นนี้จะทำให้มีคนอยู่ 2 ประเภท คือ ผู้ปกครองซึ่งจะได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางข้าราชการ อีกประเภทหนึ่ง คือ ผู้ถูกปกครองซึ่งได้แก่ ไพร่กับทาสเป็นส่วนใหญ่ ฐานะและความเป็นอยู่ของผู้ปกครองย่อมดีกว่าและได้เปรียบกว่าผู้ถูกปกครองแน่นอน

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับราษฎรทั่วไปเป็นไปในลักษณะระบบอุปถัมภ์ที่มูลนายพึงจะมีต่อไพร่และไพร่พึงจะมีต่อมูลนาย ทั้งนี้เพราะการที่มูลนายต้องมีไพร่อยู่ในสังกัด มูลนายก็ต้องให้ความช่วยเหลือและคุ้มครองไพร่ตามที่กฎหมายกำหนด ในขณะเดียวกันไพร่ก็ต้องรับใช้มูลนายเป็นการตอบแทนในบางครั้งด้วย

2.6 สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจในสมัยต้นรัตน์โกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

นับตั้งแต่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2325 เป็นต้นมา เศรษฐกิจของคนไทยโดยส่วนรวมน่าจะอยู่ในสภาพที่พอจะอยู่กันได้โดยไม่เดือดร้อนมากนัก แต่จะให้กล่าวว่ารุ่งเรืองที่สุดคงจะเป็นไปไม่ได้ เพราะในรัชสมัยของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนี้เองที่เก็บภาษีอากรได้ไม่พอจะจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีแก่ขุนนางข้าราชการ ต้องเอาเงินกำไรจากการค้าสำเภามาเพิ่มเติมจึงพอใช้ไปได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังที่จะสะสมเอาไว้ก็ยังไม่มี [111]

ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จอห์น ครอว์ฟอร์ด ได้ประเมินเอาไว้ว่าภาษีอากรที่เก็บได้ประมาณปีละ 2,226,000 บาท[112] ซึ่งก็ไม่พอเพียงสำหรับจ่ายเป็นเบี้ยหวัดเงินปีให้กับขุนนางข้าราชการ ต้องอาศัยเงินจากการค้าสำเภาของพระคลังสินค้ามาช่วยด้วย

ต่อมาเมื่อรายจ่ายเพิ่มมากขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงต้องหาวิธีเพิ่มพูนรายได้ทั้งการค้าสำเภากับต่างประเทศและการใช้วิธีประมูลผูกขาดการเก็บภาษีอากร จนต้องเพิ่มภาษีใหม่ถึง 38 ชนิด ทำให้แผ่นดินมีรายได้พอเพียงกับรายจ่าย

2.6.1 ผลิตผลทางการเกษตร

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ผลิตผลทางเกษตรที่สำคัญของไทยได้แก่ ข้าว อ้อย และพริกไทย สำหรับข้าวนั้น จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวว่า เนื้อที่ที่ใช้ปลูกข้าวนั้นเป็นบริเวณกว้างใหญ่น่าจะรวมถึงได้อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนส่วนนี้ของประเทศเป็นส่วนที่อุดมสมบูรณ์มาก "สามารถปลูกข้าวได้ผลผลิตสูง โดยใช้แรงงานเพียงแต่น้อย ฉะนั้นจึงไม่มีที่ไหนที่จะสามารถปลูกข้าวได้ในราคาถูกกว่ากรุงสยาม"[113] ก่อน พ.ศ. 2398 การปลูกข้าวมีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อสนองความต้องการภายในราชอาณาจักรเป็นสำคัญ แม้ว่าจะได้มีการส่งเป็นสินค้าออกมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 ก็ตาม ในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 จากสภาวะสงครามและการเพิ่มขึ้นของจำนวนพลเมืองในท้องที่ที่มิได้ปลูกข้าวทำให้ปริมาณข้าวสำหรับส่งออกมีไม่มากนัก[114] แต่ เจ ซี อินแกรม กล่าวว่า มีกฎห้ามมิให้นำข้าวออกนอกประเทศ เว้นแต่ปีนั้นจะมีข้าวกินไปถึง 3 ปี จึงจะอนุญาตให้นำข้าวออกนอกราชอาณาจักรได้[115] แต่การซื้อขายข้าวภายในยังคงดำเนินไปตามปรกติ ดังที่ ไพฑูรย์ สายสว่าง ได้ศึกษาพบว่าราคาข้าวเปลือกจะแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่นและตามสภาพดินฟ้าอากาศในแต่ละปี เช่น ใน พ.ศ. 2381 ราคาข้าวประมาณ 10 บาทต่อเกวียน แต่ใน พ.ศ. 2383 ราคาข้าวเพิ่มขึ้นเป็น 20 บาทต่อเกวียน[116] ดี อี มาลลอค ได้บันทึกไว้ว่า ใน พ.ศ.

2392 ไทยส่งข้าวไปจีนประมาณ 200,000 หาบ จำนวนนี้เท่ากับ 27%ของสินค้าที่ส่งออกทั้งหมด ข้าวอยู่ในลำดับที่ 5 ของสินค้าที่ส่งออกมากตามลำดับอันได้แก่ น้ำตาล ฝ้าย ไม้หอมและดีบุก[117] ข้าวที่ส่งออกราคาเกวียนละ 18 บาท แต่ก็ส่งออกในระดับต่ำเนื่องจากข้าวเป็นสินค้าที่ถูกควบคุม[118] ถึงอย่างไรก็ตามข้าวก็ถือได้ว่าเป็นสินค้าออก ซึ่งปรากฏอยู่ในรายการสินค้าของไทยตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2398 แต่ปริมาณข้าวที่ส่งออกยังเอาแน่นอนไม่ได้ขึ้นอยู่กับสภาวะธรรมชาติภายในประเทศเท่า ๆ กับความต้องการของตลาดต่างประเทศ[119]

ส่วนเรื่องการผลิตน้ำตาลจากอ้อยนั้น จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวว่า "สยามสามารถผลิตน้ำตาลจากอ้อยได้เป็นเวลาประมาณ 13 ปีมาแล้ว" [120] แต่ต่อมาชาวจีนได้รับอนุญาตจากทางราชการให้ปลูกอ้อยทำน้ำตาลได้ ดังนั้นจึงปรากฏว่าชั่วเวลาไม่กี่ปีต่อมาก็ได้มีการส่งสินค้าประเภทนี้ออกไปจำหน่ายนอกประเทศ อุตสาหกรรมประเภทนี้เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว จนถึงช่วงเวลาที่ จอห์น ครอว์ฟอร์ด เข้ามาเมืองไทยและบันทึกเรื่องนี้ใน พ.ศ. 2366 ก็อาจกล่าวได้ว่าไทยส่งน้ำตาลออกไปนอกราชอาณาจักรมีปริมาณถึง 80,000 หาบต่อปี [121] ไทยเริ่มสนใจที่จะเพิ่มผลผลิตน้ำตาลเพื่อส่งเป็นสินค้าออกใน พ.ศ. 2353 นั่นแสดงว่ามีความจำเป็นที่จะต้องขยายเนื้อที่ในการปลูกอ้อยมากขึ้นด้วย ใน พ.ศ. 2387 ไทยผลิตน้ำตาลได้ประมาณ 110,000 หาบ พ.ศ. 2392 ผลิตได้ประมาณ 107,000 หาบ[122] จะเห็นได้ว่าปริมาณการผลิตน้ำตาลเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งนี้เพราะในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงส่งเสริมให้มีการค้ากับต่างประเทศ เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับท้องพระคลังมากขึ้น ก่อน พ.ศ. 2398 สินค้าส่งออกของไทยที่ทำรายได้อันดับหนึ่ง คือ น้ำตาล สำหรับราคาน้ำตาลที่ส่งออกขณะนั้นประมาณหาบละ 8 - 9 บาท ราคาภายในราชอาณาจักรประมาณ 7 บาทต่อ 1 หาบ[123] ต่อมาเมื่อมีปริมาณการผลิตและการส่งออกเพิ่มมากขึ้น รัฐบาลจึงได้ควบคุมการค้าน้ำตาล จากการควบคุมการผลิตและการค้าน้ำตาลทำให้ราคาน้ำตาลสูงขึ้นถึง 40% ใน พ.ศ. 2394 [124]

ผลผลิตทางเกษตรที่สำคัญของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อีกประเภทหนึ่งคือพริกไทย จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวว่า "การปลูกพริกไทยเป็นอีกกิจการหนึ่งที่อยู่ในกำมือของชาวจีน ฝั่งตะวันออกของอ่าวสยามประมาณเส้นรุ้งที่ 11° และ 12° เป็นบริเวณที่สามารถปลูกพริกไทยได้เป็นอย่างดี"[125] ซึ่งก็ได้แก่บริเวณจันทบุรีและมีการส่งออกพริกไทยไปยังประเทศจีนในช่วงเวลาก่อน พ.ศ. 2366 ประมาณปีละ 60,000 หาบ[126] ส่วน เฮนรี่ เบอรนี กล่าวว่า ในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไทยผลิตพริกไทยได้ปีละประมาณ 70,000 หาบ[127] ซึ่งมีจำนวนมากกว่าในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อพ่อค้าต้องการมากทางพระคลังสินค้าจึงทำการผูกขาดพริกไทยเป็นสินค้าของหลวงเพื่อควบคุมการค้าและการผลิต ประชาชนจะต้องนำพริกไทยที่ผลิตได้มาขายให้กับพระคลังสินค้า แล้วพระคลังสินค้าก็จะนำไปขายให้กับพ่อค้าต่างชาติ พริกไทยเป็นสินค้าที่พ่อค้าต่างชาติต้องการมากสามารถทำรายได้ให้กับแผ่นดินและเป็นสิ่งล่อใจให้ชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาซื้อขายกันในราชอาณาจักรไทย

.6.2 <u>ทรัพยากรธรรมชาติ</u>

ทรัพยากรธรรมชาติที่ทำรายได้ให้กับแผ่นดินในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีอยู่ 2 – 3 ประเภท ได้แก่ ป่าไม้ ดีบุก และแร่ธาตุต่าง ๆ

ไม้สักมีมากบริเวณเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน[128] ในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าสินค้าไม้สักตกอยู่ในกำมือพ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ประมูลผูกขาดป่าไม้จากเจ้าเมืองฝ่ายเหนือ นอกจากคนจีนแล้วทางราชการก็เป็นผู้ดำเนินการโค่นไม้สักเพื่อนำในราชการต่อเรือและส่งไปขายที่เมืองจีนและอินเดีย[129] จอห์น ครอว์ฟอร์ด เคยรายงานไปยังรัฐบาลอังกฤษว่า "ไม้สักก็ราคาถูกและปริมาณมากมายเหมาะสำหรับนำไปจำหน่ายให้แก่เมืองในอาณานิคมของอังกฤษ"[130]

ไม้ฝางเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีค่าอีกประเภทหนึ่ง ใช้ทำสีย้อมผ้า ไทยได้ส่งไม้ฝางเป็นสินค้าออกเป็นจำนวนมากรวมทั้งไม้กฤษณาซึ่งเป็นไม้หอม ชาวตะวันตกก็มีความต้องการมาก ไม้เหล่านี้ก็เป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างหนึ่งของไทยในสมัยนั้น[131]

ส่วนดีบุกก็เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวว่า "ดีบุกในกรุงสยามอุดมสมบูรณ์และมีกระจายทั่วไปมากกว่าที่อื่นใดในโลก โดยเฉพาะที่ภูเก็ตเป็นแหล่งผลิตดีบุกมากที่สุดของสยาม"[132] ฟรานซิส ไลท์ ได้รายงานเอาไว้ว่าเกาะภูเก็ตมีปริมาณการผลิตแร่ดีบุกระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายนของทุก ๆ ปีออกขายต่างประเทศถึง 400 หาบ มีมูลค่าถึง 68,000 เหรียญ ซึ่งปริมาณดังกล่าวอาจจะมากหรือน้อยกว่านี้แล้วแต่สถานการณ์ของบ้านเมืองและความต้องการแร่ดีบุกของตลาดโลก ใน พ.ศ. 2328 ไทยสามารถผลิตแร่ดีบุกเป็นสินค้าออกได้ 8,000 หาบ หรือ 500 ตัน[133] นอกจากนั้นยังปรากฏว่ามีการนำเอาดีบุกไปแลกกับอาวุธปืน ใน พ.ศ. 2333 มีสัญญาซื้อขายแลกเปลี่ยนกับดีบุกระหว่างเจ้าเมืองถลางกับฟรานซิส ไลท์[134] แร่ดีบุกเป็นสินค้าผูกขาดที่จะต้องนำมาขายให้พระคลังสินค้าประจำเมือง จดหมายเหตุของ เจมส์ โลว์ กล่าวว่า เจ้าเมืองจะซื้อดีบุกจากราษฎรแล้วไปขายต่อให้พ่อค้าต่างชาติอีกต่อหนึ่ง[135] ในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แร่ดีบุกเริ่มมีบทบาททางเศรษฐกิจการค้ามากยิ่งขึ้นกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญอีกอย่างของไทย ทั้งการเก็บภาษีอากรดีบุกก็ได้มากขึ้นตามไปด้วย[136] ในตอนปลายแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแร่ดีบุกเริ่มเป็นที่ต้องการของตลาดในยุโรป เพราะการปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้มีการค้นพบว่าเอาดีบุกไปเคลือบเหล็กจะทำให้เหล็กไม่เกิดสนิม ทำให้ตลาดโลกต้องการมาก ราคาดีบุกก็สูงถึงหาบละ 30 – 35 บาท[137] ดังนั้นจึงทำให้มีการขุดแร่ดีบุกตามหัวเมืองชายทะเล หัวเมืองมะลายู หัวเมืองปักษ์ใต้เพิ่มปริมาณมากขึ้นตามไปด้วย เห็นได้จากจำนวนดีบุกที่ส่งออกถึง 50,000 หาบ[138]

นอกจากดีบุกแล้วก็ยังมี เหล็ก ทองแดง สะกั่ว ทองคำ ซึ่งมีอยู่ทั่วไป แร่ดิบส่วนใหญ่ได้รับการถลุงขั้นแรกที่บริเวณแหล่งแร่ ต่อจากนั้นจะถูกขนส่งมายังกรุงเทพฯ ซึ่งมีโรงงานผลิตเครื่องครัวและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ[139] ฉะนั้น

สินค้าประเภทเหล็กจึงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ และมีค่าที่สุดอย่างหนึ่งของไทย ราคาเหล็กหาบหนึ่งประมาณ 4 รูปี[140]

2.6.3 การจัดเก็บภาษีอากร

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นับตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนกระทั่งถึงรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การจัดเก็บภาษีอากรยังคงมีลักษณะเหมือนกับในสมัยอยุธยา ภาษีอากรที่เรียกเก็บในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอนตลาด อากรค่าน้ำเก็บตามเกรื่องมือ อากรสมพัตสร (อากรพืชล้มลุก) อากรค่านา อากรสวน และส่วย[141] เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ประเภทของภาษีอากรและวิธีเก็บยังคงเป็นแบบเดียวกับในสมัยอยุธยา ซึ่งประกอบด้วย จังกอบ อากร ส่วย ฤชา ในสมัยนี้จำนวนเงินภาษีที่เก็บได้ไม่ใคร่พอใช้จ่ายในราชการ ต้องแต่งสำเภาไปค้าขายหากำไรเพิ่มเติม . รายได้แผ่นดินบางปีก็พอจ่ายเป็นค่าเบี้ยหวัดของขุนนาง บางปีก็ไม่พอต้องลดอัตราเบี้ยหวัดลง บางปีจ่ายเพียงครึ่งหนึ่งหรือสองในสามส่วน บางทีก็เอาสินค้าของหลวงที่มีอยู่ในพระคลัง เช่น ข้าลายแจกจ่ายแทนเงิน[142] จอห์น ครอว์ฟอร์ด ประมาณว่า ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีรายได้แผ่นดินประมาณปีละ 2,260,000 บาท เนื่องจากรายจ่ายมีมาก เงินที่เหลือคงคลังมีน้อย เงินคงพระคลังในคราวหนึ่ง ๆ ไม่เกิน 160,000 บาท[143]

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการแก้ไขวิธีการเก็บภาษีอากรใหม่ เพื่อให้มีรายได้เพิ่มพูนมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้เพราะในสมัยนี้มีการค้าขายกับชาวต่างประเทศภายนอกมาก

ภาษีอากรชนิดต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่มาของรายได้ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ประกอบด้วยอากรค่อนเบี้ยจีน อากรหวย ภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา ภาษีของต้องห้าม 6 อย่าง ภาษีพริกไทย ซึ่งเรียกเก็บจากผู้ซื้อและชาวไร่ผู้ปลูก ภาษีไม้ฝาง ภาษีไม้แดง เรียกจากผู้ซื้อลงเรือและเรียกจากผู้ขาย ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่าง ๆ ภาษีกะทะ ภาษีต้นยาง ภาษีไต้ชัน ภาษีฝิ่น ภาษีจาก ภาษี

กระแชง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีปอ ภาษีครั่ง ภาษีเนื้อปลาแห้ง ภาษีเยื่อเคย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีตาลหม้อ ภาษีน้ำอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีเตาตาล ภาษีลันอับ ไพ่ เทียนไข ขนมต่าง ๆ ภาษีปูน และภาษีเรือจ้าง[144]

สำหรับการเก็บอากรค่านานั้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ใช้วิธีเก็บหางข้าวจากราษฎร แต่มาในสมัยรัชกาลที่ 3 เรียกเก็บเป็นตัวเงินแทน เนื่องจากความต้องการทางด้านการเงินเพิ่มขึ้น การเก็บอากรค่านาในสมัยนี้เรียกเก็บในอัตราไร่ละสลึงเฟื้อง

เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นหลายชนิก เพื่อให้การเก็บภาษีได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วย จึงได้ใช้วิธีการผูกขาดการเก็บภาษีอากร ซึ่งเป็นวิธีการเก็บภาษีในลักษณะที่มีผู้เสนอรับทำภาษีสิ่งของบางอย่าง ผู้ใดประมูลได้กล่าวถือสัญญาจะให้ผลประโยชน์ตอบแทนต่อรัฐสูง ก็เป็นผู้ได้รับสิทธิผูกขาดจัดเก็บภาษีสิ่งของนั้น ๆ ตามที่ประมูลได้ ผู้ประมูลได้เรียกว่า "เจ้าภาษีนายอากร"[145] เจ้าภาษีอากรซึ่งได้รับทำภาษีรัฐบาลจะมอบอำนาจสิทธิขาดในการจัดเก็บภาษีอากรตามที่ตนประมูลได้ให้ไปดำเนินการ เมื่อถึงกำหนดเวลาจะต้องนำเงินภาษีอากรที่เก็บได้มาส่งให้ครบ

การที่รัชกาลที่ 3 ทรงตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่ถึง 38 ชนิด และจัดระเบียบการเก็บภาษีอากร โดยให้มีเจ้าภาษีนายอากรเป็นผู้รับประมูลผูกขาดไปนั้น ทำให้ผลประโยชน์แผ่นดินสูงขึ้นประมาณปีละไม่ต่ำกว่า 25 ล้านบาท[146] รายได้ดังกล่าวนอกจากได้จากภาษีอากรแล้วยังได้จากการค้าขายของหลวงและของเจ้านายที่ส่งสำเภาไปค้าขายกับจีนอีกด้วย[147]

2.6.4 สภาพการค้าขาย

(1) การค้าภายใน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ การค้าขายจัดอยู่ในขอบเขตจำกัด เพราะเศรษฐกิจส่วนใหญ่เป็นแบบเลี้ยงตัวเอง บรรดาพืชผลต่าง ๆ ซึ่งผลิตได้ส่วนมากจะใช้บริโภคในครัวเรือน สิ่งที่เหลือจากการบริโภคและอุปโภคแล้วจึงจะนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันในตลาดท้องถิ่นนั้น ๆ[148]

การค้าขายภายในส่วนใหญ่มักจะดำเนินไปตามริมแม่น้ำลำคลอง ระบบเงินตรายังใช้เบี้ยเป็นสื่อการซื้อขายแต่เนื่องจากยังไม่ได้มาตรฐานทั่วไป คนส่วนมากจึงนิยมการแลกเปลี่ยนสินค้ากันมากกว่า[149]

การค้าภายในเริ่มขยายตัวเพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยที่ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาททางการค้ามากขึ้น ชาวจีนจะเป็นคนกลางนำสินค้าจากท้องที่หนึ่งไปขายยังอีกท้องที่หนึ่งซึ่งอยู่ห่างไกล โดยอาจจะซื้อขายกันเป็นเงินตราหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากันก็ได้ พ่อค้าชาวจีนได้รับสิทธิผูกขาดสินค้าต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าที่ตนเองเป็นผู้ชนะการประมูลผูกขาดการเก็บภาษีอากรได้ ดังนั้นจึงทำให้พ่อค้าจีนสามารถจะซื้อและนำสินค้าต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักรไปขายยังที่ใด ๆ ก็ได้[150]

การผลิตพืชผลเพื่อการส่งออกได้ดำเนินควบคู่กันไปกับระบบเศรษฐกิจแบบเดิมในสมัยรัชกาลที่ 3 หลังจากที่รัฐบาลได้ทำการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศมากขึ้น การจัดจำหน่ายส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ของรัฐบาล รัฐบาลจะผูกขาดการค้าทั้งภายในและต่างประเทศแต่เพียงผู้เดียว[151] กล่าวคือ ราษฎรต้องขายผลิตผลทั้งหมดให้แก่รัฐบาล รัฐจะเป็นผู้ควบคุมปริมาณและราคาสินค้า โดยการจัดตั้งเจ้าภาษีนายอากร เพื่อทำหน้าที่ผูกขาดสินค้า. สินค้าที่มีราคาเป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างชาติ ราษฎรต้องนำไปขายให้กับพระคลังสินค้าเท่านั้น จะขายให้ผู้ใดไม่ได้

(2) <u>การค้าขายกับต่างประเทศ</u>

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394) การค้ากับต่างประเทศดำเนินไปด้วยวิธีการแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า ผู้ที่จะดำเนินการค้ากับต่างประเทศได้คือ ขุนนางข้าราชการ และเจ้านายชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น ผู้อื่นไม่มีสิทธิจะทำการค้าขายได้ ยกเว้นจะได้รับอนุญาตเป็นพิเศษ

เสนาบดีคลังจะมีบทบาทสำคัญในการควบคุมดูแลกิจการค้ากับต่างประเทศ โดยจะมีเจ้าหน้าที่ซึ่งเป็นขุนนางในระดับต่าง ๆ สังกัดกรมพระคลังปฏิบัติหน้าที่ในพระปรมาภิไธยของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์จึงมีพระราชอำนาจในการควบคุมการค้าทั้งขาเข้าและขาออกที่สำคัญในพระราชอาณาจักร เนื่องจากรายได้ของพระมหากษัตริย์ก็คือรายได้ของแผ่นดิน

บรรดาสินค้าต่าง ๆ ที่มีราคาทั้งหลาย เช่น ฝาง ดีบุก ลูกกระวาน ตะกั่ว รง นอแรด งาช้าง พริกไทย กฤษณา ฯลฯ รัฐจะขึ้นบัญชีเป็นสินค้าของหลวง ผู้ใดมีไว้ในครอบครองจะต้องนำมาถวายพระเจ้าแผ่นดินตามราคาที่กำหนดไว้[152] ส่วนสินค้าต้องห้ามที่ชาวต่างประเทศนำเข้ามาจะถูกบังคับให้ขายกับพระคลังสินค้า ได้แก่ ปืน และกินปืน สินค้าชนิดอื่น ๆ ถ้ารัฐบาลต้องการซื้อก็มีสิทธิซื้อก่อนผู้ใด

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ปรากฏหลักฐานว่าในบรรดาเรือสินค้าที่กลับจากต่างประเทศ 70 ลำ เป็นของขุนนางข้าราชการไทย 20 ลำ[156] ของเชื้อพระวงศ์ เจ้านายแต่ละตระกูลตลอดจนขุนนางผู้มีอำนาจ แบ่งปันกันทำการค้าต่างประเทศจนประสบความร่ำรวยไปตามกัน ในตอนปลายรัชกาลที่ 2 การค้าขายกับต่างประเทศเริ่มขยายตัวมากขึ้น เพราะพ่อค้าชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทย ในระยะนี้มีเรือสินค้าทั้งของไทยและต่างชาติผ่านไปมาค้าขายประมาณ 241 ลำ[153]

ต่อมาในปลาย พ.ศ. 2368 อังกฤษส่ง เฮนรี เบอรนี เข้ามาทิดต่อทำสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยได้ทำสัญญากับอังกฤษใน พ.ศ. 2369 ในสัญญาฉบับนี้มีข้อความระบุว่า "พวกพ่อค้าต้องเสียภาษีการค้าขายตามประเพณีของสถานที่ แล้วจะได้รับอนุญาตให้ซื้อและขายโดยไม่ได้รับการแทรกแซงจากผู้อื่น"[155] บรรดาพ่อค้าต้องปฏิบัติตามกฎหมายไทย ห้ามนำข้าวเปลือก ข้าวสารออกนอกราชอาณาจักร ปืนและกระสุนปืนที่นำเข้ามาจะต้องไม่ขายให้ผู้อื่นนอกจากรัฐบาล ถ้ารัฐบาลไม่ต้องการสินค้าเหล่านี้ พ่อค้าจะต้องนำกลับออกไป สินค้าอื่นอนุญาตให้ซื้อขายได้[156] ในสัญญานี้ยังได้กำหนดพิกัดการเก็บภาษีปากเรือไว้ 2 อัตรา กล่าวคือ ถ้าเรือกำปั่นสินค้า เก็บวาละ 1,700 บาท ถ้าเรือเปล่าเข้ามาเก็บวาละ 1,500 บาท โดยรวมค่าจังกอบ ค่าภาษีสินค้าและค่าธรรมเนียมอยู่ในอัตรานั้นเสร็จ สินค้าที่เป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศคือ น้ำตาล พริกไทย ซึ่งจะขายได้ราคาดีในตลาดยุโรปและเอเชียตะวันตก นอกจากนั้นก็มีเกลือและไม้สัก ฯลฯ เป็นต้น

ทางด้านการส่งสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศนั้น จำนวนสินค้าที่ส่งออกมีหลายชนิด แต่ที่สำคัญได้แก่ น้ำตาล พริกไทย ข้าว และดีบุก ในสมัยรัชกาลที่ 3 หลังจากทำสัญญาไมตรีและการค้ากับอังกฤษและสหรัฐอเมริกาแล้ว พ่อค้าต่างประเทศเริ่มเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ มากขึ้น ทำให้สินค้าออกของไทยเป็นที่ต้องการของพ่อค้าชาวต่างประเทศเป็นอย่างมาก ดังเช่นใน พ.ศ. 2369 สินค้าออกของไทยทำรายได้ให้กับแผ่นดินประมาณ 3,284,325 บาท[157] และใน พ.ศ. 2393 เพิ่มเป็น 5,585,000 บาท[158]

ทางด้านการสั่งสินค้าต่างประเทศเข้ามาใช้ในพระราชอาณาจักรนั้น ส่วนมากเป็นผ้าไหมจากจีน ผ้าเนื้อชรรมดาจากอินเดีย และแคบมะละกา[159] เครื่องลายคราม ชา ไหมดิบ ไหมสำเร็จรูป[160] ผ้ายชนิดต่าง ๆ ฝิ่นดิบ ทองแท่งและเงินแท่ง[161] นอกจากนี้ก็เป็นประเภทอาวุธปืน เครื่องแก้ว และสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยอีกหลายรายการ

รายการสินค้าส่วนใหญ่ที่เข้ามาขายเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย และสินค้าบริโภคมากกว่าสินค้าประเภททุน[162] และสินค้าเหล่านี้ไม่ได้ออกไปนอกกรุงเลย กลุ่มที่ใช้สินค้าเหล่านี้ก็คือ ขุนนางข้าราชการ และพวกพ่อค้าในกรุงเทพฯ เท่านั้น[163]

อย่างไรก็ตามสินค้าเข้าทั้งหมดก็ยังมีมูลค่าน้อยกว่าสินค้าออกทั้งหมด ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 สินค้าออกของไทยมีมูลค่าเฉลี่ยปีละ 5,585,000 บาท ขณะที่สินค้าเข้ามีมูลค่าเฉลี่ยปีละ 4,331,000 บาท[164] ยังนับได้ว่าไทยได้เปรียบดุลการค้ากับต่างประเทศ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ พระคลังสินค้ายังคงมีบทบาทในการควบคุมการค้ากับต่างประเทศอยู่เหมือนสมัยอยุธยา พระคลังสินค้าจะดำเนินนโยบายการค้าในรูปแบบการค้าผูกขาดของหลวง โดยพระคลังสินค้าจะออกประกาศบังคับว่าสินค้าบางอย่างให้ราษฎรนำมาขายให้กับพระคลังสินค้าเท่านั้น จะขายให้ผู้อื่นไม่ได้ส่วนพ่อค้าต่างประเทศจะต้องมาซื้อสินค้านั้น ๆ จากพระคลังสินค้าเท่านั้น[165] เมื่อเรือสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาเทียบท่า ทางเจ้าหน้าที่ของไทยจะไปตรวจเลือกซื้อสิ่งของที่ต้องการก่อน เมื่อรัฐบาลได้สิ่งของที่ต้องการพอเพียงแล้ว จึงจะยอมให้จำหน่ายแก่คนทั่วไป ถ้าเป็นอาวุธยุทธภัณฑ์ เช่น อาวุธ ดินปืน ซึ่งเป็นของต้องใช้ในราชการ เมื่อมีเข้ามาไทยจะบังคับซื้อจากพ่อค้าในราคาถูก[166]

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระคลังสินค้ามิได้เพียงแต่จะผูกขาดการค้ากับต่างประเทศเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่จัดการเก็บภาษีอากรต่าง ๆ ตลอดทั้งการรับส่วยจากหัวเมืองอีกด้วย กล่าวได้ว่า ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของแผ่นดินขึ้นอยู่กับพระคลังสินค้าเกือบทั้งหมด

2.6.5 <u>เบื้องหลังการปรับปรุงการหารายได้ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว</u>

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายความเกี่ยวกับตำนานภาษีอากรไว้ว่า "...ถึงรัชกาลที่ 3 จัดการแก้ไขวิธีการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินหลายอย่างเหตุด้วยเมื่อในรัชกาลที่ 2 ผลประโยชน์ได้ไม่พอจ่ายราชการ..."[167] ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้กล่าวถึงรัชกาลที่ 3 ว่า "...ได้ทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ และได้ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาในทางอื่น ๆ อีกเป็นอเนกประการ ใช้จ่ายพระราชทรัพย์ไปเป็นอันมาก...พระราชทรัพย์ที่จ่ายออกไปเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนานั้น ถ้าจะเรียกเป็นภาษาอังกฤษก็เห็นจะต้องเรียกว่าเป็น (non-productive Expenditure) คือรายจ่ายที่ไม่เกิดผลทางวัตถุ..."[168] และอีกตอนหนึ่งที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวถึงเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ "ต่อมามีราชการสงครามทางด้านญวน เขมร ติดพันอยู่ มีความจำเป็นที่จะต้องจ่ายพระราชทรัพย์ในการป้องกันประเทศมาก แต่ก็ปรากฏว่าภาษีอากรเก็บได้น้อย เงินไม่เข้าท้องพระคลัง ทำให้ลำบากพระราชหฤทัยในการบริหารราชการแผ่นดินเป็นอันมาก..."[169]

เท่าที่ยกข้อความเหล่านี้ขึ้นมาเป็นตัวอย่างก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 จะต้องปรับปรุงวิธีการหารายได้เสียใหม่มิฉะนั้นท้องพระคลังก็จะไม่มีพระราชทรัพย์สำหรับใช้จ่ายในราชการแผ่นดิน ปัญหาก็มีอยู่ว่าการปรับปรุงการแสวงหารายได้ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ผลประโยชน์จะตกอยู่กับชนกลุ่มใดมากที่สุดในหมู่ชนชั้นปกครองบรรดาอาณาประชาราษฎร์หรือคนต่างด้าวอันได้แก่ชาวจีนในราชอาณาจักรไทย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากมีข้อที่น่าเฉลียวใจอยู่ประการหนึ่งก็คือ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อประเทศไทยได้ทำสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และกับประเทศอื่น ๆ ในปีต่อ ๆ มา การทำสัญญากับต่างประเทศในครั้งนั้นได้เป็นผลต่อการเก็บภาษีอากรในเวลาต่อมา สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายถึงผลของการที่ยอมให้

ชาวประเทศเข้ามาค้าขายเอาไว้ว่า... "เมื่อเสียภาษีตามพิกัดอัตราอันกำหนดไว้ในหนังสือสัญญาแล้วซื้อขายได้โดยสะดวก ตัดทางค้าขายของหลวงในพระคลังสินค้าและทางค้าขายผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน รัฐบาลจำต้องตั้งภาษีอากรหาผลประโยชน์แผ่นดิน และแบ่งส่วนพระราชทานผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งขาดตกไป เพราะทำหนังสือสัญญากับต่างประเทศ..."[170] ในกรณีเช่นนี้การตั้งภาษีอากรหาผลประโยชน์แผ่นดินในรัชกาลที่ 4 ก็เพื่อชดเชยผลประโยชน์เคยได้แต่ต้องมาขาดหายไปให้กับชนชั้นปกครองนั่นเอง ถ้าเช่นนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 การปรับปรุงการแสวงหารายได้ผลประโยชน์จะตกอยู่กับใครจึงเป็นเรื่องที่น่าศึกษาและวิเคราะห์ดู

เป็นที่น่าสังเกตว่า จอห์น ครอว์ฟอร์ด ชาวอังกฤษที่เข้ามาเจรจาติดต่อกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้บันทึกไว้ว่าในสมัยนั้นไทยมีรายได้เฉลี่ยปีละ 2,226,000 บาท ในขณะที่มีรายจ่ายเฉลี่ยปีละไม่น้อยกว่า 7,344,000 บาท[171] นับได้ว่ารัฐบาลไทยสมัยนั้นใช้จ่ายเกินตัว ความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายพระราชทรัพย์เกินกว่ารายได้นั้นมีมากน้อยเพียงใดยังเป็นเรื่องที่น่าสงสัย เพราะระบบการปกครองสมัยนั้นยังเป็นระบบ "กินเมือง" และเกณฑ์แรงงานอยู่ การใช้จ่ายเงินเพื่อทำนุบำรุงความสุขอาณาประชาราษฎร์กังเช่นปัจจุบันยังมีน้อยมาก

อย่างไรก็ตามผู้ที่ควบคุมและกำกับราชการหน่วยงานที่หารายได้ที่สำคัญก็คือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ในรัชกาลที่ 2 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงปฏิบัติ หน้าที่ที่สำคัญคือคุมกรมพระคลังและกรมท่า ทรงดูแลกิจการค้าขายเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้แก่ท้องพระคลัง ทรงมีเรือสำเภาของพระองค์เองส่งไปค้าขายไปญี่ปุ่น จนกระทั่งรัชกาลที่ 2 ทรงตรัสล้อเรียกว่า "เจ้าสัว"[172] กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ผู้นี้ "ทรงกว้างขวางกับทั้งพระราชวงศ์และขุนนาง และทรงรับรองเลี้ยงดูอย่างดีที่วังมิได้ขาด..."[173] การเป็น "เจ้าสัว" ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กับการรับรองเลี้ยงดูพระราชวงศ์และขุนนางอย่างดีที่วังมิได้ขาดจึงเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสังเกต เพราะกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ผู้นี้ต่อไป

จะได้รับการยอมรับจากบรรดาพระราชวงศ์และขุนนางอัญเชิญให้เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากรัชกาลที่ 2 ทั้ง ๆ ที่เจ้าฟ้ามงกุฎน่าจะได้มีสิทธิ์ในราชสมบัติมากกว่า

สมัยเมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กำลังราชการกรมท่านั้นได้ทรงมีความสนิทสนมกับผู้มีบรรดาศักดิ์ที่เป็นชาวจีนคนหนึ่งชื่อพระอินทรอากร[174] ก่อนหน้าจะได้บรรดาศักดิ์เป็นพระอินทรอากร ท่านผู้นี้ชื่ออินเฉย ๆ มิได้รับราชการแต่ประการใด แต่ค้าขายจนร่ำรวยเป็นเศรษฐี จนชาวบ้านทั่วไปเรียกว่า "เจ้าสัวกะทะ" เพราะนายอินนั้นค้าสำเภาไปเมืองจีนจนร่ำรวยเป็นเศรษฐี ที่บ้านตั้งเตาหุงข้าวกระทะเลี้ยงผู้คนเป็นทิวแถวเพราะต้องเลี้ยงพวกกลาสีลูกเรือและกุลีขนของ จนมีชื่อเรียกว่า เจ้าสัวเตากะทะ[175] เมื่อค้าขายร่ำรวยขึ้นมาก็ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระอินทรอากร เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ค้าสำเภา และพระอินทรอากรก็ค้าสำเภา พระอินทรอากรก็ได้ใกล้ชิดเป็นข้าหลวงเดิมมาตั้งแต่สมัยนั้น คือความได้ว่ารัชกาลที่ 3 ทรงประสานประโยชน์กับคนจีนมาตั้งแต่ครั้งยังเป็น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทั้งนี้เพราะเหตุว่า การค้าสำเภาในสมัยนั้นคนไทยต้องอาศัยคนจีนเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็นการคุมเรือสำเภาหรือเป็นลูกเรือก็ตามเข้าใจว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์คงจะต้องอาศัยความร่วมมือและประสพการณ์ของพระอินทรอากรผู้นี้ในการค้าสำเภาอยู่มากทีเดียว พระอินทอากรผู้นี้กระทำความชอบต่อชนชั้นปกครองของไทยในขณะนั้นเป็นอย่างมาก จนได้รับเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระอินทรอากรสังกัดกรมท่าซ้ายในสมัยรัชกาลที่ 3

วอลเตอร์ เอฟ เวลลา กล่าวว่า "การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างหนึ่ง เกี่ยวกับโครงการจัดหารายได้ของแผ่นดินในรัชกาลที่ 3 คือ การเลิกระบบผูกขาดที่พระมหากษัตริย์ทรงกระทำอยู่ โดยเปลี่ยนมาเป็นใช้ระบบให้ราษฎร (เอกชน) ผูกภาษี"[176] หรือที่เรียกกันว่า การประมูลภาษีอากร[177] เป็นการผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรของเอกชน การผูกขาดดังกล่าวปรากฏหลักฐานว่าเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว เพราะในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 ซึ่งตรงกับ พ.ศ. 2352 อันเป็นปีแรกของการเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ระบุถึงการผูกขาดประมูลการทำอากรประจำปี ซึ่งต่อเนื่องมาจากปี พ.ศ. 2251 อันเป็นรัชสมัยของรัชกาลที่ 1[178]

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนแรกนำว่ารัชกาลที่ 3 ทรงลำบากพระราชหฤทัยในการบริหารราชการแผ่นดิน เพราะเก็บภาษีอากรได้น้อยไม่มีเงินพอสำหรับใช้จ่าย เมื่อเกิดปัญหาเช่นนี้ ที่ปรึกษาในการหารายได้เพิ่มของรัชกาลที่ 3 ก็คือพระอินทรอากรนั่นเอง รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งปรึกษาราชการกับพระอินทรอากรในเรื่องนี้ พระอินทรอากรได้กราบบังคมทูลให้ตั้งโรงบ่อนเบี้ยและโรงหวยให้มีนายอากรผูกขาดไปทำ[179] สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ทรงเห็นชอบมีพระราชดำรัสสั่งให้มีโรงบ่อนเบี้ยและโรงหวยขึ้น ภาวะเงินขาดแคลนในท้องพระคลังก็แก้ไขได้สำเร็จ พระอินทรอากรก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอินทรอากรและโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยขึ้นเป็นคนแรกเพื่อจัดระบบให้กับทางราชการให้มากที่สุด[180] สำหรับตำแหน่งนายอากรโรงหวยนั้นพระอินทรอากรได้กราบบังคมทูลให้ตั้งพ่อค้าจีนอีกคนหนึ่ง เป็นจีนฮกเกี้ยนแซ่เดียวกันคือแซ่หลิมและเป็นญาติกันมาสำเภาเดียวกันจากเมืองจีนให้เป็นขุนพัฒนอากร เรียกย่อว่า ขุนพัฒน์ ตำแหน่งนายอากรโรงหวย[181]

จากพระบรมราโชบายการแสวงหารายได้เข้าท้องพระคลังของรัชกาลที่ 3 ดังกล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า พระองค์ยกประโยชน์ให้กับคนจีนแซ่หลิมซึ่งจะนำไปสู่การผูกขาดการประมูลภาษีอากรของกลุ่มคนจีนส่วนใหญ่ต่อไป ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้เองได้มีการตั้งภาษีขึ้นใหม่ถึง 38 ชนิด[182] แสดงให้เห็นว่าการผูกขาดประมูลภาษีให้ประโยชน์กับท้องพระคลังมากและในขณะเดียวกันก็ทำให้บรรดาชาวจีนเข้ามามีบทบาทและครอบงำผูกขาดการประมูลภาษีอากรไว้ในกำมือ

นอกจากนโยบายการเก็บภาษีอากรแล้ว การหารายได้ทางการค้ากับต่างประเทศก็เป็นนโยบายที่จะเพิ่มพูนรายได้ประการหนึ่งของรัชกาลที่ 3 การที่อังกฤษส่งเฮนรี่ เบอร์นี เข้ามาเจรจาตกลงกับไทยโดยที่อังกฤษรับรองฐานะและอำนาจของไทยเหนือแคนนลายู ฝ่ายไทยให้ความสะดวกในทางการค้าขายกับอังกฤษ ผลของการเจรจานี้ทำให้การค้าต่างประเทศของไทยเจริญคึกคักขึ้น และเป็นการช่วย

ผ่อนคลายความตึงเครียดกับอังกฤษ บุคคลที่มีบทบาทในการเจรจาครั้งนี้อย่างมาก ก็คือเจ้าพระยาพระคลัง (ศิศ บุนนาค)[183]

ใน พ.ศ. 2373 ปรากฏว่าเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม รัชกาลที่ 3 ทรงรับสั่งจะให้แต่งตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นที่สมุหพระกลาโหม ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่า "เจ้าพระยาพระคลังไม่ยอมกราบทูลว่า ที่สมุหพระกลาโหมนั้นไม่ยั่งยืนขอให้ตั้งผู้อื่น..."[184] ก็เลยโปรดให้เป็นสมุหพระกลาโหมด้วยถือสองตรา "ท่านจึงเป็นผู้มีอำนาจและมีอิทธิพลมากที่สุดในพระราชอาณาจักร มีสูงกว่าท่านก็แต่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว..."[185] ท่านผู้นี้ว่าราชการด้านพระคลังมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เสด็จเสวยราชย์[186] ในสมัยรัชกาลที่ 2 ท่านเจ้าพระยาพระคลังผู้นี้ได้เป็นตัวตั้งตัวตีสนับสนุนรัชกาลที่ 3 ให้ได้ขึ้นครองราชย์[187] เจ้าพระยาพระคลังผู้นี้ในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นพระยาสุริยวงศ์โกษาที่พระคลัง แล้วเลื่อนเป็นเจ้าพระยาพระคลังต่อมาตลอดรัชกาลที่ 3

ในเมื่อเจ้าพระยาพระคลังผู้นี้มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนให้รัชกาลที่ 3 ได้ขึ้นเสวยราชย์ทั้ง ๆ ที่เจ้าฟ้ามงกุฎน่าจะเป็นผู้มีสิทธิมากกว่าเช่นนี้ ความสัมพันธ์ในเชิงผลประโยชน์ระหว่างเจ้าพระยาพระคลังกับรัชกาลที่ 3 จึงบังเกิดขึ้นอย่างไม่มีปัญหา การที่รัชกาลที่ 3 ทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นที่สมุหพระกลาโหมด้วยอีกตำแหน่งหนึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงโปรดปรานและไว้วางพระราชหฤทัยมาก เท่ากับว่าทรงพระราชทานให้ทั้งผลประโยชน์ทางด้านทรัพย์สินและอำนาจสูงสุดทางการเมืองแก่เจ้าพระยาพระคลัง ทั้งนี้เพราะการเป็นเสนาบดีกรมคลังหรือกรมท่านั้น นอกเหนือจากหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบในการหารายได้เข้าท้องพระคลังแล้ว ผลพลอยได้เกี่ยวกับผลประโยชน์อันมหาศาลย่อมจะต้องตามมาอย่างแน่นอน ส่วนสมุหพระกลาโหมก็มีหน้าที่ดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ควบคุมกำลังคนส่วนหนึ่งไว้ในอำนาจ กำลังคนเหล่านี้ย่อมเป็นฐานอำนาจของเจ้าพระยาพระคลัง

ทั้งด้านเศรษฐกิจและการเมืองได้เป็นอย่างดี แต่ถึงกระนั้นก็ตามตำแหน่งสมุหพระกลาโหมก็สู้ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังไม่ได้เพราะตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังเป็นตำแหน่งที่คุมการเศรษฐกิจแบบใหม่หรือคุมแรงงานคนจีน[188] เป็นตำแหน่งที่สามารถแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้อย่างสมบูรณ์ที่เดียว ด้วยเหตุนี้ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 "กลุ่มขุนนางตระกูลบุนนาค และบุคคลบางพวกจากตระกูลขุนนางและราชวงศ์จักรีจึงสร้างฐานะของตนด้วยระบบเศรษฐกิจใหม่ คือการค้าทั้งภายในและนอกประเทศ การเก็บภาษีอากรและการทำเกษตรกรรมในรูปการค้าอย่างจริงจัง..."[189] นั่นก็คือการประสานประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจระหว่างราชวงศ์จักรีกับขุนนางในตระกูลบุนนาคเป็นสำคัญ

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มากกว่าครึ่งหนึ่งของมูลค่าสินค้าส่งออกของเราส่งไปประเทศจีน[190] ในการค้ากับประเทศจีนนั้น วิธีการค้ามีอยู่ด้วยกัน 2 แบบ แบบแรกเป็นการค้าในระดับรัฐบาลต่อรัฐบาล แบบที่สองเป็นการค้าภาคเอกชนในแบบแรกต้องอาศัยคณะทูตบังหน้า กล่าวคือ มีการแต่งสำเภาคุมเครื่องบรรณาการไปจิ้มก้องจักรพรรดิจีน ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้แต่งสำเภาไปจิ้มก้อง 2 ปีต่อครั้ง สินค้าใด ๆ ที่ส่งไปพร้อมกับขบวนเรือสามารถเข้าไปค้าขายได้จนถึงกรุงปักกิ่ง และได้รับยกเว้นภาษีด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ทางฝ่ายไทยก็นิยมที่จะไปจิ้มก้องเพราะสามารถค้าขายได้กำไร และโดยทั่วไปสินค้าที่นำไปขายนั้นมีมูลค่ามากกว่าที่เราซื้อมาจากประเทศจีนและซ้ำยังไม่ต้องเสียภาษีอีกด้วยแสดงให้เห็นว่าสมัยนั้นใช้การแต่งคณะทูตเป็นเครื่องบังหน้าจุดประสงค์ ที่แท้จริงคือการค้าหมายความว่าพระมหากษัตริย์และขุนนางเป็นผู้ดำเนินกิจการค้าสมัยนั้น พระมหากษัตริย์ก็ต้องพึ่งพาอาศัยให้ขุนนางดำเนินกิจการให้[191] ส่วนราชการที่ทำหน้าที่นี้โดยตรงก็คือ กรมพระคลัง ซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) โดยตรง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็หมายความว่า ขุนนางเป็นผู้ประกอบการค้าทั้งในนามพระมหากษัตริย์ และในนามของตัวเองด้วย ส่วนเจ้าหน้าที่ที่จัดการ การค้า และแต่งเรือสินค้าจะต้องเป็น

ชาวจีนแทบทั้งสิ้น เพราะในกรมพระคลัง และกรมท่านั้นได้อาศัยชาวจีนเป็นเจ้าหน้าที่ทำงานมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว นอกจากขุนนางและชาวจีนจะเป็นผู้ดำเนินการค้าขายกับต่างประเทศโดยอาศัยการทูตบังหน้าแล้ว ก็ยังมีการแต่งเรือสำเภาไปค้าขายส่วนตัวได้อีก[192]

เมื่อกล่าวมาถึงตอนนี้แล้วก็จะพอมองเห็นภาพได้ว่าในด้านการค้าในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการประสานประโยชน์ในกลุ่มผลประโยชน์ 3 ฝ่ายด้วยกันคือ พระมหากษัตริย์ ขุนนางและชาวจีน และเมื่อในกรมท่าซ้ายซึ่งเป็นกรมที่ติดต่อกับประเทศจีนและพ่อค้าจีนโดยเฉพาะมีคนจีนซึ่งใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 3 และเป็นที่โปรดปรานมากอันได้แก่พระยาอินทรอากรรับราชการอยู่ด้วยแล้ว ภาพที่ปรากฏออกมาอย่างแจ่มชัดก็คือการร่วมมือกันแสวงหารายได้ของท้องพระคลังระหว่างรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) และพระยาอินทรอากร

จากการเชื่อมโยงผลประโยชน์ในลักษณะ "สามประสาน" เช่นนี้นี่เองจะก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่สำคัญในสังคมและเศรษฐกิจไทยในช่วงนี้ วิลเลี่ยม จี สกินเนอร์ ได้กล่าวว่าช่วงระยะเวลาระหว่างรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19) ปรากฏว่าชาวจีนทางตอนใต้ของประเทศจีนอพยพเข้ามาเมืองไทยเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะมณฑลฮกเกี้ยนและกวางตุ้ง คาดว่ามีร้อยละ 95 ของจำนวนชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย[193] การหลั่งไหลเข้ามาของชาวจีนในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากปัจจัยที่อยู่ภายในประเทศจีนแล้ว พระยาอินทรอากรแห่งกรมท่าซ้าย น่าจะมีบทบาทสำคัญในการชักจูงคนจีนให้เข้ามาทำมาหากินในประเทศไทยเป็นอย่างมาก เพราะการที่สกินเนอร์ระบุว่าส่วนมากเป็นจีนฮกเกี้ยน (และกวางตุ้ง) นั้นตรงกับภูมิลำเนาเดิมของพระยาอินทรอากร ซึ่งเป็นจีนฮกเกี้ยนเหมือนกัน ชาวจีนเหล่านั้นส่วนหนึ่งจะต้องถูกชักนำเข้ามาโดยอิทธิพลของพระยาอินทรอากรแห่งกรมท่าซ้ายเป็นแน่

วอลเตอร์ เอฟ ,เวลสา กล่าวว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลได้พยายามอย่างยิ่งที่จะเพิ่มพูนรายได้ของบ้านเมือง และ "พยายามที่จะเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีอากรในรูปของสินค้าและแรงงานให้เป็นการชำระด้วยเงินตรา" 194 รัชกาลที่ 3 ทรงต้องการเงินมาก เพราะต้องทรงอุทิศเงินทองมากมายเพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ใช้จ่ายในราชการสงครามและ "งานที่ต้องใช้เงินจำนวนมากอีกอย่างหนึ่งคือ งานก่อสร้างโครงการต่าง ๆ ซึ่งต้องอาศัยแรงงานชาวจีน" 195 จอห์น ครอว์ฟอร์ด กล่าวถึงบทบาทสำคัญของชาวจีนในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่าพวกนี้เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นพร้อมทั้งมีจำนวนมากขึ้น พวกนี้เข้ามารับจ้างเป็นกรรมกรทำงานต่าง ๆ บางพวกลงไปทำงานเหมืองแร่ทางปักษ์ใต้ บางพวกติดต่อค้าขายทั้งภายในกับต่างประเทศ บางพวกทำการค้าผูกขาดตลอดจนเปิดร้านสินค้านานาชนิดก็มีมากมาย ในเวลาต่อมาพวกนี้ได้เริ่มเข้าจับงานเกี่ยวกับการค้าน้ำตาลซึ่งได้กลายเป็นผลิตผลที่สำคัญที่สุดที่ส่งไปขายต่างประเทศในรัชกาลนี้ โรงงานผลิตน้ำตาลในราชอาณาจักรเป็นของคนจีนเกือบทั้งหมด. หรือไม่ก็มีคนจีนเป็นผู้ดำเนินงาน 196 นอกจากนี้คนจีนส่วนใหญ่ยังรวบเอาการประมูลผักขากการจัดเก็บภาษีอากรส่วนใหญ่ไว้ในกำมือเกือบทั้งหมดอีกด้วย

เพียงเท่านี้ก็พอจะมองเห็นได้แล้วว่าความสัมพันธ์ระหว่างตัวแทนของกลุ่มผลประโยชน์อันได้แก่รัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาพระคลังและพระยาอินทรอากรจะเป็นกลไกสำคัญที่จะก่อให้เกิดรายได้เข้าท้องพระคลังในรูปของภาษีอากรทั้งจากภายในและภายนอกราชอาณาจักรอย่างไร และในเมื่อการแสวงหาผลประโยชน์ให้กับรัฐอันเกิดการแสวงหาผลประโยชน์ของส่วนตัวยังรวมอยู่ด้วยกันอย่างชนิดที่เรียกว่าแยกกันไม่ออกเช่นนี้ด้วยแล้ว ผลประโยชน์ของระบบเครือญาติก็ตามมาอย่างมิต้องสงสัย ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้น้องชายของเจ้าพระยาพระคลังคือพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ก็มีตำแหน่งเป็นจางวางพระคลังสินค้า 197 ว่าราชการเกี่ยวกับการค้าและการติดต่อกับต่างประเทศภายใต้การกำกับของ

เจ้าพระยาพระคลังผู้เป็นพี่ ก็อาจจะกล่าวได้ว่าพี่น้องในตระกูลบุนนาคคู่นี้รับราชการอยู่กับขุมเงินขุมทองที่เดียว บุคคลทั้งสองได้สร้างฐานอำนาจของตระกูลตนทั้งในทางตำแหน่งหน้าที่ราชการ และเศรษฐกิจโดยทางการค้ากับต่างประเทศอย่างถาวรยิ่งเป็นลำดับ[196] จนกระทั่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดให้รัชกาลที่ 4 ได้ขึ้นครองราชย์ และผลตอบแทนที่ได้รับจากรัชกาลที่ 4 ในครั้งนั้นก็คือเจ้าพระยาพระคลังได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ส่วนพระยาศรีพิพัฒน์ก็ได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

จากการที่รัชกาลที่ 3 ได้รับการช่วยเหลือแนะนำเกี่ยวกับการค้าสำเภาจากพระยาอินทรอากรคนจีนแซ่หลิมมาตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และมีกิจการค้าสำเภาเป็นของส่วนพระองค์จนกระทั่งภายหลังได้เสด็จขึ้นครองราชย์ก็ยังทรงได้รับคำปรึกษาเกี่ยวกับการประมูลผูกขาดภาษีอากรก็ดี หรือการที่รัชกาลที่ 3 ทรงได้รับการสนับสนุนให้ขึ้นครองราชย์จากเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นสำคัญก็ดี จึงถือได้ว่าพระองค์ทรงมีพันธะผูกพันเป็นส่วนพระองค์กับบุคคลทั้งสองเป็นอย่างมาก การเอื้ออำนวยประโยชน์ให้กับบุคคลทั้งสองจะต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา

พระยาอินทรอากรนั้นอพยพมาจากเมืองจีน และกลับไปแต่งงานกับภรรยาของตน ซึ่งเป็นชาวจีนที่เมืองจีนให้กำเนิดธิดาคนหนึ่งเมื่ออายุได้ 8 ขวบ พระยาอินทรอากรจึงได้พามาอยู่เมืองไทย ธิดาของพระยาอินทรอากรนี้เองต่อมาได้เป็นเจ้าจอมของรัชกาลที่ 2 ที่เรียกกันว่าเจ้าจอมมารดาอำภา ผู้ซึ่งจะให้กำเนิดแก่เจ้านายในราชจักรีวงศ์พระองค์หนึ่งคือ พระองค์เจ้าชายปราโมช ซึ่งเป็นต้นราชสกุลปราโมชในปัจจุบัน[199]

กล่าวให้ชัดเจ้าจอมมารดาอำภาในรัชกาลที่ 2 เป็นจีนฮกเกี้ยน แต่ได้เป็นถึงเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 ให้กำเนิดแก่พระองค์เจ้าชายและพระองค์เจ้าหญิงถึง 6 พระองค์ ที่สำคัญคือพระองค์เจ้าชายปราโมชหรือกรมขุนวรจักรธานุภาพ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาอำภามีบิดาเป็นจีนฮกเกี้ยนได้เป็นถึงพระอินทรอากรในกรมท่าซ้ายในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้เลื่อนเป็นพระยาอินทรอากรในสมัยรัชกาลที่ 3

ก็ในเมื่อมีคนจีนฮกเกี้ยนแซ่หลิมได้มีโอกาสเป็นใหญ่ในวงราชการไทยและมีความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติกับราชวงศ์จักรีเช่นนี้แล้ว ก็นับได้ว่าเป็นโอกาสทองของคนจีนในยุคนี้ที่จะขยายอิทธิพลกรอบงำทางเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นเรื่องการผูกขาดการประมูลภาษีอากร การค้าภายในประเทศและการค้ากับต่างประเทศตลอดจนธุรกิจการลงทุนด้านอุตสาหกรรมจากผลิตผลทางเกษตร เช่น ทำโรงงานน้ำตาลทรายเป็นต้น

ถ้าจะสำหรับภาพของระบบเศรษฐกิจแบบเครือญาตดังกล่าวก็จะได้ดังนี้คือ เริ่มต้นรัชกาลที่ 3 ทรงต้องการเพิ่มพูนรายได้ให้กับท้องพระคลัง พระองค์ทรงชำนาญเรื่องการค้าสำเภามาก่อนก็ต้องทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาพระคลังดำเนินการโดยมีพระยาอินทรอากรกับพระยาศรีพิพัฒน์เป็นจักรกลสำคัญ พระยาอินทรอากรนั้นชำนาญทั้งเรื่องการผูกขาดประมูลภาษีอากรและการค้า ส่วนพระยาศรีพิพัฒน์จางวางพระคลังสินค้าก็คงชำนาญเกี่ยวกับการค้าสำเภา แต่ก็ต้องอาศัยพระยาอินทรอากรเป็นสำคัญ ความร่วมมือกันระหว่างคนในตระกูลหลิม และในตระกูลบุนนาค จะช่วยให้คนจีนอพยพเข้าประเทศได้มากขึ้น การอพยพของคนจีนเข้าประเทศจะกลายเป็นธุรกิจที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 ในขณะเดียวกันขุนนางข้าราชการไทยกับพ่อค้าชาวจีนก็ใกล้ชิดกันมากขึ้น เจ้าภาษีต่าง ๆ ก็เป็นคนจีน โครงการเก็บภาษีใหม่ ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ใช้ความรู้ด้านการเก็บภาษีของคนจีนกับอำนาจของเจ้าขุนมูลนายช่วยเสนอโครงการเก็บภาษีแก่รัฐบาล เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ใกล้ชิดขึ้นระหว่างเจ้าขุนมูลนายกับชาวจีน เพราะฉะนั้นการแยกหน้าที่ระหว่างคนไทยที่ทำหน้าที่เป็นข้าราชการกับคนจีนที่เป็นพ่อค้าจึงมีไม่มาก จะเห็นได้ว่าคนจีนก็เข้าไปยุ่งกับงานราชการโดยเฉพาะทางด้านการเก็บภาษี เจ้าขุนมูลนายไทยก็มีการแต่งสำเภาค้าขายกับเมืองจีนอยู่ด้วย[200] ทั้งนี้โดยอาศัยความรู้ความสามารถของคนจีนต่างฝ่ายต่างถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน

ย้อนกลับไปพิจารณาถึงการตั้งภาษีใหม่ถึง 38 ชนิดในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็คงจะต้องส่งผลดีให้กับท้องพระคลัง ขุนนางข้าราชการ และคนจีนอย่างไม่ต้องสงสัย แต่ในขณะเดียวกันก็คงจะต้องเป็นภาระกับพวกฐานันดรไพร่ของไทยมากขึ้นในการที่จะต้องมีหน้าที่เสียภาษีอากรให้กับแผ่นดิน เมื่อการค้ากับจีนในระยะหลังจากที่ไทยได้ทำสัญญาเบอร์นีแล้ว 15 ปี ต้องเริ่มประสบความยากลำบาก เพราะจีนต้องจ่ายเงินซื้อฝิ่นที่ฝรั่งส่งไปขายเข้าประเทศมากขึ้น และกลายเป็นตลาดฝิ่นที่ใหญ่โต จีนก็ขาดดุลการเงินตราประกอบกับพลเมืองจีนเพิ่มมากขึ้น ผลิตผลทางเกษตรไม่พอเลี้ยงประชากรจีนทำให้เศรษฐกิจจีนปั่นป่วน การค้าระหว่างไทยกับจีนซึ่งมีมูลค่ามากที่สุดในบรรดาการค้ากับต่างประเทศก็เริ่มตกต่ำลง[201] รายได้ของท้องพระคลังของไทยก็คงจะต้องลดต่ำลงด้วย ด้วยเหตุนี้การเพิ่มพูนรายได้ทางด้านภาษีอากรภายในประเทศจึงต้องเป็นวิธีหาเงินที่จะต้องเร่งให้ขยายตัวออกไปมากขึ้น ยิ่งขยายตัวออกไปมากเท่าไร คนจีนและชนชั้นปกครองไทยก็ได้รับผลประโยชน์มากขึ้นเท่านั้น ในขณะเดียวกันเศรษฐกิจโดยส่วนรวมของราษฎรก็ยังคงไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก ดังที่ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ได้กล่าวว่า "การที่รัฐบาลมีนโยบายที่จะเพิ่มพูนรายได้ให้มากกว่าเก่า...ก็หาได้มีการกระจายผลไปให้ถึงมือประชาชนไม่ผลได้ประการสำคัญอีกอันหนึ่งคือ การจำหน่ายสินค้า ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ แต่รายได้ซึ่งมีต้นตออันจะยังผลไปสู่ประชาชนโดยทั่วไปนั้นมิได้เพิ่มพูนขึ้นเลย..."[202]

การที่รัฐบาลมีนโยบายเพิ่มพูนรายได้ให้มากกว่าเก่า แต่ผลที่ได้กลับไม่กระจายไปถึงมือของประชาชนตามการวิเคราะห์ของ จอห์น เอฟ เวลลา ถ้าเช่นนั้นผลตกอยู่กับชาวจีนซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อยในสังคมไทย ขุนนางข้าราชการและพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะในสมัยนั้นพระมหากษัตริย์ก็คือรัฐบาลจึงมิได้มีการแยกผลประโยชน์ว่าส่วนใดเป็นของส่วนพระองค์ส่วนใดเป็นของรัฐบาล รายได้ที่เข้าท้องพระคลังในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นถ้าจะจำแนกดูรายการใช้จ่ายที่ไม่เกี่ยวกับการบำรุง

พระเกียรติยศและสถานภาพของส่วนพระองค์แล้วก็จะมีที่สำคัญ ๆ อยู่ 2 – 3 ประการด้วยกัน

ประการแรก ก็นำไปใช้ในราชการสงคราม ดังจะเห็นได้จากการที่ไทยต้องทำศึกกับญวนในสมัยนั้น ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ได้บันทึกเอาไว้ว่า เมื่อครั้งทำศึกญวนเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตแม่ทัพไทยขอข้าวสารเข้ามาทางกรุงเทพฯ 1000 เกวียน รัชกาลที่ 3 ก็ทรงพระราชทานข้าวและเกลือออกไปเลี้ยงกองทัพและพลเมืองเขมร "ถึงจะสิ้นข้าวสัก 3000 – 4000 เกวียน 5000 เกวียนก็หาทรงเสียดายไม่..."[203] ในกรณีนี้ใช้เก็บภาษีค่านาและเกณฑ์ข้าวเปลือกข้าวสารจากไพร่หัวเมือง

ประการที่สอง ก็นำไปใช้จ่ายในการปูนบำเหน็จเป็นเบี้ยหวัดเงินปีแก่ขุนนางข้าราชการทั้งนี้สืบเนื่องจากสมัยโบราณมิได้มีการจ่ายเงินเดือนแก่ข้าราชการดังเช่นปัจจุบัน ระบบ "กินเมือง" สมัยก่อนเปิดโอกาสให้ขุนนางข้าราชการหารายได้เพื่อใช้จ่ายและเลี้ยงครอบครัวกันเองโดยอาศัยหน้าที่ราชการที่ตนเองรับผิดชอบอยู่ ขุนนางข้าราชการจะได้รับเงินหรือสิ่งของตอบแทนการปฏิบัติราชการแผ่นดินตอนสิ้นปีเป็นบำเหน็จจากพระมหากษัตริย์ ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้จ่ายเบี้ยหวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ เมื่อปี พ.ศ. 2377 เฉพาะ 14 หัวเมืองเป็นจำนวนเงินถึง 223 ชั่ง 5 ตำลึง[204]

ประการที่สาม นำไปใช้จ่ายสำหรับพระราชวงศ์ ดังเช่นจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2393 ก็ได้สรุปเอาไว้ว่าอากรสุราที่เก็บได้อย่างเดียวในระยะเวลา 17 ปีที่ผ่านมาเป็นจำนวนเงินถึง 61,187 ชั่ง 3 ตลึง 1 เฟื้อง 656 ไพ ได้แบ่งพระราชทานบรรดาเจ้านายถึง 13,453 ชั่ง[205]

ประการที่สี่ ใช้จ่ายเกี่ยวกับการพระศาสนา รัชกาลที่ 3 ทรงใช้จ่ายไปในเรื่องทำนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ซึ่งอาจเป็นการสูญเปล่าทางเศรษฐกิจไม่น้อย ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2380

ว่าทรงจ่ายพระราชทรัพย์ซึ่งได้มาจากภาษีอากรไปในการพระราชกุศลเป็นเงินถึง 4860 ชั่ง 3 บาทเศษ[206] ถ้าจะนับตั้งแต่ครองราชย์มาจนถึง พ.ศ. 2382 รวม 15 ปี ก็จะรวมพระราชทรัพย์ที่ทรงใช้จ่ายในพระราชกุศลได้ถึง 64,393 ชั่ง 7 ตำลึงเศษ[207]

นอกจากนี้ก็ยังมีรายจ่ายเรื่องอื่น ๆ อีกเป็นรายย่อย เช่นการต้อนรับทูตานุทูตจากต่างประเทศ การจ้างชาวจีนขุดคูคลองและสร้างถนน การตั้งโรงหาน การซ่อมแซมพระราชวัง ฯลฯ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าผลที่จะกลับคืนไปสู่ประชาชนมีน้อยมากเหมือนกับที่ จอห์น เอฟ เวลลา ได้กล่าวไว้ ทั้งนี้ก็เพราะระบบสังคมและการเมืองที่เป็นอยู่ขณะนั้นนั่นเอง

จากปัญหารายรับไม่พอกับรายจ่ายในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้เอง ทำให้รัชกาลที่ 3 ต้องดำเนินนโยบายในการแสวงหารายได้ของแผ่นดินเพิ่มเติมให้มากขึ้น การแสวงหารายได้ของรัชกาลที่ 3 ส่วนใหญ่ก็มุ่งที่การเก็บภาษีอากรจากราษฎรและการค้าขายกับต่างประเทศซึ่งส่วนใหญ่แล้วก็เป็นการค้าขายกับจีน จากการที่รัชกาลที่ 3 มีส่วนสัมพันธ์กับขุนนางที่เป็นชาวจีน และมีส่วนเกี่ยวข้องกับราชวงศ์จักรีในลักษณะเครือญาตินี้เอง จึงเปิดโอกาสให้ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยนั้น นอกจากนี้การที่รัชกาลที่ 3 ทรงประสานประโยชน์กับเจ้าพระยาพระคลังแห่งตระกูลบุนนาค ซึ่งมีส่วนเป็นเครือญาติกับราชวงศ์จักรีเช่นเดียวกัน ผลประโยชน์ในกรมพระคลังจึงถูกควบคุมโดยคนในตระกูลบุนนาค เมื่อพิจารณาในลักษณะโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจที่มีการผูกขาดโดยชนชั้นปกครองในสมัยนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า กระบวนการของการแสวงหารายได้ของแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 3 อาศัยการประสานประโยชน์ระหว่างกษัตริย์ ขุนนาง และชาวจีน โดยมีประชาชนซึ่งเป็นไพร่กับทาสเป็นฐานสำหรับการแสวงหาผลประโยชน์เหล่านั้น ทั้ง ๆ ที่ผลประโยชน์ดังกล่าวจะมีผลกลับคืนมาสู่ตัวเองสักน้อยนิดก็แทบจะไม่มี ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นมิได้มีการใช้จ่ายเงินของแผ่นดินเพื่อการพัฒนาประเทศชาติในด้านต่างๆ เหมือนปัจจุบันนี้

2.7 การฟื้นฟูและทำนุบำรุงทางด้านศิลปวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2374)

ในสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325 – 2352) ทรงมีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยให้เป็นผลสำเร็จ ทรงแบ่งการฟื้นฟูออกเป็น 3 แผนก คือ ทางพระธรรม ทางกฎหมาย และทางศิลป[208] ในทางพระธรรมนั้น พระองค์ทรงโปรดให้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331 โดยโปรดให้ทำสังคายนากันที่วัดมหาธาตุ ใช้เวลาประชุมกันประมาณ 5 เดือน นอกจากนี้ก็ทรงออก "กฎหมายพระสงฆ์" เพื่อที่จะควบคุมให้พระสงฆ์และกฤหัสถ์ประพฤติตนให้เรียบร้อยสมกับเป็นพุทธศาสนิกชน ส่วนทางด้านกฎหมายก็ทรงโปรดให้มีการชำระกฎหมายที่ใช้กันอยู่ในขณะนั้นให้ถูกต้อง โดยกระทำกันระหว่าง พ.ศ. 2348 ถึง พ.ศ. 2351 เรียกว่ากฎหมายตรา 3 ดวง ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ทางด้านศิลปกรรม รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างกรุงเทพฯ โดยถือเอาพระบรมมหาราชวังเป็นหลักให้เหมือนกรุงเก่าคืออยุธยาให้มากที่สุด นอกจากนี้ก็สร้าง "วังหน้า" สำหรับสมเด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ทรงโปรดให้สร้างวัดในพระบรมมหาราชวังเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตที่ทรงได้มาจากเวียงจันทน์สมัยกรุงธนบุรี วัดดังกล่าวคือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายหลังก่อสร้างพระราชวังเกือบจะเสร็จเรียบร้อย พระองค์ทรงโปรดให้มีพระราชพิธีสมโภชพระนคร และพระองค์ก็ทรงเข้าร่วมในพิธีพระบรมราชาภิเษกอีก ซึ่งจัดทำขึ้นอย่างมโหฬารยิ่งกว่าครั้งแรก

ในบรรดาศิลปกรรมของไทยซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงให้ความสนพระทัยมากนั้น บรรดาศึกรามต่าง ๆ ที่สร้างขึ้น ล้วนมีการตกแต่งด้วยลวดลายอย่างงดงามทั้งภายในและภายนอก ทั้งโดยปูนและโดยไม้แกะสลัก ดีกที่ทรงให้จัดสร้างขึ้นส่วนมากเป็นวัด เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน ฯลฯ นอกจากนี้ก็มีพระที่นั่งต่าง ๆ เช่น พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ฯลฯ เป็นต้น

รัชกาลที่ 1 ทรงสนพระทัยทางด้านวรรณคดี ดังนั้นในสมัยนี้จึงมีบทวรรณคดีที่สำคัญ ๆ หลายเรื่อง เช่น "รามเกียรติ์" เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีการแปลวรรณกรรมต่างชาติมาเป็นภาษาไทย เช่น หนังสือ "สามก๊ก" "ราชาธิราช" เป็นต้น

ทางด้านการดนตรีและการฟ้อนรำ รัชกาลที่ 1 ก็ทรงส่งเสริม จึงปรากฏว่าในสมัยนี้ทั้งวังหลวงและวังหน้า ต่างมีคณะโขนของตนเอง

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้จัดการพระราชกุศลอย่างใหญ่โต ในวันวิสาขบูชาเหมือนดังที่เคยกระทำกันในสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือทำบุญกันทั่วไปเป็นเวลา 3 วัน สัตว์ที่จะถูกฆ่าเป็นอาหารนั้นโปรดให้ปล่อยให้หมด ภายใน 3 วันมิให้มีการฆ่าสัตว์โดยเด็ดขาด[209]

รัชกาลที่ 2 โปรดการฟ้อนรำอย่างโบราณของไทยเราเป็นอันมาก ทั้งโขนละคร ทรงปรับปรุงจังหวะและท่ารำต่าง ๆ โดยพระองค์เอง พระองค์โปรดให้มีพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ทั้งที่เป็นเรื่องเดิมและเรื่องใหม่ หรือเอาเรื่องเดิมมาแต่งขึ้นใหม่ บทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 มีทั้งหมด 7 เรื่อง เรื่อง "อิเหนา" เป็นเรื่องพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เองตลอดทั้งเรื่อง ส่วนอีก 6 เรื่องโปรดให้กวีอื่น ๆ ร่วมงานด้วย

รัชกาลที่ 2 ทรงสนพระทัยในเรื่องการก่อสร้างและตกแต่งตึกรามต่าง ๆ พระองค์โปรดให้สร้าง "สวนขวา" ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ทรงริเริ่มสร้างพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม แต่มาสำเร็จเรียบร้อยในสมัยรัชกาลที่ 3 พระปรางค์ตกแต่งด้วยถ้วยและชามจีนซึ่งทุบให้แตกบ้างแล้วติดกับฝาทำเป็นลวดลายรูปต่าง ๆ เช่น ดอกไม้ พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถทางด้านแกะสลัก ดังจะเห็นได้จากประตูวัดพระเชตุพนและประตูวัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงทำนุบำรุงถวายตลอดจนทรงสร้างและปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปและวัดวาอารามมากมาย ในสมัยนี้ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาธอลิคและ

นิกายโปรเตสแตนท์ได้มีโอกาสเผยแพร่ในประเทศไทยโดยพวกมิชชันนารี มีคนไทยบางส่วนหันไปนับถือศาสนาคริสต์ ขณะเดียวกันในวงการพุทธศาสนาของไทยก็มีการเคลื่อนไหวที่จะปฏิรูปข้อวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ไทยให้สอดคล้องกับคำสอนในพระไตรปิฎก โดยเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงผนวชมาตั้งสมัยรัชกาลที่ 2 และได้เสด็จมาเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร (พ.ศ. 2370 – 2394) ได้ทรงเป็นผู้มีบทบาทอย่างสำคัญในการปฏิรูป จนกระทั่งได้ทรงตั้งนิกายขึ้นใหม่ เรียกว่า "ธรรมยุติกนิกาย"[210]

การผลิตงานทางด้านศิลปะในสมัยรัชกาลที่ 3 มีลักษณะยอดเยี่ยมในวงการศิลปะของไทยไม่แพ้ในสมัยอื่น ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงมุ่งซ่อมแซมปราสาทปรับมากกว่าจะทรงสร้างขึ้นใหม่ โดยระมัดระวังรักษาแบบดั้งเดิมเอาไว้ พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์และขยายเขตอาวาสวัดวาอารามมากมาย ทรงสร้างวัดด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ 5 วัด ให้เชื้อพระวงศ์และขุนนางสร้างอีก 6 วัด วัดสำคัญ ๆ ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็มี วัดเทพธิดาราม วัดราชนัดดา วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดบวรนิเวศ วัดบวรสถาน วัดประยูรวงศ์ และวัดกัลยาณมิตร ฯลฯ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการก่อสร้างมากมายที่เป็นตัวอย่างของสถาปัตยกรรมทางศาสนาของไทย เช่น โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ พระสถูป พระมณฑป หอระฆัง ฯลฯ เป็นต้น โบสถ์และวิหารที่สร้างขึ้นมีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีหลังคาลาดเป็นชั้น มุงกระเบื้องสี ผนังก่ออิฐถือปูนประดับลวดลาย และมีเสาใหญ่รายรอบรับชายคา โบสถ์ขนาดใหญ่และสวยงามที่สร้างในรัชกาลนี้ คือ โบสถ์วัดสุทัศน์ ซึ่งสร้างอย่างแบบสามัญ ส่วนโบสถ์วัดบวรนิเวศสร้างเป็นแบบมีมุขยื่นออกมาทั้งสองข้างทางด้านปลาย

สถาปัตยกรรมแบบไทยปลีกย่อยอย่างอื่น ๆ ที่มีความสำคัญน้อยลงมา คือ พระมณฑป ศาลา หอระฆัง และระเบียงโบสถ์ สิ่งก่อสร้างเหล่านี้มีอยู่ชั้นหนึ่งที่ได้ก่อสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 และเป็นงานชิ้นที่ดีที่สุดชั้นหนึ่ง คือระเบียงรอบพระวิหารที่วัดสุทัศน์ ซึ่งมีหน้าบันแกะสลักไว้อย่างงดงาม

ผลงานทางสถาปัตยกรรมอีกอย่างหนึ่งที่ได้ก่อสร้างไว้ในบริเวณวัด และจัดอยู่ในจำพวกสิ่งก่อสร้างปลีกย่อย ก็อ เรือสำเภา ซึ่งก่อด้วยอิฐ รัชกาลที่ 3 ทรงมีรับสั่งให้สร้างขึ้นไว้ เพื่อว่าในอนาคตเมื่อไม่มีการสร้างเรือสำเภากันอีกแล้ว ประชาชนจะได้แลเห็นว่า เรือสำเภานั้นมีรูปร่างลักษณะเป็นอย่างไร วัดที่พระองค์ทรงมีรับสั่งให้สร้างสิ่งอันเป็นประวัติศาสตร์ไว้นี้ ก็อ "วัดยานนาวา".

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ภาพเขียนแบบไทยต่าง ๆ ส่วนมากไม่สู้จะงามเด่น ที่เขียนขึ้นมาเพื่อความมุ่งหมายในการประดับให้สวยงามเท่านั้น ส่วนงานช่างแกะสลัก ในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางพุทธศาสนามากกว่างานช่างในสาขาจิตรกรรม โดยเฉพาะองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นเครื่องบันดาลใจอันสำคัญยิ่งที่ก่อให้เกิดผลงานทางด้านศิลปะประเภทนี้

ทางด้านวรรณกรรม ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงสนับสนุนวรรณคดีทางศาสนาและประวัติศาสตร์ พระองค์ทรงสนับสนุนการแปลและเรียบเรียงวรรณคดีและประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนา ดังเช่นหนังสือเรื่อง "มิลินทปัญญา" เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ไม่ทรงสนับสนุนให้มีการแสดงละครภายในพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังไม่โปรดปรานนักแสดง หรือนักประพันธ์คนใดเลย ยิ่งกว่านั้นยังทรงขัดขวางขุนนางและพวกผู้ดีมีตระกูล ที่นิยมยกย่องศิลปะประเภทนี้ด้วย แต่การณ์กลับปรากฏว่าพวกผู้ดีมีตระกูลพากันให้ความสนใจกับศิลปะประเภทนี้ และให้การชุบเลี้ยงนักประพันธ์บทละคร นักระบำ และนักแสดงที่เคยรับราชการอยู่ในราชสำนัก[211]

กล่าวโดยสรุป ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การทำนุบำรุงและฟื้นฟูทางด้านศิลปวัฒนธรรมได้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 3 และการทำนุบำรุงก็กระทำโดยวิธีรักษารูปแบบเดิมตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่ในขณะเดียวกันก็เพิ่มเติมสิ่งใหม่ ๆ ผสมผสานเข้าไปด้วยทำให้ศิลปวัฒนธรรมของไทยในยุคนี้เจริญรุ่งเรืองมาก

2.8 ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

2.8.1 ปัจจัยกำหนดนโยบายต่างประเทศของไทย

(1) ปัจจัยภายใน

ปัจจัยภายในที่กำหนดนโยบายต่างประเทศของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีดังต่อไปนี้ คือ

(ก) กรุงเทพฯ ตั้งอยู่ติดทะเล ดังนั้นจึงมีพ่อค้าต่างชาติที่เดินทางผ่านไปมาระหว่างจีนกับอินเดียแวะเข้ามาติดต่อค้าขายด้วย ไทยจำเป็นจะต้องดำเนินนโยบายเป็นมิตรกับชาวต่างชาติเหล่านี้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เพราะทำเลที่ตั้งของราชธานีจะทำให้ไทยต้องพบปะกับบรรดาพ่อค้าชาวต่างชาติที่ผ่านไปมาเสมอ

(ข) ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยมีความจำเป็นที่จะต้องเพิ่มพูนรายได้ของแผ่นดินให้มากขึ้นเพื่อจะได้พอกำใช้จ่ายภายในของแผ่นดิน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยต้องทำสงครามกับพม่า ล้านช้าง เขมร ญวนและมลายู ดังนั้นการแสวงหารายได้จากการค้ากับต่างประเทศจึงเป็นนโยบายสำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าขายกับจีนและการค้าขายกับชาติตะวันตกบางประเทศโดยเฉพาะกับอังกฤษ

(ค) ภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใน พ.ศ. 2325 ไทยมีความจำเป็นจะต้องแสดงความเข้มแข็งของอำนาจทางการเมืองและการทหารให้ประจักษ์แก่อาณาจักรเพื่อนบ้านภายหลังการสถาปนาราชธานีแห่งใหม่ ดังนั้นไทยจึงต้องพยายามขยายอำนาจและอิทธิพลเข้าไปในดินแดนมอญ ล้านนา ล้านช้าง เขมร มลายู ทั้งนี้เพื่อแสดงถึงความเป็นเอกภาพทางการเมืองและการทหารของไทยภายหลังการสถาปนาศูนย์กลางการปกครองแห่งใหม่

(ง) ระบบเศรษฐกิจแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าของไทย ทำให้พระคลังสินค้าต้องการบรรดาการและส่วยซึ่งเป็นของหายากจากบรรดาหัวเมืองประเทศราชเพราะส่วยและบรรณาการเหล่านี้ถ้าเหลือจากใช้จ่ายส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์แล้วก็จะกลายเป็นสินค้าส่งออกที่จะทำรายได้ให้กับท้องพระคลังมาก เพราะการค้าในระบบผูกขาดของพระคลังสินค้าเหล่านั้นบางชนิดจึงกลายเป็นสินค้าผูกขาดของพระคลังสินค้า ดังนั้นนโยบายขยายอำนาจเหนืออาณาจักรเพื่อนบ้านนอกเหนือจากเป็นการแสดงอำนาจทางการเมืองและการทหารของไทยแล้วยังเป็นการสนองตอบระบบเศรษฐกิจแบบผูกขาดของไทยอีกด้วย

(จ) ความต้องการอาวุธปืนไว้ใช้ในกองทัพเพื่อใช้ในราชการสงครามก็ดีหรือความต้องการสินค้าบางประเภทจากโลกตะวันตกเพื่อไว้ใช้ในราชสำนักก็เป็นผลให้ไทยต้องดำเนินนโยบายติดต่อกับพ่อค้าชาวตะวันตกอีกภายหลังที่ร้างราไปนับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310

(2) <u>ปัจจัยภายนอกที่กำหนดนโยบายต่างประเทศของไทย</u>

การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 นอกจากปัจจัยภายในที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีปัจจัยภายนอกที่เป็นตัวกำหนดนโยบายอีกด้วยดังนี้ คือ

(ก) พม่ายังคงมีนโยบายรุกรานไทยมาโดยตลอดภายหลังที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนาธนบุรีเป็นราชธานี จนกระทั่งเวลาล่วงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์แล้วก็ตามการรุกรานของพม่า ทำให้ไทยต้องดำเนินนโยบายขยายอิทธิพลเข้าครอบงำมอญ ล้านนาและล้านช้างแข่งขันกับพม่าเพราะถ้าทั้ง 3 อาณาจักรมิได้ตกอยู่ใต้อิทธิพลของพม่า ไทยก็จะมีความปลอดภัยจากการรุกรานของพม่ามากขึ้น

(ข) ญวนเริ่มเรืองอำนาจมาตลอดนับตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยายกเว้นบางครั้งที่ญวนเกิดปัญหาการเมืองภายใน ดังเช่นกรณีที่องเชียงสือผู้นำญวนคนหนึ่งได้ลี้ภัยเข้ามาพึ่งไทยในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

แต่หลังจากนั้นญวนก็เริ่มเข้มแข็งขึ้นอีก ความเข้มแข็งของญวนทำให้ญวนขยายอิทธิพลเข้าไปในล้านช้างและเขมร ไทยจึงนิ่งเฉยอยู่ไม่ได้เพราะถ้าปล่อยให้สถานการณ์ดำเนินต่อไปเช่นนั้นไทยจะต้องเผชิญหน้าทางทหารกับญวนโดยตรง ไทยจึงต้องดำเนินนโยบายขยายอิทธิพลเข้าไปในล้านช้างและเขมรเพื่อแข่งขันกับญวนและกันญวนให้ห่างจากพรมแดนไทย ดังจะเห็นได้จากสถานการณ์สงครามระหว่างไทยกับญวนในกัมพูชาในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3[212]

(ค) การขยายอิทธิพลของอังกฤษในพม่าและแหลมมลายูในตอนต้นรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้ผลักดันให้ไทยต้องระมัดระวังท่าทีของอังกฤษและยืนหยัดในสิทธิและอำนาจของตนเองเหนือมลายู ขณะเดียวกันก็ดำเนินนโยบายยืดหยุ่นกับอังกฤษเกี่ยวกับเรื่องการค้าและปัญหาไทรบุรี ทั้งนี้เพราะไทยเริ่มตระหนักถึงอันตรายของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกซึ่งกำลังประจักษ์ชัดขึ้นทุกขณะจากบทบาทของอังกฤษในอินเดีย พม่าและในแหลมมลายู การดำเนินนโยบายเผชิญหน้าทางทหารกับอังกฤษไทยจะไม่ได้ประโยชน์อันใดนอกจากจะตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบเพราะไทยด้อยกว่าอังกฤษในทุก ๆ ทาง ถ้าดำเนินนโยบายแข็งกร้าวอาจต้องตกอยู่ภายใต้การยึดครองของอังกฤษได้ดังเช่นปรากฏตัวอย่างในพม่ามาแล้ว ดังนั้นการขยายอิทธิพลของอังกฤษก็เป็นปัจจัยที่สร้างความกดดันให้ไทยดำเนินนโยบายต่างประเทศกับชาติตะวันตกในลักษณะที่ผ่อนปรนให้สอดคล้องกับสถานการณ์

(ง) นโยบายของจีนต่ออาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ก็มีส่วนกำหนดนโยบายบางประการของไทยต่อจีนเหมือนกัน ถึงแม้ว่านโยบายดังกล่าวอาจใช้ได้เฉพาะกับจีนเพียงชาติเดียวในระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 ไทยยังต้องมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนภายใต้ระบบบรรณาการ ซึ่งจีนจะอนุญาตให้ทำการค้าขายได้พร้อมกับการส่งทูตถวายเครื่องบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีนเช่นเดียวกับที่เคยปฏิบัติกับไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในสมัยธนบุรีจีนอาจไม่ยอมรับรองทูตของ

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในระยะแรก ๆ แต่ในที่สุด จีนก็เริ่มรับรองฐานะทูตบรรณาการจากไทย อย่างไรก็ตามไทยก็ยังได้ประโยชน์จากการค้าขายกับจีนมาโดยตลอดภายใต้ระบบบรรณาการไทยจึงดำเนินนโยบายต่างประเทศต่อจีนผิดแผกกับชาติอื่น ๆ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากนโยบายของจีนต่อชาติต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ในขณะนั้น

กล่าวโดยสรุป ปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดนโยบายต่างประเทศของไทยในสมัยที่ศูนย์กลางอำนาจของไทยอยู่ที่ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีทั้งปัจจัยภายในและภายนอกราชอาณาจักรซึ่งมีทั้งแรงผลักดันทางเศรษฐกิจ การเมือง และการทหารเป็นสำคัญ

2.3.2 <u>การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทย (พ.ศ. 2325 – 2394)</u>

(1) <u>จุดมุ่งหมายในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ</u>

ถ้าพิจารณาถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 เราสามารถวิเคราะห์จุดมุ่งหมายของการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยได้ดังนี้ คือ

(ก) <u>เพื่อความมั่นคงของราชอาณาจักรและปลอดภัยจากการรุกรานที่มาจากภายนอก</u>

จุดมุ่งหมายในข้อนี้พิจารณาได้ทั้งลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับประเทศเพื่อนบ้านในเอเชียและประเทศตะวันตก ศัตรูที่สำคัญในสมัยนี้คือพม่าไทยรบกับพม่าในสมัยธนบุรีเป็นจำนวนถึง 10 ครั้ง และในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นจำนวนถึง 10 ครั้งเช่นเดียวกัน[215] และการรบครั้งสำคัญที่พม่ายกกำลังทัพขนาดใหญ่มาตีไทยเกือบล่วงถึงชานพระนครคือสงครามเก้าทัพหรือศึกลาดหญ้าใน พ.ศ. 2328 นอกจากนี้ไทยต้องทำสงครามสู้รบกับญวนเป็นเวลานานถึง 14 ปี (พ.ศ. 2376 – 2390) นโยบายเผชิญหน้าทางทหารและญวนก็เพื่อป้องกันมิให้พม่ากับญวนมีโอกาสส่งกำลังเข้าคุกคามราชอาณาจักรของไทยได้

ขณะเดียวกันการขยายอำนาจและอิทธิพลเข้าไปในหัวเมืองมอญ ล้านนา ล้านช้าง เขมร ก็เพื่อขยายแนวป้องกันการรุกรานจากพม่าและญวนให้ขยายแนวกว้างไกลออกไปจากเขตราชธานีและถ้าหัวเมืองเหล่านี้ตกอยู่ใต้อิทธิพลของไทยอย่างเด็ดขาด ไทยก็จะปลอดภัยจากการรุกรานของอาณาจักรเพื่อนบ้านที่เข้มแข็งซึ่งได้แก่ พม่าและญวนมากขึ้น

นอกจากนี้การที่ไทยพยายามแสดงอำนาจและอิทธิพลเหนือมลายูมาตั้งแต่แรกเริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีก็เพื่อกีดกันมิให้มลายูหันไปร่วมมือกับพม่าเป็นปฏิปักษ์ต่อไทย กระทั่งมาถึงสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ไทยก็ต้องแสดงตนให้อังกฤษเห็นว่าตนเองมีสิทธิเหนือมลายูเพราะอย่างน้อยก็จะหน่วงเหนี่ยวมิให้อังกฤษขยายอิทธิพลเข้ามาทางภาคใต้ของไทยได้ง่ายนัก เพราะถ้ามลายูยังเป็นของไทยไทยก็ยังมีข้อต่อรองกับอังกฤษได้บ้างในกรณีที่เกิดขัดแย้งกับไทยเกี่ยวกับดินแดนในหัวเมืองมลายู

(ข) <u>เพื่อความเจริญรุ่งเรืองทางด้านเศรษฐกิจของชาติบ้านเมือง</u>

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 จุดมุ่งหมายในการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยนอกจากเพื่อความมั่นคงของราชอาณาจักรและความปลอดภัยที่มาจากการรุกรานจากภายนอกแล้วก็ยังมีจุดมุ่งหมายเพื่อความเจริญรุ่งเรืองทางด้านเศรษฐกิจด้วย

การที่ไทยมีความสัมพันธ์กับจีนก็เพื่อผลประโยชน์ทางการค้าเป็นสำคัญเพราะการค้าในระบบผูกขาดของพระคลังสินค้าของไทยกับจีนช่วยเพิ่มพูนรายได้ให้กับท้องพระคลังมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากในสมัยธนบุรีและสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็มีหลักฐานยืนยันว่าเงินภาษีอากรที่เก็บได้ไม่พอจ่ายค่าเบี้ยหวัดให้กับขุนนางข้าราชการต้องเอาเงินกำไรจากการค้าสำเภามาเพิ่มเติมจึงพอใช้จ่ายในแต่ละปี[214] และในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ต้องอาศัยการค้าสำเภาเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้กับท้องพระคลังโดยมีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นผู้จัดการดูแลแทน[215] การค้าสำเภาส่วนใหญ่ของไทยก็เป็นการค้ากับจีน

นอกจากนี้ การที่ไทยได้ตกลงทำสัญญาไมตรีและการค้ากับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่เรียกว่าสนธิสัญญาเบอร์นี นอกเหนือไปจากเพื่อขจัดข้อขัดแย้งทางการเมืองกับอังกฤษแล้ว ไทยก็ยังประโยชน์ที่ได้รับจากการทำสัญญาทางการค้ากับอังกฤษทางด้านการค้าขายอีกด้วย

(ค) <u>เพื่อแสดงถึงความเข้มแข็งและอำนาจทางทหารและการเมืองไทย</u>

การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในสมัยนี้นอกเหนือไปจากจุดมุ่งหมายทั้งสองประการข้างต้นแล้ว ก็อาจเป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายที่ต้องการแสดงให้อาณาจักรเพื่อนบ้านได้เห็นถึงความเข้มแข็งและอำนาจทางทหารและการเมืองของไทยในฐานะชาติที่ยิ่งใหญ่ในภูมิภาคแถบนี้ จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ไทยจะต้องแสดงบทบาทในฐานะผู้รุกรานอาณาจักรที่อ่อนแอกว่า ดังเช่น ล้านนา ล้านช้าง เขมร มอญและมลายู ขณะเดียวกันก็ใช้นโยบายเผชิญหน้าทางทหารกับพม่าและญวนก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าไทยก็มีความเข้มแข็งพอที่จะเผชิญกับการท้าทายจากภายนอกได้ทุกรูปแบบ แสดงให้เห็นถึงความมีเกียรติภูมิของไทย

(2) <u>วิธีดำเนินนโยบายต่างประเทศ</u>

ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 มีวิธีการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ

(ก) <u>การเผชิญหน้าทางทหาร</u>

วิธีการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในลักษณะนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นการใช้กำลังทางทหารเป็นเครื่องมือในการดำเนินนโยบาย ดังเช่นกับพม่า ญวน ล้านช้าง เขมรและมลายู

ไทยยังต้องทำสงครามกับพม่าคู่ศึกเก่าถึง 20 ครั้ง (ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394) นับเป็นเรื่องยากที่จะใช้นโยบายการทูตสันถวไมตรีกับพม่าซึ่งมีนโยบายขยายอำนาจเข้ามาถึงกรุงไทยตลอดเวลา เช่นเดียวกับญวนซึ่งพยายามขยายอิทธิพลเข้ามาในเขมรซึ่งเคยอยู่ใต้อิทธิพลของไทยมาก่อน

ในกรณีของล้านช้างและเขมรไทยมักจะใช้วิธีการเผชิญหน้าทางทหารทุกครั้ง ถ้าล้านช้างและเขมรเริ่มเอาใจออกห่างจากไทยหรือคิดตั้งตัวเป็นอิสระ ดังเช่นที่ไทยใช้กำลังปราบปรามอย่างรุนแรงเมื่อคราวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์คิดเป็นอิสระจากไทยซึ่งตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 หรือเมื่อคราวที่ไทยส่งกำลังไปรุกรานเขมรเมื่อครั้งเขมรหันไปนิยมญวนซึ่งตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในกรณีของมลายู เมื่อไทรบุรีและปัตตานีพยายามตั้งตัวเป็นอิสระ ไทยก็ยกกำลังเข้าโจมตีไทรบุรีและปัตตานีเพื่อบีบบังคับให้ไทรบุรีและปัตตานียอมอ่อนน้อมต่อไทยดังเดิม

วิธีการดำเนินนโยบายต่างประเทศด้วยการเผชิญหน้าทางทหารเช่นนี้ มักจะเกิดขึ้นในกรณีที่ไทยถูกคุกคามจากอาณาจักรเพื่อนบ้านที่มีอำนาจทัดเทียมกันกับไทยซึ่งได้แก่พม่าและในกรณีที่ไทยต้องการขยายอำนาจเข้าไปบีบบังคับอาณาจักรเพื่อนบ้านที่อ่อนแอกว่าให้ยอมจำนนดังเช่น เขมร ล้านช้าง มลายู เป็นต้น

(ข) <u>การสร้างรัฐกันกระทบ</u>

ในการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 การสร้างรัฐกันกระทบระหว่างไทยกับอาณาจักรเพื่อนบ้านที่มีกำลังและอำนาจทัดเทียมกับไทย ก็เป็นวิธีการดำเนินนโยบายอีกประการหนึ่งของไทยในสมัยนั้น

นับตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไทยพยายามจะขยายอิทธิพลเข้าไปในล้านนา เพื่อกีดกันพม่ามิให้ยกทัพมาตีเมืองฝ่ายเหนือของไทยได้ง่าย แต่ล้านนาไม่สามารถต้านทานพม่าได้จนพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องปล่อยให้เป็นเมืองร้าง ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ได้พยายามใช้นโยบายเอาใจล้านนาจนล้านนายอมอยู่ใต้อิทธิพลของไทย ล้านนาก็เป็นรัฐกันกระทบระหว่างไทยกับพม่าได้

ทางด้านหัวเมืองมอญไทยพยายามเอาใจและคอยช่วยเหลือมอญอพยพลี้ภัยจากพม่าแต่มิได้ขยายอิทธิพลเข้าไปในดินแดนมอญ เพราะหัวเมืองมอญอยู่ใต้อิทธิพลของพม่ามาตั้งแต่ภายหลังกรุงศรีอยุธยาแตกใน พ.ศ. 2310

ทางด้านตะวันออกญวนกำลังขยายอำนาจ ไทยก็พยายามขยายอิทธิพลเข้าไปแทรกแซงกิจการภายในของล้านช้างและเขมร เพื่อมิให้ล้านช้างและเขมรตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของญวน ไทยประสบผลสำเร็จในล้านช้างแต่ในเขมร ไทย และชนต่างก็มีอิทธิพลในลักษณะทัดเทียมกัน เพราะเขมรต้องส่งเครื่องบรรณาการให้ทั้งไทยและญวนภายหลังที่ไทยกับญวนต้องทำสงครามสู้รบกันเป็นเวลาหลายปีเกี่ยวกับปัญหาเขมรในสมัยต้นโกสินทร์

อย่างไรก็ตาม ล้านช้างและเขมรก็ยังเป็นรัฐกันกระทบระหว่างไทยกับญวนได้ ถึงแม้ว่าญวนจะยังมีอิทธิพลอยู่ในเขมรเช่นเดียวกับไทยก็ตาม

(ก) <u>การสร้างดุลแห่งอำนาจ</u>

ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 ไทยต้องเผชิญปัญหาการคุกคามจากพม่าและการเรืองอำนาจของญวนรวมทั้งอิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกอังกฤษ แต่ก็ปรากฏว่าการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยโดยใช้วิธีการสร้างดุลแห่งอำนาจไม่สู้จะชัดเจนเท่าใดนัก ไทยมิได้แสวงหาอำนาจอื่นใดมาถ่วงดุลกับญวน ส่วนพม่านั้นไทยยังคงใช้วิธีการเผชิญหน้าทางทหารมาโดยตลอดนับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมาจนถึงปลายรัชกาลที่ 2 แต่กรุงรัตนโกสินทร์ไทยพยายามดำเนิน

นโยบายที่จะดึงเอาอังกฤษมาถ่วงอำนาจพม่า แต่เนื่องจากการเจรจากับอังกฤษในตอนปลายรัชกาลที่ 2 ไม่ประสบผลสำเร็จ ดังนั้นการร่วมมือระหว่างไทยกับอังกฤษเพื่อต่อต้านพม่าจึงไม่อาจเป็นความจริงได้

(ง) <u>การ "เฝ้าทอยและดูไปก่อน"</u>

วิธีการ "เฝ้าทอยและดูไปก่อน" เป็นวิธีการที่ไทยใช้กับอังกฤษตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 จนมาถึงรัชกาลที่ 3 อังกฤษส่งทูตมาเจรจากับไทยนับตั้งแต่ จอห์น ครอว์เฟิด เฮนรี่ เบอร์นี และเซอร์เจมส์บรูค ไทยก็พยายามที่จะไม่ตกลงตามข้อเรียกร้องของอังกฤษทั้งหมดและหลีกเลี่ยงที่จะไม่ทำข้อตกลงกับอังกฤษในลักษณะผูกมัดตัวเองมากเกินไป ถ้าอังกฤษไม่สามารถตอบสนองข้อเรียกร้องของไทยได้ ดังจะเห็นได้เมื่ออังกฤษส่งจอห์น ครอว์เฟิก เข้ามาเจรจากับไทยในตอนปลายรัชกาลที่ 2 และเซอร์เจมส์บรูก ซึ่งเข้ามาเจรจากับไทยในตอนปลายรัชกาลที่ 3 อังกฤษไม่สามารถจะตั้งข้อเรียกร้องตามที่ตนเองต้องการได้จากไทย

ถึงกระนั้นก็ตามก็มิได้หมายความว่าไทยต่อต้านอังกฤษหรือดำเนินนโยบายแข็งกร้าวต่ออังกฤษ ไทยยังคงให้การต้อนรับคณะทูตอังกฤษเป็นอย่างดี ไทยเองก็ทราบถึงแสนยานุภาพของอังกฤษที่มีเหนือกว่าพม่าหลายเท่า ดังนั้นการดำเนินนโยบายต่ออังกฤษไทยจึงใช้วิธีการเฝ้าทอยและดูไปก่อนจนกว่าไทยจะไม่มีทางหลีกเลี่ยงหรือถ้าข้อเสนอของอังกฤษไม่ก่อให้เกิดความเสียเปรียบต่อไทยมากนัก และไทยก็ได้ผลประโยชน์ตอบแทนบ้างไทยก็ยอมตกลงทำสัญญาด้วยดังเช่นที่ไทยทำสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3

(จ) <u>อิงจีนเพื่อประโยชน์ทางการค้า</u>

ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 ไทยยังคงส่งคณะทูตบรรณาการไปจีนเหมือนในสมัยอยุธยา แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นวิธีการดำเนินนโยบายต่างประเทศที่มุ่งประโยชน์ทางการค้าเช่นเดียวกับในสมัยอยุธยา เพราะการส่งทูตบรรณาการไปจีนจะทำให้จีนอำนวยความสะดวกกับพ่อค้าที่ไปกับคณะทูตบรรณาการขณะเดียวกันพ่อค้าจีนก็สามารถอำนวยประโยชน์การค้าสำเภาให้กับไทยได้เป็นอย่างดี

นโยบายอิงจีนเช่นนี้ในสายตาของจีนอาจจะมองว่าไทยยอมเป็นเมืองขึ้นของจีน แต่ไทยมิได้คิดเช่นนั้นไทยหวังผลทางด้านเศรษฐกิจมากกว่า

(ฉ) <u>การแบ่งแยกและปกครอง</u>

วิธีการดำเนินนโยบายดังกล่าวไทยใช้กับหัวเมืองมลายูบางรัฐ ดังเช่นปัตตานีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยใช้แบ่งหัวเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก สายบุรี ยะหริ่ง ยะลา รามันห์ และระแงะ และให้แต่ละหัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เมื่อรัฐปัตตานีเกิดแตกแยกเช่นนี้ไทยก็เข้าปกครองได้สะดวกขึ้น

(ช) <u>เป็นมิตรกับทุกชาติที่ประสงค์จะติดต่อค้าขายด้วย</u>

ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 ไทยพยายามใช้วิธีการเจรจาติดต่อแลกเปลี่ยนทางการทูตกับทุกชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทย ถึงแม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 ในสมัยรัตนโกสินทร์จะไม่ค่อยมีชาวต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยมากนักเมื่อเทียบกับสมัยอยุธยาตอนกลาง แต่ไทยก็พยายามให้การต้อนรับชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในราชอาณาจักรเป็นอย่างดี ถึงแม้ว่าในบางครั้งอาจจะมีทูตของบางประเทศแสดงความไม่พอใจในท่าทีของไทย เช่น ทูตสหรัฐ โซเซฟ บัดแลสเตียร์ ที่เข้ามาติดต่อกับไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

(3) <u>อุปสรรคในการดำเนินนโยบายและแก้ปัญหา</u>

การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 ในบางครั้งก็มีอุปสรรคอยู่บ้างแต่ไทยก็สามารถแก้ปัญหาเหล่านั้นได้ อุปสรรคที่ทำให้การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยดำเนินไปด้วยความไม่ราบรื่นในบางครั้งอาจสืบเนื่องมาจาก

(ก) ความรู้สึกในเรื่องเชื้อชาติ

การที่ไทยพยายามที่จะยึกเอาอาณาจักรล้านช้างและเขมรเป็นรัฐกันกระทบระหว่างไทยกับญวนนั้นไม่สู้จะราบรื่นเท่าใดนัก เพราะล้านช้างได้พยายามจะตั้งตัวเป็นอิสระจากไทยในสมัยเจ้าอนุวงศ์เป็นเกษัตริย์และเขมรเองก็พยายามจะหันไปหาญวนเพื่อใช้เป็นเครื่องมือถ่วงดุลอำนาจของไทย ทั้งล้านช้างและเขมรต่างก็มีความรู้สึกว่าไทยมองล้านช้างและเขมรเป็นคนละเชื้อชาติกับตน ความพยายามของไทยที่จะดึงล้านช้างและเขมรมาเป็นพวกเพื่อสร้างเป็นรัฐกันกระทบกันญวนจึงไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เพราะล้านช้างและเขมรต่างก็ไม่ต้องการอยู่ใต้อำนาจไทยถ้าไม่จำเป็น ส่วนการแก้ปัญหาของไทยก็ใช้วิธีรุนแรงด้วยการปราบปรามอย่างเด็ดขาดหรือมิฉะนั้นก็หันไปใช้การประนีประนอมถ้าการใช้กำลังไม่สำเร็จ ดังเช่นการแก้ปัญหาล้านช้างและเขมรในสมัยรัชกาลที่ 3

(ข) ไทยมีศัตรูหลายด้าน

ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 ไทยยังมีศัตรูรอบด้านเหมือนดังเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงแม้ว่าล้านนาจะยอมรับอำนาจของธนบุรีและกรุงเทพฯ แต่พม่า ล้านช้าง เขมร ญวนและมลายูก็มิได้มีความสัมพันธ์ในลักษณะปรกติกับไทยแต่ประการใด ลักษณะความสัมพันธ์ของไทยกับอาณาจักรเพื่อนบ้านเช่นนี้ทำให้ไทยขาดอำนาจต่อรองในการเจรจากับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ถึงแม้ว่าไทยจะใช้วิธี "เฝ้าคอยและดูไปก่อน" กับท่าทีของอังกฤษโดยไม่ยอมทำสัญญาเสียเปรียบกับอังกฤษแต่ประการใดก็ตาม

(ค) ความด้อยกว่าทางการทหารของไทย

เมื่อเทียบกำลังทางทหารระหว่างไทยกับอังกฤษแล้วไทยเป็นฝ่ายด้อยกว่าในทุกกรณี ดังนั้นการที่ไทยจะใช้วิธีการ "เฝ้าคอยและดูไปก่อน" กับท่าทีของอังกฤษจึงไม่สู้จะเกิดผลดีต่อไทยในระยะยาวเท่าใดนัก เพราะไทยขาดข้อต่อรองทางทหารกับอังกฤษ การที่ไทยใช้วิธีการดังกล่าวจึงไม่

สามารถเปลี่ยนท่าทีของอังกฤษที่มีต่อไทยได้ ดังจะเห็นได้ว่าในตอนปลายรัชกาลที่ 3 เมื่อ เซอร์ เจมส์บรูค ไม่สามารถตกลงกับไทยได้ ภายหลังกลับไปจากไทยแล้วได้เสนอให้รัฐบาลอังกฤษใช้กำลังบังคับให้ไทยยินยอมทำข้อตกลงกับอังกฤษถ้าจะมีการเจรจาอีกในครั้งต่อไป

(ง) จารีตประเพณีของไทย

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่สู้จะราบรื่นเท่าใดนักจนต้องหาทางเจรจาทำข้อตกลงกันใหม่ เพราะอังกฤษต้องการได้ประโยชน์ทางการค้าจากไทยมากขึ้น เพราะประเพณีการเก็บภาษีและระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าของไทยทำให้วิธีการเป็นมิตรเพื่อประโยชน์ทางการค้าของไทยเกิดผลในทางปฏิบัติช้าลง

2.8.3 ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับประเทศเพื่อนบ้านในเอเชีย (พ.ศ. 2325 - 2394)

(1) ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับจีน

ภายหลังกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 แล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนก็หยุดชะงักลงไปชั่วขณะและได้มาเริ่มขึ้นใหม่อย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2320 เมื่อจักรพรรดิเชียน หลุง ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้พระเจ้ากรุงธนบุรีส่งเครื่องบรรณาการไปจีนได้อีก[216] ซึ่งก็เป็นช่วงปลายสมัยธนบุรีแล้ว ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ส่งทูตบรรณาการไปจีนใน พ.ศ. 2325 แต่จีนยังไม่พร้อมที่จะรับรองในความชอบธรรมของการขึ้นเป็นกษัตริย์ของรัชกาลที่ 1 จนกว่าจะทราบรายละเอียดที่แน่นอน ต่อมาใน พ.ศ. 2327 และ 2328 รัชกาลที่ 1 ก็จักส่งทูตบรรณาการไปจีนอีกแต่จีนก็ยังไม่ให้การรับรอง จนกระทั่งใน พ.ศ. 2329 จีนจึงเปลี่ยนนโยบายมาให้การรับรองรัชกาลที่ 1

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) ไทยได้ส่งทูตบรรณาการไปจีนรวม 52 ครั้ง ภายในระยะเวลา 69 ปี โดยแยกเป็นในสมัยรัชกาลที่ 1 จำนวน 22 ครั้ง รัชกาลที่ 2 จำนวน 13 ครั้ง และรัชกาลที่ 3 จำนวน 17 ครั้ง

ระหว่าง พ.ศ. 2368 - 2385 เป็นระยะที่จีนกำลังถูกบังคับจากประเทศตะวันตกให้เปิดประเทศ คณะทูตไทยยังคงเดินทางไปจีนเกือบทุก ๆ ปี ในขณะเดียวกันนี้ไทยก็ถูกบีบบังคับจากประเทศตะวันตกให้ยอมสถาปนาสัมพันธภาพทางการทูตและการค้า ในที่สุดไทยก็ได้ตกลงทำสัญญาทางการค้ากับอังกฤษใน พ.ศ. 2368 และกับสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2376

การติดต่อกับประเทศตะวันตกของไทยที่เพิ่มมากขึ้นเป็นเหตุให้สัมพันธภาพระหว่างไทยกับจีนต้องเสื่อมลงทีละน้อย นอกจากนี้ก็เนื่องมาจากจีนกำลังประสบปัญหาการลุกลามจากประเทศตะวันตกด้วย ในเวลานั้นชาติตะวันตกสามารถติดต่อค้าขายกับจีน ได้โดยตรงทำให้แหล่งสินค้าจีนในไทยลดความสำคัญลง และกำไรจากการค้ากับจีนก็ลดลงด้วย นอกจากนี้คณะทูตบรรณาการของไทยที่จะไปจีนก็มีความปลอดภัยน้อยลง เพราะจีนกับชาติตะวันตกกำลังเกิดความขัดแย้งกันจนถึงขั้นประทะกันด้วยกำลัง

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า จีนให้การรับรองคณะทูตบรรณาการจากไทยอย่างเป็นทางการภายหลังกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 ไปแล้วก็ต่อเมื่อเวลาล่วงเลยมาถึงปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่กระนั้นก็มีผลทำให้ธุรกิจการค้าในธนบุรีรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ได้มีชาวจีนแต้จิ๋วอพยพเข้ามาเมืองไทยเป็นจำนวนมากและได้เพิ่มพูนมากขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ความเชี่ยวชาญในธุรกิจการค้าของชาวจีนเหล่านี้ทำให้ชาวจีนแต้จิ๋วเหล่านี้สามารถควบคุมเศรษฐกิจของไทยเกือบทุกสาขา ขณะเดียวกันการค้าระหว่างไทยกับจีนก็เจริญรุ่งเรืองมากขึ้นด้วย

ต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ระหว่างรัชกาลที่ 1 – 3 การค้าระหว่างไทยกับจีนมีลักษณะเจริญเฟื่องฟูมากขึ้นและมีความสำคัญยิ่งกว่าความสัมพันธ์ทางด้านอื่น ๆ กับจีนโดยสิ้นเชิงลักษณะการค้าในสัมพันธภาพบรรณาการระหว่างไทยกับจีนซึ่งมีอิทธิพลเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมาได้มีความสำคัญสูงสุดในสมัยรัตนโกสินทร์อย่างไม่เคยมีมาก่อน พระมหากษัตริย์ของไทยได้โปรดให้บรรดาทูตานุทูตและผู้แทนพระองค์ที่มีอำนาจไปดำเนินธุรกิจการค้าขายกับจีน ขณะเดียวกันก็ทรงจ้างบรรดาพ่อค้าจีนเป็นตัวแทนค้าขายของพระองค์เพื่อไปค้าขายกับจีนอีกด้วย

ในสมัยนี้ไทยได้เปิดโอกาสให้ชาวจีนได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในไทยเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ชาวจีนยังเป็นชาวต่างประเทศที่ได้รับความยุติธรรมมากกว่าชาติอื่น ๆ ในการประกอบการค้าขายกับไทยและได้รับอนุญาตให้ซื้อขายได้โดยไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ที่ยุ่งยากแต่ประการใด ขณะเดียวกันนี้บรรดาพ่อค้าจากไทยก็ได้รับสิทธิพิเศษอย่างมหาศาลในการค้าขายกับจีนด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การค้าระหว่างไทยกับจีนก็เริ่มพบกับอุปสรรคเมื่อทั้งจีนและไทยเริ่มเผชิญปัญหาจากแรงกดดันของชาติตะวันตก การผูกขาดการค้าของกรมพระคลังสินค้าของไทยเริ่มได้รับความกระทบกระเทือนเมื่อไทยต้องตกลงทำสัญญาการค้ากับอังกฤษใน พ.ศ. 2368 และกับสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2376 การค้าระหว่างไทยกับจีนได้เริ่มลดปริมาณน้อยลงเป็นลำดับแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่จะส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางการเมืองและการค้าระหว่างไทยกับจีนในรูปบรรณาการซึ่งจะยุติลงภายหลังที่สิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 3 ไปแล้วไม่นาน

(2) ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับอาณาจักรเพื่อนบ้าน

อาณาจักรเพื่อนบ้านของไทยที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดที่สำคัญ คือ พม่า มอญ ล้านนา ล้านช้าง เขมรและมลายู ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับอาณาจักรเพื่อนบ้านของไทยเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่สู้จะมีลักษณะเป็นมิตรกันเท่าใดนัก

สืบเนื่องมาจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทำสงครามกอบกู้อิสรภาพจากพม่าและสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีใหม่ใน พ.ศ. 2310 ไทยจึงเป็นเป้าหมายสำคัญที่พม่าต้องการทำลายล้างอย่างมิให้ตั้งตัวได้ แต่เนื่องจากในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยมีความเข้มแข็งทางทหารหักเทียมกับพม่า ดังนั้นไทยจึงสามารถตอบโต้กับการรุกรานของพม่าจนต้องถอยกลับไปทุกครั้ง กองทัพของพม่าไม่สามารถล่วงเข้ามาถึงชานพระนครได้ ในสมัยธนบุรีไทยต้องทำสงครามสู้รบกับพม่าเป็นจำนวนถึง 10 ครั้ง ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยก็ทำสงครามสู้รบกับพม่าเป็นจำนวนถึง 10 ครั้งเช่นเดียวกัน[217]

ทางด้านอาณาจักรล้านนาซึ่งอยู่ใต้อิทธิพลของพม่ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ไทยพยายามขับไล่อิทธิพลของพม่าออกไปจากล้านนาจนสำเร็จ แต่ไม่สามารถรักษาล้านนาไว้ได้ เพราะเมื่อกองทัพจากธนบุรีเคลื่อนกำลังกลับพม่าก็จู่โจมเข้ายึดครองล้านนาอีก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้ทิ้งเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองร้างเพราะยากแก่การป้องกันให้พ้นจากการรุกรานของพม่าได้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกรุงเทพฯ ต้องรับภาระหนักในการป้องกันล้านนาให้พ้นจากการรุกรานของพม่าซึ่งยังคงมีอยู่ตลอดเวลา เพราะความอยู่รอดของล้านนาโดยไม่ต้องตกอยู่ใต้อิทธิพลของพม่าก็จะทำให้บริเวณหัวเมืองต่าง ๆ ทางเหนือของไทยปลอดภัยจากการรุกรานของพม่าด้วย ทางกรุงเทพฯ มีนโยบายที่จะทำให้ล้านนามีความเข้มแข็งอย่างรวดเร็วเพื่อจะได้เป็นปราการชั้นนอกที่แข็งแกร่งทางด้านเหนือปกป้องพระราชอาณาเขตส่วนในให้พ้นจากการรุกรานของพม่า การตั้งเมืองเชียงใหม่และลำพูนขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ตามลำดับ การให้ความสนับสนุนสกุลวงศ์เจ้าเจ็ดตนให้เป็นผู้นำในหัวเมืองต่าง ๆ ของล้านนา การยังคงรูปลักษณะการปกครองแบบดั้งเดิมไว้ในหัวเมืองล้านนา ตลอดจนการเอาใจและยกย่องให้เกียรติเพื่อผูกพันน้ำใจของเจ้าผู้ปกครองหัวเมืองล้านนา จึงเป็นนโยบายของกรุงเทพฯ มาโดยตลอดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น[213] เพื่อแสวงหารัฐกันกระทบระหว่างไทยกับพม่าทางด้านเหนือของพระราชอาณาเขต

ทางด้านอาณาจักรล้านช้าง ไทยได้ขยายอำนาจเข้าไปกรอบงำได้เป็นผลสำเร็จในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อล้านช้างเกิดความยุ่งยากทางการเมืองภายในไทยเห็นเป็นโอกาสจึงเข้าไปแทรกแซง ล้านช้างตกอยู่ใต้อิทธิพลของไทยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การชิงอำนาจกันเองภายในของล้านช้างได้กลายเป็นช่องว่างที่ช่วยให้ไทยขยายอิทธิพลในล้านช้างได้มากขึ้น ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 อาณาจักรล้านช้างได้แยกออกเป็นอาณาจักรเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และจำปาศักดิ์ ต่างมีเจ้าปกครองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์มีความมุ่งมั่นที่จะรวมเวียงจันทน์ หลวงพระบางและจำปาศักดิ์เข้าด้วยกันและเป็นอิสระจากไทย ประกอบกับเห็นว่าไทยยอมอ่อนข้อให้แก่อิทธิพลของญวนที่มีอยู่ในเขมรตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ขณะเดียวกันการที่อังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาติดต่อกับไทยในปลายรัชกาลที่ 2 แต่ไม่สำเร็จ เจ้าอนุวงศ์จึงคาดว่าไทยอาจมีปัญหากับอังกฤษ ประกอบกับเจ้าอนุวงศ์ได้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดอยู่กับญวนเรื่อยมาเพื่ออาศัยอิทธิพลของญวนมาถ่วงดุลกับไทย ดังจะเห็นได้จากการที่เจ้าอนุวงศ์ได้ส่งเครื่องบรรณาการไปยอมอ่อนน้อมต่อญวน เมื่อได้เป็นเจ้าผู้ครองเวียงจันทน์ ถ้าเจ้าอนุวงศ์จะคิดสลัดอิทธิพลของไทยก็อาจอาศัยกำลังของญวนคอบโต้ไทยได้[219] ถ้าไทยจะขัดขวางการกระทำของเจ้าอนุวงศ์ ดังนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงได้ยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนกำลังคนจากฝั่งไทยจนล่วงลงมาถึงนครราชสีมาใน พ.ศ. 2369 แต่ไทยก็ปราบปรามการแยกตัวเป็นอิสระของเจ้าอนุวงศ์ลงได้ในที่สุด

ทางด้านเขมร ในสมัยกรุงธนบุรีเขมรไม่ยอมรับอำนาจของไทยเหนือเขมร จนกระทั่งไทยต้องส่งกำลังไปลุกตามเขมรใน พ.ศ. 2313 ต่อมาใน พ.ศ. 2314 ไทยยกกองทัพไปตีเขมรอีกเพราะเขมรได้หันไปสนิทสนมกับญวนเพื่ออาศัยญวนมาถ่วงดุลกับไทย ญวนไม่สามารถช่วยเหลือเขมรได้เพราะญวนเกิดกบฏไกเซินและเขมรเองก็แตกแยกกันเองมีทั้งสนับสนุนไทยและฝักใฝ่กับญวน ไทยจึงมีอำนาจเหนือเขมรต่อไป

ต่อมาเขมรเกิดการแย่งชิงอำนาจกันเองอีก ฝ่ายชนะก็ไปขอความคุ้มครองจากญวนไทยจึงเกรงอานุภาพกำลังเข้าไปในเขมรแต่ไม่ทันได้เขมรไว้ในอำนาจทั้งหมด เพราะกรุงธนบุรีเกิดวิกฤติการณ์ทางการเมืองภายในกำลังของไทยจึงต้องถอนตัวกลับ

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยยังต้องการขยายอำนาจเข้าไปในเขมร์ เนื่องจากเขมรเป็นดินแดนที่อยู่กลางระหว่างไทยกับญวน ถ้าหากไทยได้เขมรไว้ในอำนาจหรือเขมรเป็นพวกเดียวกับไทยแล้ว ไทยจะปลอดภัยจากการรุกรานของญวนมากขึ้น เขมรจะเป็นด่านหน้าในการยับยั้งมิให้ญวนขยายอำนาจมายังไทย

เนื่องด้วยญวนกำลังเกิดสงครามภายในเพราะเกิดกบฏไกเซินทำให้ญวนหมดอำนาจในเขมร ขณะเดียวกันเขมรก็เกิดการแตกแยกกันเองในหมู่ขุนนาง ไทยเห็นเป็นโอกาสจึงส่งกำลังเข้าแทรกแซงเมื่อ พ.ศ. 2325 พร้อมทั้งพาพระราชวงศ์เขมรส่วนหนึ่งมาไว้ในกรุงเทพฯ

ต่อมาใน พ.ศ. 2337 ไทยส่งนักองค์เองรัชทายาทของเขมรที่ไทยนำมาอุปการะเพื่อเหตุผลทางการเมืองเมื่อ พ.ศ. 2325 กลับไปครองราชสมบัติในเขมรทรงพระนามว่าสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี แต่ปัญหาในเขมรก็มิได้ยุติเป็นการถาวร เพราะหลังจากนั้นต่อมาใน พ.ศ. 2340 สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีที่ไทยสนับสนุนได้สิ้นพระชนม์ รัชทายาททรงพระนามว่านักองค์จันทร์ได้ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าสมเด็จพระอุทัยราชา ในสมัยรัชกาลที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรยังคงดำเนินไปตามปรกติ แต่ภายหลังที่รัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคตไปแล้วความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรก็เริ่มเสื่อมลงเป็นลำดับ

การที่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมรเริ่มเสื่อมลงในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นเพราะสมเด็จพระอุทัยราชากษัตริย์เขมรไม่ต้องการจะอยู่ใต้อำนาจของไทยและต้องการจะได้พระตะบองและเสียมราฐซึ่งไทยขอมาจากเขมรในสมัย

สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีกลับคืน ดังนั้นพระองค์จึงหันไปพึ่งญวนเพื่อจะได้อาศัยญวนถ่วงดุลกับไทย ไทยจึงแต่งตั้งนักองค์สงวนพระอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์ราชาเป็นพระมหาอุปราช (ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งวังหลังของไทย) เพื่อเป็นเครื่องถ่วงดุลกับพระอุทัยราชาซึ่งมีญวนให้การสนับสนุน การที่ต่างฝ่ายต่างได้รับการสนับสนุนจากอำนาจภายนอกราชอาณาจักรทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาเกิดความขัดแย้งกับนักองค์สงวนอย่างรุนแรงถึงขั้นใช้กำลังประทะกันใน พ.ศ. 2353 เปิดโอกาสให้ไทยและญวนเข้าไปแทรกแซงในเขมรอีกครั้งหนึ่ง

ไทยได้พยายามที่จะแก้ไขปัญหาในเขมรด้วยการเปิดการเจรจากับญวนหลายครั้ง แต่ได้ผลไม่เป็นที่น่าพอใจ ในที่สุดไทยกับญวนจึงเกิดการสู้รบกันด้วยกำลังทหารในดินแดนเขมรระหว่าง พ.ศ. 2376 – 2389 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 ผลของการสู้รบปรากฏว่าญวนและไทยต่างร่วมกันปกครองเขมรโดยได้ลงนามในสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2390

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างญวนกับไทยนั้นเริ่มมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งผิดกับในสมัยอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรีซึ่งไทยกับญวนได้ทำสงครามกันบ่อย ๆ ด้วยเรื่องเขมร [illegible] ปฐมเหตุของความสัมพันธ์ฉันมิตรระหว่างไทยกับญวนในสมัยรัชกาลที่ 1 สืบเนื่องมาจากญวนเกิดกบฏไกเซินใน พ.ศ. 2311 ต่อมาใน พ.ศ. 2321 องเชียงสือราชวงศ์กษัตริย์ญวนที่สูญอำนาจได้ส่งสาส์นและบรรณาการมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อขอกำลังไปช่วยปราบกบฏ แต่ขณะนั้นไทยยังกำลังมีปัญหาเรื่องเมืองเวียงจันทน์จึงไม่ได้ให้การช่วยเหลือแต่ประการใด

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 องเชียงสือได้หลบหนีพวกกบฏออกมายังราชอาณาจักรไทย รัชกาลที่ 1 ทรงให้การรับรององเชียงสือเป็นอย่างดี และยังได้ทรงอนุเคราะห์ให้กองทัพไทยยกไปช่วยปราบกบฏไกเซินใน พ.ศ. 2326 และ พ.ศ. 2327 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ ในที่สุดองเชียงสือจึงหนีออกจากกรุงเทพฯ

เพื่อหาทางกลับไปกู้อำนาจในญวนคืนต่อไปใน พ.ศ. 2330 แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ไทยก็ยังให้การอนุเคราะห์องเชียงสือในด้านเรือรบและกระสุนดินดำแก่องเชียงสือเพื่อปราบกบฏไกเวินภายหลังที่องเชียงสือได้กลับไปญวนแล้ว นอกจากนี้ไทยยังส่งกองทัพไทย เขมร ลาว ไปช่วยองเชียงสือปราบกบฏอีกด้วย ในระหว่างที่องเชียงสือทำสงครามปราบกบฏไกเวินเพื่อรวมญวนให้เป็นปึกแผ่นนั้น องเชียงสือก็ได้ส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองมาถวายรัชกาลที่ 1 แต่ภายหลังเมื่อรวมญวนได้เป็นปึกแผ่นและสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าเวียดนามยาลองใน พ.ศ. 2345 แล้ว ญวนก็มิได้ส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองให้กับไทยอีก

ญวนกับไทยเริ่มขัดกันอย่างรุนแรงด้วยเรื่องเขมร เมื่อต่างฝ่ายต่างส่งกองทัพเข้าในเขมรใน พ.ศ. 2354 อันสืบเนื่องมาจากการขัดแย้งภายในระหว่างพระอุทัยราชาฝ่ายหนึ่งกับนักองค์สงวนและอนุชาองค์อื่น ๆ อีกฝ่ายหนึ่ง ไทยรู้ดีว่าญวนสนับสนุนพระอุทัยราชาอย่างเต็มที่ ให้เอาใจออกห่างจากไทยแต่ไทยยังไม่กล้าจัดการกับพระอุทัยราชาอย่างเด็ดขาดเพราะไทยยังเกรงใจญวนอยู่ ไทยไม่กล้าตัดสินใจที่จะจัดการปัญหาเขมรอย่างเด็ดขาดต้องคอยปรึกษาญวนว่าจะทำอย่างไรดี เช่น ขอให้ญวนช่วยตักเตือนพระอุทัยราชาให้เกรงพ่อไทย และญวนก็ปฏิเสธที่จะทำเช่นนั้น[221] แม้กระทั่งการที่ญวนได้ส่งทัพเข้าเขมรโดยอ้างว่าเข้าคุ้มครองพระอุทัยราชาและช่วยไทยจัดการกับปัญหาความวุ่นวายในเขมรนั้น ไทยก็มิได้แสดงความกระตือรือร้นที่จะกีดกันแต่ประการใด[222] การที่ไทยแสดงความลังเลใจและไม่เชื่อมั่นในการที่จะแก้ไขปัญหาเขมรได้นั้น กลับเป็นการส่งเสริมให้ญวนได้ชัยชนะทางการทูตและส่งเสริมให้พระอุทัยราชาหันไปพึ่งญวนมากยิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังเป็นการแสดงให้เห็นว่าไทยยอมรับว่าญวนมีอิทธิพลเหนือเขมร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือไทยยอมรับว่าเขมรขึ้นทั้งไทยและญวน สัมพันธไมตรีอันระหว่างไทยและญวนซึ่งเริ่มมีมาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ก็ค่อย ๆ จืดจางลงทุกทีและพอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยกับญวนก็เริ่มทำสงครามกันด้วยเรื่องเขมรและยุติลงด้วยการที่ไทยกับญวนร่วมกันปกครองเขมรดังได้กล่าวมาแล้ว

อาณาจักรเพื่อนบ้านของไทยอีกแห่งหนึ่งคือมลายูซึ่งอยู่ทางใต้ของราชอาณาจักรไทย หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 แล้ว หัวเมืองมลายูซึ่งเคยขึ้นอยู่กับไทยก็ตั้งตนเป็นอิสระเรื่อยมาจนตลอดสมัยกรุงธนบุรี ไทยเพิ่มจะขยายอิทธิพลเข้าครอบงำหัวเมืองมลายูได้อีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ พ.ศ. 2328

หัวเมืองมลายูดังกล่าวประกอบด้วย ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูและปัตตานี ภายหลังที่ไทยมีอำนาจเหนือหัวเมืองมลายูใน พ.ศ. 2328 แล้ว ไทยได้เปิดโอกาสให้เจ้าผู้ครองเชื้อสายเจ้าเมืองเดิมปกครองสืบต่อกันมา เจ้าเมืองเหล่านี้จะได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ ไทยยินยอมให้เจ้าผู้ครองมีอิสระในการปกครองภายในทุกประการ เพียงแต่ให้แสดงความจงรักภักดีต่อไทยด้วยการส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องราชบรรณาการให้ไทย 3 ปีครั้ง และถ้าไทยต้องการอะไรเป็นพิเศษไม่ว่าในยามปรกติหรือยามสงครามก็ต้องช่วยเหลือ ไทยได้ให้อำนาจเมืองนครศรีธรรมราช ทำหน้าที่ควบคุมหัวเมืองไทรบุรีและกลันตัน และให้เมืองสงขลาควบคุมดูแลเมืองปัตตานีและตรังกานู

การที่ไทยได้เมืองปัตตานีมาเป็นเมืองประเทศราชด้วยการใช้กำลังทำให้สุลต่านปัตตานีมิได้มีความจงรักภักดีต่อไทยอย่างแท้จริง ได้หาโอกาสที่จะตั้งตัวเป็นอิสระจากไทยอยู่ตลอดเวลา เช่น ได้ชักชวนองเชียงสือกษัตริย์ญวนมาตีไทย แต่องเชียงสือไม่ร่วมมือด้วย[223] ก็หันไปสมคบกับโต๊ะสาเหยดแขกซึ่งมาจากประเทศอินเดียยกกองทัพขึ้นมาตีได้เมืองสงขลาใน พ.ศ. 2334 ภายหลังเมื่อไทยยกกำลังขับไล่กองทัพปัตตานีออกจากเมืองสงขลาและเข้ายึดปัตตานีได้ รัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้แบ่งหัวเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก สายบุรี ยะหริ่ง ยะลา รามันห์ และระแงะ และทรงแต่งตั้งข้าราชการไทยปกครองหัวเมืองปัตตานี ส่วนหัวเมืองที่แบ่งออกใหม่นั้นก็ทรงแต่งตั้งคนไทยบ้างชาวมลายูบ้างให้ปกครองเป็นอิสระแก่กันและให้อยู่ในความควบคุมดูแลของเมืองสงขลา

ปัญหาเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูที่ร้ายแรงและทำความหนักใจให้แก่ไทยมากที่สุด คือ ปัญหาเกี่ยวกับหัวเมืองไทรบุรีซึ่งเริ่มเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ด้วยสาเหตุที่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้แตกแยกกับพระยาอภัยนุราช (บัศนู) มีเรื่องพ้องร้องกันเข้ามาถึงกรุงเทพฯ รัชกาลที่ 2 ได้ทรงแก้ปัญหาด้วยการแยกพระยาอภัยนุราช (บัศนู) ไปปกครองเมืองสตูลเรื่องก็สงบลง ต่อมาเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้เอาใจออกห่างไปฝักใฝ่กับพม่า ในที่สุดไม่ยอมส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องบรรณาการให้กับไทยตามกำหนด รัชกาลที่ 2 จึงรับสั่งให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชยกกองทัพลงไปปราบเมื่อ พ.ศ. 2365 แต่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้หนีไปอาศัยอยู่ที่เกาะปีนัง ซึ่งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเช่าไปจากไทรบุรีเมื่อ พ.ศ. 2329 โดยที่ฝ่ายไทยไม่ทราบเรื่องมาก่อน เป็นเหตุให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษได้เข้ามาเกี่ยวข้องในเรื่องนี้เพื่อแสวงหาอิทธิพลในหมู่รัฐมลายู จึงได้ส่งทูตมาเจรจากับไทยในที่สุดเมื่อล่วงมาถึง พ.ศ. 2368 อังกฤษได้ยอมรับว่าไทรบุรีเป็นประเทศราชของไทยและสัญญาว่าบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษที่ปีนังจะย้ายเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ออกไปจากเกาะปีนังและจะป้องกันมิให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) มารบกวนหัวเมืองไทรบุรี ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อฝ่ายไทยในการป้องกันมิให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเข้ามาแทรกแซงในโอกาสต่อไป[224]

อย่างไรก็ตามเมื่อเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ไปอาศัยอยู่ที่เกาะปีนังแล้วก็ได้สนับสนุนให้บุตรหลานของตนพยายามดิ้นรนเป็นอิสระจากไทยถึง 2 ครั้ง คือใน พ.ศ. 2374 และ พ.ศ. 2381 แต่ไทยก็ปราบปรามได้ในที่สุด อย่างไรก็ตามความพยายามจะแยกตัวเป็นอิสระของไทรบุรีทั้ง 2 ครั้ง ได้เป็นต้นเหตุให้เกิดความไม่สงบขึ้นในหัวเมืองมลายูอื่น ๆ ด้วย เช่น ทำให้หัวเมืองปัตตานี

ยะหริ่ง หนองจิก สายบุรี ยะลา รามันห์ ระแงะ กลันตันและตรังกานู ก่อความวุ่นวายขึ้นมาบ้าง ด้วยเหตุนี้ รัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้แบ่งแยกอาณาเขตหัวเมืองไทรบุรีออกเป็น 4 หัวเมือง คือ ปะลิส สตูล กบังปาสูและไทรบุรี ให้มีผู้ปกครองแต่ละหัวเมืองเป็นอิสระแก่กันอยู่ภายใต้การควบคุมของเมืองนครศรีธรรมราชบ้าง เมืองสงขลาบ้าง นอกจากนั้นยังโปรดให้ชาวมลายูปกครองเมืองไทรบุรี และหัวเมืองต่าง ๆ ที่แบ่งแยกใหม่ พระองค์ยังได้ทรงพระราชทานอภัยโทษให้แก่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) พร้อมกับทรงอนุญาตให้กลับมาปกครองหัวเมืองไทรบุรีในฐานะเมืองประเทศราชโดยส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องบรรณาการให้ไทยดังแต่ก่อน หัวเมืองมลายูก็กลับคืนสู่สภาวะปรกติดังเดิม[225]

สำหรับความสัมพันธ์ของไทยกับหัวเมืองมอญนั้น ปรากฏว่าภายหลังที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 แล้ว หัวเมืองมอญได้ตกเป็นของพม่าทั้งหมดโดยที่ไทยไม่ได้โอกาสจะขยายอิทธิพลเข้าไปได้ แม้กระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองมะริดได้กลายเป็นฐานทัพของพม่าในการเตรียมการเข้ามาตีไทย แต่อย่างไรก็ตามพวกมอญซึ่งมีความเกลียดชังพม่าเป็นทุนเดิมอยู่แล้วเพราะถูกพม่าผนวกดินแดนมอญเข้ากับพม่านั้นก็พยายามหนีออกจากพม่าเข้ามาอาศัยอยู่ในราชอาณาจักรไทยตั้งแต่สมัยธนบุรีแล้ว : ดังจะเห็นได้จากการที่พวกมอญในพม่าก่อการกบฏยกกำลังเข้าล้อมเมืองร่างกุ้งใน พ.ศ. 2317 พวกมอญถูกพม่าปราบสู้ไม่ได้จึงอพยพครอบครัวพากันออกมาจากเมืองมอญหนีเข้ามาพึ่งไทย พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้พวกมอญเหล่านี้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ปากเกร็ดแขวงเมืองนนทบุรีและที่สามโคกแขวงเมืองปทุมธานี ครัวมอญเหล่านี้มีชายฉกรรจ์รวม 3,000 คน[226] ต่อมาครัวมอญเหล่านี้จะกลายเป็นกำลังสำคัญของไทยในการสู้รบกับพม่าในสมัยหลังต่อมา

เป็นที่น่าสังเกตว่าในตอนปลายรัชกาลที่ 2 ภายหลังที่อังกฤษเกิดกรณีพิพาทกับพม่าจนกระทั่งอังกฤษได้ส่งกำลังเข้าทำสงครามกับพม่าทั้งทางด้านตะวันตกและทางด้านใต้เพื่อรุกเข้าไปในใจกลางของดินแดนพม่า อังกฤษได้ตีเมืองเมาะตะมะ ทะวาย ตะนาวศรีและมะริด หัวเมืองมอญทางใต้ของพม่าไว้ได้ทั้งหมด อังกฤษอยากได้ยานพาหนะและกำลังจากไทยไปช่วยขนอาวุธและเสบียงอาหารให้กับกองทัพอังกฤษที่จะยกขึ้นไปตีร่างกุ้ง โดยอังกฤษมีความคิดเห็นในเบื้องแรกว่าถ้าทำสงครามชนะพม่าจะคืนเมืองตะนาวศรี เมืองมะริดให้แก่ไทยแต่ว่าจะคืนให้แต่แผ่นดิน. ตอนใน ส่วนช้างชายทะเลอังกฤษจะปกครองเอง ส่วนทางด้านที่ติดต่อกับเมืองอังวะอังกฤษคิดว่าถ้าตีได้จะตั้งอาณาจักรมอญขึ้นตามเดิม[227] แต่แล้วในที่สุดก็ตกลงกับไทยไม่ได้

ดังนั้นระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 พม่าจึงมีอิทธิพลเหนือหัวเมืองมอญโดยที่ไทยไม่สามารถจะเอากลับคืนมาได้ ไทยจึงเป็นเพียงที่ลี้ภัยของชาวมอญที่อพยพหนีภัยมาจากพม่าเท่านั้น แต่การที่ไทยมีความสัมพันธ์กับชาวมอญอพยพเหล่านี้ก็ช่วยให้ไทยได้ชาวมอญซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของพม่าเป็นกำลังสำคัญในกองทัพ ดังเช่นปรากฏว่าชาวมอญคนหนึ่งได้เป็นเจ้าพระยามหาโยธาควบคุมกองทัพมอญในสมัยรัชกาลที่ 3[228]

กล่าวโดยสรุป ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับอาณาจักรเพื่อนบ้านระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 ยังคงมีลักษณะใกล้เคียงเหมือนกับในสมัยอยุธยาที่ผ่านมาจะมีแตกต่างกันไปบ้างในเรื่องรายละเอียดปลีกย่อยเท่านั้น ไทยกับพม่ายังเป็นคู่ศึกที่สำคัญที่ต่างพยายามจะขยายอำนาจเข้าไปในล้านนาแต่ไทยเป็นฝ่ายที่ประสบความสำเร็จเพราะชาวล้านนาเริ่มหันมานิยมไทยและต่อต้านพม่า ส่วนหัวเมืองมอญไทยไม่สามารถจะขยายอิทธิพลเข้าไปครอบงำได้เพราะตกเป็นของพม่ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 แต่ไทยก็มีอิทธิพลเหนือ

ชาวมอญส่วนใหญ่ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อพม่า ส่วนทางล้านช้างและเขมรไทยพยายามขยายอิทธิพลเข้าไปครอบงำอยู่ตลอดเวลาในขณะที่ทั้งสองอาณาจักรเกิดแตกแยกภายใน แต่การขยายอำนาจเข้าไปในล้านช้างและเขมรในบางครั้งก็มีปัญหา เพราะญวนก็พยายามขยายอิทธิพลเข้ามาในล้านช้างและเขมรเช่นเดียวกัน โดยมีผู้นำของล้านช้างและเขมรบางส่วนที่นิยมญวนรู้เห็นเป็นใจ จนกระทั่งในที่สุดไทยกับญวนต้องตกลงที่จะปกครองเขมรร่วมกัน ส่วนทางหัวเมืองมลายูในสมัยธนบุรีไทยกำลังมีปัญหาเรื่องการป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากการคุกคามของพม่าจึงยังมิได้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วย จนกระทั่งในสมัยรัตนโกสินทร์มลายูจึงตกเป็นประเทศราชของไทย แต่ก็มีปัญหายุ่งยากเพราะมลายูก็ต้องการเป็นอิสระจากไทย แต่มลายูก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จตราบจนกระทั่งต้องตกเป็นของอังกฤษในระยะหลังต่อมา

2.8.4 <u>ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับประเทศตะวันตก (พ.ศ. 2325 – 2394)</u>

(1) <u>ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับโปรตุเกส (พ.ศ. 2325 – 2394)</u>

ภายหลังที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 บ้านเมืองตกอยู่ในสภาพของการจลาจลวุ่นวาย พวกฝรั่งต่างชาติก็พากันไปค้าขายยังดินแดนแห่งอื่น ต่อมาเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีก็ทรงส่งเสริมการค้าขายกับจีนเป็นสำคัญ จนกระทั่งมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ ประกอบกับขณะนั้นยุโรปกำลังเกิดสงครามนโปเลียนพ่อค้าชาวยุโรปจึงไม่ค่อยเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยเท่าใดนัก

ใน พ.ศ. 2329 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ องตนวีเสน ชาวโปรตุเกสได้เชิญพระราชสาสน์ของโปรตุเกสมาทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ 1 ได้โปรดให้มีพระราชสาสน์ตอบกลับไปด้วย ต่อมาใน พ.ศ. 2361

ซึ่งทรงกับสมัยรัชกาลที่ 2 ผู้สำเร็จราชการโปรตุเกสที่เมืองมาเกาได้ส่งนายกาลส์ มันแวนก์ สิลไวร์ เป็นทูตคุมเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายขอเจริญทางพระราชไมตรีกับไทย โดยที่ก่อนหน้านี้ได้มีเรือกำปั่นหล่วงของไทยไปค้าขายยังเมืองมาเกา และได้รับการรับรองเป็นอย่างดีจากเจ้าเมืองมาเกา ไทยเห็นว่าโปรตุเกสให้การรับรองเรือสินค้าไทยเป็นอย่างดีประกอบกับไทยกำลังต้องการหาซื้อปืนไว้สำหรับป้องกันพระนคร ถ้าเป็นไมตรีกับโปรตุเกสการหาซื้อปืนก็จะสะดวกขึ้นจึงอนุญาตให้เรือโปรตุเกสขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ได้ ทูตโปรตุเกสได้เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 2 เพื่อถวายพระราชสาสน์และเครื่องบรรณาการ

ต่อมาใน พ.ศ. 2363 ผู้สำเร็จราชการโปรตุเกสที่เมืองกัวในอินเดียได้ร่างสัญญาทางพระราชไมตรีพร้อมกับให้สิลไวราเป็นผู้นำมามอบให้ โดยพิจารณาว่าเห็นสมควรจะตกลงกันหรือไม่ นอกจากนี้ทางโปรตุเกสก็ขอให้กาลสเตอ. สิลไวราเป็นกงสุลโปรตุเกสประจำกรุงเทพฯ โดยขอพระราชทานที่ดินสำหรับตั้งบ้านเรือนรวมทั้งขออนุญาตปักเสาธงหน้าที่พักของกงสุลด้วย ในเวลานั้นไทยกำลังต้องการอาวุธจากต่างประเทศและคาดว่าโปรตุเกสคงช่วยได้ในเรื่องนี้ รัชกาลที่ 2 จึงโปรดพระราชทานบ้านพักให้สิลไวรา และทรงแต่งตั้งให้สิลไวราเป็นที่หลวงอภัยพานิช ส่วนหนังสือสัญญาที่โปรตุเกสส่งมานั้นก็โปรดให้เสนาบดีได้ประชุมพิจารณาแล้วประทับตรามอบให้ทูตโปรตุเกสนำกลับไปเป็นหนังสืออนุญาตให้โปรตุเกสเข้ามาค้าขายในราชอาณาจักรไทยได้ ภายหลังจากที่โปรตุเกสได้รับหนังสืออนุญาตแล้วปรากฏว่าเจ้าเมืองมาเกาได้มีหนังสือมอบให้แกนเดรันเข้ามาขอต่อเรือกำปั่นเพราะสามารถซื้อไม้ในกรุงเทพฯ ได้สะดวก รัชกาลที่ 2 ก็โปรดให้ตั้งโรงต่อเรือที่หน้าบ้านกงสุลโปรตุเกส หลังจากนั้นก็มีพ่อค้าโปรตุเกสได้เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ และพ่อค้าไทยก็ได้เดินเรือไปค้าขายยังมาเกาของโปรตุเกสมากขึ้น

(2) ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับอังกฤษ (พ.ศ. 2325 - 2394)

ไทยกับอังกฤษเคยมีความสัมพันธ์ต่อกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นราชธานีของไทย แต่ภายหลังกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 แล้ว ชาวอังกฤษก็มิได้เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยเหมือนเช่นเดิม ยกเว้นแต่มีพ่อค้าชาวอังกฤษคนหนึ่งที่ปีนังชื่อร้อยเอกฟรานซิสไลท์หรือไทยเรียกว่า "กปิตันเหล็ก" ซึ่งไทยได้ติดต่อให้เป็นผู้จัดหาอาวุธมาให้ไทยใช้ต่อสู้กับพม่าในสมัยกรุงธนบุรี ภายหลังฟรานซิสไลท์ผู้นี้ได้รับพระราชทานยศเป็นพระยาราชกปิตันในฐานะที่มีความดีความชอบเป็นผู้จัดหาอาวุธให้กับไทย [1]

ครานจนกระทั่งเวลาผ่านมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวอังกฤษจึงได้เริ่มเข้ามาติดต่อกับไทยอีกใน พ.ศ. 2364 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 โดยมาควิส เฮสติงส์ ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่อินเดียได้ให้ข้าหลวงอังกฤษที่สิงคโปร์ มีสาสน์แจ้งมาให้ไทยทราบว่ารัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจะแต่งตั้งนายจอห์น ครอเฟิดเป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี

การที่อังกฤษเริ่มหันมาสนใจติดต่อกับไทยอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่ได้ห่างเหินจากไทยไปนานนั้น สืบเนื่องมาจากผลประโยชน์ที่ได้จากการค้าขายของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษตกต่ำลงทั้งในยุโรปและประเทศตะวันออก ทั้งนี้เพราะเกิดสงครามสู้รบกันในยุโรปเป็นเวลานานติดต่อกันประมาณ 20 ปี ครั้นเมื่อสงครามยุติลงอังกฤษจึงหันมาฟื้นฟูการค้าขายของบริษัทอันเดียตะวันออกของอังกฤษใหม่

อังกฤษสนใจจะมาค้าขายในไทยและญวนเพราะคาดว่าจะได้กำไรมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะนั้นมีเรือสินค้าของพ่อค้าชาวอเมริกัน โปรตุเกสและอังกฤษได้เข้ามาติดต่อค้าขายถึงกรุงเทพฯ แล้ว และไทยก็อนุญาตให้ค้าขายได้โดยไม่รังเกียจเพราะไทยกำลังต้องการอาวุธไว้สำหรับเตรียมทำสงครามกับพม่า ไทยจึงอยากให้มีพ่อค้านำอาวุธมาขาย ด้วยเหตุนี้อังกฤษจึงเห็นช่องทางที่จะมีสัมพันธไมตรีกับไทยเพื่อฟื้นฟูการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษขึ้นมาใหม่ [2]

อย่างไรก็ตาม การที่อังกฤษจะเข้ามาติดต่อค้าขายและเป็นไมตรีกับไทยนั้น อังกฤษก็ยังมีความรังเกียจเรื่องวิธีการเก็บภาษีอากรของไทย นอกจากนี้ยังมีประเพณีที่เจ้าพนักงานของไทยลงไปตรวจเลือกซื้อสินค้าที่สำหรับใช้ในราชการโดยไม่ยอมให้ขายแก่ผู้อื่น การผูกขาดสินค้าบางอย่างเป็นของหลวง และห้ามซื้อขายข้าวเปลือกข้าวสารเพื่อส่งออกไปขายนอกพระราชอาณาจักร ฯลฯ เป็นต้น [3]

ด้วยเหตุนี้อังกฤษจึงแต่งตั้งให้ จอห์น ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและหาทางเจรจากับไทยเพื่อให้ไทยผ่อนปรนระเบียบข้อบังคับบางประการดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และขอให้คนในบังคับของอังกฤษได้ติดต่อไปมาค้าขายกับพลเมืองของไทยได้โดยสะดวก อังกฤษยินดีจะยอมให้ไทยเพิ่มอัตราภาษีปากเรือแต่ขอให้เก็บภาษีเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้อังกฤษต้องการจะเจรจากับไทยเรื่องเมืองไทรบุรีเพราะอังกฤษได้เช่าเกาะหมากจากไทรบุรีโดยมิได้แจ้งให้ไทยทราบเพราะอังกฤษคิดว่าไทรบุรีเป็นอิสระจากไทย ต่อมาอังกฤษทราบว่าไทรบุรียอมเป็นประเทศราชของไทยตามเดิมจึงมีความลำบากใจที่เช่าเกาะหมากไปจากพระยาไทรบุรี อังกฤษเองต้องการเสบียงอาหารจากไทรบุรีไปเลี้ยงกองพลเมืองที่เกาะหมากจึงหนุนหลังพระยาไทรบุรีให้นิยมอังกฤษ ทางไทรบุรีเอง

ก็เกรงว่าเจ้าพระยานครศรีธรรมราชจะหาเหตุเอาเมืองไทรบุรีเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราชจึงขอให้เจ้าเมืองเกาะหมากช่วยเจรจากับไทย เจ้าเมืองเกาะหมากจึงรายงานเหตุการณ์ไปยังรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย รัฐบาลอังกฤษจึงให้จอห์น ครอเฟิด มาเจรจากับไทยเรื่องเมืองไทรบุรี ด้วยเหตุดังกล่าว นอกจากนี้รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียต้องการให้มีการสำรวจสภาพภูมิศาสตร์เพื่อทำแผนที่และตรวจสอบพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ในไทยอีกด้วย[232]

คณะทูตของอังกฤษภายใต้การนำของจอห์น ครอเฟิด ได้มาถึงกรุงเทพฯ และเปิดการเจรจากับไทยใน พ.ศ. 2365 แต่การเจรจากันในครั้งนั้นประสบกับความล้มเหลว ทั้งนี้เพราะไทยขอให้อังกฤษอนุญาตให้เรือไทยที่ไปค้าขายตามเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับอังกฤษซื้อหาอาวุธปืนได้ตามต้องการ เพราะไทยต้องการนำมาใช้ประโยชน์ในการทำสงครามกับพม่า แต่อังกฤษจะยอมให้เรือไทยซื้ออาวุธปืนได้เมื่อไทยเป็นไมตรีกับอาณาจักรต่าง ๆ ที่อยู่ติดกับอังกฤษซึ่งอังกฤษหมายถึงพม่า โดยที่ไทยจะต้องยอมลดภาษีขาเข้าให้กับพ่อค้าอังกฤษและยอมให้อังกฤษตั้งสถานกงสุลในกรุงเทพฯ เป็นการแลกเปลี่ยน ไทยจึงไม่ยอมทำสัญญากับอังกฤษ[233] นอกจากนี้การที่อังกฤษต้องการให้ไทยลดภาษีขาเข้าแก่พ่อค้าอังกฤษนั้นไทยยินดีจะลดภาษีขาเข้าแต่อังกฤษจะต้องรับประกันว่าอังกฤษจะส่งเรือเข้ามาค้าขายไม่น้อยกว่าปีละ 5 ลำ และไทยจะบรรทุกเกลือไปขายที่อินเดียโดยขอให้อังกฤษลดภาษีให้บ้างแต่อังกฤษไม่รับปากว่าจะทำได้ ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรีไทยยืนกรานว่าไทรบุรีเป็นประเทศราชของไทย ไทรบุรีควรจะร้องเรียนต่อไทยเองมิใช่หน้าที่ของอังกฤษที่จะเข้ามาแทรกแซง[234] ในที่สุดจอห์น ครอเฟิด ก็ประสบความล้มเหลวในการเจรจากับไทยในครั้งนั้น

อย่างไรก็ตาม การที่รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียแต่งจอห์น ครอเฟิด เป็นทูตเข้ามาในครั้งนั้นถึงแม้ว่าจะไม่ประสบผลสำเร็จ แต่ก็เป็นประโยชน์ต่ออังกฤษอยู่บ้างเพราะหลังจากนั้นมาก็มีเรือพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

จนกระทั่งมีคนอังกฤษชื่อฮันเตอร์เข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยก็อำนวยความสะดวกให้เป็นอย่างดีแต่ไม่ยอมลดหย่อนภาษีให้แก่ประการใด ไทยเพียงแต่จะไม่เก็บภาษีขาเข้าสูงเกินอัตราที่เรียกเก็บอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนั้นอังกฤษยังได้ข้อมูลต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ เช่น ปัจจัยในด้านการค้า ปริมาณความต้องการสินค้าในตลาด อุปนิสัยของบุคคลในราชสำนัก ข้อขัดแย้งต่าง ๆ ระหว่างทัศนะของไทยกับอังกฤษ สิ่งเหล่านี้จะเป็นประโยชน์ต่ออังกฤษในการปรับปรุงกิจการค้าขายของอังกฤษในไทยภายหลัง[235]

ต่อมาใน พ.ศ. 2367 อังกฤษเกิดรบกับพม่าเป็นครั้งแรกด้วยเรื่องปัญหาเมืองยะไข่ เมืองมณีปุระและเมืองอัสสัม ฯลฯ ที่อยู่ระหว่างอินเดียกับพม่า กองทัพอังกฤษยึดได้เมืองเมาะตะมะ ตะนาวศรี มะริด ไว้ในอำนาจ ไทยเห็นว่าสงครามเกิดขึ้นในบริเวณที่ติดต่อกับพระราชอาณาเขต ไม่เป็นที่น่าไว้วางใจจึงได้ส่งกองทัพไประวังเหตุการณ์บริเวณชายแดน การที่ไทยส่งกองทัพออกไปครั้งนั้นได้แจ้งให้อังกฤษทราบว่าจะไปคอยช่วยเหลืออังกฤษ ส่วนอังกฤษนั้นก็กำลังต้องการกำลังพาหนะที่ขนเครื่องศาสตราวุธและเสบียงอาหารส่งบำรุงกองทัพจึงอยากได้กำลังจากไทยไปช่วย แต่ในขณะนั้นรัชกาลที่ 2 เสด็จสวรรคต รัชกาลที่ 3 ได้สืบราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ 2 ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้เองไทยกับอังกฤษก็เกิดเข้าใจผิดกัน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าอังกฤษต้องการแต่สัตว์พาหนะและทหารไทยไปใช้เป็นกำลังแบกหามสิ่งของภายใต้การบังคับบัญชาของชาวอังกฤษไม่ต้องการให้ไทยส่งกำลังไปร่วมรบกับอังกฤษตามที่ไทยคาดหวัง แต่ถ้าไทยอยากจะรบกับพม่าก็ขอให้ไทยยกทัพไปตีพม่าทางเชียงใหม่ นอกจากนี้อังกฤษมีความดำริว่าถ้าทำสงครามชนะพม่าจะคืนเมืองตะนาวศรี เมืองมะริดให้แก่ไทยแต่ว่าจะคืนให้แต่แผ่นดินตอนตอนข้างใน ส่วนทางด้านชายทะเลซึ่งเป็นทำเลค้าขายอังกฤษกลับต้องการครอบครองเอาไว้เอง อังกฤษคำรจะตั้งอาณาจักรมอญขึ้นมาใหม่เพื่อทอน

กำลังพม่าให้น้อยลง โดยคิดจะทาบทามเจ้าพระยามหาโยชาแม่ทัพชาวมอญของไทย ให้เป็นพระเจ้าหงสาวดีคนใหม่ทำให้ไทยไม่พอใจอังกฤษเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ อังกฤษก็ไม่ต้องการให้ไทยขยายอำนาจลงไปในแหลมมลายูล่วงเลยเขตเมืองไทรบุรี ลงไปด้วย[236]

ด้วยเหตุนี้ หลอร์ด แอมเฮิสท์ ผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่อินเดียจึงแต่งตั้งให้ เฮนรี เบอร์นี เป็นทูตเข้ามาเจรจากับไทยใน พ.ศ. 2368 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 และในที่สุดทั้งสองฝ่ายได้ตกลงทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและสัญญาทางการค้าในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2369

ในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีที่ไทยกับอังกฤษในครั้งนี้ มีสาระสำคัญสรุปได้ว่า ไทยกับอังกฤษจะเป็นไมตรีต่อกัน ถ้ามีคนของแต่ละฝ่ายหลบหนีเข้าไปอยู่ในดินแดนของอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ละฝ่ายจะไม่ล่วงล้ำดินแดนเข้าไปจับกุมคนของตนแต่จะขอคืนอย่างสันติวิธี โดยที่อีกฝ่ายจะให้คืนหรือไม่ก็เป็นสิทธิของฝ่ายนั้น ๆ ไทยจะไม่ขัดขวางการค้าของอังกฤษที่เมืองตรังกานู กลันตัน โดยจะให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายได้สะดวก อังกฤษจะไม่รบกวนเมืองกลันตัน ตรังกานูแต่ประการใด ส่วนไทรบุรีนั้นอังกฤษยอมรับว่าคงอยู่ใต้อำนาจของไทยตามเดิม ไทยยอมยกภาษีสินค้าพวกอาหารที่ปีนังจะซื้อจากไทรบุรี อังกฤษสัญญาว่าจะไม่รบกวนเมืองไทรบุรีจะไม่ให้เจ้าพระยาไทรบุรีและบ่าวไพร่เข้าไปรบกวนทำอันตรายแก่เมืองไทรบุรีและเมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นกับไทรบุรี อังกฤษสัญญาว่าจะให้เจ้าพระยาไทรบุรีคนเก่าไปอยู่เมืองอื่นไม่ให้อยู่ที่ปีนัง ประ สะลังงอ พม่า หากอังกฤษไม่จัดการตามสัญญาให้ไทยเรียกเก็บภาษีสินค้าที่ปีนังจะซื้อจากไทรบุรีได้ นอกจากนี้ไทยกับอังกฤษยังได้ตกลงกันว่าหากพระยาเประส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองให้แก่ไทยอังกฤษจะไม่ห้าม ไทยจะไม่รบกวนเประและสะลังงอ ส่วนอังกฤษจะป้องกันมิให้สะลังงอรบกวนเประได้[237]

นอกจากสัญญาทางพระราชไมตรีแล้วก็มีสัญญาทางการค้าระหว่างไทยกับอังกฤษซึ่งสรุปสาระสำคัญได้ว่า พ่อค้าในบังคับอังกฤษที่เข้ามาค้าขายในไทยจะต้องทำตามอย่างกฎหมายและธรรมเนียมไทยทุกประการ ห้ามซื้อข้าวเป็นสินค้าออก ห้ามขายปืน กระสุนปืนและดินปืนแก่ประชาชน ยกเว้นรัฐบาลไทย ถ้ารัฐบาลไทยไม่ซื้อพ่อค้าจะต้องนำกลับไป สินค้านอกจากนี้ให้ซื้อขายได้โดยสะดวก พ่อค้าที่จะเข้ามาค้าขายในไทยต้องเสียภาษีปากเรือสำหรับเรือที่บรรทุกสินค้าวาละ 1.7000 บาท และเรือที่มิได้บรรทุกสินค้าวาละ 1,500 บาท ค่าปากเรือนี้รวมค่าภาษีและค่าธรรมเนียมอื่น ๆ ทั้งหมด[238]

การที่อังกฤษและไทยได้เจรจากันจนถึงขั้นตกลงทำสัญญาพระราชไมตรีและการค้าต่อกันใน พ.ศ. 2369 อังกฤษได้รับผลประโยชน์ทางการค้าเพราะไทยยินยอมเปลี่ยนแปลงระบบการเก็บภาษีให้เป็นการเก็บค่าปากเรือเพียงอย่างเดียวตามความต้องการของอังกฤษ ส่วนไทยได้รับความเสมอภาคและการยอมรับนับถือจากอังกฤษเพราะอังกฤษยอมรับเคารพและปฏิบัติตามกฎหมายไทย[239]

ต่อมาใน พ.ศ. 2393 ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 อังกฤษได้ส่งเซอร์เจมส์ บรูค เป็นทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาที่เฮนรี เบอร์นี ทำไว้กับไทยใน พ.ศ. 2369 ทั้งนี้เพราะอังกฤษไม่พอใจอัตราภาษีปากเรือที่เบอร์นีได้ตกลงทำสัญญากับไทยไว้เมื่อ พ.ศ. 2369 จึงอยากจะให้ไทยลดอัตราภาษีปากเรือลงมาอีก นอกจากนี้อังกฤษก็ไม่พอใจที่พระคลังสินค้าของไทยและเจ้าภาษีนายอากรของไทยจะเป็นผู้กำหนดพิกัดราคาของสินค้า แทนที่เจ้าของสินค้าจะเป็นผู้กำหนดเองเพราะทำให้ขายสินค้าไม่ได้กำไรเท่าใดนัก อังกฤษต้องการให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าอังกฤษได้ซื้อขายสินค้าต่อกันโดยสะดวกและปราศจากอุปสรรคใด ๆ มาขัดขวาง[240]

ภายหลังที่เซอร์เจมส์ บรูค ได้มาถึงไทยก็ได้ยื่นข้อเสนอต่อไทยเพื่อขอแก้ไขหนังสือสัญญาที่ทำไว้ครั้งเฮนรี เบอร์นี พร้อมทั้งขอทำข้อตกลงการค้าฉบับใหม่ เซอร์เจมส์ บรูค ได้ยื่นข้อเสนอให้ไทยพิจารณาสรุปสาระสำคัญได้ว่า คนในบังคับของอังกฤษจะได้รับอนุญาตให้มีที่อยู่และค้าขายในบ้านเมืองของแต่ละฝ่ายได้และถ้าไทยให้ผลประโยชน์ในการค้าขายและเรื่องอื่น ๆ แก่ชนชาติอื่น ๆ คนในบังคับของอังกฤษมีสิทธิได้รับผลประโยชน์นั้นด้วย ในทำนองเดียวกันคนไทยก็จะได้รับการปฏิบัติจากอังกฤษเช่นเดียวกัน ไทยจะต้องอนุญาตให้คนในบังคับของอังกฤษที่นับถือศาสนาคริสต์สามารถปฏิบัติศาสนกิจของตนได้และสามารถมีสถานที่ที่จะสร้างหลุมฝังศพได้และคนไทยก็สามารถปฏิบัติกิจทางศาสนาพุทธและสถานที่ฌาปนกิจศพได้ในอังกฤษ แต่ละฝ่ายจะมิกระทำการใด ๆ ที่จะขัดขวางผลประโยชน์ในการค้าขายของอีกฝ่ายหนึ่งในดินแดนของตน ถ้าอังกฤษจะตั้งสถานกงสุลในกรุงเทพฯ ไทยก็จะอนุญาตและถ้าชาวอังกฤษในกรุงเทพฯ เกิดเป็นคดีความกันเองหรือเป็นคดีความกับชาวไทย กงสุลอังกฤษจะร่วมปรึกษาหารือกับขุนนางไทยเพื่อระงับคดีความ และถ้าไทยจะตั้งสถานกงสุลในดินแดนของอังกฤษก็ยอมทำได้[241]

นอกจากนี้เซอร์เจมส์ บรูค ยังได้เสนอร่างสัญญาพิกัดสินค้าต่อรัฐบาลไทยเพื่อพิจารณาอีกด้วย ร่างสัญญาพิกัดสินค้าที่สำคัญก็คือ อังกฤษเสนอให้ไทยลดภาษีปากเรือจากวาละ 1,7000 บาท ลงมาเหลือเพียงวาละ 500 บาท เมื่อเก็บภาษีปากเรือแล้วไม่ต้องเก็บค่าธรรมเนียมอื่นใดอีก[242]

เซอร์เจมส์ บรูค ได้บอกกับฝ่ายไทยว่า ถ้าไทยยอมตกลงแก้ไขสัญญาพันธไมตรีที่อังกฤษทำไว้กับไทยเมื่อครั้งเฮนรี เบอร์นี ไทยจะได้รับผลดีเพิ่มจากเดิมมากขึ้น เซอร์เจมส์ บรูค ได้กล่าวเตือนฝ่ายไทยด้วยการยกตัวอย่างให้เห็นว่า "การที่เมืองจีนไม่ร่วมมือและขัดขวางการติดต่อค้าขายนั่นแหละทำให้เกิดสงครามขึ้นระหว่างอังกฤษและจีนในปี พ.ศ. 2383"[243]

ทางฝ่ายไทยได้ตอบข้อเสนอของเซอร์เจมส์ บรูค ด้วยการชี้แจงรายละเอียดอย่างยืดยาว ล้วนขัดแย้งกับความคิดเห็นที่เสนอมาทุกแง่ทุกมุม ไทยอ้างว่าสิ่งใดที่เป็นประโยชน์ต่ออังกฤษอาจไม่อำนวยประโยชน์ให้ฝ่ายไทยเสมอไป ทั้งนี้เพราะอังกฤษมีทรัพยากรมากกว่าไทย เช่น มีกองเรือพาณิชย์ใหญ่โตจึงอยู่ในฐานะได้เปรียบจากการแก้ไขหนังสือสัญญาที่เสนอมา ไทยได้แสดงออกถึงความปรารถนาที่จะธำรงมิตรสัมพันธ์กับฝ่ายอังกฤษไว้เช่นเดิม แต่ได้ปฏิเสธการแก้หนังสือสัญญาตามที่เซอร์เจมส์ บรูค เสนอมานั้นอย่างสิ้นเชิง

การที่ไทยปฏิเสธข้อเสนอของอังกฤษในการแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีในครั้งนี้ทำให้เกิดความวิตกในหมู่ราษฎรไทยว่าอาจจะเกิดสงครามกับอังกฤษได้[244] มีคนไทยบางคนที่สำคัญที่สุดคือ เจ้าพระยาพระคลังได้มีความร้อนใจใคร่จะผ่อนปรนตามที่อังกฤษประสงค์จะขอแก้หนังสือสัญญาเพื่อมิให้เกิดความยุ่งยากทางการเมือง แต่รัชกาลที่ 3 และขุนนางข้าราชการส่วนใหญ่มีความเห็นว่าหากยอมแก้หนังสือสัญญาแล้วไทยจะต้องเผชิญกับอันตรายมากยิ่งขึ้น เนื่องจากการขยายอิทธิพลของฝรั่งซึ่งจะทำให้วิถีชีวิตของคนไทยต้องเปลี่ยนไปจึงไม่ยอมอ่อนข้อให้[245] นอกจากนี้ในระหว่างเจรจาไทยได้อ้างว่า ไทยได้ยอมให้มีสัญญาทางการทูตและทางการค้าตามความประสงค์ของอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2369 แล้วจึงไม่มีอะไรจะต้องมาแก้ไขเปลี่ยนแปลงอีก ดังนั้นการที่อังกฤษส่งเซอร์เจมส์ บรูค เข้ามาทีหลังเจรจาขอแก้ไขสัญญาเบอร์นีเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่ออังกฤษมากขึ้นใน พ.ศ. 2393 จึงมิได้บังเกิดผลแต่ประการใด หลังจากนี้ก็มิได้มีการเจรจาทางการทูตกันอีกระหว่างไทยกับอังกฤษ จนกระทั่งสิ้นรัชกาลที่ 3

(3) ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยกับสหรัฐอเมริกา (พ.ศ. 2325 - 2394)

ระหว่าง พ.ศ. 2310 - 2394 ชาวอเมริกันชื่อกัปตันเฮล ได้เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2361 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 2 กัปตันเฮลได้เป็นนายเรือสินค้าบรรทุกปืนคาบศิลาเข้ามาจำหน่ายและได้ถวายปืนคาบศิลาจำนวน 500 กระบอกแก่รัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงพอพระทัยมาก จึงโปรดฯ ให้ตั้งกัปตันเฮลเป็นหลวงภักดีราชกะปิตัน[246] ต่อมาใน พ.ศ. 2365 มีเรือสินค้าอเมริกันชื่อออโรร่าได้เข้ามากรุงเทพฯ และได้นำอาวุธปืนมาขายให้แก่ทางราชการของไทย พร้อมทั้งซื้อน้ำตาลและสินค้าอื่น ๆ จากไทยเป็นสินค้าออกโดยจ่ายค่าสินค้าให้เป็นเงินเหรียญ หลังจากนั้นก็มีการติดต่อค้าขายระหว่างไทยกับชาวอเมริกัน[247]

อย่างไรก็ตาม การค้าของชาวอเมริกันในไทยก็ไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร เพราะระเบียบวิธีการค้าของไทยได้เป็นอุปสรรคสำคัญ ดังนั้นใน พ.ศ. 2375 สหรัฐอเมริกาจึงมอบหมายให้เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต เป็นทูตเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและการค้ากับไทย

ผลของการเจรจาปรากฏว่าไทยกับสหรัฐอเมริกาได้ตกลงทำหนังสือสัญญากันเมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2375 หนังสือสัญญาการค้าขายที่ทำกับสหรัฐอเมริกาครั้งนั้นมีลักษณะทำนองเดียวกันกับหนังสือสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษครั้งเฮนรี เบอร์นีเป็นทูตเข้ามาเจรจากับไทยเมื่อต้นรัชกาลที่ 3 สาระสำคัญในสัญญาที่เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต ได้ทำกับไทยก็คือสหรัฐอเมริกายอมให้ไทยเก็บภาษีปากเรือที่บรรทุกสินค้าเข้ามาขายในอัตราวาละ 1,700 บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าเก็บวาละ 1,500 บาท โดยฝ่ายไทยยอมรับถ้าได้เก็บภาษีปากเรือแล้วจะไม่เก็บภาษีอากรอย่างอื่นจากสินค้าอีก[248]

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าสหรัฐอเมริกาจะได้ทำสัญญากับไทยแล้วแต่สหรัฐอเมริกาก็ยังไม่ค่อยพอใจในข้อตกลงดังกล่าวมากนัก ดังนั้นใน พ.ศ. 2393 รัฐบาลสหรัฐอเมริกาจึงได้ส่งโจเซฟ บาเลสเตียร์ ซึ่งเป็นกงสุลอยู่ที่สิงคโปร์เป็นทูตเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาที่เอ็ดมันท์ โรเบิร์ต ได้ทำไว้ บาเลสเตียร์ ได้รับคำสั่งให้มาเจรจาทำสัญญาเลิกล้มการเก็บภาษีอากรหรือไม่ก็ปรับปรุงวิธีการให้ดีขึ้นและขอให้มีการจัดตั้งกงสุลหรือผู้แทนทางการค้าชาวอเมริกันในกรุงเทพฯ ด้วย

ในขณะนั้นบาเลสเตียร์มีช่องทางที่จะเจรจากับไทยให้เป็นผลสำเร็จได้ ถ้าจะหาโอกาสสนองตอบความประสงค์ของฝ่ายไทยที่ต้องการจะยืมมือสหรัฐอเมริกามาช่วยต่อต้านอิทธิพลของอังกฤษ รัชกาลที่ 3 เองก็คงจะทรงพอพระทัยถ้าบาเลสเตียร์จะได้แสดงท่าทีของสหรัฐอเมริกาออกมาให้ชัดเจน ทั้งนี้เพราะว่าก่อนหน้าที่บาเลสเตียร์จะเดินทางมาถึงรัชกาลที่ 3 ได้เคยตรัสไว้ว่าพระองค์ทรงยินดีที่คณะทูตอเมริกากำลังเดินทางมาและพระองค์ยังได้รับสั่งให้ทำการต้อนรับเป็นอันดีเมื่อบาเลสเตียรมาถึงกรุงเทพฯ[249]

อย่างไรก็ตามผลของการเจรจากันครั้งนี้กลับตกลงกันไม่ได้ เพราะโจเซฟ บาเลสเตียร์ ไม่สันทัดวิธีการทูต แสดงความปรปักษ์และพูดจาก้าวร้าวผิดกับทูตที่เคยมาติดต่อกับไทยคนอื่น ๆ ทำให้ฝ่ายไทยไม่พอใจการแสดงออกของบาเลสเตียร์มาก นอกจากนี้บาเลสเตียร์ยังได้กล่าวตำหนิติเตียนวิธีดำเนินการค้าของไทยอย่างมากมาย โดยกล่าวว่าการผูกขาดภาษีเป็นอุปสรรคต่อการค้าขายอย่างเสรีและเป็นต้นเหตุแห่งการละเมิดข้อตกลงที่ทำไว้กับเอ็ดมันท์ โรเบิร์ต ส่วนทางฝ่ายไทยไม่ยอมรับในข้อนี้และยังปฏิเสธว่าการเก็บภาษีโดยให้มีผู้รับผูกขาดดำเนินการไปนั้นไม่เป็นการละเมิดข้อตกลงที่ทำไว้เลย ทั้งยังอ้างว่าเรือสินค้าอเมริกันจะเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายเมื่อใดก็ย่อมกระทำได้แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีเรืออเมริกันลำใดเดินทางเข้ามา นอกจากนี้

ก็อ้างว่าตั้งแต่ได้ตกลงทำสัญญากับเอ็ดมันต์ โรเบิร์ต มาแล้วปรากฏว่ามีเรืออเมริกันเพียงลำเดียวที่เข้ามาค้าขายที่กรุงเทพฯ ทางฝ่ายไทยก็ได้อำนวยความสะดวกให้เป็นอย่างดี ได้เสนอขายน้ำตาลให้ในราคาที่ลดลงเป็นพิเศษแต่ถึงกระนั้นพ่อค้าอเมริกันก็ยังหาว่าราคาสูงไป[250] ด้วยเหตุนี้โจเซฟ บาเลสเตียร์ จึงไม่สามารถขอแก้ไขสัญญากับไทยได้ จึงต้องเดินทางกลับไปด้วยความผิดหวัง

2.8.5 ผลกระทบซึ่งเกิดจากนโยบายต่างประเทศของไทย (พ.ศ. 2325 – 2394)

(1) ผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ

จากการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 นั้น นับว่ามีทั้งผลดีและผลเสียต่อเศรษฐกิจของไทย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่านโยบายดังกล่าวมีลักษณะของการเผชิญหน้าทางทหารหรือมีลักษณะของการเป็นไมตรีเพื่อประโยชน์ทางการค้า.

วิธีการเผชิญหน้าทางทหารกับพม่า ล้านนา ล้านช้าง เขมร มลายูและญวนในช่วงเวลาดังกล่าว ย่อมก่อให้เกิดการสูญเสียทางด้านเศรษฐกิจของบ้านเมืองไม่ใช่น้อย ยกตัวอย่าง เช่น ในช่วงเวลาที่ไทยต้องเผชิญหน้ากับญวนระหว่าง พ.ศ. 2376 – 2390 นั้น ไทยต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก ดังจะเห็นได้ว่าใน พ.ศ. 2386 ทางเจ้าพระยาบดินทร์เดชาแม่ทัพไทยที่คุมทัพไปรบกับญวนในเขมรได้มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ขอข้าวสารถึง 1,000 เกวียน[251] นอกจากนี้การทำสงครามกับพม่า ญวน เขมร ล้านนา ล้านช้าง มลายู ก็ต้องเกณฑ์ผู้คนไปทัพทำให้ขาดแรงงานที่จะใช้ในไร่นาส่งผลกระทบต่อการทำมาหากินของราษฎรเป็นอันมาก

อย่างไรก็ตาม การที่ไทยดำเนินนโยบายเป็นมิตรกับทุกชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขาย เช่น กับจีน อังกฤษ สหรัฐอเมริกาและโปรตุเกสก็ทำให้ท้องพระคลังมีรายได้เพิ่มพูนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าขายกับจีนได้ช่วยเพิ่มพูนรายได้ให้กับแผ่นดินนอกเหนือจากรายได้ประจำที่เกิดจากการเก็บภาษีอากรในแผ่นดินรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ต่อมาภายหลังเมื่อมีการติดต่อค้าขายกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ได้มีพ่อค้าชาวอังกฤษได้เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยมากขึ้น นับว่าเป็นผลดีต่อเศรษฐกิจของไทย

(2) ผลกระทบทางด้านการเมือง

การที่ไทยดำเนินนโยบายดึงเอาล้านนาออกมาจากอิทธิพลของพม่าได้ในบางครั้งในสมัยธนบุรีและเป็นการถาวรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทำให้ล้านนามีความสนิทสนมกับกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นผลดีต่อการรวมหัวเมืองต่าง ๆ ภายในพระราชอาณาจักรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสมัยรัชกาลที่ 5

ความพยายามของไทยที่จะสะกัดกั้นอิทธิพลของญวนในล้านช้างและเขมรนับว่าประสบผลสำเร็จพอสมควรที่ล้านช้างและเขมรยังไม่ตกอยู่ใต้อิทธิพลของญวนโดยสิ้นเชิง เพราะปรากฏว่าเขมรต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องบรรณาการให้กับไทยและญวน ส่วนล้านช้างก็ปรากฏว่าได้ส่งต้นไม้เงินและต้นไม้ทองและเครื่องบรรณาการให้ทั้งไทยและญวนในขณะที่ญวนเข้มแข็ง แต่ถ้าญวนอ่อนแอก็ส่งให้กับไทยเท่านั้น

ส่วนนโยบายของไทยที่มีต่อมลายู ถึงแม้ว่าในบางครั้งจะก่อให้เกิดความไม่พอใจต่อหัวเมืองมลายู แต่ในที่สุดการใช้นโยบายแบ่งแยกและปกครองในหัวเมืองปัตตานีและไทรบุรีก็สามารถรักษาสถานการณ์ในหัวเมืองเหล่านั้นให้กลับคืนสู่สภาวะปรกติลงได้ชั่วขณะ ถึงแม้ว่านโยบายดังกล่าวจะก่อให้เกิดปัญหาในการเจรจาต่อรองกับอังกฤษซึ่งพยายามจะขยายอิทธิพลเข้ามาในมลายูก็ตาม

ส่วนนโยบายของไทยต่อประเทศตะวันตกที่เข้ามาติดต่อในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็เป็นนโยบาย "รอคอยและเฝ้ามองดู" ซึ่งทำให้เกิดความขัดแย้งกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ถึงแม้ว่าความขัดแย้งดังกล่าวจะไม่รุนแรงถึงขั้นก่อให้เกิดการใช้กำลังบีบบังคับให้ไทยต้องปฏิบัติตามก็ตาม แต่มันก็ทำให้เจ้านายและขุนนางไทยบางกลุ่มเริ่มมีความคิดเห็นในเชิงปฏิเสธต่อนโยบายดังกล่าว ทั้งนี้เพราะเกรงว่าการไม่ยอมโอนอ่อนผ่อนปรนตามความต้องการของชาติตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษที่กำลังเข้ามามีอิทธิพลในพม่าและแหลมมลายู อาจทำให้ไทยประสบกับชะตากรรมอย่างพม่าได้ ดังจะเห็นได้จากท่าทีของเจ้าพระยาพระคลัง (คิศ บุนนาค) เมื่อครั้งที่เซอร์เจมส์ บรูค เข้ามาเจรจากับไทยในตอนปลายรัชกาลที่ 3

อย่างไรก็ตาม การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในช่วงเวลาดังกล่าวก็นับว่าสอดคล้องกับสถานการณ์ในขณะนั้นพอสมควร เพราะไทยมิได้ปฏิเสธที่จะคบกับชาวตะวันตกโดยสิ้นเชิง แต่ในขณะเดียวกันก็มิได้ยินยอมที่จะปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของชาติตะวันตกทุกอย่างไป ตราบเท่าที่การคุกคามโดยตรงด้วยกำลังจากชาติเหล่านี้ยังมิได้บังเกิดขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะไทยมีบทเรียนมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว

(3) <u>ผลกระทบทางด้านการทหาร</u>

จากการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2394 ทำให้ไทยมีความจำเป็นต้องเสริมสร้างกำลังทหารให้เข้มแข็งพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับศัตรูที่อยู่รอบข้างโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับพม่าและญวน ไทยต้องรบกับพม่า (ระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394) เป็นจำนวนถึง 20 ครั้ง นอกจากนี้ยังต้องทำสงครามกับญวนยืดเยื้อติดต่อกันเป็นเวลาถึง 14 ปี (พ.ศ. 2376 – 2390) นอกจากนี้ต้องทำสงครามเพื่อขยายอิทธิพลในล้านช้างและในเขมร

อีกหลายครั้ง ถ้าจะกล่าวถึงผลดีก็คงจะได้แก่การปลุกเร้าให้ทหารไทยมีความพร้อมที่จะต่อสู้ปกป้องแผ่นดินให้พ้นจากการคุกคามของศัตรู แต่เมื่อมองอีกแง่หนึ่งก็อาจเกิดผลเสียที่ทำให้ทหารเกิดความเบื่อหน่ายต่อการสู้รบที่ยาวนานจนกลายเป็นทหารที่ไร้ประสิทธิภาพก็ได้

แต่ถ้าจะพิจารณาถึงนโยบายที่ติดต่อกับชาติตะวันตกก็นับว่ามีผลดีทางทหารอยู่บ้างเพราะไทยจะได้รับอาวุธปืน กระสุนปืนและดินปืนจากพ่อค้าชาวตะวันตกที่นำมาขายให้กับไทย เพื่อจะได้เอาไว้ทำสงครามกับพม่าและญวน ก็ทำให้กองทัพไทยมีความเข้มแข็งมากขึ้น

(4) <u>ผลกระทบทางด้านสังคมและวัฒนธรรม</u>

นโยบายติดต่อกับจีนเพื่อผลประโยชน์ทางการค้านั้นได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มาก เพราะในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีคนจีนอพยพเข้ามาในพระราชอาณาจักรเป็นจำนวนมาก คนจีนอพยพเหล่านี้ได้มีบทบาทสำคัญในการเป็นเจ้าภาษีอากรตลอดจนการใช้แรงงานในสังคมไทย ทำให้ทางราชการไทยใช้แรงงานเกณฑ์จากไพร่น้อยลง นอกจากนี้การที่ไทยดำเนินนโยบายติดต่อกับจีนอย่างใกล้ชิดในสมัยนี้ ทำให้ศิลปแบบจีนโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านสถาปัตยกรรมได้เข้ามามีอิทธิพลต่อสถาปัตยกรรมไทยเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากการก่อสร้างหลังคาแบบเก๋งจีน ซึ่งปรากฏอยู่โดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ 3

การที่ไทยดำเนินนโยบายเป็นมิตรกับชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อค้าขายและไทยไม่มีนโยบายกีดกันการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ของชาวตะวันตก ดังนั้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงได้มีหมอสอนศาสนาชาวอเมริกา อังกฤษและบาทหลวงชาวฝรั่งเศสเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในไทยทั้งนิกายโปรเตสแตนท์และ

นิกายโรมันคาธอลิค เช่น แดนบิช บรัดเลย์ หมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2378 ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 ภายหลังที่เอ็ดมันท์ โรเบิร์ท ตัวแทนของสหรัฐอเมริกาได้มาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทยแล้ว 3 ปี (พ.ศ. 2375) และบาทหลวงปาลเลกัวซ์ชาวฝรั่งเศสซึ่งได้เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2372 ต่อมาได้เป็นมุขนายกมิชชังในประเทศไทยอยู่เป็นเวลานาน นอกจากนี้ก็ยังมีหมอสอนศาสนาชาวตะวันตกคนอื่น ๆ อีก

การเข้ามาของพวกมิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนท์และบาทหลวงนิกายโรมันคาธอลิกเหล่านี้ ได้ทำให้ศาสนาคริสต์ในไทยทั้ง 2 นิกายแพร่หลายออกไปในหมู่คนจีนและคนไทยส่วนหนึ่ง นอกจากนี้พวกมิชชันนารีเหล่านี้ยังได้นำเอาวิทยาการความรู้ใหม่ ๆ จากโลกตะวันตกมาเผยแพร่ในสังคมไทย เช่น ความรู้ทางด้านการแพทย์สมัยใหม่ ดาราศาสตร์ วิทยาศาสตร์ เครื่องจักรกลไฟฟ้า การพิมพ์[252] ฯลฯ เป็นต้น

ดังนั้น การที่ไทยดำเนินนโยบายต่างประเทศในลักษณะเป็นมิตรกับชาติตะวันตกโดยไม่มีข้อรังเกียจในเรื่องศาสนา นับได้ว่าก่อให้เกิดความสนใจในวิทยาการแบบตะวันตกเป็นอย่างมาก

กล่าวโดยสรุป การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยระหว่าง พ.ศ. 2310 – 2394 ก่อให้เกิดผลดีทางด้านสังคมและวัฒนธรรมของไทยเป็นอย่างมาก เพราะได้กระตุ้นให้สังคมไทยเกิดความตื่นตัวในการที่จะรับเอาสิ่งที่มีคุณค่าใหม่ ๆ จากภายนอกมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมไทยในเวลาต่อมา

เชิงอรรถบทที่ 2

[1]พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2505) หน้า 132

[2]เล่มเดียวกัน หน้า 136 อ้างถึง

[3]ที่เดียวกัน อ้างถึง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 7 - 8

[4]กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2516) หน้า 479

[5]ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ณพิศร กฤดากาล และครูณี แก้วม่วง พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ รายงานผลการวิจัยเงินทุนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เนื่องในโอกาสสมโภชน์กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2525) หน้า 11

[6]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า (คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2520) หน้า 587 - 588

[7]ม.ร.ว. แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ณพิศร กฤดากาล และครูณี แก้วม่วง เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 11

[8]คือวัดโมลีโลกยาราม

[9]ที่เดียวกัน

[10]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 583

[11]ม.ร.ว.แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ณพิศร กฤดิกากล และครุณี แก้วม่วง เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 12

[12]ที่เดียวกัน

[13]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ 2514) หน้า 193 – 194

[14]ที่เดียวกัน

[15]เล่มเดียวกัน หน้า 196 – 197

[16]เล่มเดียวกัน หน้า 198

[17]เล่มเดียวกัน หน้า 196

[18]เล่มเดียวกัน หน้า 199

[19]เล่มเดียวกัน หน้า 200

[20]ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 – 2416 ม.ร.ว.ประกายทอง ศิริสุข พรรณี สรุงบุญมี แปล บัณฑร อ่อนดำ บรรณาธิการ (มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ กรุงเทพมหานคร 2518) หน้า 145 อ้างถึง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ หน้า 9

[21]ที่เดียวกัน อ้างถึงแหล่งเดิม

[22]เล่มเดียวกัน หน้า 146 อ้างถึงมาตรา 30 – 31 พระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 หน้า 263 – 271

[23] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย หน้า 58

[24] เล่มเดียวกัน หน้า 58 – 59

[25] ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 154 อ้างถึง มาตรา 23. พระอัยการทหารหัวเมือง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 หน้า 260

[26] ที่เดียวกัน อ้างถึง มาตรา 5 พระธรรมนูญ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 หน้า 133

[27] เล่มเดียวกัน หน้า 157 อ้างถึงพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2345 (พระราชกำหนดใหม่ 54) ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 หน้า 454 – 453

[28] เล่มเดียวกัน หน้า 157 – 158

[29] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 70

[30] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 70

[31] เล่มเดียวกัน หน้า 70 – 71

[32] กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 456

[33] พระนามนี้พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงถวายในภายหลัง

[34] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 (องค์การค้าคุรุสภา กรุงเทพฯ 2505) หน้า 25 (ใช้พระนามเดียวกับรัชกาลที่ 1)

[35] พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 276

[36] ประกอบด้วย (1) ทาน คือ การให้ (2) ศีล คือ การสังวรกายใจให้สุจริต (3) บริจาก คือ การเสียสละ (4) อาชวะ คือ ความซื่อตรง (5) มัทวะ คือ ความอ่อนโยน (6) ตปะ คือ การทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์โดยครบถ้วน (7) อโกธ คือ ความไม่มีโกรธ (8) อวิหิงสะ คือ ความไม่เบียดเบียนผู้ใด (9) ขันติ คือ ความอดทน (10) อวิโรธนะ คือ คิดและทำการทั้งปวงโดยปราศจากการนึกถึงตัว

[37] พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 155 – 156 และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (องค์การค้าคุรุสภา กรุงเทพฯ 2515) หน้า 9 – 18

[38] สังคหวัตถุ 5 ประการ ประกอบด้วย (1) สัสเมธ คือ รู้บำรุงพืชผลในประเทศให้สมบูรณ์ (2) ปริสเมธ คือ รู้จักว่าใครดีใครชั่ว (3) สัมมาปาสะ คือ ต้องรู้จักผูกใจคนทั้งประเทศให้ภักดีต่อพระองค์ด้วยการปกครองที่ดีและถูกใจคนทั้งประเทศ (4) วาจาเปยยะ คือ รับสั่งด้วยคำพูดที่อ่อนหวาน (5) นิรัคคฬะ คือ ถ้าทรงปฏิบัติได้ครบถ้วนทั้ง 4 ประการข้างต้น ประชาชนก็จะอยู่อย่างเป็นสุข

[39] จักรวรรดิวัตร 12 ประการ ประกอบด้วย (1) ควรอนุเคราะห์คนในราชสำนักและคนภายนอกให้มีความสุขไม่ลวรปล่อยปละละเลย (2) ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่น (3) ควรอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ (4) ควรเกื้อกูลพราหมณ์และผู้คนที่อยู่ในตัวเมือง (5) ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท (6) ควรอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล (7) ควรรู้จักรักษาฝูงเนื้อ นก และสัตว์ทั้งหลายมิให้สูญพันธ์ (8) ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรมและชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต (9) ควรเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบการทุจริตเป็นภัยต่อสังคม (10) ควรเข้าใกล้สมณชีพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาป กุศลและอกุศลให้ชัดเจน (11) ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปในที่พระมหากษัตริย์ไม่ควรเสด็จ (12) ควรดับความโลภมิให้ปรารถนาลาภที่พระมหากษัตริย์ควรจะได้

[40] กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 หน้า 456 พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 276 และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 25

[41] กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 456 สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 25 และพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 276

[42] พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 165

[43] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 37

[44] ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 231

[45] เล่มเดียวกัน อ้างถึง กรมพระสมมติอมรพันธ์ เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ 2374) หน้า 36 – 37, 58 – 59

[46] เล่มเดียวกัน หน้า 201

[47] ที่เดียวกัน

[48] เล่มเดียวกัน หน้า 204

[49] เล่มเดียวกัน หน้า 206

[50] ที่เดียวกัน

[51] เล่มเดียวกัน หน้า 208 อ้างถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระบรมราชาธิบายว่าด้วยยศขุนนาง" ในหนังสือของ ประยูทธ์ สิทธิพันธ์ ต้นตระกูลขุนนางไทย หน้า 2

[52] เล่มเดียวกัน หน้า 209 อ้างถึง พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1

[53] เล่มเดียวกัน หน้า 210 อ้างถึง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 หน้า 231.

[54] ที่เดียวกัน อ้างถึง ประชุมประกาศ พ.ศ. 2401 ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401 – 2404) หน้า 31 – 33

[55] ที่เดียวกัน อ้างถึง มาตรา 92 ลักษณตระลาการ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1 หน้า 413

[56] เล่มเดียวกัน หน้า 211 อ้างถึง ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2 หน้า 141 – 171

[57] ที่เดียวกัน อ้างถึง มาตรา 16 พระราชบัญญัติ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 หน้า 97

[58] เล่มเดียวกัน หน้า 210 อ้างถึง พระราชกำหนด พ.ศ. 2353 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4 หน้า 1 – 7

[59]เล่มเดียวกัน หน้า 211 อ้างถึง มาตรา 32 กฎ 36 ข้อ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3 หน้า 74

[60]ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2523) หน้า 1

[61]ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ (ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519) หน้า 76

[62]เล่มเดียวกัน หน้า 13

[63]ที่เดียวกัน

[64]ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 11

[65]ขจร สุขาพานิช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 37

[66]ที่เดียวกัน

[67]ในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกฎหมายได้ระบุว่าไพร่หลวงมีหน้าที่ต้องรับราชการปีละ 3 เดือน ส่วนไพร่สมมีหน้าที่รับราชการเพียงปีละ 1 เดือน ถ้าไพร่หลวงจะส่งเงินมาแทนการเข้ารับราชการจะต้องจ่ายปีละ 18 บาท ส่วนไพร่สมจะต้องจ่ายปีละ 6 บาท ซึ่งมีลักษณะแปลกไปจากเดิม (ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 41)

[68]ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 19

[69]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 277

[70]ขจร สุขพานิช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 86

[71]สรรค์ รังสฤษฎ์ วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม (รุ่งเรืองสมัยการพิมพ์ กรุงเทพฯ 2522) หน้า 84

[72]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 (โรงพิมพ์คุรุสภา กรุงเทพฯ 2515) หน้า 156 - 157

[73]สรรค์ รังสฤษฎ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 98

[74]ที่เดียวกัน

[75]ที่เดียวกัน

[76]ที่เดียวกัน

[77]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 (โรงพิมพ์คุรุสภา กรุงเทพฯ 2515) หน้า 289

[78]เดอะ ลา ลู แบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1 สันต์ ท. โกมลบุตร แปล (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า กรุงเทพฯ 2520) หน้า 341 – 342

[79]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 289

[80]เล่มเดียวกัน หน้า 295

[81]เล่มเดียวกัน หน้า 293

[82]เล่มเดียวกัน หน้า 296

[83]เล่มเดียวกัน หน้า 364

[84]เล่มเดียวกัน หน้า 335 – 336

[85]เล่มเดียวกัน หน้า 328 – 329

[86]เล่มเดียวกัน หน้า 331

[87]ที่เดียวกัน

[88]เล่มเดียวกัน หน้า 331

[89]วิชัย เสวะมาตย์ การเจ้กหาสไนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ กรุงเทพฯ 2519) หน้า 15 อ้างถึง ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ กฎหมายประจำศก เล่ม 1 หน้า 397 – 405

[90]ที่เดียวกัน

[91]วอลเตอร์ เอฟ เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า นิจ ทองโสภิต แปล (สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ 2514) หน้า 48 อ้างถึง Wales, Ancient Siamese Government and Administration P. 59.

[92]ที่เดียวกัน อ้างถึง Mgr. Pallegoix, Description due Royaume on Siam (lagny;1854) book 1 p. 298

[93]เล่มเดียวกัน หน้า 49

[94]จอห์น ครอฟว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ แปล (กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ กรุงเทพฯ 2515) หน้า 125

[95]ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม สันต ท. โกมลบุตร แปล (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า กรุงเทพฯ 2520) หน้า 477

[96]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 (โรงพิมพ์คุรุสภา กรุงเทพฯ 2505) หน้า 164 – 228

[97]เล่มเดียวกัน หน้า 224

[98]พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 152

[99]ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 14 – 15

[100]ชำรงศักดิ์ อายุวัฒนะ ประวัติกรมการศาสนาและการพระศาสนาในประเทศไทย (โรงพิมพ์กรมการศาสนา พระนคร 2506) หน้า 40 – 42

[101]เล่มเดียวกัน หน้า 48 – 50

[102]เล่มเดียวกัน หน้า 54

[103]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (โรงพิมพ์คุรุสภา กรุงเทพฯ 2503) หน้า 7 – 8

[104]พลกูล อังกินันทน์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา กรุงเทพฯ 2514) หน้า 17 อ้างถึง เฉลิม ยงบุญเกิด กระษาปณ์ไทย หน้า 128 – 129

[105]ที่เดียวกัน

[106]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (คลังวิทยา พระนคร 2506) หน้า 365 – 366

[107] พลกูล สังคินันทน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 20 อ้างถึง William G. Skinner, Chinese Society in Thailand : An Analytical History. p. 28

[108] จอห์น ครอฟว์ฟอร์ด เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 121

[109] ที่เดียวกัน

[110] ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์ ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524) หน้า 68

[111] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (โรงพิมพ์คุรุสภา กรุงเทพฯ 2503) หน้า 256

[112] จอห์น ครอว์ฟอร์ด เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 124

[113] เล่มเดียวกัน หน้า 102

[114] เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทย ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2393 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร กทม. 2523) หน้า 32

[115] James C. Ingram, Economic Change in Thailand : 1850 - 1970. (Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1971) p. 24

[116] Paitoon Saiswang An Economic History of the Chao Phya Delta 1850 - 1890 (Tharnsat University Faculty of Economic Research Report Series. 1978) p. 33 mimeographed.

[117] D.E. Malloch, Siam : Some General Remarks on Its Productions. (Calcutta, Baptist Mission Press, 1852) p. 7

118 Ibid.

119 เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 34

120 จอห์น ครอว์ฟอร์ด เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 102

121 เล่มเดียวกัน หน้า 102 – 103

122 นิตยา มาพึ่งพงศ์ "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ 2363 – 2398" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3 : 60 – 70 เมษายน 2518

123 ที่เดียวกัน

124 เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 36

125 จอห์น ครอว์ฟอร์ด เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 103

126 ที่เดียวกัน

127 เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 36 อ้างถึง Henry Burney. The Burney Papers. V 2. p. 106

128 เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 37 อ้างถึง วรรณชลีย์ บุญมี ความสัมพันธ์กับอังกฤษสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การป่าไม้และการเหมืองแร่ หน้า 72

129 เล่มเดียวกัน หน้า 38

130 จอห์น ครอว์ฟอร์ด เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 3

131 เล่มเดียวกัน หน้า 101 – 102

132 เล่มเดียวกัน หน้า 102 – 103

133 เล่มเดียวกัน หน้า 101

134 ขจร สุขพานิช "เอกสารเมืองถลาง" แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 2 : 120 – 130 กันยายน 2511

[135]เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 43 อ้างถึง เจมส์ โลว์ จดหมายเหตุของเจมส์ โลว์ แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ หน้า 28

[136]วิชา เศรษฐบุตร "ศักราชใหม่ของคีบุก" ข่าวสารโลหกิจ 1 : 1 – 4 มกราคม 2500

[137]เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 45

[138]ที่เดียวกัน

[139]เล่มเดียวกัน หน้า 40

[140]จอห์น ครอว์ฟอร์ด เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 101

[141]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์ 2478) หน้า 365

[142]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 205

[143]เล่มเดียวกัน หน้า 205 – 206

[144]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2481 หน้า 365

[145]พระองค์เจ้าวิวัฒนไชย ไชยยันต์ กฎหมายการคลัง (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสาสน์ 2504) หน้า 4

[146]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายตำนานภาษีอากรและตำนานภาษีบางอย่าง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสาสน์ 2512) หน้า 28

336.2 ส [147]สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2515) หน้า 29

[148]ม.ล.เดช สนิทวงศ์ "พระราชกรณียกิจ รัชกาลที่ 1 ซึ่งยังเกิดผลทางเศรษฐกิจของประเทศ" เนื่องในวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ 12 สิงหาคม 2511 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511) หน้า 128

[149] สังฆราชปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2506) หน้า 395

[150] James C. Ingram. Economic Change in Thailand 1850 - 1970. Kuala Lumper, Oxford University Press, 1971. p. 20

[151] เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2398 ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร 2523 หน้า 52

[152] George Finlayson. The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821 - 1822. London : John Murray 1826 pp. 247 - 248

[153] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504 หน้า 283

[154] D.E. Malloch. Siam : Some General Remarks on Its Production. (Calcatta, Baptist Mission Press, 1852) p. 65

[155] Henry Burney. The Henry Papers. V. 2, Bangkok, Vajiranana National Library, 1910. 5 Vos. reprinted. p. 169.

[156] Ibid. p. 177

[157] พระยาอนุมานราชธน ตำนานสุดากร (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อธิราช 2482) หน้า 66

[158] D.E. Malloch op. cit. p. 51

[159] Neale, Frderick Arther, Narrative of a Resident in Siam. (London, National Illustrated Library), 1852 p. 176

[160] John Crawfurd. Journal of an Embassy From the Governor - Generocl of India to the Court of Siam and Cochin China. London, Henry Colburnand Richard Bentley, 1830. Photocopied p. 412

[161]John Bowring. The Kingdom and People of Siam V. 1. London, Oxford University Press, 1969. p. 245

[162]James C. Ingram. Op. Cit. p. 28

[163]Ibid. p. 29

[164]D.E. Mallcoh Op. Cit. p. 51

[165]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 330

[166]ลมเกียรติ วงศ์มุกดา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 82 – 83

[167]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ (เล่มจบ) (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2506) หน้า 158

[168]ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช โครงกระดูกในตู้ พิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ ในงานทำบุญอายุครบห้ารอบ 20 เมษายน พ.ศ. 2514 หน้า 25

[169]ที่เดียวกัน

[170]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ (เล่มจบ) หน้า 180

[171]กรมศิลปากร เอกสารของกรอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ แปล กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา 2515 หน้า 124

[172]กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 20 (ภาคที่ 33 – 34) กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2510 หน้า 48

[173]พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2505 หน้า 275

[174] พระอินทรอากร เป็นคนจีนที่เกิดในประเทศจีน ได้ลงเรือสำเภาอพยพมาจากเมืองจีนพร้อมกับพี่ชายและบิดาสมัยปลายอยุธยา บิดาเป็นคนจีนฮกเกี้ยนแซ่หลิม ในสมัยกรุงธนบุรีพี่ชายได้เข้ารับราชการได้บรรดาศักดิ์เป็นขุนท่องสื่ออักษร ตำแหน่งเสมียนกรมท่าซ้าย ซึ่งเป็นกรมที่ต้องติดต่อกับทางฝ่ายจีนในทางพระราชไมตรีและการค้าขาย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 รับราชการมีความสามารถจึงได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไกรโกษา ตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ในพระราชวังบวร

[175] ม.ร.ว.ศึกฤทธิ์ ปราโมช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 23

[176] วอลเตอร์ เอฟ เลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ นิจ ทองโกิต แปล (สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) หน้า 43

[177] การประมูลภาษีอากรก็คือการแข่งขันกันรับเหมาผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรประเภทต่าง ๆ ไปจากท้องพระคลัง โดยที่ผู้ประมูลสัญญาว่า จะแบ่งเงินผลประโยชน์ที่เก็บได้ต่อปีจำนวนหนึ่งให้กับแผ่นดิน โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน ฉลอง พ่วงพิศ พื้นฐานอารยธรรม กรุงเทพฯ แสงรุ่งการพิมพ์ 2523 หน้า 74 – 93

[178] หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1161 เลขที่ 6 บัญชีเงินอากรสุราบ่อนเบี้ย

[179] ม.ร.ว.ศึกฤทธิ์ ปราโมช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 25

[180] เล่มเดียวกัน หน้า 26

[181] ที่เดียวกัน

[182] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2477) หน้า 365 – 366

[183] David J. Steinbery "เมืองไทย : จากเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 ถึงพระจอมเกล้าสวรรคต พ.ศ. 2411" ชาญวิทย์ เกษตรศิริ เก็บความจาก in Search of Southeast Asia. New York 1971, pp. 107-177 จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2516 หน้า 33

184 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 105

185 พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 364

186 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 11

187 ที่เดียวกัน (เจ้าพระยาพระคลังเป็นบุตรของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ซึ่งเป็นสามีของเจ้าคุณนวลน้องสาวของสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ มเหสีของรัชกาลที่ 1 นับเป็นเครือญาติกับราชวงศ์จักรี)

188 David J. Steinbery เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 33

189 ที่เดียวกัน

190 นิตยา มาพึ่งพงศ์ กำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ทอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2517 หน้า 6

191 ที่เดียวกัน

192 ที่เดียวกัน

193 พลกูล อังกินันท์ บทบาทของชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร 2514) หน้า 20 อ้างถึง William G. Skinner Leadership and Power in the Chinese Community of Thailand. p. 28

194 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 35

195 ที่เดียวกัน

196 เล่มเดียวกัน หน้า 51 อ้างถึง John Crawford, Journal of an Embassy from the Government-General of India to the Courts of India to the Courts of Siam and Cochin China. p. 177 - 178

197 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 335

[198]David K Wyatt, "Family Politics in Nineteenth Century Thailand" Journal of Southeast Asian History. Vol. IX, No. 2 (September 1968) pp. 208 - 28 ใน จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ฉบับที่ 3 ปีที่ 1 หน้า 25

[199]ม.ร.ว.ศึกฤทธิ์ ปราโมช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 27 - 31

[200]อัมมาร์ สยามวาลา กำบรรยายพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516 หน้า 14

[201]อัมมาร์ สยามวาลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 12

[202]วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 45 - 46

[203]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 5 บันทึกกระแสพระราชดำริว่าด้วยราชการทัพฯ

[204]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 60 บัญชีงบเบี้ยหวัดตามตัวเมืองต่าง ๆ

[205]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 46 บัญชีเงินอากรสุรากรุงเทพฯ และหัวเมืองขึ้นพระคลังราย 17 ปี

[206]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1099 เลขที่ 70 เรื่องบัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการกุศล

[207]หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 315 เรื่องบัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการกุศล

[208]พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2505 หน้า 149 - 150

[209]เล่มเดียวกัน หน้า 248

[210]วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 76

[211]เล่มเดียวกัน หน้า 107

212 โปรดดูรายละเอียดใน ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2516) หน้า 17 – 181

213 โปรดดูรายละเอียดใน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2520) หน้า 420 – 853

214 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 255

215 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 20 (ภาคที่ 33 – 34) (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2510) หน้า 48

216 สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย กาญจนี ละอองศรี แปล ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2525) หน้า 144

217 สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2520) หน้า 420 – 834

218 ปริศนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2516) หน้า 210

219 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ นิจ ทองโสภิต แปล (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514) หน้า 163

220 ถนอม อานามวัฒน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 17

221 เล่มเดียวกัน หน้า 42

222 ที่เดียวกัน

223 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 – 2 (พระนคร ป. พิศนาการพิมพ์ 2506) หน้า 175

[224]ทวีศักดิ์ จ้อมสิม กวามสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2516) หน้า 184 – 185)

[225]เล่มเดียวกัน หน้า 186 – 187

[226]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ กลังวิทยา 2520) หน้า 491

[227]กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62 เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเทียม ลดานนท์ ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม 1 กรกฎาคม 2506) หน้า 38 – 39

[228]เล่มเดียวกัน หน้า 40

[229]เล่มเดียวกัน หน้า 18

[230]ชาติชัย พฒานานนท์ กวามสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 – 3 พ.ศ. 2325 – 2394) (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร 2517) หน้า 14

[231]กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 20

[232]เล่มเดียวกัน หน้า 20 – 21

[233]เล่มเดียวกัน หน้า 32

[234]เล่มเดียวกัน หน้า 33

[235]ชาติชาย พฒานานนท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 40 อ้างถึง John Crawfurd, The Crawfurd Papers, pp. 61, 171 – 176

[236]กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 39 – 41

[237]ชาติชาย พฒานานนท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 66 – 68 อ้างถึง (หอสมุดวชิรญาณ "สัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ" จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 เลขที่ 6 ก. มัดที่ 4)

238 เล่มเดียวกัน หน้า 68 อ้างถึงแต่งเดียวกัน

239 เล่มเดียวกัน หน้า 77

240 กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 161

241 เล่มเดียวกัน หน้า 135 – 158

242 เล่มเดียวกัน หน้า 169

243 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 282

244 เล่มเดียวกัน หน้า 289

245 เล่มเดียวกัน หน้า 290

246 ชาติชาย มณีนาคน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 82

247 ที่เดียวกัน

248 กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 50 – 51

249 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 270

250 เล่มเดียวกัน หน้า 274 – 275

251 สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารราชการในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2516) หน้า 22

252 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ . หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย (เอกสารประกอบการสัมมนาของโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 16 – 17 กรกฎาคม 2528) หน้า 10 – 13

แนวการศึกษาบทที่ 2

1. เนื้อหาของการศึกษาในบทที่ 2 (การฟื้นฟูและทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 – 2394)

1.1 การสถาปนาพระราชวงศ์จักรี

1.2 การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี

1.3 ลักษณะการปกครองอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

1.4 ลักษณะกระบวนการยุติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

1.5 ลักษณะสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

1.6 สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

1.7 การฟื้นฟูและทำนุบำรุงด้านศิลปวัฒนธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

1.8 ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)

2. แนวคิด

2.1 การสถาปนาพระราชวงศ์จักรีนับเป็นการแสดงสิทธิธรรมทางการเมืองของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกในการปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์

2.2 การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีนับเป็นการแสดงสิทธิธรรมทางการเมืองของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกในการปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกัน

2.3 ลักษณะการปกครองอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่ยังคงเลียนแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย

2.4 ลักษณะกระบวนการยุติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีระบบดีกว่าในสมัยอยุธยาและธนบุรี

2.5 ลักษณะสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงรูปแบบดั้งเดิมในสมัยอยุธยา

2.6 สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ขึ้นอยู่กับการค้าต่างประเทศและระบบภาษีภายในเป็นสำคัญ

2.7 ศิลปวัฒนธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้รับการฟื้นฟูให้เจริญรุ่งเรือง โดยเลียนแบบสมัยอยุธยาและผสมผสานกับของต่างชาติ เช่น จีนและชาติยุโรป เป็นต้น

2.8 ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มุ่งรักษาอำนาจเหนืออาณาจักรเพื่อนบ้าน แต่ขณะเดียวกันก็คบกับฝรั่งชาวตะวันตกอย่างสงวนท่าที

3. <u>วัตถุประสงค์</u>

3.1 ให้สามารถวิเคราะห์สาเหตุของการสถาปนาพระราชวงศ์จักรีได้

3.2 ให้สามารถวิเคราะห์สาเหตุของการสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นราชธานี

3.3 ให้สามารถอธิบายลักษณะการปกครองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้

3.4 ให้สามารถอธิบายลักษณะกระบวนการยุติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้

3.5 ให้สามารถวิเคราะห์โครงสร้างของสังคมไทยในสมัยนั้นได้

3.6 ให้สามารถวิเคราะห์สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจในสมัยนั้นได้

3.7 ให้สามารถอธิบายถึงการฟื้นฟูและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมในสมัยนั้นได้

3.8 ให้สามารถวิเคราะห์นโยบายต่างประเทศของไทยในสมัยนั้นได้

4. กิจกรรมระหว่างการศึกษา

4.1 ให้ศึกษาเนื้อหาของบทที่ 2

4.2 ให้อ่านเอกสารอ้างอิงเพิ่มเติม

4.3 ให้ร่วมกันอภิปรายปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับเนื้อหาในชั้นเรียน

4.4 สรุป

5. สื่อการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ไทย 2 : ประวัติศาสตร์กรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์

5.2 เอกสารอ้างอิงตามหัวข้อที่ 7

5.3 ดูภาพสไลด์และวีดีโอเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมประกอบ

6. ประเมินผล

6.1 ให้นิสิตสรุปเนื้อหาในบทที่ 2

6.2 ให้เลือกวิเคราะห์เอกสารอ้างอิง จำนวน 5 เล่ม

6.3 การอภิปรายภายในชั้นเรียน

6.4 การวิเคราะห์ปัญหาในเนื้อหาเป็นการเพิ่มเติมมาส่ง

6.5 การสอบกลางภาคและปลายภาค

7. เอกสารอ้างอิงประจำบท

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2513)

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2515)

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2513)

กฎหมายตามสามดวง เล่ม 4 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2515)

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทย ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2398 (ปริญญานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2523)

ชจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ (ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519)

ครอว์ฟอร์ด จอห์น เอกสารของครอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแม่นศิล แปล (กรุงเทพฯ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ 2515)

ชาติชาย พฤกษานนท์ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 – 3 พ.ศ. 2325 – 2394) ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มกว. ประสานมิตร 2517

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2520)

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (เล่ม 1 – เล่ม 2) (กรุงเทพฯ องค์การค้าคุรุสภา 2505)

ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2516)

ทวีศักดิ์ ล้อบลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2516)

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2503)

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2503)

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2514)

ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม สันต์ ท. โกมุลบุตร แปล (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2526)

ปริศนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2516

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2453) ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2523

ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์ ผูกปี้ : การจัดเก็บค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524)

สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2516

สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย กาญจนี ละอองศรี แปล ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2525)

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้า นิจทองโสภิต แปล (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514)

บทที่ 3

รัตนโกสินทร์ยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัย ตามแบบตะวันตก (พ.ศ. 2394 - 2453)

3.1 การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411)

การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกของไทยนั้น ถ้าจะกล่าวโดยประมาณแล้วมีจุดเริ่มต้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงสามารถรักษาประเทศไทยไว้ได้ให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติตะวันตกได้โดยปลอดภัย ในขณะที่เพื่อนบ้านของไทยบางประเทศต้องสูญเสียเอกราชและบูรณภาพเขตแดนของตนให้กับชาติตะวันตก นอกจากนี้พระองค์ยังทรงนำประเทศผ่านพ้นช่วงเวลาอันวิกฤตเข้าสู่ยุคใหม่ได้สำเร็จ พระองค์ทรงมองเห็นการณ์ไกลด้วยการทรงยอมรับอิทธิพลของตะวันตกมาปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย แทนที่จะหลีกเลี่ยงอิทธิพลตะวันตก หรือต่อสู้อย่างฉุนเฉียวเหมือนประมุขของประเทศเพื่อนบ้าน[1] นอกจากนี้นักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษที่มีชื่อเสียงคือ ดี. จี. ฮอลล์ ก็ยังกล่าวว่า "ไม่เกินความจริงเลยที่จะกล่าวว่า ประเทศไทยเป็นหนี้บุญคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งกว่าผู้ใดในการรักษาเอกราชไว้ได้ ขณะที่ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองของมหาอำนาจยุโรป"[2] ดังนั้น การศึกษาถึงการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในยุคเริ่มต้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูปแผ่นดินครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จึงเป็นสิ่งจำเป็น

3.1.1 สาเหตุของการปรับตัวสู่ความทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเสวยราชสมบัติใน พ.ศ. 2394 แล้ว พระองค์ได้ทรงเริ่มปรับปรุงประเทศให้เข้าสู่ยุคใหม่ตามแบบ

ตะวันตก นับเป็นการเปลี่ยนแปลงนโยบายในการบริหารบ้านเมืองไปจากเดิมที่เคยเป็นมาแต่ก่อน สาเหตุที่ผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายการบริหารบ้านเมืองให้สอดคล้องกับอารยธรรมตะวันตก มีดังนี้ คือ

(1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียนรู้ภาษาอังกฤษอันเป็นภาษาสากลที่ใช้กันอยู่ทั่วไปในขณะนั้นจนสามารถใช้การได้ดี ทำให้พระองค์สามารถติดตามความเคลื่อนไหวและการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่าง ๆ ในโลกได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้พระองค์ยังทรงใช้ภาษาอังกฤษเป็นกุญแจไขประตูแห่งศิลปวิทยาการของโลกตะวันตกให้เปิดกว้างขึ้น ทำให้พระองค์ทรงมีทรรศนะกว้างไกลและทรงตระหนักถึงอำนาจ ภยันตรายและความต้องการของมหาอำนาจตะวันตกซึ่งไม่มีทางใดที่ประเทศไทยจะหลีกเลี่ยงได้ นอกจากจะต้องปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์แวดล้อมดังกล่าว

(2) การที่ศิลปวิทยาการแบบตะวันตกได้เริ่มแพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรงเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรงเป็นเจ้าฟ้าจุฬามณี และบรรดาขุนนางข้าราชการคนสำคัญในยุคนั้นหลายท่าน ได้เรียนรู้และรับเอาศิลปวิทยาการตะวันตกไว้ แล้วนำมาใช้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรดาข้าราชบริพารของพระองค์ได้เล็งเห็นความสำคัญของศิลปวิทยาการแบบตะวันตกมาก่อนหน้าที่พระองค์จะเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว

(3) อันตรายจากการคุกคามของชาติตะวันตก ซึ่งแสดงท่าทีให้เห็นชัดในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ เซอร์ เจมส์ บรูค ทูตอังกฤษ ไม่ประสบความสำเร็จในการเจรจากับไทย ในขณะที่อังกฤษได้ขยายอิทธิพลเข้าครอบครองดินแดนของพม่าไว้ได้ด้วยกำลัง ย่อมทำให้คนไทยส่วน

หนึ่งทรงทราบว่าถ้าไม่ผ่อนปรนการเจรจากับอังกฤษแล้ว อาจทำให้ไทยต้องเผชิญกับการคุกคามด้วยกำลังจากอังกฤษ ดังเช่นที่พม่าได้ประสบมาแล้วก็อาจเป็นได้ เหตุผลเช่นนี้ก็เป็นแรงผลักดันประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินพระทัยปรับปรุงประเทศไทยให้เข้าสู่ยุคใหม่ตามแบบตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การนำประเทศเข้าสู่ยุคใหม่นั้นจะต้องทรงดำเนินการทั้งภายในและภายนอกประเทศไปพร้อม ๆ กัน กล่าวคือ ในด้านต่างประเทศทรงเปิดสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกอย่างกว้างขวาง เพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศ ในขณะเดียวกันก็ไม่ทรงทอดทิ้งกิจการภายในประเทศ ทรงเปิดโอกาสให้ชาวไทยได้รับความรู้ ความคิดใหม่ ๆ จากตะวันตกและปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก

อย่างไรก็ตาม พระองค์ได้ทรงเน้นหนักไปทางด้านปรับความสัมพันธ์กับต่างประเทศมากกว่าการปรับปรุงกิจการภายในประเทศ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงตระหนักดีว่าการแข็งขืนดื้อดึงไม่ยอมเปิดสัมพันธ์ทางการทูตและการค้ากับชาติตะวันตกอย่างกว้างขวางแล้ว ไทยอาจประสบชะตากรรมเช่นเดียวกับพม่าและญวนได้ ด้วยเหตุนี้การเปิดโอกาสให้ชาติมหาอำนาจตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษได้ปรับปรุงความสัมพันธ์ทางการทูตและการค้ากับไทยตามความต้องการของชาติตะวันตกเหล่านั้น จะทำให้ก้าวเข้าสู่ยุคใหม่อย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน

3.1.2 การทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ

ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมหาอำนาจตะวันตกบางประเทศดำเนินไปอย่างไม่สู้จะราบรื่นเท่าใดนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับสหรัฐและอังกฤษ โจเซฟ บัลเลสเตียร์ ทูตสหรัฐอเมริกาที่เข้ามาขอแก้สนธิสัญญาใน พ.ศ. 2392 ต้องกลับไปอย่างผิดหวัง จนต้องกลับไปเสนอรัฐบาลสหรัฐอเมริกาให้ใช้มาตรการแบบสงครามเป็นเครื่องมือในการทำข้อตกลงกับไทย เซอร์เจมส์ บรูค ทูตอังกฤษที่เข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญา

เบอรนีกับไทยใน พ.ศ. 2393 ก็ต้องกลับไปด้วยความผิดหวังและได้เสนอให้รัฐบาลอังกฤษใช้นโยบายเรือปืนบีบบังคับไทยในการเจรจากับไทยในโอกาสต่อไป

อย่างไรก็ตาม ขณะที่ เซอร์ เจมส์ บรูค พำนักอยู่ในกรุงเทพมหานคร เขาได้มีโอกาสติดต่อกับเจ้าฟ้ามงกุฎขณะที่ทรงอยู่ในเพศบรรพชิต เขามีความเชื่อว่าถ้าเจ้าฟ้ามงกุฎได้ครองราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว นโยบายต่างประเทศของไทยจะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมแน่นอน[3] บรูค ได้เขียนจดหมายถึงลอร์ด ปาล์มเมอร์สตัน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศอังกฤษในวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2394 ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชสมบัติแล้วว่า ไม่มีที่ใดเหมาะสมต่อการขยายตัวทางการค้ามากกว่าประเทศไทย บุคคลิกภาพของพระมหากษัตริย์รัชกาลปัจจุบันของไทยตลอดจนพระอนุชาซึ่งเป็นวังหน้าหรือกษัตริย์องค์ที่สองและคณะเสนาบดีของพระองค์ จะไม่ก่อให้เกิดการกระทบกระทั่งระหว่างไทยกับอังกฤษแต่ประการใด อังกฤษก็จะได้ทุกสิ่งทุกอย่างที่ต้องการและจะเปิดให้มีการค้าโดยตรงระหว่างอังกฤษกับไทยซึ่งจะเป็นรองก็แต่การค้ากับจีนเท่านั้น[4] ด้วยเหตุนี้ กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจึงมีคำสั่งให้เซอร์ เจมส์ บรูค เดินทางเข้ามายังประเทศไทยอีกครั้งหนึ่งในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2394

อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องนี้ พระองค์ได้ทรงพระอักษรไปถึงข้าหลวงบัคเคอร์เวอร์ทของอังกฤษที่สิงคโปร์ โดยได้ทรงขอร้องว่าถ้าจะมีการติดต่อใด ๆ ขึ้นแล้ว ขอให้รอไปจนกระทั่งได้มีการถวายพระเพลิงพระศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียก่อน เพื่อจะได้ไม่เป็นภาระยุ่งยากแก่ฝ่ายไทย[5] หลังจากนั้นพระองค์ได้ทรงดำเนินการปฏิรูปเกี่ยวกับภาษีขาเข้า ด้วยการลดค่าระวางปากเรือลงจากวาละ 1,500 บาทเหลือเพียงวาละ 1,000 บาทและการอนุญาตให้ส่งข้าวออกนอกได้ ซึ่งเป็นจุดประสงค์มูลฐานที่คณะทูตของเซอร์ เจมส์ บรูค ประสงค์จะนำมาเจรจา เมื่อผลปรากฏออกมาเช่นนี้ ความกดดันทางฝ่ายอังกฤษที่จะให้มีการติดต่อกันใหม่จึงเป็นอันตกไป

ต่อมาในเดือนเมษายน พ.ศ. 2397 บัคเคอร์เวอร์ท ข้าหลวงอังกฤษ

ประจำสิงคโปร์ได้ส่งหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เซอร์ จอห์น เบาริง ได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลอังกฤษให้มีอำนาจเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย พร้อมทั้งแนบหนังสือของเซอร์ จอห์น เบาริง มาด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง เซอร์ จอห์น เบาริง โดยได้ทรงแสดงความชื่นชมยินดีต่อเซอร์ จอห์น เบาริง ที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเซอร์ และได้รับมอบอำนาจจากพระนางเจ้าวิคตอเรียสมเด็จพระบรมราชินีแห่งอังกฤษให้มาทำสนธิสัญญากับไทย พระองค์ได้ทรงเสนอแนะให้เซอร์ จอห์น เบาริงได้ติดต่อเป็นทางการผ่านเสนาบดีกรมท่าเพื่อจะได้เตรียมการต้อนรับและทรงขอร้องให้เซอร์ จอห์น เบาริง ได้แจ้งให้พระองค์ทราบเป็นการล่วงพระองค์ถึงแผนการต่าง ๆ ของเซอร์ จอห์น เบาริง ที่จะเข้ามาเจรจา เพื่อจะได้ศึกษาและหยั่งท่าทีของเสนาบดีฝ่ายไทยว่าจะขัดแย้งในหลักการข้อใดบ้าง แล้วจะได้ทรงแจ้งให้ เซอร์ จอห์น เบาริง ได้ทราบล่วงหน้า เพื่อประหยัดเวลาในการเจรจา[6]

คณะของเซอร์ จอห์น เบาริง ได้เดินทางมาถึงกรุงเทพมหานครในวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2398 และได้เปิดการเจรจาอย่างเป็นทางการกับไทยในวันที่ 9 เมษายน พ.ศ. 2398 สำเร็จเรียบร้อยในวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 โดยที่อังกฤษได้นำสนธิสัญญากลับไปประเทศอังกฤษเพื่อให้สัตยาบันและนำกลับมาแลกเปลี่ยนที่กรุงเทพฯ ในกลางเดือนมีนาคม พ.ศ. 2399 สนธิสัญญาดังกล่าวเรียกว่า สนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้า พ.ศ. 2398 แต่คนทั่วไปมักเรียกว่า สนธิสัญญาเบาริง

★ สาระสำคัญของสนธิสัญญามีดังนี้ คือ

(1) อังกฤษมีสิทธิตั้งกงสุลคอยดูแลผลประโยชน์และตั้งศาลกงสุลชำระความคนในบังคับอังกฤษได้

(2) ให้สิทธิการค้าโดยเสรีแก่คนในบังคับอังกฤษทั่วทุกเมืองท่าของ

ไทยและอาจจะเช่าซื้อกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศไทยได้ภายในเขต 4 ไมล์จากกำแพงเมือง ถ้าเข้ามาอยู่เมืองไทยครบ 10 ปี

(3) ยกเลิกการเก็บค่าระวางปากเรือ แต่กำหนดภาษีขาเข้าตามราคาสินค้าในอัตราร้อยชัก 3 ส่วนภาษีขาออกให้เก็บเพียงครั้งเดียว

(4) ไม่เก็บภาษีฝิ่น แต่ต้องนำมาขายให้แก่เจ้าภาษีเท่านั้น และถ้าเจ้าภาษีไม่ซื้อต้องนำออกไป

(5) รัฐบาลไทยมีสิทธิจะห้ามส่งข้าว เกลือและปลาออกนอกประเทศได้ โดยมีเงื่อนไขว่า ต้องแจ้งให้กงสุลทราบข่าวล่วงหน้าเป็นเวลา 1 เดือน

(6) ถ้าไทยทำสัญญายกประโยชน์ให้ชาติหนึ่งชาติใดในวันข้างหน้า ซึ่งนอกเหนือจากที่อังกฤษได้รับในครั้งนี้ อังกฤษจะต้องได้รับในครั้งต่อ ๆ ไปด้วย (Most - favoured nation)

(7) เมื่อสัญญาพ้นกำหนด 10 ปีแล้ว ฝ่ายไทย ฝ่ายอังกฤษ จะขอแก้ไขเปลี่ยนแปลงสัญญาได้ โดยบอกให้คู่สัญญารู้ล่วงหน้า 1 ปี เพื่อให้มีการตกลงแก้ไขจากการยินยอมของทั้งสองฝ่าย[7]

สนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้า พ.ศ. 2398 ฉบับนี้ เซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวว่าเป็นการปฏิวัติอย่างสมบูรณ์ในกลไกทางการเงินทั้งหมดของรัฐบาลไทย และเป็นการถอนรากถอนโคนบรรดาอภิสิทธิและการผูกขาดของบรรดาเจ้านายที่มีอิทธิพลและขุนนางที่มีตำแหน่งสูง ๆ ในประเทศ และในขณะเดียวกันก็เป็นสนธิสัญญาที่ทำลายสิทธิและอำนาจทางด้านการศาลของไทยเหนือคนในบังคับอังกฤษ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าคนในบังคับอังกฤษมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extra - Territoriality) ในประเทศไทย[8] ซึ่งทำให้ เซอร์ จอห์น เบาริง เองก็มีความสงสัยว่าไทยยอมเจรจาทำหนังสือสัญญาเช่นนี้ เพราะคิดว่าจะเกิดประโยชน์กับประเทศไทยอย่างแท้จริงหรือเพราะไทยเกรงกลัวอำนาจของอังกฤษ[9]

ภายหลังจากที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398

แล้ว หลังจากนั้นได้มีประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคตะวันตกของโลก ได้ส่งผู้แทนมาเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับไทยโดยยึดแบบอย่างที่ไทยได้ทำกับอังกฤษ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผ่อนรับและทรงยินดีที่จะคิดต่อมีความสัมพันธ์ทางการทูตและการค้ากับประเทศเหล่านั้นเป็นอย่างดี โดยทรงใช้สนธิสัญญาเบาริงเป็นแบบฉบับในการทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับประเทศอื่น ๆ ในเวลาต่อมา กล่าวคือ กับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2399 สหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2399 เดนมาร์กใน พ.ศ. 2401 โปรตุเกสใน พ.ศ. 2402 ฮอลันดาใน พ.ศ. 2403 ปรัสเซียใน พ.ศ. 2405 สวีเดนและนอรเวใน พ.ศ. 2411 เป็นต้น

จากการที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ก่อให้เกิดผลกระทบที่ตามมาหลายประการ คือ

(1) การทำสนธิสัญญาเบาริงทำให้ประเทศไทยสามารถประคับประคองเอกราชไว้ได้ตามสถานการณ์ในสมัยนั้น ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านของไทยขณะนั้น ก็ต้องนับว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในการดำเนินวิเทโศบายทางการเมือง[10] ดังจะเห็นได้จากบันทึกของ เซอร์ จอห์น เบาริง ที่กล่าวว่า ".. ถ้าข้าพเจ้าขอทำสัญญาได้เป็นผลสำเร็จเรื่องก็จะเรียบร้อย ถ้าทำไม่สำเร็จ ข้าพเจ้าจะไม่ปล่อยให้ยืดเยื้อชักช้าต่อไปอีก หลังจากได้ปรึกษาหารือกับเพื่อนร่วมงานชาวฝรั่งเศส ชาวอเมริกัน ตลอดจนนายพลเรืออังกฤษแล้ว.."[11]

(2) เกียรติภูมิและศักดิ์ศรีของประเทศไทยในสายตาของประเทศราชของไทยต้องลดลงกว่าเดิมอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง เพราะการที่ไทยต้องยอมทำสนธิสัญญาเสียเปรียบกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ ทำให้บรรดาประเทศราชของไทยเริ่มไม่เชื่อถือในกำลังอำนาจและอิทธิพลของไทยที่เคยมีเหนือพวกตนอีกต่อไป

(3) การที่ไทยต้องยินยอมให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่ชาวต่างชาตินั้นก็เพื่อมุ่งอำนวยความสะดวกให้กับชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อในฐานะแขกบ้าน

แยกเมือง แต่ประเทศมหาอำนาจเหล่านั้นกลับฉวยโอกาสเอาเปรียบและถือประโยชน์จากไทยมากยิ่งขึ้น เช่น การตีความคนในบังคับให้ครอบคลุมไปถึงคนเอเชียที่เป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกด้วย ก่อให้เกิดปัญหาความยุ่งยากในการบริหารบ้านเมือง นอกเหนือไปจากการสูญเสีย

(4) ทำให้ไทยต้องระมัดระวังในการติดต่อกับต่างประเทศในกรณีที่จำเป็นจะต้องยินยอมให้ผลประโยชน์เป็นการตอบแทนกับชาติใดชาติหนึ่งที่ทำประโยชน์ให้กับไทย เพราะถ้ายกประโยชน์ให้กับชาติใดชาติหนึ่งแล้ว ก็จะต้องยกประโยชน์ดังกล่าวให้กับชาติอื่น ๆ ซึ่งเป็นคู่สัญญาด้วย นับเป็นข้อผูกมัดที่ทำให้ไทยขาดความเป็นอิสระในการตกลงแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กับชาติใดชาติหนึ่งเป็นการเฉพาะ

(5) สนธิสัญญาเบาริงทำให้ประเทศไทยได้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ดังจะเห็นได้ว่า ภายใน 19 เดือนนับตั้งแต่วันลงนามในสนธิสัญญากับอังกฤษ มีเรือสินค้าเข้ามาในกรุงเทพฯ ถึง 103 ลำและพ่อค้าในกรุงเทพฯ ก็ส่งเรือออกไปค้าต่างประเทศถึง 37 ลำ[12] เรือที่เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมถึง 10 เท่า[13] หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่า วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2399 มีเรือต่างประเทศมาทอดสมออยู่ในแม่น้ำถึง 60 ลำ[14] และได้เพิ่มจำนวนเป็น 103 ลำในปลายปีเดียวกัน ส่วนพ่อค้าในกรุงเทพฯ ได้ส่งเรือออกไปค้าขายถึง 37 ลำ[15] แสดงให้เห็นถึงข้อมูลที่ยืนยันถึงการขยายตัวทางการค้าอย่างแท้จริง

(6) ทำให้รูปแบบเศรษฐกิจของประเทศไทยเปลี่ยนแปลงไปจากระบบเศรษฐกิจที่เกือบจะพึ่งตัวเองได้ (almost self - sufficient) เป็นระบบเศรษฐกิจที่ผลิตสินค้าขั้นมูลฐานเฉพาะด้านเป็นบางอย่าง เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในโครงสร้างสินค้าออกและสินค้าเข้า กล่าวคือ สินค้าเข้าแต่เดิมประกอบด้วยสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นสูงก็เปลี่ยนมาเป็นสินค้าหลายชนิดเพื่อการบริโภคของคนทั่วไป[16] เช่น ผ้านุ่ง ผ้าฝ้าย เครื่องแก้ว ใบชา กระจก[17] ฯลฯ เป็นต้น ส่วนสินค้าออกสมัยก่อนจะเป็นสินค้าหลาย ๆ ชนิด ก็มาเปลี่ยนเป็นสินค้า

เพียงไม่กี่ชนิด เช่น ข้าว ไม้สัก ดีบุก[18] เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ทำให้อุตสาหกรรมของไทยโดยเฉพาะในที่ราบภาคกลางเสื่อมโทรมลง[19]

(7) หลังสนธิสัญญาเบาริง การส่งออกข้าวได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง เพราะระบบการค้าที่เปลี่ยนไปและความต้องการของตลาดโลกเพิ่มมากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่า สมัยที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 ไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออกน้อยกว่า 1 ล้านหาบต่อปี (1หาบเท่ากับ 60.59 ก.ก.) จากนั้นการส่งข้าวออกก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 8 ล้านหาบภายในเวลา 50 ปี แล้วเพิ่มขึ้นอีกอย่างรวดเร็วถึง 25 ล้านหาบเศษภายในช่วงเวลา 30 ปีต่อมา ในระยะเวลาที่กล่าวมานี้ การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของประชาชนประมาณร้อยละ 80 ถึง 90 และข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญ กล่าวคือ ส่งข้าวออกประมาณร้อยละ 60 - 70 ของสินค้าออกทั้งหมด การที่ปริมาณข้าวส่งออกเพิ่มจากสมัยที่ทำสนธิสัญญาถึง 25 เท่าตัว ในขณะที่จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นเพียงเท่าตัว แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมาไม่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับประชากรจำนวนมากมายเท่ากับการทำนา[20] แสดงให้เห็นว่า ชาวนาได้ขยายการผลิตข้าวเพิ่มขึ้น ทำให้การปลูกพืชชนิดอื่นที่เลี้ยงตัวเองได้ เช่น อ้อย ฝ้าย และพืชที่จำเป็นในการครองชีพอื่น ๆ ลดน้อยลง ผลผลิตที่เป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือนก็ลดลงไปด้วยหรือบางทีก็เลิกผลิตเลย เพราะแรงงานส่วนใหญ่จะนำไปใช้ในการผลิตข้าวแทน

(8) การขยายตัวในการผลิตข้าวทำให้ชาวนาต้องขยายที่นาออกไปมากขึ้น จึงมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานเพิ่มขึ้นในการทำนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นจึงทรงสนับสนุนด้วยการลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ลง เพื่อให้เกษตรกรได้ใช้เวลาในการทำนามากขึ้น งานก่อสร้างของหลวงที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมากก็โปรดฯ ให้จ้างคนจีนมาทำ[21] การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้คนไทยมีอิสระที่จะประกอบอาชีพของตนมากกว่าแต่ก่อน เพราะไม่ต้องกังวลกับการถูกเกณฑ์แรงงานโดยอาจจะใช้วิธีจ่ายเงิน "ค่าราชการ"

แทนการเกณฑ์แรงงานได้ ความจำเป็นในการใช้แรงงานเสรีภายหลังสนธิสัญญาเบาริงนี้จะมีส่วนผลักดันทำให้เกิดยกเลิกระบบไพร่ในสมัยต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์

3.1.3 การปรับปรุงพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ร.4

จากการที่ไทยได้ตกลงทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา นับได้ว่าไทยได้ลดกระแสความกดดันจากชาติตะวันตกที่กำลังเผชิญหน้าอยู่อย่างได้ผล อย่างไรก็ตามการทำสนธิสัญญาเบาริงมิใช่จะทำให้บ้านเมืองอยู่รอดปลอดภัยได้โดยตลอดไป การปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร ตลอดจนระเบียบการบริหารบ้านเมืองก็จำเป็นจะต้องดำเนินควบคู่กันไปด้วย ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงปรับปรุงกิจการภายในพระราชอาณาจักรหลายประการ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(1) การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจ

ก. การผลิตเงินตราโดยเครื่องจักร

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ จากเศรษฐกิจแบบพอยังชีพไปร่วมวงเศรษฐกิจแบบเงินตรากับนานาประเทศ มีการค้าขายกันอย่างกว้างขวางโดยใช้เงินตราเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน ด้วยเหตุนี้ระบบเงินตราจึงได้เริ่มมีบทบาทสำคัญต่อสภาพเศรษฐกิจและสังคมไทย จากการที่การค้าได้ขยายตัวอย่างกว้างขวางนี้เอง ทำให้เงินตราที่ใช้หมุนเวียนภายในประเทศมีไม่เพียงพอ แต่เดิมชาวต่างประเทศเข้ามาซื้อขายสินค้าในประเทศไทยจะใช้เงินเหรียญเม็กซิโกและเงินเหรียญนอกแต่ราษฎรไทยไม่นิยมรับไว้เนื่องจากเขามาซื้อสินค้าไทยไม่ได้ พ่อค้าจึงต้องนำเงินเหล่านั้นมาขอแลกเป็นเงินไทยจากพระคลังมหาสมบัติ เพื่อเอาไปซื้อสินค้าในอัตรา 3 เหรียญต่อ 5 บาท[22] ทำให้พระคลังมหาสมบัติผลิตเงินได้ไม่ทันกับความต้องการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง

โรงกษาปณ์ขึ้นและสั่งซื้อเครื่องจักรสำหรับผลิตเงินเหรียญกษาปณ์ขึ้นใช้แทนเงินพดด้วย ซึ่งผลิตด้วยมือใน พ.ศ. 2403[23] โดยมีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้ คือ เหรียญเงิน (เริ่มต้นผลิต พ.ศ. 2403) แยกประเภทเป็น เงินบาท สองสลึง สลึง และเฟื้อง เหรียญดีบุก (เริ่มผลิต พ.ศ. 2405) แยกประเภทเป็น อัฐ และโสฬส[24] เหรียญทอง (เริ่มผลิต พ.ศ. 2406) แยกประเภทเป็น ทศ พิศ และพัดดึงส์[25] เหรียญทองแดง (เริ่มผลิต พ.ศ. 2408) แยกประเภทเป็น ซีก และเสี้ยว[26] ทำให้เงินตราของไทยมีปริมาณมากพอกับความต้องการในท้องตลาด

ข, การส่งเสริมการทำนาของชาวนา

ทางด้านการส่งเสริมการทำนาผลิตข้าวของชาวนานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกเว้นการเก็บภาษีที่ดินทำนาซึ่งชาวนาได้บุกเบิกใหม่ใน พ.ศ. 2400 พระองค์ทรงประกาศว่า "จะไม่เก็บภาษีที่ดินบุกเบิกเพื่อใช้ทำนาปีแรก" และในอีก 2 - 3 ปีต่อมาจะเก็บภาษีแต่เพียงอย่างต่ำ[27] นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมให้ชาวนาขยายเนื้อที่ทำนาให้เพิ่มมากขึ้น รวมทั้งได้มีการลดหย่อนการเกณฑ์คนทำงานหลวงอันเป็นประเพณีดั้งเดิมลง งดเว้นการเกณฑ์แรงงานในฤดูทำนาเพื่อให้ราษฎรมีเวลาที่จะใช้ประกอบอาชีพทำนามากขึ้น[28]

ค. การปรับปรุงภาษีอากร

เซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวว่า "การทำสนธิสัญญาเบาริงเป็นความสำเร็จที่นำไปสู่การปฏิรูปครั้งใหญ่เกี่ยวกับกลไกการบริหารทางด้านการคลัง ซึ่งเป็นการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับระบบภาษีอากรทั้งมวล"[29] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่ ซึ่งมี 14 ประเภท ได้แก่ ภาษีสุกร ภาษีปลาสด ภาษีปลาหู ภาษีไหม ภาษีขี้ผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีตัง ภาษีเตาหล่อ ภาษีเรือมาด เรือโกลน ภาษีแจว พาย โกลน อากรบุหรี่สูบ อากรการพนัน ภาษียักภาษีฝิ่น[30] นอกจากนี้ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งอากรค่าน้ำและอากรรักษาเกาะซึ่งได้ยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 3 ขึ้นมาอีก เพราะทรงมีพระราชดำริเห็นว่าการเลิกเก็บอากรค่าน้ำกลับเป็นช่องทางให้ราษฎรทำการจับปลามากยิ่งขึ้น

เพราะไม่ต้องเสียค่าอากรและยังไม่เป็นการยุติธรรมกับผู้ที่ประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่มิได้รับการยกเว้น จึงเหมือนกับสนับสนุนผู้ที่ทำบาปมากกว่าผู้ที่ทำมาหากินโดยชอบธรรม[31] ส่วนอากรรักษาเกาะ ทำให้เกาะในฝั่งทะเลฝั่งตะวันออกไม่มีผู้ใดระวังรักษา พวกโจรสลัดได้ลักลอบเข้ามาโจมตีเรือสินค้าบ่อย ๆ นอกจากนั้นเต่ากระยังถูกราษฎรจับไปเป็นอาหารจนกระทั่งจะสูญพันธุ์หมดแล้ว[32]

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแก้ไขระบบการเก็บภาษีอากรหลายอย่างเพื่อให้เป็นไปตามความเหมาะสม กล่าวคือ ลดอัตราการเก็บเงินอากรบางประเภท เช่น ลดพิกัดอากรสมพัตรสรซึ่งเดิมเก็บไร่ละ 1 บาท ให้เก็บไร่ละสลึงเฟื้อง[33] หรือลดอากรต้นทุเรียนซึ่งเคยเก็บต้นละ 1 บาท เป็นต้นละสลึงเฟื้อง[34] เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีการยกเลิกและเปลี่ยนภาษีอากรบางอย่างซึ่งทำให้ราษฎรเดือดร้อน เช่น ให้เลิกภาษีเกวียน ภาษีเรือจ้างและภาษีพัก ยกเลิกการประมูลภาษีพลู ยกเลิกภาษีผลมะพร้าวแต่ให้เก็บภาษีน้ำมันมะพร้าวแทน เหล่านี้เป็นต้น

(2) การปรับปรุงทางด้านสังคม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้ และทรงโปรดฯ ให้จ้างกรรมกรซึ่งส่วนมากเป็นคนจีนทำงานก่อสร้างที่ต้องใช้เวลาและแรงงานเป็นจำนวนมาก เช่น ขุดคลอง สร้างถนน ซ่อมสร้างพระบรมมหาราชวังตลอดจนวัดวาอารามแทนแรงงานของไพร่เกณฑ์ พระองค์ทรงประกาศว่า "เมื่อแรงงานมีค่าเป็นเงิน ก็ไม่ควรเกณฑ์คนทำงานโดยไม่ได้รับเงิน"[35] การจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่ การให้ค่าจ้างแรงงานแก่ไพร่ที่ทำงานให้กับทางราชการ นับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมประการหนึ่งที่มีความสำคัญต่อประชาชน เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้มีรายได้เป็นของตนเอง หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการทำงานที่ได้ผลตอบแทน ไม่ใช่การทำงานที่สูญแรงงานเปล่า ๆ เหมือนกับการถูกเกณฑ์แรงงานแบบเก่า จึงทำให้ราษฎรมีกำลังใจและสนใจทำงานมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การเกณฑ์แรงงานไพร่ก็ยังคงมีอยู่มิได้ยกเลิกไป ทั้งนี้เป็นเพราะพระองค์ทรงเกรงว่าถ้าเปลี่ยนสถานะของทาสและไพร่ให้มีกรรมสิทธิ์ในแรงงานของตนจะทำให้เกิดปัญหาคือทำให้ขุนนางไม่พอใจ ดังปรากฏในพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งความว่า "ถ้าหากว่าในหลวงจะประกาศว่าใคร ๆ ที่เป็นบ่าวใครมาแต่ก่อน ให้หลุดถอนพ้นจากนายให้หมด ให้ขึ้นอยู่ตามถิ่นสถานนั้น ๆ ทั้งปวง อย่าให้มีใครเรียกตัวมาใช้ ถ้าผู้ดีจะใช้ไพร่ให้จ้างเอา ถ้าจะประกาศดังนี้ เห็นเจ้านายขุนนางทั้งแผ่นดินก็จะไม่ยอม" [36]

นอกจากนี้แล้ว ใน พ.ศ. 2410 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงออกประกาศห้ามบิดามารดาหรือสามีขายบุตรภรรยาลงเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ โดยทรงพิจารณาเห็นว่าไม่เป็นการยุติธรรมสำหรับเด็กและสตรี[37] ประกาศดังกล่าวมีส่วนช่วยให้ค่าตัวทาสต่ำลงมีโอกาสหาเงินมาไถ่ถอนได้ง่าย

นอกจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงออกประกาศห้ามขายภรรยาเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจแล้ว ยังทรงให้เสรีภาพแก่สตรีที่มีอายุบรรลุนิติภาวะแล้วให้มีสิทธิเลือกสามีได้โดยมิต้องบิดามารดาจะบังคับมิได้ เท่ากับเป็นการเริ่มต้นปลดปล่อยให้สตรีมีความเป็นอิสระแก่ตนเอง นอกจากนี้แล้วยังทรงประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บรรดาเจ้าจอมกราบถวายบังคมลาไปอยู่ที่อื่นหรือแต่งงานใหม่ได้[38] ด้วยทรงพระเมตตาต่อหญิงเหล่านั้นว่าต้องมาใช้ชีวิตเสมือนหนึ่งถูกกักขังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ขาดความสุข ขาดเสรีภาพเปลืองชีวิตและเวลาของหญิงเหล่านั้นโดยเปล่าประโยชน์[39]

(3) <u>การปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครอง</u>

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ราษฎรดำรงชีพอยู่ด้วยความร่มเย็นเป็นสุข จึงทรงปรับปรุงการปกครองบ้านเมือง<u>ด้วยการวางระเบียบแบบแผนการปฏิบัติของผู้คนในสังคมให้ถูกต้องและสอดคล้องกับสถานการณ์ด้วยการออกประกาศต่าง ๆ ให้ราษฎรทราบ ประกาศรัชกาลที่ 4</u> ดังกล่าว <u>ล้วนแต่เป็นหลักการ ระเบียบ แบบแผนในการบริหารบ้านเมืองและการ</u>

อยู่ร่วมกันในสังคมของราษฎรทั้งหลาย ผลงานดังกล่าวของพระองค์ทำให้ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นนักนิติศาสตร์พระองค์หนึ่ง[40]

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงโปรดฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาแก่พระองค์ได้ ณ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ซึ่งเป็นที่ ๆ พระองค์จะเสด็จออกรับฎีกาเดือนละ 4 ครั้ง และจะทรงโปรดให้ตุลาการชำระความให้เสร็จสิ้นโดยเร็ว ตุลาการใดที่ละเลยหน้าที่จะต้องได้รับโทษตามโทษานุโทษ[41] การปรับปรุงดังกล่าวทำให้ราษฎรได้รับความยุติธรรมโดยทั่วหน้ากัน ทำให้การพิจารณาคดีเป็นไปอย่างรวดเร็ว พระมหากษัตริย์เองก็ทรงมีโอกาสรับทราบความเดือดร้อนของราษฎร ระเบียบวิธีดังกล่าวช่วยทำลายอภิสิทธิของขุนนางที่มีอยู่เหนือกฎหมายมาเป็นเวลานานได้อย่างดียิ่ง[42]

มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งเกี่ยวกับการได้มาซึ่งตำแหน่งผู้พิพากษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้เจ้านายและข้าราชการเลือกตั้งตำแหน่งมหาราชครูปุโรหิตาจารย์และตำแหน่งพระมหาราชครูมหิธร อันเป็นตำแหน่งตุลาการที่ว่างลง แทนที่จะทรงแต่งตั้งผู้พิพากษาตามอำนาจพระทัย การเปิดโอกาสให้มีการเลือกตั้งผู้ดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาดังกล่าว อาจเป็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับแนวความคิดเกี่ยวกับการเลือกตั้งข้าราชการมาจากนักเสรีนิยมชาวตะวันตกก็อาจเป็นได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับการถวายน้ำพิพัฒน์สัตยาของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ขุนนางข้าราชการ ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าการที่จะให้พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการรับน้ำพิพัฒน์สัตยาแต่ฝ่ายเดียวไม่เป็นการยุติธรรม เพราะเป็นฝ่ายรักษาความสุจริตแต่ฝ่ายเดียว พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงถือด้วยจะคิดร้ายประการใด ๆ ก็ได้ ความสุจริตข้างหนึ่งรักษา ข้างหนึ่งไม่รักษาก็ไม่สมควร ต้องรักษาด้วยกันทั้งสองฝ่าย น้ำพิพัฒน์สัตยาจึงจะศักดิ์สิทธิ์[43] ดังนั้น พระองค์จึงทรงเสวยน้ำพิพัฒน์สัตยาและทรงปฏิญาณความซื่อสัตย์ของพระองค์ต่อข้าราชการทั้งปวงด้วย คล้าย ๆ กับการให้ "รัฐญาประชาคม" (Social Contract) ระหว่างผู้ปกครองกับ

ประชาชนในโลกตะวันตก เมื่อพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้ว อาจเป็นได้ว่าพระองค์ทรงได้รับอิทธิพลแนวความคิด "สัญญาประชาคม" มาจากนักเสรีนิยมตะวันตกที่เข้ามาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ขณะนั้น

(4) การรับวิทยาการตะวันตกและการริเริ่มทำนุบำรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

การปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยด้วยการรับวิทยาการตะวันตกและการทำนุบำรุงบ้านเมืองตามแบบสมัยใหม่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลายด้านด้วยกัน กล่าวคือ

ก. การปรับปรุงทางด้านการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยภาษาอังกฤษเป็นอย่างมาก พระองค์เองทรงศึกษาภาษาอังกฤษจนใช้การได้ดีและมีประโยชน์ต่อการปรับเปลี่ยนนโยบายการบริหารบ้านเมืองของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้การศึกษาภาษาอังกฤษได้แพร่หลาย ภายหลังการเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ 4 เดือน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สตรีในคณะผู้สอนศาสนา 3 คน คือ นางแอน บรัดเล นางเอส แมททูนและนางจอห์น เทเลอร์โจนส์ เข้าไปสอนภาษาอังกฤษแก่สตรีในราชสำนักเป็นเวลาประมาณ 3 ปี ผู้ที่เรียนภาษาอังกฤษพอพูดได้คือเจ้าจอมมารดากลิ่น[44] ใน พ.ศ. 2404 โปรดเกล้าฯ ให้จ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ สตรีชาวอังกฤษมาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้พระราชโอรสและธิดา โดยตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ให้บรรดาพระเจ้าลูกเธอที่พระชันษาพอจะเล่าเรียนได้เข้าเรียนทุกพระองค์ นางแอนนาสอนอยู่ได้ประมาณ 3 ปีก็กลับไป ต่อมาโปรดให้จ้างนายเซนต์เลอร์ มิชชันนารีอเมริกัน ทำหน้าที่เป็นครูสอนแทนนางแอนนา

นอกจากนี้ ยังสนพระทัยที่จะให้บรรดาพระโอรสและพระธิดาได้อ่านหนังสือวิชาการด้านต่าง ๆ จากต่างประเทศ พระองค์ได้ทรงสั่งซื้อหนังสือคณิตศาสตร์ หนังสือเกี่ยวกับการคำนวณหาสุริยุปราคา จันทรุปราคา[45] และหนังสือเกี่ยวกับการ

เดินเรือ[46] ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาหาความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จัดส่งข้าราชการไปศึกษาและดูงานในต่างประเทศ เพื่อจะได้นำความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับมาปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยดังเช่น หวาด บุนนาค บุตรพระอภัยสงคราม ไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ เนตร บุตรพระยาสมุทบุรารักษ์ ไปเรียนภาษาอังกฤษที่สิงคโปร์ พร บุนนาค ไปเรียนที่อังกฤษ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

ข. การปรับปรุงทางด้านคมนาคม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการคมนาคม จึงโปรดให้ทำนุบำรุงทางด้านการคมนาคมอย่างกว้างขวาง ได้มีการสร้างถนนเพื่อประโยชน์ในการค้าขายของประเทศและการสัญจรไปมาของประชาชนด้วย[47] ถนนสายสำคัญที่สุดในสมัยนั้นคือถนนเจริญกรุงหรือถนนใหม่ (New Road) ถนนเจริญกรุงนอกจากจะเป็นทางสำหรับสัญจรไปมาแล้ว ยังสร้างตึกแถวสองฟากถนนด้วย[48] โดยจะสร้างเป็นตึกแถวชั้นเดียวตามสองฟากถนนเป็นระยะตามแบบสิงคโปร์[49] ตึกแถวเหล่านี้ส่วนมากเป็นร้านค้าของคนจีนและห้างฝรั่ง ด้วยวิธีการเช่นนี้ทำให้ถนนมีบทบาทและมีความสำคัญในการขยายตัวทางการค้ามากยิ่งขึ้น และประการสำคัญทำให้สภาพสังคมเปลี่ยนไป เพราะเป็นการเปลี่ยนสภาพย่านการค้าซึ่งเดิมจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลองกลับเริ่มก่อตั้งขึ้นแถบริมถนนแทน จึงมีส่วนทำให้คนเริ่มมาตั้งถิ่นฐานในตึกริมสองข้างถนน แทนที่จะอาศัยอยู่ริมแม่น้ำลำคลองเหมือนสมัยก่อน[50]

นอกจากถนนเจริญกรุงแล้ว ก็มีการสร้างถนนสายสั้น ๆ เพื่อประโยชน์ทางด้านการค้าขายและการสัญจรไปมา เช่น ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนขวาง (ถนนสีลม) ถนนตรง (ถนนหัวลำโพง) ฯลฯ เป็นต้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการขุดคลองเพื่อประโยชน์ในการสัญจรไปมาและการค้าขาย คลองที่ขุดขึ้นในสมัยนี้ ได้แก่ คลอง

ผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองมหาสวัสดิ์ คลองเจดีย์บูชา คลองดำเนินสะดวก คลองภาษีเจริญ คลองบางลี่และคลองลัดยี่สาน เป็นต้น ส่วนการสร้างสะพานก็มีการสร้างสะพานเหล็ก (ดำรงสถิตย์) ข้ามคลองรอบกรุง สะพานเหล็ก (พิทยเสถียร) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม สะพานถนนชวาง (ถนนสีลม) สะพานถนนตรงและสะพานถนนสำเพ็ง สะพานเหล่านี้สร้างด้วยไม้ เหล็กและก่ออิฐถือปูน

การทำนุบำรุงการคมนาคมในสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงหาวิธีการต่าง ๆ มาดำเนินการให้บรรลุวัตถุประสงค์ เช่น นำเงินที่ได้จากการเก็บภาษีข้าวที่ส่งออกนอกประเทศมาสร้างถนน สร้างสะพาน นำเงินภาษีฝูกปี้จีนมาสร้างถนน ชักชวนบรรดาเชื้อพระวงศ์ ข้าราชการ บริจาคเงินและวัตถุสิ่งของมาช่วยสร้างถนนและสะพาน ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างถนน ให้ผู้ที่กระทำความผิดถูกลงโทษด้วยการทำงานสร้างถนน ฯลฯ เป็นต้น

ในสมัยนี้ได้เริ่มใช้เรือกลไฟเป็นยานพาหนะขนส่ง ดังที่หมอบรัดเลกล่าวว่า หลังจากที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ต่อเรือกลไฟใน พ.ศ. 2398 แล้ว ตั้งแต่นั้นมาในระยะสิบปีมีเรือกลไฟในกรุงเทพฯ มากกว่า 30 ลำ[51] การใช้เรือกลไฟทำให้สภาพสังคมเปลี่ยนไป เช่น การสัญจรไปมาของประชาชนเร็วขึ้นกว่าเดิม ในปี พ.ศ. 2407 ฝนแล้งข้าวแพง จึงมีการไปซื้อข้าวที่อยุธยา โดยรัฐบาลจะจัดเรือกลไฟลาดตระเวนป้องกันโจรผู้ร้ายและเปิดโอกาสให้ราษฎรโดยสารไปกับเรือกลไฟด้วย นอกจากนี้ชาวต่างประเทศได้นำเรือกลไฟมารับจ้างลากเรือสำเภาสิ่งของต่าง ๆ[52] ทำให้เกิดความรวดเร็วในการขนส่งทางน้ำมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

ใน พ.ศ. 2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตให้สร้างสายโทรเลขจากเมืองร่างกุ้งในประเทศพม่า ผ่านมลฑลนี้แดนประเทศไทยไปยังสิงคโปร์ โดยมีสายแยกมากรุงเทพฯ มีความยาว 750 ไมล์

ค. การปรับปรุงทางด้านสาธารณสุข

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เริ่มเห็นความสำคัญและการดำเนินงานด้านสาธารณสุขแบบสมัยใหม่ เช่น ไม่ให้ราษฎรทิ้งซากศพสัตว์ต่าง ๆ ลงแม่น้ำลำคลอง[53] เพราะจะทำให้เชื้อโรคแพร่หลาย ได้มีการแนะนำให้ราษฎรนำยาหลายไปปลูกฝีป้องกันโรค ให้รักษาความสะอาดร่างกายและเครื่องนุ่งห่ม ตลอดจนแนะนำวิธีรักษาพยาบาลเมื่อเกิดการเจ็บป่วย[54] กำหนดให้ราษฎรไปปลูกฝีกันไข้ทรพิษที่โรงทานโรงหมอท่าพระและที่ศาลาวัดสุทัศน์เทพวราราม[55] ซึ่งนับได้ว่าเป็นการวางรากฐานการสร้างโรงพยาบาลในเวลาต่อมา[56]

นอกจากนี้ ยังได้มีการประกาศให้ราษฎรช่วยกันรักษาความสะอาดของอาคารสถานที่ด้วยการให้ราษฎรช่วยกันตัดถอนต้นไม้ต่าง ๆ ที่ขึ้นตามกำแพง ป้อม ประตู ทำความสะอาดคลาดวัดและกำแพงวัด โดยให้ขัดทะใดร่น้ำและเอาปูนฉาบใหม่ให้สวยงาม แม้แต่พวกที่อยู่แถวหิมในพระราชวังก็มีการกำชับให้ทำความสะอาดที่อยู่อาศัยไม่ให้รกรุงรัง ถ้าใครไม่ปฏิบัติตามก็ไม่ให้อยู่อาศัยอีกต่อไป

ง. การปรับปรุงวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณี

การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยให้เป็นแบบตะวันตกได้เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[57] ด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ ทรงเห็นว่าประเทศไทยจะต้องมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้น ถ้าหากไทยไม่พยายามปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรมตะวันตกแล้วอาจจะไม่ปลอดภัยมั่นคง พระองค์ทรงพระราชดำริที่จะปรับปรุงมาตั้งแต่ยังผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อขึ้นครองราชสมบัติก็ทรงแก้ไขธรรมเนียมเก่า[58] อีกประการหนึ่ง เป็นเพราะพระอุปนิสัยของพระองค์ที่โปรดให้กระทำในสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณ ประเพณีใดที่ทรงเห็นว่าคลาดเคลื่อนหรือยังบกพร่องก็ทรงพระราชดำริแก้ไขให้ดีขึ้น[59]

วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีที่เปลี่ยนแปลงปรับปรุงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลายประการ เช่น การให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้า การอนุญาตให้ชาวต่างประเทศเข้าเฝ้าพร้อมกับขุนนางข้าราชการไทยในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก[60] และในวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระองค์ทรงพระราชทานเลี้ยงแก่ชาวต่างประเทศที่อยู่ในกรุงเทพฯ การอนุญาตให้ชาวต่างประเทศเข้าเฝ้าโดยอนุญาตให้นั่งเก้าอี้ได้และการอนุญาตให้คนไทยรับจ้างทำงานกับชาวยุโรป เหล่านี้เป็นต้น ขนบธรรมเนียมเหล่านี้คนไทยไม่เคยยึดถือปฏิบัติมาก่อน แต่ในสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับธรรมเนียมของชาวตะวันตกเป็นครั้งแรก

จ. การปรับปรุงทางด้านการทหาร

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจ้างร้อยเอกทหารอังกฤษคนหนึ่งชื่อ อิมเป (Impey) เป็นครูฝึกทหารบก ทรงโปรดฯ ให้เกณฑ์คนกรมอาสาลาวและเขมรมาฝึกหัดเป็นทหาร เรียกว่า "ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป" จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่ มีนายร้อยนายสิบควบคุมตามแบบตะวันตก[61]

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงโปรดฯ ให้รับร้อยเอกโทมัส จอร์ช น็อกซ (Thomas George Knox) นายทหารอังกฤษนอกราชการจากอินเดียเป็นครูฝึกทหารวังหน้า แล้วโปรดฯ ให้โอนฌวน (เข้ารีต) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาอยู่ก่อนไปเป็นทหารวังหน้า ส่วนมอญในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้เปลี่ยนไปเป็นทหารมารีนสำหรับเรือรบ ต่อมายังโปรดฯ ให้หัดกรมทหารรักษาพระองค์เป็นทหารอย่างยุโรปขึ้นอีกกรมหนึ่ง และหัดพวกอาสาญวนที่นับถือศาสนาพุทธซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมเป็นทหารปืนใหญ่แทนพวกญวนเข้ารีตที่โอนไปให้วังหน้า[62]

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดทหารวังหน้าออกเป็นทหารบก ทหารเรือ พระองค์ทรงฝึกหัดทหารด้วยพระองค์เอง ทรงสะสมปืนใหญ่

และเครื่องศาสตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับทหารไว้มากมาย ทรงสร้างป้อมใหญ่ โรงทหาร คลังสรรพาวุธและคูคลองในวังหน้า นอกจากนี้พระองค์ยังทรงต่อเรือรบกลไฟขึ้นหลายลำ เช่น เรืออาสาวดีรส เรือยงยศอโยธิยา เป็นต้น ส่วนลูกเรือใช้กองอาสาจามและอาสามอญ[63]

3.1.4 ปัญหาความขัดแย้งกับต่างประเทศ

(1) กรณีการรุกคามของอังกฤษต่อตรังกานู ใน พ.ศ. 2405

การที่ประเทศไทยยอมทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับชาติตะวันตกทั้งหลาย ไม่สามารถแก้ปัญหาการขยายอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกได้โดยสิ้นเชิง เป็นแต่เพียงผ่อนคลายความตึงเครียดและขยายเวลาการต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของประเทศออกไปเท่านั้น[64] ปัญหาเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูก็ยังไม่สามารถทำความเข้าใจให้ตรงกันได้ ดังนั้นจึงทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งกันขึ้นมาอีกใน พ.ศ. 2405

ก่อนหน้านี้ได้เกิดสงครามสู้รบชิงตำแหน่งบันดาหารา (ตำแหน่งเจ้าเมือง) ในรัฐปะหังระหว่าง ตนกู มูตาฮีร์ (Tun Mutahir) กับ วันอาหมัด (Wan Ahmad) ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสุลต่านมะหะหมุดแห่งลิงงา (Mahmud of lingga) เมื่อ พ.ศ. 2401 ผลปรากฏว่าตนกู มูตาฮีร์ ชนะได้เป็นบันดาหาราแห่งรัฐปะหัง ส่วนวันอาหมัดและมะหะหมุดแห่งลิงงาหนีมาอาศัยอยู่ที่ตรังกานูและดำเนินการต่อสู้กับตนกูมูตาฮีร์ต่อไป ครั้นถึง พ.ศ. 2403 สุลต่านมะหะหมุดได้ส่งคนสนิทเดินทางมายังกรุงเทพฯ เพื่อขอกำลังไปช่วยวันอาหมัด แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดฯ ให้ส่งกำลังไปช่วย นอกจากยินดีจะทรงชุบเลี้ยงสุลต่านมะหะหมุดถ้าจะเข้ามาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ[65] ดังนั้นมะหะหมุดจึงเข้ามาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2404 ต่อมาใน พ.ศ. 2405 สุลต่านมะหะหมุดกราบบังคมทูลลาไปเยี่ยมมารดาที่เมืองตรังกานู แล้วเลยไปร่วมมือกับวันอาหมัด ยกกำลังจากตรังกานูไปโจมตีรัฐปะหัง นายพันเอกคาเวนาห์ (Colonel Cavenagh) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำสิงคโปร์จึงกล่าวหาว่าไทยมีส่วนร่วมในการโจมตีรัฐปะหัง[66]

เมื่อเหตุการณ์ขยายตัวออกไปเช่นนี้ กงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ จึงได้เรียกร้องให้รัฐบาลไทยเรียกตัวสุลต่านมะหะหมุดกลับกรุงเทพฯ ทางรัฐบาลไทยได้ชี้แจงว่าสุลต่านมะหะหมุดไม่ใช่คนในบังคับไทย ไม่อาจบังคับให้อยู่เมืองใดเมืองหนึ่งได้ แต่เพื่อเป็นการรักษาสัมพันธไมตรีไว้จึงตกลงจะจัดเรือศรีอยุธยาไปรับสุลต่านจากเมืองตรังกานูแต่ต้องรอให้ถึงฤดูมรสุมก่อน ทางผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์กล่าวหาว่าไทยแกล้งประวิงเวลา จึงได้สั่งให้นายพันเอก แมคเฟอรสัน (Colonel Mc. Pherson) นำเรือรบมาปิดล้อมตรังกานูและยื่นคำขาดให้พระยาตรังกานูส่งตัวสุลต่านมะหะหมุดให้แก่อังกฤษภายใน 24 ชั่วโมง เพื่ออังกฤษจะได้ส่งตัวเข้ากรุงเทพฯ และจะต้องให้สัญญาว่าจะไม่ให้ความช่วยเหลือแก่ หวัน อาหมัด อีก แต่พระยาตรังกานูไม่อาจปฏิบัติตามได้ แมคเฟอรสันจึงสั่งระดมยิงเมืองตรังกานูเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2405 โดยยังมิได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย สำหรับข้ออ้างของผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์ใช้ในการโจมตีตรังกานูครั้งนั้นคือ กล่าวหาว่าไทยทำผิดข้อตกลงในมาตรา 12 ของสนธิสัญญาเบอรนี (ซึ่งยอมรับเป็นส่วนหนึ่งของสนธิสัญญาเบาริงด้วย) โดยเข้าแทรกแซงกิจการภายในของตรังกานูซึ่งเป็นรัฐอิสระ (ตามความเข้าใจของพันเอกคาเวนาห์)[67]

ไทยได้ยื่นประท้วงการกระทำของผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์ไปยังลอร์ด รัสเซลล์ (Lord Russell) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษ ภายหลังที่รัฐบาลอังกฤษได้นำเรื่องเข้าพิจารณาในที่ประชุมสภาผู้แทนที่กรุงลอนดอน ปรากฏว่าพันเอกคาเวนาห์เป็นฝ่ายผิด เพราะในมาตรา 12 ของสนธิสัญญาเบอรนีบ่งไว้ชัดเจนว่าตรังกานูเป็นของไทย และการที่ตรังกานูส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองให้กับประเทศไทย ก็เป็นเครื่องหมายของการอยู่ใต้อำนาจไทย ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีในประเทศตามสมุทรอินโดจีน[68] รัฐบาลอังกฤษที่กรุงลอนดอนจึงเรียกตัวพันเอกคาเวนาห์กลับอังกฤษและแต่งตั้ง เซอร์ แฮรี่ ออด (Sir Harry Ord) มาเป็นผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์แทน เพื่อปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษให้ดีขึ้นต่อไป

(2) <u>กรณีการรุกคามของฝรั่งเศสในเขมร</u>

ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้าไปในญวนและสามารถยึดแคว้นโคชินจีนซึ่งเป็นญวนภาคใต้เป็นอาณานิคมได้สำเร็จใน พ.ศ. 2405 แล้ว ฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมร เพราะฝรั่งเศสเห็นว่าแม่น้ำโขงที่ไหลผ่านเขมรจะเป็นเส้นทางที่นำฝรั่งเศสไปถึงมณฑลยูนนานของจีนซึ่งฝรั่งเศสคาดว่าจะเป็นตลาดการค้าที่สำคัญ นอกจากนี้ เขมรยังมีทะเลสาบที่อุดมสมบูรณ์ด้วยปลานานาชนิด รวมทั้งสัตว์เลี้ยงจำพวกโค กระบือ อีกเป็นจำนวนมาก ทำให้เขมรมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจและเป็นแหล่งเสบียงอาหารของกองทัพฝรั่งเศสในญวนได้เป็นอย่างดี อีกประการหนึ่ง ฝรั่งเศสสามารถใช้เขมรเป็นฐานทัพในการขยายอิทธิพลขึ้นไปทางเหนือของญวนได้[69]

การที่ฝรั่งเศสมีนโยบายจะขยายอิทธิพลเข้าไปในเขมรเช่นนี้จึงต้องเกิดปัญหากับไทย เพราะขณะนั้นเขมรยังเป็นประเทศราชของไทยอยู่ ภายหลังสงครามไทย - ญวน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินของไทยเท่านั้นที่จะทรงเป็นผู้ประกอบพิธีราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดินเขมร นอกจากนั้นพระเจ้าแผ่นดินเขมรยังต้องส่งพระราชโอรสเข้ามาศึกษาเล่าเรียนและรับการอบรมในกรุงเทพฯ

ฝรั่งเศสได้พยายามผูกไมตรีกับเขมรด้วยการเสนอจะช่วยเขมรให้พ้นจากการเป็นประเทศราชของไทย แต่กษัตริย์นโรดมของเขมรได้ทรงปฏิเสธที่จะรับความช่วยเหลือของฝรั่งเศส โดยอ้างว่าไทยมีบุญคุณที่ช่วยให้เขมรหลุดพ้นจากการยึดครองของญวน ประกอบกับข้าหลวงของไทยก็ยังประจำอยู่ที่เมืองอุดงมีชัย อันเป็นเมืองหลวงของเขมรด้วย

ผู้ว่าราชการดินแดนของฝรั่งเศสในอินโดจีนชื่อ นายพลเรือโบนาร์ด (Admiral Bonard) ได้ดำเนินความพยายามที่จะดึงเขมรออกจากไทย โดยอ้างสิทธิที่ฝรั่งเศสได้รับจากญวน แต่ไม่ทันจะดำเนินการสำเร็จเพราะต้องพ้นจากตำแหน่งไปก่อน ต่อมานายพลเรือลากรอง ดิแอร์ (Admiral de La Grandiere)

ซึ่งได้รับตำแหน่งสืบต่อจากนายพลโบนาร์ดได้ดำเนินแผนการต่อ ด้วยการนำเรือรบ 2 ลำมาที่เมืองอุดงมีชัยในวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2406 เขาได้ขอเข้าเฝ้ากษัตริย์นโรดมและทูลชักชวนให้ทรงเห็นความสำคัญและประโยชน์ที่เขมรจะได้รับ ถ้ายอมทำสัญญาเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส จนกระทั่งในที่สุดกษัตริย์นโรดมจำต้องลงพระนามยอมรับเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสในวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406 และเพื่อเป็นการยืนยันว่าพระองค์ถูกบังคับให้ทำสัญญา กษัตริย์นโรดมจึงมีพระราชสาสน์มากราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะขอเป็นข้าพระบารมีไปจนสิ้นชีวิต[70] อย่างไรก็ตาม ท่าทีของกษัตริย์นโรดมเกี่ยวกับเรื่องนี้อาจเป็นไปได้ทั้งในแง่ที่ว่าพระองค์ทรงถูกบังคับหรือมิฉะนั้นก็อาจทรงเต็มพระทัยเพราะทรงเห็นทางออกที่ดีกว่า หรือมิฉะนั้นก็อาจเป็นว่าพระองค์ทรงกลัวอำนาจทั้งไทยและฝรั่งเศส จึงดำเนินนโยบายเหยียบเรือสองแคม[71]

การกระทำของนายพลเรือลากรองดิแอร์ครั้งนี้ ทำให้รัฐบาลไทยยื่นประท้วงไปยังนายดรู เอง เดอ ลุส (Drounyn de Lhuys) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสและนายพลเรือลากรองดิแอร์ด้วยแต่ไม่ได้ผล ไทยจึงส่งคนไปทำสัญญาลับกับเขมรเพื่อยืนยันว่าเขมรเป็นประเทศราชของไทยตามกฎหมาย โดยมีการลงนามในสัญญาเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2406 และให้สัตยาบันในวันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2407 โดยได้รับการสนับสนุนจากเซอร์โรเบิร์ต ชอมเบิร์ก (Sir Robard Schomberg) กงสุลอังกฤษประจำประเทศไทย ทั้งนี้เพราะอังกฤษเกรงว่าฝรั่งเศสจะขยายอิทธิพลเข้าสู่ประเทศไทยและมะละกา อันจะกระทบต่อผลประโยชน์ของอังกฤษ ถ้าฝรั่งเศสได้เข้าไปตั้งมั่นในเขมรได้

อย่างไรก็ตาม ฝรั่งเศสได้สืบทราบเกี่ยวกับสัญญาลับระหว่างไทย - เขมร พ.ศ. 2406 จึงได้พยายามจะหาทางเจรจาให้ไทยยอมรับอำนาจของฝรั่งเศสเหนือเขมรและยอมเลิกสัญญาลับไทย - เขมรดังกล่าว แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงหันมาใช้ "นโยบายเรือปืน" (Gun Boat Policy) กับไทย

โดยส่งเรือรบมิตราย (Metraille) มาจอดหน้าสถานกงสุลฝรั่งเศสในไทย เพื่อข่มขู่ไทย พร้อมกับแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่ารัฐบาลฝรั่งเศสต้องการให้ประเทศไทยยกเลิกสัญญาลับที่ทำกับเขมร[72] ภายหลังจากที่ได้มีการเจรจากันแล้ว ก็มีการลงนามในสนธิสัญญาลงวันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2408 โดยมีสาระสำคัญของสัญญาดังนี้ คือ (1) ประเทศไทยยอมรับว่าเขมรเป็นประเทศที่อยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศสและยอมยกเลิกสัญญาลับที่ทำไว้กับเขมรในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2406 (2) ฝรั่งเศสยอมรับรองว่าเขมรเป็นประเทศเอกราช แม้ว่าจะอยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสยินยอมให้เขมรส่งเครื่องราชบรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์ไทย ถ้าเป็นความประสงค์ของฝ่ายเขมร นอกจากนั้นยังยินยอมให้เจ้าเขมรเข้ามารับการศึกษาอบรมในกรุงเทพฯ ได้ด้วย (3) ฝรั่งเศสยอมรับอำนาจอธิปไตยของไทยที่อยู่เหนือเมืองพระตะบอง นครวัดและเมืองลาว[73]

ภายหลังที่ได้มีการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสกลับไม่ยอมให้สัตยาบัน เพราะฝรั่งเศสไม่ต้องการเห็นไทยมีอำนาจอธิปไตยเหนือลาว ซึ่งจะเป็นอุปสรรคขัดขวางการขยายอำนาจของฝรั่งเศสในลาว รัฐบาลฝรั่งเศสต้องการให้ตัดข้อความในสัญญาเกี่ยวกับลาวออกไป ไทยจึงต้องเปิดเจรจากับฝรั่งเศสใหม่ เหตุการณ์ท่าท่าจะยืดเยื้อและบานปลายออกไป รัฐบาลอังกฤษและกงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ มีท่าทีสนับสนุนไทย ดังนั้นไทยจึงบอกเลิกการเจรจากับฝรั่งเศส กงสุลฝรั่งเศสจึงแสดงท่าทีอุกอาจมากขึ้น ฝ่ายไทยเล็งเห็นว่าอังกฤษคงจะช่วยเหลือไทยอย่างจริงจังไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงส่งคณะทูตไปเจรจาทำสนธิสัญญากับรัฐบาลฝรั่งเศสโดยตรงที่ปารีสเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ.2410 และได้มีการลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2410 ซึ่งมีผลทำให้ประเทศไทยต้องเสียดินแดนเขมรส่วนใหญ่และเกาะอีก 6 เกาะ รวมเป็นเนื้อที่ 124,000 ตารางกิโลเมตรให้กับฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสยอมรับว่าประเทศไทยมีสิทธิเหนือเสียมราฐและพระตะบอง นับได้ว่าเป็นการยอมเสียดินแดนบางส่วนของพระราชอาณาจักรให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อรักษาพระราชอาณาจักรส่วนใหญ่เอาไว้[74]

การสูญเสียดินแดนเขมรให้กับฝรั่งเศสในครั้งนี้ แสดงให้เห็นถึงภยันตรายจากลัทธิอาณานิคมของชาติตะวันตกซึ่งกำลังคืบคลานใกล้ประเทศไทยเข้ามาทุกขณะ และนับวันจะหนักหน่วงยิ่งขึ้นทุกที ดังจะเห็นได้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3.2 การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

3.2.1 แรงผลักดันที่นำไปสู่การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อจากพระบรมชนกนาถ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2411 แล้ว พระองค์มิได้ทรงนิ่งนอนพระทัยในการที่จะปรับปรุงประเทศให้เข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงริเริ่มไว้แต่ประการใด ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ระหว่างที่ครองราชสมบัตินั้น พระองค์ได้ทรงปฏิรูปแผ่นดินเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในทุก ๆ ด้านไม่ว่าจะเป็นด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง การทหาร ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าและรอดพ้นจากการยึดครองของมหาอำนาจตะวันตกได้อย่างเป็นผลสำเร็จดียิ่ง

แรงผลักดันที่นำไปสู่การปฏิรูปครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจวิเคราะห์ได้ดังนี้ คือ

(1) ภยันตรายจากการรุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก

ไม่เป็นที่น่าสงสัยแต่ประการใด ถ้าจะกล่าวประเทศไทยในขณะนั้นกำลังตกอยู่ในสถานการณ์คับขัน และเสี่ยงต่อการเผชิญหน้ากับการรุกคามของชาติตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากฝรั่งเศสและอังกฤษ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ไทยเกิดปัญหาขัดแย้งกับอังกฤษกรณีหัวเมืองตรังกานูในแหลมมลายู และปัญหาความขัดแย้งกับฝรั่งเศสกรณีเขมรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เพียงแต่ว่าไทยได้ตระหนักถึงศักยภาพของเรือปืนและกำลังทหารของชาติมหาอำนาจเป็นอย่างดี จึงได้ยอมโอนอ่อนผ่อนปรนกับความต้องการของชาติมหาอำนาจตะวันตกเหล่านั้น จึงทำให้ไทยสามารถรักษาสถานภาพของความเป็นเอกราชและอธิปไตยของตนไว้ได้ แต่ถึงกระนั้นก็มิได้หมายความว่าภยันตรายจากการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกจะลดน้อยลงแต่ประการใด

นอกจากนี้ การที่ฝรั่งเศสได้เข้าครอบครองญวนและเขมร และอังกฤษได้เข้าครอบครองพม่าเป็นผลสำเร็จ ยิ่งทำให้ทั้งสองประเทศพยายามจะขยายอิทธิพลเข้ามายังประเทศไทย เพื่อป้องกันมิให้อีกฝ่ายหนึ่งได้เปรียบเหนือตนในการขยายอิทธิพลเข้าสู่บริเวณตามสมุทรอินโดจีน ย่อมทำให้ประเทศไทยอยู่ในฐานะที่ล่อแหลมต่ออันตรายมากยิ่งขึ้น ชาติมหาอำนาจทั้งสองอาจหาสาเหตุต่าง ๆ มาเป็นข้ออ้างในการส่งกำลังเข้าคุกคามไทยได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งความล้าหลังในด้านต่าง ๆ ของไทย อาจเป็นปัจจัยที่ทำให้มหาอำนาจตะวันตกส่งกำลังเข้าคุกคามได้ง่าย

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงรีบเร่งทำลายปฏิรูปแผ่นดินในทุก ๆ ด้านเท่าที่จะทรงทำได้ให้เร็วที่สุด เพื่อรักษาความเป็นเอกราชและบูรณภาพของเขตแดนของไทยเอาไว้ให้จงได้

(2) ความไม่มั่นคงเกี่ยวกับสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระมหากษัตริย์เมื่อแรกเสด็จขึ้นครองราชย์

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 ขณะที่มีพระชนมายุได้เพียง 15 พรรษา ทำให้พระองค์ไม่มีพระราชอำนาจอันใด เพราะกิจการบริหารแผ่นดินตกอยู่กับเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและเสนาบดีแทบทั้งสิ้น สถานการณ์ดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคับข้องพระทัยเป็นอันมาก ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงประทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้าวชิรุณหิศ ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า "...เมื่อพ่อได้ราชสมบัติในเวลาเพียง 15 ปีเท่านั้น เหมือนตะเกียงริบหรี่จวนจะดับ...ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โลเล

เหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็มิได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักเป็นฐาน ญาติฝ่ายข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจของสมเด็จเจ้าพระยาและต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทุกพระองค์..."[75]

นอกจากนี้ ระหว่าง พ.ศ. 2411 - 2416 ขุนนางในตระกูลบุนนาคก็ได้มีอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินที่สำคัญ กล่าวคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรชายผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้เป็นสมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) น้องชายได้เป็นเสนาบดีพระคลัง และหลานของท่านคือพระยาอาหารบริรักษ์ (บุช บุญหลง) เป็นเสนาบดีกรมนา จะเห็นได้ว่าอำนาจของขุนนางในตระกูลบุนนาคนั้นคงพอที่จะท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ไม่ยากนัก

นอกจากอำนาจของพระองค์จะตกอยู่ภายใต้การควบคุมของขุนนางในตระกูลบุนนาคแล้ว พระองค์ยังต้องประสบกับความคับข้องพระทัยเกี่ยวกับการที่พระองค์ไม่มีโอกาสจะแต่งตั้งผู้ดำรงตำแหน่งวังหน้าได้ตามพระราชอัธยาศัยดังเช่นขัตติยราชประเพณีที่เคยมีมาแต่เดิม ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้เลือกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีพระชนมายุ 31 พรรษาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสั่งให้ข้าราชการที่สังกัดวังหน้าแต่โอนมาสมทบวังหลวงเมื่อครั้งสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต กลับคืนไปอยู่ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตามเดิม รวมทั้งทหารบก ทหารเรือ ที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งขึ้นด้วย โดยมิได้มีการลดกำลังลงแต่ประการใด ทำให้กำลังทหารในวังหน้ามีมากพอที่จะท้าทายอำนาจวังหลวงได้ การที่ฐานอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลกล้าแข็งเช่นนี้ ทำให้สถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับความกระทบกระเทือนมาก

อีกประการหนึ่งระบบสังคมและการปกครองในสมัยนั้นก็ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ขาดความมั่นคง เพราะการที่บรรดาไพร่พลทั้งหลายต้องอยู่ภายใต้สังกัดของมูลนายซึ่งเปิดโอกาสให้ขุนนางเบียดบังไพร่เอาไว้เป็นคนของส่วนตัวก็มีอำนาจการปกครองที่อยู่ภายใต้การควบคุมของบรรดาเสนาบดี การดูแลรวบรวมรายได้ของแผ่นดินซึ่งอยู่ในกำมือของขุนนางก็ดี ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่มีฐานอำนาจที่พอจะต่อรองกับอิทธิพลของขุนนางทั้งหลายได้อย่างเข้มแข็ง

ด้วยความบีบรัดของสถานการณ์เช่นนี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงปฏิรูปแผ่นดินอย่างพลิกแผ่นดิน เพื่อพระองค์จะได้มีอำนาจในฐานะพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริงได้ในเวลาต่อมา

(3) การได้รับการศึกษาแบบตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดการศึกษาในพระบรมมหาราชวังโดยจ้างชาวต่างประเทศให้มาสอนภาษาอังกฤษและวิทยาการแบบตะวันตกให้กับบรรดาพระโอรสและพระธิดา ดังเช่น โปรดเกล้าฯ ให้จ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ สตรีชาวอังกฤษเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้กับพระราชโอรสและธิดา รวมทั้งนายแชนด์เลอร์ มิชชันนารีอเมริกัน เป็นต้น การเรียนการสอนนั้นก็มิได้มุ่งแต่ภาษาอังกฤษอย่างเดียว แต่ยังได้มีการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์ขนบธรรมเนียมประเพณีและโลกทัศน์แบบตะวันตกอีกด้วย ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องได้รับการถ่ายทอดความคิดอ่านตลอดจนวิทยาการความรู้ตามแบบอย่างตะวันตกจากชาวต่างประเทศที่เข้ามาเป็นครูสอนหนังสือในพระบรมมหาราชวังเป็นอย่างดี

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับการศึกษาจากชาวต่างประเทศทั้งอังกฤษและอเมริกันในพระบรมมหาราชวังเช่นนี้ ย่อมมีโอกาสได้รับการถ่ายทอดความรู้ทางด้านภาษาอังกฤษ ศิลปวิทยาการตามแบบตะวันตกตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของการบริหารบ้านเมืองจากบรรดาชาวต่างประเทศ

เหล่านั้น ทำให้ทรงทราบถึงความเปลี่ยนแปลงและความเจริญก้าวหน้าของโลกตะวันตกมาตั้งแต่ยังมิได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแบบอย่างในการเรียนรู้แบบอย่างจากโลกตะวันตกมาปรับปรุงบ้านเมืองในสมัยที่พระองค์ยังครองราชสมบัติอยู่ ย่อมจะทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีแนวพระราชดำริที่จะทรงเจริญรอยตามพระบรมราโชบายของพระราชบิดาในการเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกภายหลังเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วอย่างแน่นอน

3.2.2 การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(1) การปฏิรูปสังคม

ก. การเลิกทาส

การพิจารณาการปฏิรูปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักจะเพ่งเล็งไปในเชิงการปกครองและการบริหารเป็นส่วนใหญ่ แต่แท้จริงแล้วเรื่องการบริหารและการปกครองเป็นเพียงปลายเหตุที่มองเห็นได้จากภายนอก แก่นแท้ของคตินิยมที่สำคัญที่สุดในยุคนี้ก็คือ การยอมรับแนวคิดฝ่ายตะวันตกในเรื่องเกียรติภูมิของความเป็นมนุษย์ของพลเมืองไทย[76]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าความสำเร็จในการปรับปรุงประเทศนั้นขึ้นอยู่กับความตื่นตัวของ "ไพร่บ้านพลเมือง" ของพระองค์ท่าน ฉะนั้นจึงทรงมีพระราชดำริที่จะปลดปล่อยให้ "ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน" มีอิสระตื่นตัวขึ้น การปลดปล่อยในรัชสมัยของพระองค์ท่านเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญในการพัฒนาทางสังคมและการเมืองของไทยยุคใหม่ การปลดปล่อยที่สำคัญที่ได้รับการยกย่องกันอยู่เสมอคือการเลิกทาสและการเลิกไพร่

ในการปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระแก่ตนเองนั้น จำเป็นจะต้องค่อยเป็นค่อยไป เพราะสังคมไทยมีทาสมาช้านานนับเป็นเวลาหลายร้อยปี ฉะนั้นยกเลิกการมีทาสโดยฉับพลันย่อมจะกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของกลุ่มคนที่มีทาส

อยู่ในครอบครอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเตรียมแผนการในการเลิกทาสอย่างมีขั้นตอน กล่าวคือ

ใน พ.ศ. 2417 ได้มีประกาศให้ผู้มีทาสได้ทำการสำรวจตรวจสอบจำนวนทาสในครอบครองของตน ซึ่งจะเข้าอยู่ในข่ายของเงื่อนไขตามพระราชบัญญัติซึ่งจะออกมาในระยะไล่เรี่ยกันนั้น เป็นการวางข้อกำหนดเพื่อการตระเตรียมการโดยให้ประชาชนได้ทราบล่วงหน้า[77] ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสะดวกในทางปฏิบัติตามแผนการขั้นต่อไป

ภายหลังการประกาศแผนการที่จะเตรียมการเลิกทาสใน พ.ศ. 2417 แล้ว และได้มีการสำรวจจดทะเบียนทาสที่เกิดตั้งแต่ปีมะโรง พ.ศ. 2411 อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นต้นมาตามประกาศนั้นแล้ว ก็ได้มีการประกาศใช้ "พระราชบัญญัติกระเษียรอายุลูกทาสลูกไทย"[78] ตามพระราชบัญญัตินี้ได้กำหนดแนวทางปฏิบัติซึ่งประกอบด้วยเงื่อนไขดังนี้ คือ ประการแรก ถ้าทาสคนใดที่ถูกขายตัวเป็นทาส ถ้าเกิดใน พ.ศ. 2411 และปีต่อ ๆ มาจนถึงอายุ 21 ปี ให้พ้นค่าตัวเป็นไท ไม่ว่าทาสนั้นจะอยู่กับมูลนายเดิมหรือย้ายโอนไปอยู่กับเจ้าขุนมูลนายใหม่ ส่วนทาสที่เกิดก่อน พ.ศ. 2411 ก็ยังคงต้องเป็นทาสต่อไปตามกฎหมายเดิม ประการที่สอง ถึงแม้ว่าบุคคลที่เกิดตั้งแต่ พ.ศ. 2411 เป็นต้นมานั้นจะได้รับการปลดปล่อยตามเงื่อนไขเวลาที่กล่าวมาแล้วนั้น ต่อเมื่อถึง พ.ศ. 2431 เป็นต้นไปก็ตาม แต่ก็สามารถได้รับการไถ่ถอนให้พ้นจากความเป็นทาสได้ ในราคาอันพิเศษซึ่งถูกกว่าทาสซึ่งเกิดก่อน พ.ศ. 2411 ประการที่สาม กำหนดเงื่อนไขในการคนลงเป็นทาสใหม่ โดยกำหนดว่าถ้าผู้ใดจะขายบุตรหลานของตนซึ่งเกิดตั้งแต่ พ.ศ. 2411 และมีอายุต่ำกว่า 15 ปีลงมาไปขาย เป็นทาส ต้องขายในอัตราซึ่งกำหนดไว้ใน "พิกัดกระเษียรอายุใหม่ในรัชกาลปัตยุบันนี้"[79] ประการที่สี่ ห้ามมิให้ผู้ที่เกิดใน พ.ศ. 2411 หรือบิดามารดาของตนขายตนเป็นทาส โดยที่ตนเองและบิดามารดากล่าวเท็จว่ามิได้เกิดใน พ.ศ. 2411 เป็นต้นไป และนายเงินผู้ซื้อทาสไว้โดยมิทราบว่าทาสเกิดใน พ.ศ. 2411 จะต้องถูกลงโทษด้วย ประการที่ห้า ห้ามมูลนายคิดค่าข้าวค่าน้ำกับเด็กชายหญิงที่ติดตามพ่อ

แม่พี่ป้าน้าอาของตนที่ขายตัวเป็นทาส จนกลายเป็นเจ้าหนี้ของเด็กและจะเอาเด็กเป็นทาสต่อไปด้วย

จะเห็นได้ว่า "พระราชบัญญัติพิกัดกระเษียรอายุลูกทาษลูกไทย" พ.ศ. 2417 นั้น ดูเหมือนว่าพระราชบัญญัตินี้จะใช้บังคับทั่วพระราชอาณาจักร แต่ความจริงแล้วกลับปรากฏว่า พระราชบัญญัตินี้มิได้ใช้บังคับมณฑลบางมณฑล คือ มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือหรือมณฑลพายัพ มณฑลตะวันออกหรือมณฑลบูรพา และมณฑลไทรบุรีและกลันตันและเมืองตรังกานู ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเหตุว่าในขณะนั้นมณฑลเหล่านี้เป็นประเทศราชอยู่ จึงไม่นับรวมเข้ามาในพระราชอาณาเขตตามความหมายในพระราชบัญญัตินั้น[80] ดังนั้น จึงได้มีการตราพระราชบัญญัติเลิกทาสในมณฑลต่าง ๆ ดังกล่าวในขั้นต่อไป

ใน พ.ศ. 2443 ได้มีการตราพระราชบัญญัติเลิกทาสในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือหรือมณฑลพายัพและประกาศใช้ "พระราชบัญญัติลดค่าตัวทาษในมณฑลบูรพา" ใน พ.ศ. 2447 ส่วนการเลิกทาสในมณฑลไทรบุรีและเมืองกลันตัน เมืองตรังกานูนั้น มีพระราชดำริว่า "..ให้เป็นไปตามลัทธิศาสนาของเมืองนั้น ๆ"[81] และต่อมาใน พ.ศ. 2451 ไทยก็เสียมณฑลนี้ให้แก่อังกฤษตามหนังสือสัญญาลงวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2451 ก็เท่ากับไทยหมดหน้าที่นี้ไปโดยปริยาย

ใน พ.ศ. 2448 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรา "พระราชบัญญัติทาษรัตนโกสินทร์ ศก 124" ซึ่งถือว่าเป็นแผนการเลิกทาสขั้นสุดท้ายในรัชสมัยของพระองค์ ตามพระราชบัญญัตินี้มีการกำหนดหลักการและวิธีการสำคัญ ๆ ในการปลดปล่อยทาสที่สำคัญบางประการ คือ ประการแรก กำหนดให้บรรดาลูกทาสที่เกิดมามิต้องตกเป็นทาสในเรือนเบี้ยดังแต่ก่อน และห้ามคนที่เป็นไทแก่ตัวและทาสที่หลุดพ้นค่าตัวกลับไปเป็นทาสอีก ประการที่สอง ให้มีการลดค่าตัวทาสลงเดือนละ 4 บาท ดังนั้นจะทำให้ทาสเป็นไทแก่ตัวเร็วขึ้น

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ "พระราชบัญญัติทาษรัตนโกสินทร์ ศก 124" กับ

มณฑลพายัพอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า พระบรมราโชบายการปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระแก่คนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงใช้วิธีดำเนินการเป็นขั้นตอน อาศัยเวลาเพื่อให้เกิดการปรับตัวพร้อมที่จะรับต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของบรรดาเจ้าของทาสและผู้ที่ตกเป็นทาส อันจะทำให้การปลดปล่อยทาสดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติในระยะหลังต่อมา ทั้งนี้เป็นเพราะความสุขุมคัมภีรภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยแท้

ข. การเลิกระบบไพร่

ถึงแม้ว่าการเลิกทาสจะเป็นพระราชกรณียกิจอันสำคัญประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังมี "การปลดปล่อย" ที่สำคัญยิ่งกว่าการเลิกทาสซึ่งเรามักจะมองข้ามกันไปอยู่เสมอ คือ การเลิกระบบไพร่[82] การเลิกทาสเป็นการปลดปล่อยที่แท้จริง เพราะเป็นการแปลงสภาพของคนไทยทั้งประเทศให้พ้นจากสถานะไพร่มาเป็นพลเมืองที่สมบูรณ์ การเลิกประเพณีไพร่โดยการเรียกเงินช่วยราชการแผ่นดินและการเรียกชายฉกรรจ์เข้าฝึกหัดเพื่อป้องกันประเทศตามหลักการทหารแทน นับว่าเป็นการให้อิสรภาพแก่คนไทยที่มีความหมายลึกซึ้งยิ่งนัก

ในการเลิกระบบไพร่ที่มีมานานหลายศตวรรษในสังคมไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระบรมราโชบายในลักษณะค่อยเป็นค่อยไปเช่นเดียวกับการเลิกทาส ทั้งนี้เพื่อมิให้เป็นการกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ที่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการได้รับจากระบบไพร่ การอาศัยเวลาพอสมควรจะช่วยให้พระบรมราโชบายในการเลิกระบบไพร่ของพระองค์ประสบความสำเร็จอย่างงดงาม .

การเลิกระบบไพร่นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2413 ภายหลังที่พระองค์ได้ราชสมบัติเพียง 2 ปี กล่าวคือ พระองค์ทรงตั้งกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ใน พ.ศ. 2413 โดยทรงคัดเก็บเอาบรรดาพระราชวงศ์และบุตรหลานขุนนางที่ได้ถวายตัวทั้งผู้ใหญ่และเด็กเป็นจำนวนกว่า

พันคน โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) เป็นผู้บังคับการคนแรก ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เหล่านี้ต่อมาได้เป็นกำลังสำคัญในการดำเนินพระบรมราโชบายต่าง ๆ ดังเช่น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม) เป็นต้น

ครั้นถึง พ.ศ. 2423 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม) จัดตั้งกรมทหารหน้า (ซึ่งต่อมาได้พัฒนามาเป็นกรมยุทธนาธิการและกระทรวงกลาโหมตามลำดับ) โดยการรับสมัครบรรดาพวกไพร่ที่นายของตนตายหรือสิ้นพระชนม์มารับราชการเป็น "ทหารสมัคร" เป็นจำนวนมาก โดยมีการพระราชทานเงินให้คนละ 4 บาท ผ้า 1 สำรับ เป็นสินน้ำใจแก่ทหารสมัครทุกคน[83] บรรดาไพร่ที่มาสมัครล้วนแต่เป็นไพร่ที่มิได้รับการสักเลขที่ข้อมือเพื่อแสดงสังกัดทั้งสิ้น แสดงให้เห็นถึงการที่บรรดามูลนายเบียดบังไพร่ไว้ใช้ส่วนตัวกันมาก จตุภการรับสมัครในกรุงเทพมหานครก็ขยายออกไปยังหัวเมืองชั้นนอก มีคนมาสมัครกันเป็นจำนวนมากขึ้น ทางราชการจึงตอบแทนด้วยการแจกเครื่องแบบสักหลาดสีดำ 1 ชุด เงินเดือน ๆ ละ 10 บาท รวมทั้งอาหาร 2 เวลาด้วย[84]

การที่พวกไพร่สม ไพร่หัวเมือง ซึ่งเคยแต่ถูกทางราชการเกณฑ์บังคับมาทำการโยธา โดยจำต้องจัดหาเสื้อผ้า อาหาร เครื่องมือทำงานมาเองตลอดระยะเวลาถูกเกณฑ์ มาได้รับการเอาใจใส่ในทุกข์สุขในการดำเนินชีวิตตามแบบแผนใหม่เช่นนี้ การสมัครเป็น "ทหารหน้า" จึงเป็นที่นิยมแพร่หลายโดยเร็ว จนทางราชการจำต้องปิดรับสมัครเพราะเกินความต้องการ[85]

ต่อมาใน พ.ศ. 2431 ได้มีการประกาศใช้ "พระราชบัญญัติทหาร" ซึ่งกำหนดสิทธิหน้าที่ของพลทหารทั้งทหารบกและทหารเรือ กล่าวคือ พลทหารสมัครจะต้องรับราชการไปจนครบ 10 ปี จึงจะครบเกษียณอายุ แต่ถ้ายังสมัครรับราชการต่อไป ทางราชการก็จะเพิ่มเบี้ยหวัดขึ้นให้จากเงินเดือนตามอัตราเดิมคือเดือนละ 2 บาท ส่วนเบี้ยหวัดจ่ายปีละครั้งเรียกว่าเงินปี ส่วนในราชการพิเศษมีความดีความชอบก็จะได้รับรางวัลเป็นครั้งคราวไม่มีกำหนดเรียกว่า เงินรางวัล

ใน พ.ศ. 2434 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติจัดการกรมยุทธนาธิการ" โดยยกกรมยุทธนาธิการเดิมขึ้นเป็นกระทรวงยุทธนาธิการ มีหน้าที่บังคับบัญชาผู้คนที่เกี่ยวกับการทหารบก ทหารเรือ ตามแบบแผนใหม่ ขณะเดียวกันตามระเบียบเดิมก็เร่งรัดให้กรมพระสุรัสวดีนำตัวไพร่ที่หลบหนีการสักเลขมาสักเลขเป็นไพร่หลวงและเร่งรัดเก็บเงินค่าราชการจากไพร่ที่ไม่ประสงค์จะถูกเกณฑ์แรงงานมาทำงานให้กับทางราชการ ครั้นถึง พ.ศ. 2439 ได้มีประกาศยกกรมพระสุรัสวดีเข้ามาอยู่ในกระทรวงกลาโหมซึ่งได้จัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2435 และใน พ.ศ. 2439 นี้เองได้มีประกาศให้บรรดาไพร่หลวงที่ไม่มาเข้าเดือนประจำการต้องเสียเงินแทนค่าแรงงานปีละ 18 บาท ส่วนไพร่หลวงส่วยถ้าไม่ได้ส่งของต้องส่งเงินแทนตั้งแต่ 6 บาทถึง 12 บาทตามชนิดของสิ่งของที่ต้องเกเกณฑ์ส่ง และตั้งแต่ พ.ศ. 2440 เป็นต้นไป บรรดาไพร่หลวงที่ต้องเสียเงินค่าราชการปีละเกิน 6 บาทขึ้นไป ให้เก็บเงินค่าราชการเพียงปีละ 6 บาทเท่านั้น

ครั้นถึง พ.ศ. 2448 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทร์ ศก 124 โดยกำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุครบ 18 ปี รับราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี แล้วปลดไปอยู่ในกองหนุน ผู้ที่ได้รับราชการทหารในกองประจำการแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้นั้นพ้นจากการเสียเงินค่าราชการใด ๆ จนตลอดชีวิต[86] ทุกคนที่เป็นชายไทย ยกเว้นคนจีนและคนป่าดอยเท่านั้น จะต้องอยู่ภายใต้พระราชบัญญัติฉบับนี้ทั้งสิ้น

ดังนั้น พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทร์ ศก 124 ฉบับนี้จึงถือได้ว่าเป็นการยกเลิกระบบไพร่ที่มีมานานหลายศตวรรษได้โดยสิ้นเชิง

การยกเลิกระบบไพร่ก่อให้เกิดผลกระทบบางประการกล่าวคือ ประการแรก เป็นการปลดปล่อยคนไทยให้เป็นอิสระแก่ตนเองโดยสิ้นเชิง หลังจากที่ต้องเป็นคนในสังกัดของมูลนายมาหลายศตวรรษ ประการที่สอง ก่อให้เกิดกองทหารประจำการติดอาวุธสมัยใหม่ ซึ่งมีความคล่องตัวกว่าการเกณฑ์ไพร่ไปราชการสงครามดังเช่นในสมัยโบราณ ประการที่สาม ทำให้ฐานอำนาจของบรรดาขุนนาง

ทั้งหลายถูกริดรอนลงเป็นลำดับ เพราะบรรดาไพร่ถูกดึงมาเป็นทหารอาสาสมัครในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ฐานอำนาจของพระมหากษัตริย์ก็มีความมั่นคงมากขึ้น ประการที่สี่ ก่อให้เกิดผลดีต่อการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินสมัยใหม่ ซึ่งต้องการคนทำงานแบบเต็มเวลามิใช่การถูกเกณฑ์แรงงาน ประการที่ห้า เป็นผลดีต่อธุรกิจการลงทุนและการผลิตในระยะหลังซึ่งต้องการแรงงานเสรี

ค. การปฏิรูปการศึกษา

การปฏิรูปที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การปฏิรูปการศึกษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษา ซึ่งจะมีส่วนในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกได้เป็นอย่างดี

ปัจจัยที่ผลักดันให้มีการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นสืบเนื่องมาจาก ประการแรก ความคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ถึงแม้ว่าขณะนั้นจะยังไม่เกิดกับเมืองไทยโดยตรง แต่พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีความเห็นว่า จะทำเป็น "คนใบ้ หูหนวกและด้อตึง"[87] ต่อไปไม่ได้ และการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศจะต้องมีขึ้นในทุก ๆ ด้าน และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเห็นว่า "งานการศึกษาตามแบบสมัยใหม่" มีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่ง"[88] ประการที่สอง การได้รับอิทธิพลทางด้านสติปัญญาและความคิดตามแบบตะวันตกจากชาวยุโรปและอเมริกันที่มาเมืองไทยเพื่อการค้าและการเผยแพร่ศาสนา แต่ก็ได้เผยแพร่ความคิดในการจัดการศึกษาแบบใหม่ให้กับสังคมไทยด้วย ประการที่สาม การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งในเอเชียและยุโรป ก็ทำให้พระองค์ได้แนวความคิดในการจัดการศึกษาแบบใหม่มาใช้กับประเทศไทยเป็นอย่างมาก ประการที่สี่ สืบเนื่องมาจากการเลิกทาสซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือที่จะให้ผู้พ้นจากการเป็นทาสนำไปใช้ในการยังชีพเพื่อจะได้ไม่ต้องกลับมาเป็นทาสอีก ประการสุดท้าย สืบเนื่องมาจาก

ความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยบุคคลที่ได้รับการศึกษาตามแบบใหม่เข้าทำงาน[89]

ในการปฏิรูปการศึกษาตามแบบแผนใหม่ในสมัยนี้ มีจุดมุ่งหมายที่สำคัญบางประการ คือ ประการแรก เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ ประการที่สอง เพื่อให้ราษฎรมีความรู้สูงขึ้น จะได้เป็นประโยชน์ต่อผู้เรียนและเป็นรากฐานที่สำคัญในการปรับปรุงประเทศ ประการที่สาม เพื่อประโยชน์ทางด้านศาสนา ให้เด็กใกล้ชิดพระศาสนามากขึ้นและเป็นรากฐานในการศึกษาพระศาสนาต่อไป[90]

การปฏิรูปการศึกษาได้เริ่มต้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้ง "โรงเรียนหลวง" ใน พ.ศ. 2414 โรงเรียนนี้แตกต่างจากโรงเรียนแบบโบราณหรือโรงเรียนวัด เพราะมีสถานที่เล่าเรียนจัดไว้เฉพาะ มีฆราวาสเป็นครูและทำการสอนตามเวลาที่กำหนด วิชาที่สอนมีทั้งภาษาไทย ภาษาต่างประเทศและวิชาอื่น ๆ ที่ไม่เคยสอนในโรงเรียนแผนโบราณ และรับนักเรียนไว้เฉพาะเพื่อจะ "ฝึกหัดเล่าเรียน เพื่อจะได้รู้หนังสือ รู้จักคิดเลขและขนบธรรมเนียมราชการให้ชัดเจน"[91] และในปีเดียวกันนั้นพระองค์ได้ทรงสถาปนาโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีก เพื่อสอนภาษาอังกฤษให้แก่เจ้านายจะได้ใช้ประโยชน์ในการเจรจากับชาวต่างประเทศและผู้แทนของมหาอำนาจตะวันตก ต่อมาใน พ.ศ. 2424 พระองค์ทรงสถาปนาโรงเรียนทหารมหาดเล็ก ซึ่งต่อมาได้ขยายกิจการออกเป็นโรงเรียนที่สอนวิชาพลเรือนด้วยใน พ.ศ.2425 ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ[92]

ใน พ.ศ. 2427 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นที่วัดมหรรณพาราม กรุงเทพมหานคร และในปีต่อมาได้ทรงโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นตามมณฑลต่าง ๆ เพื่อให้การศึกษาแก่เยาวชนตามหัวเมือง เป็นผลทำให้การศึกษาได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง จึงเกิดความจำเป็นจะต้องมีหน่วยงานที่รับผิดชอบอย่างจริงจัง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นรับผิดชอบการจัดการศึกษาใน พ.ศ. 2430 โดยมีหน้าที่ควบคุมดูแลทางด้านการศึกษา การจัดตั้งโรงเรียน ดูแลเรื่องหนังสือแบบเรียนหลวงและการสอบไล่[93]

ต่อมาภายหลังจากที่ได้มีการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินใน พ.ศ. 2435 ได้มีการยกฐานะกรมศึกษาธิการขึ้นเป็นกระทรวงธรรมการ และในครั้งนี้ได้มีการจัดประเภทโรงเรียนออกเป็นสองประเภท คือ โรงเรียนมูลศึกษาวัดทั่วไปทั้งในกรุงและหัวเมือง มีวัตถุประสงค์จะขยายการเรียนหนังสือไทยให้แพร่หลายและเป็นแบบแผนยิ่งขึ้น โรงเรียนประเภทนี้มี 2 แบบ คือ โรงเรียนมูลศึกษาชั้นต่ำและโรงเรียนมูลศึกษาชั้นสูง โรงเรียนที่จัดการศึกษาแบบนี้เรียกว่า โรงเรียนหลวง อีกประเภทหนึ่งคือ โรงเรียนเชลยศักดิ์ เป็นโรงเรียนที่บุคคลจัดตั้งขึ้นโดยอนุมัติของกระทรวงธรรมการ ถ้าเปิดสอนภาษาไทยโบราณ ภาษาอังกฤษ ภาษาจีน ภาษาแขก เรียกว่า โรงเรียนเชลยศักดิ์วิเศษ โรงเรียนประเภทนี้ความจริงแล้วมีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2394 ซึ่งคณะมิชชันนารีอเมริกันตั้งขึ้น ซึ่งต่อมากลายเป็นโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัยและวัฒนาวิทยาลัย ใน พ.ศ. 2420 ได้มีโรงเรียนประเภทเดียวกันนี้เกิดขึ้นอีกโรงเรียนหนึ่งชื่อ โรงเรียนอัสสัมชัญ ส่วนโรงเรียนราษฎร์ของไทยคือ โรงเรียนบำรุงวิทยา ซึ่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2448[94]

ใน พ.ศ. 2438 ได้มีการจัดชั้นการศึกษาและหลักสูตรใหม่ คือจัดชั้นเรียนเป็นประโยค 1 : ชั้น 1, 2 และ 3 ประโยค 2 : ชั้น 1, 2 และ 3 ประโยค 3 : ชั้น 1, 2, 3 และ 4

ใน พ.ศ. 2441 ได้มีการจัดทำโครงการศึกษาขึ้นโดยแยกประเภทการศึกษาออกเป็น การศึกษาสามัญศึกษา ซึ่งประกอบด้วยมูลศึกษา ประถมศึกษา มัธยมศึกษาและอุดมศึกษา อีกประเภทหนึ่ง ได้แก่ การศึกษาพิเศษเรียนวิชาจำเพาะสิ่งมี การฝึกหัดอาจารย์ ศิลป กฎหมาย การแพทย์ การช่าง การค้า การเพาะปลูก

สำหรับการศึกษาในหัวเมือง การจัดการศึกษาจะแบ่งออกเป็นมณฑลการศึกษา ในทุกมณฑลการศึกษาจะมีสารวัตรใหญ่ทางการศึกษาเพื่อตรวจสอบวางแบบแผนการเล่าเรียน ทำรายงานประจำปี ในเมืองที่เป็นศูนย์กลางของมณฑลหรือเมืองอื่นใดที่สมควรจะมีโรงเรียนฝึกหัดครู เพื่อทำการผลิตครูป้อนโรงเรียนต่าง ๆ

ในมณฑลนั้น อนึ่งในแต่ละมณฑลนอกจากจะมีโรงเรียนฝึกหัดครูแล้ว ยังจะต้องมีโรงเรียนมัธยมศึกษาด้วย

อย่างไรก็ตาม การศึกษาในหัวเมืองดังกล่าวมาแล้วข้างต้นยังไม่เป็นที่ยุติ ต่อมาภายหลังที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง "ความเห็นเรื่องการจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง" และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงเรียบเรียง "เรื่องการจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ" ขึ้นทูลเกล้าถวายในวันที่ 24 กันยายน และ 25 กันยายน พ.ศ. 2441 ตามลำดับแล้ว ได้มีการอภิปรายแสดงความคิดเห็นกันอย่างกว้างขวาง ในที่สุดได้ตกลงว่าการจัดการศึกษาในหัวเมืองให้แยกออกจากกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ โดยให้อยู่ภายใต้การดำเนินงานของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสและการสนับสนุนของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หน้าที่จัดการศึกษาของกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการมีเฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น ส่วนการศึกษาในหัวเมืองมอบหมายให้คณะสงฆ์จัดการภายใต้การสนับสนุนของกระทรวงมหาดไทย[95]

ต่อมาใน พ.ศ. 2445 ได้มีการประกาศใช้แผนการศึกษาของชาติ โดยแบ่งการจัดการศึกษาออกเป็น 2 สาย คือ สายสามัญ (General Education) และสายวิสามัญ (Special or Technical Education) ความจริงในสายวิสามัญถ้าพิจารณาตามหลักสูตรจะเป็นสายอาชีวศึกษาในปัจจุบัน ในการจัดการศึกษาได้แบ่งงานกันระหว่างพระสงฆ์กับกรมศึกษาธิการ ทั้งนี้ คือ พระสงฆ์จัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา ส่วนในระดับที่สูงกว่าชั้นประถมศึกษาเป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการ[96]

ใน พ.ศ. 2449 สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยรับสั่งในที่ประชุมเทศาภิบาลฝ่ายราชการในหน้าที่กระทรวงธรรมการและปลัดทูลฉลองของกระทรวงที่เกี่ยวข้องที่จะให้สาธารณศึกษาและสาธารณพยาบาลแพร่หลายว่า การศึกษาซึ่งนับตั้งแต่จัดขึ้นเพื่อส่งคนเข้ารับราชการจนกระทั่งให้ราษฎรนิยมส่งลูกหลาน

เข้าเรียนมากขึ้นนั้น ปรากฏว่าเปิดโรงเรียนที่ไหนก็ไม่มีที่พอให้เรียนและเกิดปัญหาขึ้นว่า หน่วยราชการไม่มีที่พอจะรับ ทำให้ผู้เรียนไม่สมหวัง จึงต้องคิดแก้ไข เห็นว่าจะต้องให้ราษฎรทุกคนที่เป็นชายที่มีอายุในเกณฑ์เรียนได้เข้าเรียนทุกคน เมื่อเรียนรู้พอควรแก่อัตภาพและสำเร็จแล้วก็ให้ออกไปเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาของตน คนที่เก่งเท่านั้นที่จะสนับสนุนให้เรียนถึงชั้นสูงสุด[97]

ภายหลังต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงการแบ่งสายการศึกษา กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2450 ได้แบ่งสายของสามัญศึกษาออกเป็น 2 กิ่ง คือ สามัญกับพิเศษ และแก้ไขหลักสูตร พ.ศ. 2451 ในครั้งนั้นได้มีการพิจารณาจัดหลักสูตรสำหรับเด็กหญิงในชั้นมูลศึกษา ประถมศึกษา มัธยมศึกษา แต่ไม่มีภาษาอังกฤษ วิชาคำนวณก็ลดน้อยลงมามีเลขเพียงอย่างเดียว แต่เพิ่มวิชาการเรือน สุขวิทยา จรรยา ศิลปะ ซึ่งได้แก่ การฝีมือ ทอผ้า ดนตรี ขับร้องและการครัว ผู้ที่ต้องการเรียนภาษาอังกฤษต้องเรียนชั้นมัธยมพิเศษซึ่งจัดต่างหาก

ใน พ.ศ. 2451 ได้มีการประชุมเทศาภิบาลเกี่ยวกับกิจการศึกษาเป็นครั้งที่ 2 และประชุมอีกเป็นครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2452 ได้มีการตกลงกันเกี่ยวกับการศึกษาขั้นต้นของทวยราษฎร์ กล่าวคือ กระทรวงธรรมการมอบให้ข้าหลวงธรรมการซึ่งกระทรวงธรรมการแต่งตั้งเป็นผู้จัดการศึกษาขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรง ต่อมากระทรวงธรรมการแต่งตั้งธรรมการเมือง (ธรรมการจังหวัด) เฉพาะในมณฑลที่จัดเป็นเพราะมีงานมาก นับว่ากระทรวงมหาดไทยเป็นผู้จัดการศึกษาเบื้องต้นให้แก่ทวยราษฎร์ทั่วราชอาณาจักร ส่วนการศึกษาชั้นสูงกว่านั้นกระทรวงธรรมการเป็นผู้จัด นับตั้งแต่โรงเรียนประถมศึกษาซึ่งสามารถเรียนเฉพาะราษฎรบางจำพวกบางชั้น งานจัดการศึกษาให้กับทวยราษฎรนี้กระทรวงมหาดไทยรับไปดำเนินงานตั้งแต่ พ.ศ. 2453 เป็นต้นไป

การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยอย่างใหญ่หลวง เพราะการศึกษาได้เป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาบุคคลหลายประการให้มีความรู้ความเข้าใจต่อการปรับตัวเข้าสู่

ความทันสมัยตามแบบตะวันตกตามพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างคนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้อ่านออกเขียนได้และคิดเลขเป็น เป็นคุณสมบัติที่ต้องการในเบื้องต้น ส่งผลให้ผู้เรียนหนังสือนิยมเข้ารับราชการตั้งแต่นั้นมา เพราะทางราชการได้ให้การส่งเสริมเป็นพิเศษในระยะแรก ๆ นอกจากนี้การปฏิรูปการศึกษายังเป็นพื้นฐานที่จะพัฒนาบุคคลให้ได้รับการศึกษาในระดับสูงต่อไปในต่างประเทศหลังจากจบการศึกษาในประเทศไทยแล้ว คนเหล่านี้มีทั้งเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการภายหลังที่จบการศึกษาจากต่างประเทศแล้ว บุคคลเหล่านี้ก็กลายเป็นผู้นำสมัยใหม่ (Modern Elite) ที่มีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยในระยะหลังต่อมา

(2) การปฏิรูปทางเศรษฐกิจ

การปฏิรูปเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปัจจัยที่เป็นแรงผลักดันอย่างสำคัญอยู่บางประการ กล่าวคือ ประการแรก การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกเพื่อให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกนั้น จำเป็นต้องอาศัยเงินทุนเป็นจำนวนมหาศาล มิฉะนั้นการปฏิรูปจะดำเนินต่อไปไม่ได้ ดังนั้นการปฏิรูปเศรษฐกิจเพื่อให้รัฐมีรายได้พอเพียงต่อการปฏิรูปแผ่นดินครั้งใหญ่จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ประการที่สอง ปัญหาระบบการคลังที่ล้าสมัยซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบอยู่ขณะเสด็จขึ้นครองราชย์นั้น จำเป็นจะต้องได้รับการแก้ไขโดยเร็ว เพราะไม่สนองตอบต่อนโยบายปฏิรูปแผ่นดินในทุก ๆ ด้าน เพราะรัฐมีรายได้ไม่พอเพียงเนื่องจากระบบการคลังขาดประสิทธิภาพรายได้ของรัฐมีทางรั่วไหลมาก ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปฏิรูปเศรษฐกิจอย่างเร่งด่วน

ก. การปฏิรูปทางด้านการคลัง

สืบเนื่องจากระบบการบริหารการคลังในระบบเดิมที่เป็นมายังสับสน ทำให้ไม่สามารถจะตรวจสอบและควบคุมการจัดเก็บรายได้และการใช้จ่ายได้อย่าง

มีประสิทธิภาพ ดังนั้นงานปฏิรูปอันดับแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ โดยตราเป็นพระราชบัญญัติจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2416 โดยมุ่งหมายจะให้เป็นสถานที่เก็บรวบรวมพระราชทรัพย์ซึ่งขึ้นอยู่ในท้องพระคลังทั้งปวง เพราะแต่เดิมนั้นพระราชทรัพย์ซึ่งเป็นรายได้ของรัฐกระจัดกระจายอยู่ตามกรมกองต่าง ๆ นอกจากนั้นการส่งเงินภาษีอากรของเจ้าภาษีอากรก็ไม่ตรงตามที่ได้ตกลงไว้กับทางราชการมีการติดค้างเป็นจำนวนมาก เจ้าพนักงานก็ไม่มีอำนาจที่จะดำเนินการให้เด็ดขาดได้ พระราชบัญญัติจัดตั้งหอรัษฎาพิพัฒน์เป็นก้าวแรกของการปฏิรูปทางด้านการคลัง เพราะเป็นการเริ่มต้นรวมงานการเก็บภาษีอากรมาไว้ที่หอรัษฎากรพิพัฒน์ สร้างประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษีอากรของเจ้าพนักงานและเจ้าภาษีอากร ตลอดจนวางระบบป้องกันการทุจริตของเจ้าพนักงาน เงินภาษีอากรทั้งหมดจะต้องถูกส่งไปเก็บไว้ในท้องพระคลังทั้งหมด ก่อนที่จะแจกจ่ายให้กรมกองต่าง ๆ ใช้ในกิจการของตน[98]

หลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อปรับปรุงและจัดระบบการเก็บภาษีอากรให้ทันสมัยแล้ว ต่อมาใน พ.ศ. 2418 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติกรมพระคลังมหาสมบัติ เพื่อจัดระเบียบราชการในกรมพระคลังมหาสมบัติให้รัดกุมยิ่งขึ้น โดยกำหนดวิธีการส่งเงิน รับเงิน ตรวจเงินและการจัดลำดับตำแหน่งข้าราชการรับผิดชอบงานในระดับต่าง ๆ ตลอดจนกำหนดระเบียบปฏิบัติของเจ้าภาษีนายอากร เจ้าจำนวนและผู้เกี่ยวข้องในการส่งเงินต่อพระคลังมหาสมบัติ[99]

ต่อมาใน พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความสำคัญของการจัดทำงบประมาณรายรับรายจ่ายในการบริหารราชการแผ่นดินเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการปฏิบัติราชการ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ พระราชบัญญัติวิธีการงบประมาณ ใน พ.ศ. 2433 เพราะแต่เดิมไม่มีการจัดทำงบประมาณรายรับรายจ่ายล่วงหน้า และต่อมาใน พ.ศ. 2434 โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำงบประมาณขึ้นเพื่อเป็นหลักในการจัดสรรเงินให้แก่กระทรวงต่าง ๆ ให้เป็น

สัดส่วนกับหลักสำคัญในการจัดทำงบประมาณ คือ ทำบัญชีงบประมาณรายได้และรายจ่ายในปีต่อไป คาดคะเนจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายไปในปีที่แล้ว ชี้แจงถึงภาวะการขึ้นลงของรายได้ทางภาษีอากรทุกชนิด เพื่อเป็นแนวทางคาดคะเนเงินซึ่งจะได้มาและใช้จ่ายไปโดยไม่ผิดพลาด และการประมาณการรายรับรายจ่ายสำหรับกรมต่าง ๆ ซึ่งวิธีการดังกล่าวยังคงใช้อยู่ในปัจจุบัน[100] การจัดระเบียบการจัดทำงบประมาณดังกล่าว ทำให้รัฐบาลสามารถจัดพิมพ์งบประมาณรายรับรายจ่ายแผ่นดินขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2444[101]

ในการจัดระเบียบการคลังและจัดทำงบประมาณในครั้งนี้ ได้มีการแยกรายจ่ายส่วนพระองค์ออกจากรายจ่ายของแผ่นดินหรือรายจ่ายเพื่อสาธารณะ และใน พ.ศ. 2441 ได้มีการแยกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ออกจากทรัพย์สินของประเทศ แล้วมอบให้พระคลังข้างที่เป็นฝ่ายบริหารพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์[102]

ข. การปฏิรูประบบเงินตรา

สืบเนื่องจากการค้าขายได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ความจำเป็นที่จะต้องใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการซื้อขายเพิ่มขึ้นไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของระบบเงินตรา ซึ่งจำเป็นจะต้องเร่งปฏิรูปให้ก้าวหน้าและทันสมัยกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากระบบเงินตราแบบเดิมเป็นอุปสรรคต่อการซื้อขายแลกเปลี่ยน ดังนั้น พระองค์จึงทรงโปรดฯ ให้เปลี่ยนแปลงเงินตราใหม่ ใน พ.ศ. 2422 โดยสร้างหน่วยเงินที่เรียกว่า "สตางค์" ขึ้นใช้ กำหนดให้ 100 สตางค์ เป็น 1 บาท พร้อมทั้งผลิตเหรียญสตางค์ขึ้น 4 ราคา คือ 20 สตางค์ 10 สตางค์ 5 สตางค์ และ 2 $\frac{1}{2}$ สตางค์ ใช้ปนกับเงินซีก เสี้ยว อัฐ ฯลฯ ซึ่งเป็นเงินตราแบบเดิมระยะหนึ่ง ต่อมาในตอนปลายรัชสมัย พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกเงินเบี้ย ซีก เสี้ยว อัฐและโสฬส[103]

ต่อมาใน พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติธนบัตร ร.ศ. 121 และจัดตั้งกรมธนบัตรขึ้น

เพื่อทำหน้าที่ในการออกธนบัตร ทั้งนี้เนื่องจากก่อนหน้านี้ได้มีธนาคารต่างประเทศหลายแห่งที่ตั้งทำการอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ออกบัตรธนาคารขึ้นใช้หมุนเวียนในวงการค้า ธนาคารดังกล่าวได้แก่ ธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ ธนาคารชาร์เตอร์แห่งอินเดียออสเตรเลียและจีน ธนาคารแห่งอินโดจีน เป็นต้น ทำให้รัฐบาลเห็นว่าบัตรธนาคารเหล่านี้มีลักษณะเป็นเงินตรา รัฐบาลควรจะเป็นผู้จัดทำเอง การใช้ธนบัตรของไทยทำให้บัตรของธนาคารต่างประเทศที่หมุนเวียนอยู่ในประเทศไทยลดจำนวนลง[104]

ใน พ.ศ. 2445 นี้เอง ได้ปรากฏว่าค่าของเงินบาทของไทยตกต่ำลงจนอัตราแลกเปลี่ยนเงินไทยกับเงินปอนด์ซึ่งแต่เดิมมีอัตรา 8 บาทต่อ 1 ปอนด์ ได้เปลี่ยนไปเป็น 21 บาทต่อ 1 ปอนด์ สาเหตุสืบเนื่องมาจากมีการค้นพบแร่เงินในแหล่งต่าง ๆ ของโลกมากขึ้น เมื่อระบบเงินตราของไทยแต่เดิมใช้มาตรฐานเงิน จึงทำให้ค่าของเงินบาทตกต่ำลงด้วย ถ้าปล่อยให้สถานการณ์เป็นไปเช่นนี้ต่อไปจะเป็นอันตรายต่อการคลังของประเทศ เช่น ไทยจะต้องสูญเสียเงินเป็นจำนวนมากในการซื้อขายสินค้า ประเทศจะต้องยากจนลง นอกจากนี้ การกู้เงินจากต่างประเทศมาลงทุนเพื่อพัฒนาประเทศของรัฐบาลจะมีอุปสรรค เพราะต่างประเทศเห็นว่าระบบการเงินของไทยมีเสถียรภาพไม่มั่นคง ทางออกในเรื่องนี้ก็คือจะต้องเปลี่ยนระบบเงินตราจากมาตรฐานเงินมาเป็นมาตรฐานทองคำ ดังนั้นใน พ.ศ. 2451 รัฐบาลไทยจึงประกาศใช้ "พระราชบัญญัติมาตรฐานทองคำ" กำหนดอัตราแลกเปลี่ยน 13 บาทต่อ 1 ปอนด์สเตอร์ลิง โดยกำหนดค่าเงินบาทให้เท่ากับเนื้อทองคำบริสุทธิ์หนัก 55.8 เซ็นติกรัม และกำหนดเงินทุนสำรองมาตรฐานทองคำสำหรับแลกเปลี่ยนไว้ไม่ต่ำกว่า 12 ล้านบาท (หรือ 900,000 ปอนด์)[105] ทำให้เกิดผลดีต่อเศรษฐกิจของชาติโดยส่วนรวม.

นอกจากการเปลี่ยนระบบเงินตราจากมาตรฐานเงินเป็นมาตรฐานทองคำแล้ว รัฐบาลยังให้ความสนใจต่อการเพิ่มปริมาณการแลกเปลี่ยนเงินตราในท้องตลาดอีกด้วยทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการขยายตัวทางด้านการค้า ดังนั้นกิจการ

ธนาคารจึงเป็นธุรกิจที่จำเป็นมากขึ้น ในขณะนั้นธนาคารต่างประเทศมีสาขาอยู่ในประเทศไทย 3 แห่ง คือ ธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ ธนาคารชาร์เตอร์แห่งอินเดียออสเตรเลียและจีน ธนาคารแห่งอินโดจีน สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยทรงดำริที่จะจัดตั้งธนาคารของคนไทยเพื่อช่วยสนับสนุนการค้าและเศรษฐกิจของคนไทยให้ก้าวหน้าทัดเทียมกับชาวต่างประเทศ จึงได้ทรงเริ่มต้นด้วยการจัดตั้ง "บุคคลภัย" (Book Club) ขึ้นก่อนเมื่อวันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2447[106] และทดลองดำเนินกิจการภายในประเทศเท่านั้น ต่อมาเมื่อกิจการดำเนินไปด้วยดีและได้รับความเชื่อถือจากประชาชน จึงได้เปลี่ยนจาก "บุคคลภัย" มาเป็น "แบงก์" ใช้ชื่อว่า "แบงก์สยามกัมมาจล" (Siam Commercial Co.) มีนโยบายเช่นเดียวกับธนาคารต่างประเทศ นับเป็นธนาคารแรกของประเทศไทยที่ตั้งขึ้นมาด้วยเงินทุนของคนไทย ต่อมาธนาคารนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็น "ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด" ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในปัจจุบัน

(ค.) การส่งเสริมการเกษตรและการผลิตเพื่อการส่งออก

ภายหลังที่ประเทศไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ทำให้การผลิตทางเกษตรซึ่งเคยผลิตเพื่อการยังชีพเปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อการค้า การเกษตรเริ่มมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจด้านอื่นของประเทศอย่างแยกไม่ออก ขณะเดียวกันระบบเศรษฐกิจไทยก็มีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอนุญาตให้ขายข้าวเป็นสินค้าออกได้ ข้าวจึงเป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญมากขึ้นโดยลำดับ จนกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของประเทศไทย ดังนั้นปัญหาเรื่องการเพิ่มผลผลิตข้าวให้สูงขึ้นจึงตามมา[107]

รัฐบาลไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวนี้ จึงได้ดำเนินการส่งเสริมให้มีการขยายผลผลิตข้าวให้มากขึ้นด้วยการเปิดพื้นที่ทำการเกษตรให้มากขึ้น โดยการขุดคลอง สร้างทำนบและประตูน้ำเพื่อช่วยส่งน้ำให้เข้าถึงพื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกข้าวได้ รัฐบาลได้อนุญาตให้บริษัท

ขุดคลองคูนาสยามซึ่งเป็นบริษัทเอกชนเป็นผู้ได้รับสัมปทานขุดคลองทั่วพระราชอาณาจักร มีกำหนด 25 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2433 ถึง พ.ศ. 2458 นอกจากนี้ยังส่งเสริมให้มีการใช้เครื่องจักรเครื่องยนต์ช่วยในการทำนา เช่น ใช้เครื่องจักรใช้แรงไฟสำหรับไถนา นวดข้าว สีข้าวและวิดน้ำเข้านา เป็นต้น ในการนี้รัฐบาลให้การสนับสนุนด้วยการให้รางวัลแก่บริษัทห้างร้านที่ประดิษฐ์เครื่องจักรที่เหมาะสมกับความต้องการในการทำนา[108]

นอกจากความพยายามที่จะขยายเนื้อที่และใช้เทคโนโลยีเข้าช่วยเหลือในการทำนาแล้ว รัฐบาลยังได้คิดค้นหาวิธีบำรุงรักษาที่นาให้มีคุณภาพด้วยการแนะนำให้เกษตรกรปลูกถั่วสลับกับการทำนาเพื่อป้องกันดินจืด รวมทั้งวัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นที่เมืองธัญญบุรีเป็นครั้งแรกและในปีต่อ ๆ มาก็ขยายการประกวดพันธุ์ข้าวออกไปทั่วพระราชอาณาจักร ทั้งนี้เพื่อให้เกษตรกรได้พันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพไว้เพาะปลูกต่อไป

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพื้นฟูพระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัลแรกนาขวัญขึ้นมาอีก เพื่อเป็นการบำรุงขวัญแก่ราษฎรทั้งหลาย ให้เห็นคุณประโยชน์ของการทำนาและเกิดความชยันชันแข็งในการประกอบอาชีพการทำนาต่อไป

นอกจากรัฐบาลจะส่งเสริมให้ราษฎรได้เพิ่มผลผลิตจากการทำนาแล้ว ฝ้ายก็เป็นผลผลิตทางเกษตรอีกประเภทหนึ่งที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ประกอบกับการปลูกฝ้ายก็เป็นงานที่ไม่ยุ่งยากและไม่ขัดกับการทำนาด้วย รัฐบาลจึงได้ส่งเสริมการปลูกฝ้ายโดยได้เริ่มกันอย่างจริงจังในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยให้กระทรวงเกษตรร่วมมือกับกระทรวงมหาดไทยส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับการปลูกฝ้าย จ้างผู้เชี่ยวชาญเรื่องฝ้ายจากต่างประเทศเข้ามาดำเนินการจัดตั้งสถานีทดลองและทำไร่ฝ้ายตัวอย่าง ตั้งโรงงานหีบฝ้าย แนะนำพันธุ์ฝ้ายที่เหมาะสมกับภูมิประเทศและภูมิอากาศ เป็นต้น[109]

ง. การปรับปรุงการคมนาคม

การคมนาคมเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจการค้าขายของประเทศได้เป็นอย่างดี เพราะถ้าการคมนาคมสะดวกสบายก็ย่อมเกิดความคล่องตัวในการไปมาค้าขายและขนส่งสินค้าจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง ทำให้เกิดการหมุนเวียนทางเศรษฐกิจและรายได้จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งได้ง่ายขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระหนักถึงความสำคัญเรื่องคมนาคมของประเทศซึ่งกำลังอยู่ในยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงการคมนาคมให้เจริญก้าวหน้าทั้งทางบกและทางน้ำ ที่สำคัญก็ได้แก่ การขุดคลอง การสร้างถนนและการสร้างทางรถไฟ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การขุดคลองมุ่งประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้หน่วยราชการและเอกชนขุดคลองขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดข้างเคียงที่เป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญและเป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกสู่ตลาดต่างประเทศ เช่น คลองคำเนินสะดวก คลองเปรมประชากร คลองนครเขื่องเขตร คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรม คลองทวีวัฒนาและคลองมหาภิรมย์ ฯลฯ เป็นต้น[110] นอกจากนั้นพระองค์ยังโปรดฯ ให้เอกชนขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกออกไปแถบตำบลบางหลวง บางโพ แขวงเมืองปทุมธานี และบริเวณทุ่งหลวงตามโครงการรังสิตของบริษัทขุดคลองและคูนาสยาม ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่จะเปิดเนื้อที่ใหม่ ๆ เพื่อใช้ในการทำนา[111]

ทางด้านการสร้างถนน ได้มีการสร้างถนนและสะพานขึ้นในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นประโยชน์ของการสร้างถนนและสะพานว่าจะทำให้การเดินทางไปไหนมาไหนมีระยะสั้นลงและจะช่วยให้เกิดร่มเงาจากต้นไม้สองข้างถนน รวมทั้งทำให้บ้านเมืองงดงามอีกด้วย[112] ด้วยเหตุนี้การสร้างถนนจึงมีจุดประสงค์เพื่อความสะดวกในการติดต่อ

ไปมาค้าขายและเพื่อความสวยงามของบ้านเมือง การสร้างถนนในสมัยนี้เป็นการสร้างถนนตามแบบอย่างตะวันตก ภายหลังการสร้างถนนแล้วได้มีบรรดาพ่อค้าและชาวกรุงส่วนหนึ่งหันมาก่อสร้างร้านค้าและบ้านเรือนที่อยู่อาศัยตามริมถนน ทำให้ที่ดินริมถนนมีราคาแพง[113] ถนนที่สร้างขึ้นในสมัยนี้ได้แก่ ถนนเยาวราช ถนนจักรวรรดิ ถนนอนุวงศ์ ถนนบูรพา ถนนสามเสนและถนนราชดำเนิน เป็นต้น

ในด้านการสร้างทางรถไฟตามแบบตะวันตก มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในส่วนภูมิภาคทั้งภาคเหนือ ภาคอิสานและภาคใต้ แม้ว่าจุดมุ่งหมายในเบื้องแรกเพื่อประโยชน์ทางด้านการปกครองและการรักษาความมั่นคงปลอดภัยของพระราชอาณาจักร แต่การสร้างทางรถไฟก็มีวัตถุประสงค์ในการส่งเสริมทางเศรษฐกิจด้วย[114] เพราะเมื่อมีเส้นทางคมนาคมทางรถไฟใช้แล้ว ปรากฏว่าข้าวและพืชผลทางเกษตรอื่น ๆ ที่ส่งเข้ามาขายยังตลาดในกรุงเทพฯ เพื่อใช้บริโภคภายในประเทศและเพื่อการส่งออกมีปริมาณเพิ่มมากขึ้น เส้นทางรถไฟที่สร้างขึ้นเพื่อจุดประสงค์ทางการเมือง ได้แก่ ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ซึ่งสร้างขึ้นมาเพื่อกระชับการปกครองหัวเมืองภาคอิสานซึ่งประสบปัญหาจากการขยายอำนาจของฝรั่งเศสมายังมณฑลอิสานของไทย แต่ขณะเดียวกันก็ได้อาศัยเส้นทางรถไฟดังกล่าวในการขนส่งพืชผลที่ผลิตได้จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้ามายังกรุงเทพฯ ด้วย[115] อีกสายหนึ่งก็ได้แก่ ทางรถไฟสายเหนือเพื่อกระชับการปกครองในมณฑลพายัพให้เข้มแข็งขึ้น รวมทั้งเพื่อป้องกันเหตุร้ายอันอาจจะเกิดจากการแทรกแซงของอังกฤษและฝรั่งเศสในหัวเมืองทางเหนือ แต่ต่อมารัฐบาลไทยต้องประสบกับปัญหาในเรื่องเงินทุนและการแทรกแซงจากมหาอำนาจตะวันตก ทำให้รัฐบาลไทยต้องระงับการก่อสร้างทางรถไฟสายเหนือไว้ก่อน โดยหันไปสร้างทางรถไฟสายใต้แทน สำหรับทางรถไฟสายใต้ก็มีจุดประสงค์ในการสร้างเช่นเดียวกับสายเหนือและสายอิสาน เพื่อป้องกันการแทรกแซงและขยายอำนาจของมหาอำนาจตะวันตกและกระชับการปกครองหัวเมืองให้ใกล้ชิดกับรัฐบาลกลางยิ่งขึ้น[116] นอกจากนี้ยังมีทางรถไฟที่สร้างขึ้นเพื่อผลประโยชน์ทาง

ด้านการคมนาคมและเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่น ทางรถไฟสายสมุทรปราการ ทางรถไฟสายพระพุทธบาท ทางรถไฟสายมหาชัย - ท่าจีน - แม่กลอง ทางรถไฟสายบางพระและทางรถไฟสายแปดริ้ว เป็นต้น[117]

จ. ผลของการปฏิรูปเศรษฐกิจ

จากการปฏิรูปเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งทางด้านการคลัง ระบบเงินตรา การส่งเสริมการผลิตทางด้านการเกษตรและการคมนาคมขนส่ง ก่อให้เกิดผลดีต่อเศรษฐกิจของประเทศโดยส่วนรวมหลายประการ คือ

ประการแรก ทำให้รายได้ของประเทศเพิ่มมากขึ้นจาก พ.ศ. 2435 - 2447 เช่น รายได้เพิ่มจาก 15 ล้านบาท เป็น 46 ล้านบาท โดยมิได้เพิ่มอัตราภาษีและชนิดของภาษีขึ้นแต่ประการใด ทั้งยังมีการยกเลิกภาษีที่ล้าสมัยบางอย่างไปด้วย ทำให้เงินคงคลังของประเทศซึ่งเคยมีอยู่ประมาณ 7,500,000 บาทใน พ.ศ. 2437 เพิ่มขึ้นเป็น 32,000,000 บาทใน พ.ศ. 2444[118]

ประการที่สอง ก่อให้เกิดความมั่นคงฐานะทางการคลังของประเทศ การจัดระบบงบประมาณรับจ่ายเงินที่ได้มาตรฐานสากล ทำให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศได้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น

ประการที่สาม ก่อให้เกิดความมั่นคงปลอดภัยต่อบูรณภาพเขตแดนของพระราชอาณาจักรมากยิ่งขึ้น เพราะการปรับปรุงทางด้านคมนาคมซึ่งช่วยอำนวยประโยชน์ในทางเพิ่มพูนรายได้จากการค้าขายและการส่งออกแล้ว ยังช่วยให้ทางรัฐบาลสามารถดูแลพระราชอาณาเขตได้รัดกุมมากยิ่งขึ้น

(3) การปฏิรูปการเมืองการปกครอง.

ก. การจัดตั้งสภาที่ปรึกษา

ในระยะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมิได้ทรงบรรลุนิติภาวะและยังมีเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่นั้น พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศ 2 ครั้ง คือ ใน พ.ศ. 2413.

และใน พ.ศ. 2414 ครั้งแรกเสด็จไปสิงคโปร์ ปัตตาเวีย (จาการ์ตา) และสะมารัง ครั้งหลังไปอินเดียโดยแวะที่สิงคโปร์ ปีนัง ย่างกุ้ง กัลกัตตา ผลจากการที่พระองค์เสด็จต่างประเทศในคราวนั้น ทำให้พระองค์ได้ทรงพบเห็นรูปแบบการปกครองในประเทศใกล้เคียงจึงทรงนำมาใช้เป็นแนวทางในการปฏิรูปภายหลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2416 แล้วประมาณ 5 เดือน พระองค์ได้ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ขึ้นในวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2417 และหลังจากนั้นอีก 3 เดือน พระองค์ได้ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) ขึ้นอีกสภาหนึ่งในวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2417 สภาทั้งสองนี้นับว่าเป็นสถาบันใหม่ทางการเมืองของประเทศไทย พระราชประสงค์ที่ทรงตั้งขึ้นนอกจากเพื่อ "ช่วยคิดราชการแผ่นดินซึ่งจะมีคุณประโยชน์ทำนุบำรุงพระนครทั่วพระราชอาณาเขต ให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข"[119] แล้ว ยังได้ทรงอาศัยสภาทางการเมืองดังกล่าวนี้ช่วยสร้างความมั่นคงให้แก่ศูนย์อำนาจทางการเมือง นับเป็นก้าวแรกของการปฏิรูปทางการเมืองการปกครองของประเทศไทย[120]

สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ประกอบด้วยบรรดาขุนนางข้าราชการทั้งหมดเป็นสมาชิกสภาจำนวน 12 คน (ตามข้อกำหนดมีสมาชิกตั้งแต่ 10 นายขึ้นไป แต่ไม่เกิน 20 นาย และจะตั้งพระราชวงศ์อีก 6 พระองค์เข้าร่วมด้วยก็ได้) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเหล่านี้จะต้องถวายสัตย์ปฏิญญาณและถือน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเหล่านี้จะดำรงตำแหน่งนานตราบเท่าที่ทรงพอพระราชหฤทัย

สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินดังกล่าวได้มีส่วนร่วมในการพิจารณาปัญหาการบริหารราชการแผ่นดินที่สำคัญ ๆ ได้แก่ การเลิกทาสและการปฏิรูปภาษีอากร เป็นต้น นอกจากนี้ยังทำหน้าที่ทางด้านตุลาการอีกด้วย กล่าวคือทำหน้าที่พิจารณาอรรถคดีต่าง ๆ ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพิจารณาทบทวนผลของการชำระคดีอีกครั้งหนึ่งว่ามีความถูกต้องเหมาะสมเพียงใดและพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจที่จะยกเลิก ลดหย่อน เพิ่มเติมคำพิพากษาได้

ตามความเหมาะสม

ส่วนสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) นั้น จำนวนสมาชิกมิได้ระบุแน่ชัด แต่ในครั้งนั้นทรงแต่งตั้งเป็นจำนวน 50 คน แต่ในที่สุดเหลือเพียง 49 คน ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ 13 พระองค์ ขุนนางชั้นเจ้าพระยา 2 คนและขุนนางระดับพระยาอีก 21 คน ที่เหลืออีก 13 คนเป็นขุนนางยศต่ำกว่าพระยา สมาชิกสภานี้จะดำรงสมาชิกภาพจนสิ้นแผ่นดิน แต่จะทรงถอดถอนเมื่อใดก็ได้ ต้องถวายสัตย์ปฏิญญาณและถือน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมาชิกสภามีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาในพระองค์คือเป็นข้าหลวงไปสืบราชการเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือเป็นคณะกรรมการประชุมปรึกษาเพื่อสอบสวนและชำระความเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ได้ เมื่อปฏิบัติงานแล้วต้องทูลเกล้าถวายรายงานการปฏิบัติงานต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ก็มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับเรื่องที่พระราชทานลงมาให้สภาประชุมพิจารณา ตลอดจนเข้าร่วมประชุมกับสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นครั้งคราว[121]

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นมาเพื่อเป็นองค์กรสำหรับช่วยปรึกษาข้อราชการต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพิจารณาปัญหาและตราพระราชบัญญัติปฏิรูปสังคมและปฏิรูปการคลัง จึงทำให้ขุนนางผู้ใหญ่และวังหน้าต้องสูญเสียผลประโยชน์ทางด้านแรงงานและเศรษฐกิจการเงินไปมิใช่น้อย จนกระทั่งก่อให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองภายในซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในนามของ "วิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417 - 2418" เหตุการณ์ครั้งนั้นรุนแรงมากเพราะกงสุลต่างประเทศได้พยายามจะเข้ามาแทรกแซงในเหตุการณ์ครั้งนั้น วิกฤตการณ์ดังกล่าวยุติลงในวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2418 โดยวังหน้าจะได้รับส่วนแบ่งจากรายได้ของหลวงมากขึ้น แต่ทรงมีทหารประจำการได้เพียง 200 คน นอกจากนี้การปฏิบัติหน้าที่ของสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในหน้าที่ตุลาการ ทำให้เกิดความไม่ลงรอยกับกลุ่มสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เพราะสภาได้ตัดสินให้ถอดพระยาอาหารบริรักษ์หลานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา-

ศรีสุริยวงศ์ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกรมนา แล้วให้จำคุกตลอดชีวิต ในกรณีที่ขัดขืนไม่ยอมส่งรายได้ให้กับหอรัษฎากรพิพัฒน์ตามคำสั่งของสภาใน พ.ศ. 2417

ข. คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ. 103

โดยความเป็นจริงแล้ว นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชย์นั้น บรรดากลุ่มเจ้านายซึ่งประกอบด้วยบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอเป็นจำนวนมากที่มีความคิดเห็นไปในทางที่ต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศอย่างรวดเร็ว ล้วนเป็นคนกลุ่มหนุ่มที่ได้รับการศึกษาอย่างดีตามแบบตะวันตกจากพวกมิชชันนารี กลุ่มบุคคลเหล่านี้เรียกกันว่า "สยามหนุ่ม" ได้พากันแสดงความคิดเห็นในการปรับปรุงบ้านเมืองเข้าสู่ยุคใหม่ ในหนังสือ "ครูโฉวาท" ซึ่งเปรียบเสมือนกระบอกเสียงของกลุ่มสยามหนุ่มเหล่านี้ ความคิดเห็นในการเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองของคนกลุ่มนี้ที่สำคัญ ได้แก่ การปฏิรูปการคลังและการศาล[122] ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น กลุ่ม "สยามหนุ่ม" เหล่านี้เป็นกลุ่มที่คอยให้การสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงประเทศไปสู่ระบอบใหม่ตามแบบตะวันตกมาตั้งแต่ต้น

อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะปฏิรูปการเมืองการปกครองของประเทศประเทศตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยการจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ ไม่สามารถบรรลุผลถึงขั้นมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศได้ ดังนั้นใน พ.ศ. 2427 (ร.ศ. 103) จึงได้มีเจ้านายและข้าราชการกลุ่มหนึ่งได้ร่วมกันเสนอคำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 กลุ่มพระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการกลุ่มนี้ล้วนเป็นคณะทูตไทยประจำกรุงลอนดอนและปารีส กลุ่มพระราชวงศ์ประกอบด้วย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์ (พระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (พระองค์เจ้าชายโสณบัณฑิต) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฐ (พระองค์เจ้า

ชายสวัสดิโสภณ) พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ (หม่อมเจ้าชายปฤษฎางค์ ชุมสาย) ส่วนกลุ่มข้าราชการประกอบด้วย นายนกแก้ว คชเสนี หลวงเดชนายเวร (สุ่น สาตราภัย) นายบุศย์ เพ็ญกุล ขุนปฏิภาณพิจิตร (หรุ่น) หลวงวิเสศสาธี (นาค) นายเปลี่ยนและสับเสฟเตอร์แนนสอาด

คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและขุนนางข้าราชการเพื่อให้เปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2427 นั้น พอสรุปสาระสำคัญได้ว่า การป้องกันรักษาเอกราชของชาติที่ได้ผลดีที่สุดในขณะนั้นก็คือ จะต้องเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เป็นแบบ "คอนสติติวชั่นแนล โมนากี" คือ มีกฎหมายรัฐธรรมนูญกำหนดพระราชอำนาจและแบ่งพระราชอำนาจที่มีอยู่เดิมให้แก่เสนาบดีประกอบกันเป็นคณะรัฐมนตรี โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประธานอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ กลุ่มเจ้านายและขุนนางที่เสนอคำกราบบังคมทูลดังกล่าวยังมีความเห็นว่า ประเทศไทยยังไม่พร้อมที่จะมีสภาผู้แทนเหมือนประเทศที่เจริญแล้วในยุโรป ดังนั้นจึงเป็นข้อเรียกร้องที่ยังไม่ถึงขั้นที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชไปสู่ระบบการปกครองประชาธิปไตยเต็มรูป ยังมิได้เรียกร้องให้มีรัฐสภาที่มาจากการเลือกตั้ง แม้ว่าจะมีข้อเสนอแนะให้มีรัฐธรรมนูญและสนับสนุนให้ข้าราชการและประชาชนแสดงความคิดเห็นทางการเมืองอย่างกว้างขวางก็ตาม อาจเรียกได้ว่า เป็นแผนการที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นการปกครองแบบประชาธิปไตยอย่างค่อยเป็นค่อยไป[123]

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงถือโทษ แต่กลับมีกระแสพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้ที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเหล่านี้โดยสรุปได้ดังนี้ คือ พระองค์ทรงเห็นด้วยกับอันตรายที่กำลังเผชิญหน้าประเทศชาติอยู่ รวมทั้งทรงเห็นด้วยกับการดำเนินงานใด ๆ เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของชาติบ้านเมือง แต่พระองค์จะต้องทรงคำนึงถึงอำนาจของเสนาบดีที่มีมาช้านานแล้วด้วย พระองค์จะทรงหักหาญด้วยพระราชอำนาจของพระองค์แต่ลำพังไม่ได้ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงใด ๆ จึงต้องค่อยเป็นค่อยไป พระองค์มี

พระราชประสงค์ที่จะปฏิรูปการปกครองเพื่อให้ข้าราชการแผ่นดินทุกกรมทำงานกันได้อย่างเต็มที่ด้วยการปรึกษาหารือกันและรับผิดชอบต่อหน้าที่ รวมทั้งมีผู้ออกกฎหมายไว้เป็นหลักในการตัดสินวินิจฉัยกิจการที่กระทำลงไปในต่างๆ โดยเฉพาะ พระองค์ทรงเห็นว่าการจะจัดตำแหน่งเสนาบดีให้รับงานที่จะปรับปรุงสู่ระเบียบใหม่นั้นไม่ใช่ของยาก แต่ที่เป็นปัญหาคือเสนาบดีผู้ใหญ่มีทิฐิถือว่าตนเป็นผู้ใหญ่มีผู้คล้อยตามความเห็นของตนมามาก เมื่อมีผู้กล่าวค้านความเห็นของตนก็ไม่พอใจ บางครั้งก็แกล้งคัดค้านความเห็นที่ตนไม่เห็นด้วยจนเกิดความเสียหายก็มี นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเห็นว่าจะต้องปฏิรูปการปกครองก่อนสิ่งใดทั้งหมด ถ้าการปกครองยังมิได้รับการปรับปรุงแก้ไขแล้ว เรื่องอื่นก็จะดำเนินไปไม่ได้ตลอด[124]

ถึงแม้ว่าคำกราบบังคมทูลของเจ้านายและขุนนางในครั้งนั้นจะมิได้รับการตอบสนองในทันทีทันใดจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ครั้นถึง พ.ศ. 2430 พระองค์ทรงโปรดฯ ให้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จไปศึกษาและดูงานเกี่ยวกับการจัดตั้งคณะเสนาบดีตามแบบยุโรปที่ประเทศอังกฤษ เมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จกลับมาก็ถวายรายงานการดูงานที่ได้ทรงรับมอบหมายและหลังจากนั้นไม่นานการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินก็เริ่มขึ้น

ค. การปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน

ส่วนกลาง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศจัดตั้ง "เสนาบดีสภา" ขึ้นใน พ.ศ. 2431 พระองค์ทรงเลือกคนที่จะมาดำรงตำแหน่งเสนาบดี มีการอบรมประชุมโดยพระองค์ทรงเป็นประธานในที่ประชุม ทรงให้คำปรึกษาแนะนำเกี่ยวกับราชการและการบัญชางานแก่เสนาบดีแบบใหม่พอสมควรแล้ว จึงได้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดตั้งกระทรวงแบบใหม่ขึ้นแทนจตุสดมภ์ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 โดยจัดสรรอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของแต่ละกระทรวงให้เป็นสัดส่วน มีด้วยกันทั้งหมด 12 กระทรวง ประกอบด้วย

กระทรวงกลาโหม กระทรวงนครบาล กระทรวงวัง กระทรวงเกษตรพานิชการ กระทรวงพระคลัง กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงธรรมการ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงมุรธาธิการ และกระทรวงมหาดไทย

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ การปรับปรุงและจัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ ตามแบบตะวันตกในครั้งนั้น ยังคงยึดหลักการแบ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ดังเช่นที่เคยปฏิบัติกันมาตั้งแต่โบราณ กล่าวคือ กระทรวงกลาโหมยังมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายตะวันตก ตะวันออกและเมืองมลายูประเทศราช ส่วนกระทรวงมหาดไทยก็ยังคงมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือและประเทศราชที่อยู่ทางแถบนั้น ดูไปแล้วคล้ายกับยังมีตำแหน่งสมุหนายกกับสมุหพระกลาโหม แยกหน้าที่กันบริหารและควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ

สำหรับกระทรวงยุทธนาธิการซึ่งตั้งขึ้นมานั้น ก็เท่ากับเป็นการแย่งงานของกระทรวงกลาโหมมาทำ เพราะกระทรวงยุทธนาธิการนั้นได้แยกเอาทหารบกทหารเรือมาดูแลแทนกระทรวงกลาโหม กระทรวงการต่างประเทศก็แบ่งหน้าที่มาจากกระทรวงการคลังเดิมเพราะในตอนแรกกระทรวงการคลังมีหน้าที่เกี่ยวกับเรื่องติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอยู่แล้ว จึงทำหน้าที่สร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศที่มาติดต่อด้วย แต่เมื่อมีกระทรวงการต่างประเทศเกิดขึ้นก็จะช่วยให้งานด้านสร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศเข้ารูปเข้ารอยมากขึ้น

ภายหลังที่พระองค์ทรงประกาศจัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 แล้ว ต่อมาทรงเห็นว่างานในกระทรวงต่าง ๆ ยังซ้ำซ้อนปะปนกันอยู่จึงทรงปรับปรุงใหม่ ควรแก้ไขเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ พอสิ้นรัชกาลก็มีกระทรวงต่าง ๆ รวม 10 กระทรวง คือ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงนครบาล กระทรวงวัง กระทรวงต่างประเทศ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงธรรมการและกระทรวงเกษตราธิการ

ในการปรับปรุงกระทรวงต่าง ๆ ครั้งหลังนี้ ได้มีการแบ่งแยกหน้าที่กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมใหม่ กล่าวคือ ให้กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองชั้นในและหัวเมืองประเทศราช ส่วนกระทรวงกลาโหมมีหน้าที่รักษาการเกี่ยวกับทหารบก ทหารเรือและเครื่องสรรพาวุธยุทธภัณฑ์ ป้อม ค่าย คู อู่ เรือรบและพาหนะสำหรับทหาร เสนาบดีกระทรวงกลาโหมเป็นผู้รับใบบอกรายงานการทหาร พระบรมราโชวาทในราชการทหารหัวหัวเมืองและประเทศราชทางภาคใต้และภาคเหนือ ลดฐานะกระทรวงยุทธนาธิการเป็นกรมยุทธนาธิการโดยเปลี่ยนเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ แต่ผู้บัญชาการกรมคงมียศเสมอเสนาบดีและให้เข้าประชุมเสนาบดีด้วย กรมยุทธนาธิการนี้ขึ้นกับกระทรวงกลาโหม ยุบกระทรวงมุรธาธิการโอนราชการในกระทรวงนี้ไปขึ้นกับคณะราชเลขานุการ ส่วนราชการที่เคยแบ่งเป็นแผนกในกระทรวงนี้ก็ให้เป็น "กรมพระอาลักษณ์" ขึ้นอยู่ในรัฐมนตรีสภา (Legislative Council) ซึ่งทรงจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2437 รวมกระทรวงเกษตรพานิชการเข้ากับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แต่แล้วก็กลับไปตั้งกระทรวงเกษตราธิการขึ้นมาใหม่ เพราะงานมากเกินไปจนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติรับไว้ไม่ไหว

ส่วนภูมิภาค

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงเปลี่ยนแปลงจัดระเบียบการปกครองครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2435 - เหตุการณ์ระหว่างประเทศตามชายแดนมีทีท่าจะทวีความรุนแรงมากขึ้น จำเป็นจะต้องจัดการรักษาพระราชอาณาจักรให้มั่นคงทันท่วงที ดังนั้นพระองค์จึงได้ทรงจัดการรวมรวมหัวเมืองตามชายแดนที่สำคัญ ๆ ขึ้นเป็นเขตการปกครองเรียกว่า "มณฑล" โดยมุ่งที่จะป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากการคุกคามจากภายนอกเป็นหลัก และในขณะเดียวกันก็เป็นการทดลองจัดระเบียบการปกครองอย่างใหม่ ซึ่งพระองค์สนพระทัยที่จะจัดให้มีขึ้นในประเทศต่อไป พระองค์ได้ทรงเลือกบุคคลที่ทรงคุณวุฒิมีความสามารถสูงและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ

กำกับว่าราชการซึ่งผู้ว่าราชการและกรมการเมืองปฏิบัติอยู่ให้ดำเนินไปโดยชอบด้วยกฎหมาย ด้วยความสุจริตยุติธรรมและรวดเร็ว ดูแลทุกข์สุขของราษฎรโดยทั่วถึง ซึ่งเรียกว่า "การเทศบาล"

หลักการปกครองแบบเทศาภิบาล มีสาระสำคัญคือ รัฐบาลจะทำการปกครองหัวเมืองตั้งแต่ขั้นต่ำสุดจนถึงสูงที่สุด เริ่มต้นด้วยพลเมืองมีสิทธิจะเลือกตัวผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านประมาณ 10 หมู่บ้านมีสิทธิเลือกตั้งนายกำนันของตำบล ตำบลหลาย ๆ ตำบลมีพลเมืองประมาณ 10,000 คน รวมกันเป็นอำเภอ มีนายอำเภอเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด หลายอำเภอรวมกันเป็นเมือง มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ดูแล หลายเมืองรวมเป็นมณฑล โดยที่ตัวเสนาบดีจะดูแลบังคับบัญชาตรงถึงหัวเมืองทั้งปวงก็เป็นอันเหลือวิสัยที่จะทำได้ตลอดจึงต้องตัดหัวเมืองซึ่งใกล้ชิดติดต่อไปมาถึงกันได้ง่าย ๆ หลาย ๆ เมืองรวมเป็นมณฑลหนึ่ง มีตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลบังคับบัญชาการมณฑลละ 1 คน แบ่งอำนาจและหน้าที่ของเสนาบดีเจ้ากระทรวงไปไว้ในตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑลเป็นผู้ตรวจตราบังคับบัญชาในท้องที่ เสนาบดีเป็นผู้รับกระแสพระราชดำริติดต่อกับข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลทั้งปวง จัดวางแบบแผนการปกครองให้สำเร็จตลอดทั่วพระราชอาณาจักร

การปรับปรุงการปกครองหัวเมืองแบบเทศาภิบาลนี้ คำว่า "มณฑล" หมายถึงการรวบรวมเขตหัวเมืองตั้งแต่ 3 หัวเมืองขึ้นไปมากบ้างน้อยบ้าง ตามความสะดวกแก่การปกครองและการตรวจตราของผู้บัญชาการมณฑลและข้าราชการเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ด้วย "ผู้บัญชาการมณฑล" คือ บุคคลที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งจากผู้ที่มีความสามารถและทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้บริหารงานในมณฑลนั้น ๆ ต่างพระเนตรพระกรรณได้มณฑลละ 1 คนเรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑล" ยกเว้น 2 มณฑล คือ มณฑลลาวพวน (อุดร) และมณฑลลาวกาว (อิสาน) ซึ่งมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมและสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพสิทธิ์ประสงค์เป็นผู้บัญชาการมณฑล โปรดฯ ให้เรียกตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลว่า "สมุหเทศาภิบาล" เหมือนกันหมดทั้ง 2 มณฑล

ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจหน้าที่รองจากเสนาบดีและเหนือผู้ว่าราชการเมือง เป็นประธานข้าราชการในมณฑลนั้น ๆ ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาข้าราชการในมณฑลให้ปฏิบัติราชการในทางที่ชอบด้วยกฎหมาย ระเบียบแบบแผน คำสั่งของเจ้ากระทรวง ตรวจตราสอดส่องความประพฤติของข้าราชการในมณฑล ตรวจตราความทุกข์สุขของประชาชน หาทางช่วยเหลือผู้ที่ประพฤติดีให้ได้รับความเที่ยงธรรมขึ้นและช่วยทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง

นอกจากนี้ ใน พ.ศ. 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้ทรงตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ สำหรับการจัดการปกครองระดับอำเภอ ตำบลและหมู่บ้านอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ฉบับเปลี่ยนแปลงการปกครองในส่วนภูมิภาคเมื่อ พ.ศ. 2435 ได้ดำเนินไปค่อนข้างล่าช้า ทั้งนี้เป็นเพราะสาเหตุสำคัญบางประการ กล่าวคือ ประการแรก งบประมาณมีจำกัดต้องใช้จ่ายอย่างประหยัด ต้องจ้างข้าราชการแต่น้อยและอาคารสถานที่ต่าง ๆ ก็ไม่สมบูรณ์ ข้าราชการในหัวเมืองยังไม่ได้รับเงินเดือนในฐานะข้าราชการจริง ๆ อย่างเต็มที่ ขาดกำลังใจในการปฏิบัติงาน ประการที่สอง รัฐบาลไม่ประสงค์จะนำการปกครองแบบใหม่เช่นนี้ไปใช้ในหัวเมืองที่อยู่ตามชายแดนในกรณีที่เป็นหัวเมืองใกล้ชิดกับดินแดนภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสและหัวเมืองภาคเหนือภาคใต้ที่อยู่ใกล้กับอังกฤษ เพราะอาจก่อให้เกิดความยุ่งยากทางการเมืองได้ ประการที่สาม รัฐบาลต้องคอยระมัดระวังมิให้ขุนนาง เจ้าเมืองโกรธเคืองเสียใจที่จะหมดอำนาจไป เพราะข้าราชการเหล่านี้มีเงินมีคนมากมาย รัฐบาลต้องพยายามถนอมน้ำใจเอาไว้มิให้ก่อเรื่องร้ายแรงได้ ประการที่สี่ ข้าราชการยังมีจำนวนน้อยไม่พอกับงานและผู้ที่เข้ามาแล้วอาจจะไม่มีคุณวุฒิเหมาะสมกับงาน

การปรับปรุงการปกครองส่วนภูมิภาคจึงต้องค่อยทำค่อยไป กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2435 ได้เริ่มจัดตั้งมณฑลต่าง ๆ ขึ้น 6 มณฑล. ต่อมาขยายไปอีกจนก่อนหน้าจะสิ้นรัชกาลก็มีมณฑลทั้งสิ้นจำนวน 19. มณฑลรวมทั้งมณฑลกรุงเทพฯ

ครั้นพอสิ้นรัชกาลแล้วก็เหลือเพียง 17 มณฑล เพราะต้องยกให้อังกฤษและฝรั่งเศส ไป 2 มณฑล คือ มณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศสผนวกเข้ากับดินแดนของอินโดจีนฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2450 และมณฑลไทรบุรี (ยกเว้นสตูล) กลันตัน ตรังกานู ให้กับอังกฤษ ใน พ.ศ. 2452 และใน พ.ศ. 2437 ก็ได้มีการประกาศจัดแบ่งปันหน้าที่ระหว่างกระทรวงมหาดไทยและการปกครองแบบเทศาภิบาลอย่างจริงจัง

ส่วนท้องถิ่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงริเริ่มทดลองจัดการ "สุขาภิบาล" ในเขตกรุงเทพฯ และตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาคร เพื่อทดลองให้ประชาชนรู้จักการปกครองตนเองในระดับท้องถิ่นอีกด้วย

ง. การจัดตั้งองคมนตรีสภา (Privy Council) และรัฐมนตรีสภา (Legislative Council)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงเห็นความสำคัญของระบบสภาที่ปรึกษาซึ่งได้สืบโทรมไปภายหลังที่เคยมีมาแล้ว ดังนั้น ใน พ.ศ. 2435 พระองค์จึงได้ทรงจัดตั้งองคมนตรีสภา (Privy Council) ทำหน้าที่คล้าย ๆ สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์แต่เดิมอีกด้วย[125] ครั้นต่อมาใน พ.ศ. 2437 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งรัฐมนตรีสภา (Legislative Council) โดยมีจุดมุ่งหมายให้ทำหน้าที่ตรากฎหมายโดยเฉพาะ ประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นเสนาบดีหรือผู้แทนเสนาบดีและผู้ที่ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งอีกจำนวนหนึ่ง[126] แต่ไม่ได้ผล ดังนั้นพระองค์จึงโปรดฯ ให้โอนงานตรากฎหมายไปขึ้นอยู่กับเสนาบดีสภา เมื่อ พ.ศ. 2443 งานของรัฐมนตรีสภาก็เป็นอันหยุดชะงักลง

จ. แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถ้าพิจารณาถึงการปรับปรุงด้านการเมืองการปกครองเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วจะพบว่าการปรับปรุงดังกล่าวมิได้นำไปสู่การมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภาเป็นหลักในการปกครอง

ประเทศแต่ประการใด แต่กลับเป็นการเสริมสร้างพระราชอำนาจให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงมากขึ้น จนแทบจะกล่าวได้ว่าเป็นยุคที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เคยมีมา จนภายหลัง พ.ศ. 2440 เป็นต้นมาก็เริ่มปรากฏการณ์วิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้มากขึ้นในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันและเร่งเร้าให้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้น

ปัญหามีอยู่ว่าเพราะเหตุใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงยังไม่ทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญและจัดตั้งสภาตามแบบตะวันตก ถ้าพิจารณาจากพระราชนิพนธ์เรื่อง "พระบรมราโชบายยั่งยืนด้วยความสามัคคี" และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินก็จะพบว่า พระองค์ยังทรงเชื่อว่าในเวลานั้นการปกครองแบบราชาธิปไตยยังคงเป็นระบบที่เหมาะสมที่สุด เพราะพระองค์ทรงเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีทศพิธราชธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวอยู่แล้ว พระองค์ยังไม่ทรงเห็นด้วยกับระบบรัฐสภา เพราะสมัยนั้นประชาชนยังไม่สามารถตื่นตัวในการคุ้มครองผลประโยชน์ของตนในรูปแบบรัฐสภาได้ นอกจากนี้ก็ไม่ทรงเห็นด้วยกับการมีระบบพรรคการเมือง เพราะทำให้คนไทยแตกสามัคคีธรรม พระองค์ยังทรงเชื่อว่าคนกลุ่มน้อยซึ่งเป็นผู้นำของสังคมและมีความเห็นสอดคล้องกันทางการเมืองในรูปสามัคคีธรรม โดยพร้อมกันเดินสายกลางและมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักจะปกครองประเทศให้เกิดผลดีมากกว่าวิธีอื่นในขณะนั้น[127]

ด้วยเหตุนี้การปฏิรูปการเมืองการปกครองในรัชสมัยของพระองค์จึงมุ่งไปที่การปรับปรุงระบบการบริหารราชการแผ่นดินให้ทันสมัย โดยที่อำนาจอธิปไตยยังคงอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์ จึงทำให้เกิดความเคลื่อนไหวและเรียกร้องที่จะให้มีการปรับปรุงการเมืองไปถึงโครงสร้างพื้นฐานที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลัก

ฉ. ผลของการปฏิรูปการเมืองการปกครอง

การปฏิรูปการเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว จะก่อให้เกิดผลดังนี้ คือ

ประการแรก การปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นการสร้างรัฐประชาชาติ (Nation State) ทำให้ประเทศไทยกลายเป็นรัฐเดียว ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการปกครองส่วนภูมิภาคในรูปมณฑลเทศาภิบาล ผลสำคัญของการก่อตั้งรัฐประชาชาติก็คือ การรวมอำนาจมาไว้ที่ส่วนกลาง ซึ่งในยุคหลังการปฏิรูปย่อมหมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์

ประการที่สอง รัฐบาลไทยที่กรุงเทพฯ สามารถขยายอำนาจเข้าควบคุมพื้นที่ภายในพระราชอาณาจักรได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ก่อให้เกิดความเป็นเอกภาพทางการเมืองซึ่งเป็นประการสำคัญในการหยุดยั้งการคุกคามต่อบูรณภาพเขตแดนของไทยซึ่งเกิดจากมหาอำนาจตะวันตกได้มากขึ้นในขณะนั้น

ประการที่สาม ทำให้ผู้สูญเสียผลประโยชน์จากการปฏิรูปการปกครองก่อปฏิกริยาต่อรัฐบาลที่กรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้จากกรณีขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121 กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 121 และขบถแขกเจ็ดหัวเมืองใต้ ร.ศ. 121 แต่รัฐบาลก็สามารถควบคุมสถานการณ์ไว้ได้

(4) การปฏิรูปการยุติธรรมและการศาล

ทางด้านการยุติธรรมและการศาลในยุคปฏิรูปนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดพระเนตรเห็นการณ์ล่วงหน้าว่า เมื่อทรงจัดราชการบ้านเมืองในทางอื่น ๆ ให้เจริญขึ้นแล้ว ราชการยุติธรรมก็จำต้องมีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกัน มิฉะนั้นบ้านเมืองจะอยู่ในฐานะประเทศที่เจริญมิได้ ขณะเดียวกันการที่ประเทศไทยจะเป็นเอกราชในทางศาลก็จะต้องปรับปรุงทางด้านการยุติธรรมและการศาลให้เป็นสากลดังเช่นที่นานาประเทศที่เจริญแล้วปฏิบัติกัน ด้วยเหตุนี้ใน พ.ศ. 2417 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามริเริ่มปฏิรูปการศาลให้ดีขึ้น โดยการจัดตั้งศาลพิเศษ (Special Court) ซึ่งขึ้นตรงต่อพระองค์ เพื่อพิจารณาคดีความที่อยู่ในกรมพระนครบาล มหาดไทย กลาโหมและกรมท่า การปฏิบัติดังกล่าวทำให้เกิดความกระทบกระเทือนถึงอำนาจทางศาลของ

เสนาบดีแต่ละกรม เพราะว่าในระบบการปกครองแบบจตุสดมภ์ เสนาบดีต่าง ๆ มีอำนาจในการปกครอง การเก็บภาษี การศาล ฯลฯ ในเขตที่ตนรับผิดชอบอยู่ เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงรวมอำนาจศาลไปขึ้นส่วนกลาง ทำให้ค่าธรรมเนียมและรายได้ที่พวกขุนนางเคยได้จากศาลลดลงและไม่เปิดโอกาสให้ใช้อำนาจทางการศาลในทางที่ผิดได้อย่างสะดวกสบายอีกต่อไป นอกจากนี้ยังโปรดฯ ให้จัดตั้งกระทรวงยุติธรรมใน พ.ศ. 2435

ภายหลังจากที่ทรงตั้งกระทรวงยุติธรรมใน พ.ศ. 2435 แล้ว ก็โปรดให้จัดตั้งศาลยุติธรรมสำหรับพิจารณาคดีอาญาและคดีแพ่งตามแบบใหม่ให้เรียบร้อยในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2437 และในหัวเมืองใน พ.ศ. 2439 - 2440 โดยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ซึ่งทรงสำเร็จวิชากฎหมายจากประเทศอังกฤษทรงรับตำแหน่งสภานายกพิเศษ จัดการตั้งศาลหัวเมืองในมณฑลอยุธยาเป็นจุดเริ่มต้น และใน พ.ศ. 2440 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงรับตำแหน่งประธานกรรมการข้าราชการไทยและฝรั่ง ตรวจบทพระอัยการเก่าใหม่ จัดเป็นระเบียบขึ้นไว้ใช้เป็นกฎหมายสำหรับบ้านเมืองต่อไป[128]

ใน พ.ศ. 2440 ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่างลง เสนาบดีผู้ใหญ่กราบบังคมทูลความเห็นขอให้กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์รับพระราชทานตำแหน่งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย พระองค์จึงทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนกฎหมาย เนติบัณฑิตสภาและระเบียบการสอบไล่เนติบัณฑิตไทย นอกจากนี้ยังทรงจัดระเบียบราชการในกระทรวงยุติธรรม การศาลและการศึกษากฎหมายให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก จนเจริญสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้

(5) การปฏิรูปการทหาร

สืบเนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถานการณ์ของบ้านเมืองกำลังตกอยู่ในสภาวะคับขันทั้งภายในและภายนอกประเทศ ความจำเป็นที่ประเทศไทยจะต้องมีกองทัพสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกเอาไว้ป้องกัน

พระราชอาญาจักร ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริที่ปฏิรูปกิจการทหารให้สามารถใช้ประโยชน์ได้ในยุคสมัยที่บ้านเมืองเกิดภาวะคับขัน นอกจากนี้กองทัพที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปก็อาจเป็นประโยชน์ต่อการปกป้องศูนย์อำนาจทางการเมือง คือสถาบันพระมหากษัตริย์ในขณะนั้นมีความมั่นคงยิ่งขึ้น

ดังนั้น การปฏิรูปกิจการทหารจึงเริ่มต้นด้วยการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปลูกฝังให้บรรดาพระเจ้าน้องยาเธอและข้าราชการบริพารหนุ่ม ๆ ผู้ใกล้ชิดให้มีความนิยมทางการทหาร โดยทรงตั้งกรมทหารมหาดเล็กและโรงเรียนทหารมหาดเล็กขึ้น ต่อมาจึงขยายออกไปสู่ประชาชนด้วยการตั้งกรมทหารใหม่เพิ่มขึ้น ตั้งกรมยุทธนาธิการเป็นกรมกลางสำหรับควบคุมดูแลกรมทหารแบบใหม่ และตั้งโรงเรียนสอนวิชาชีพทหารขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้รับสมัครไพร่เป็นทหารในกรมทหารหน้า ผู้ใดเป็นทหารครบ 5 ปีจะพ้นจากหน้าที่ประจำการพร้อมทั้งได้รับตราภูมิคุ้มห้ามการเกณฑ์แรงงานและการเสียส่วยแทนแรงงาน นอกจากนั้นในระหว่างรับราชการประจำการอยู่ยังจะได้รับพระราชทานเครื่องแบบสักหลาดสีดำและเงินเดือนอีกเดือนละ 10 บาทพร้อมทั้งอาหารวันละ 2 มื้อ[129]

ต่อมาใน พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติให้บรรดาไพร่ที่มีอายุครบ 18 ปี เข้าประจำการฝึกหัดวิชาทหารจนอายุครบ 21 ปีแล้วปล่อยให้อุปสมบทตามประเพณีโดยสมัครใจ หรือจะไม่อุปสมบทก็ได้ จนกระทั่งอายุ 22 ปี จึงเข้ามารับราชการปีละ 3 เดือนจนอายุครบ 50 ปี หรือถ้ามีบุตรมารับราชการตั้งแต่หนึ่งคนขึ้นไป บิดาก็ไม่ต้องเป็นทหารอีกต่อไป[130]

ต่อมาใน พ.ศ. 2446 โปรดเกล้าฯ ให้ทดลองใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารเรียกว่า "ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122" ในบางมณฑล ได้แก่ มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลกและมณฑลราชบุรี ปรากฏว่าเป็นที่น่าพอใจ ดังนั้นใน พ.ศ. 2448 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124" ในมณฑลทั้ง 4 ที่กล่าวข้างต้น ต่อมาจึง

ขยายการใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวไปยังมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี ใน พ.ศ. 2451 มณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด ใน พ.ศ. 2457 มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลสุราษฎร์ธานี มณฑลภูเก็ต มณฑลปัตตานี ใน พ.ศ. 2459

พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารดังกล่าว ระบุให้ชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีอายุระหว่าง 18 - 40 ปี ต้องรับราชการทหารเป็นขั้นตอนดังนี้ คือ อยู่ประจำการ 2 ปีแล้วปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ 1 เป็นเวลา 5 ปี รับราชการปีละไม่เกิน 2 เดือน จากนั้นจึงปลดเป็นกองหนุนชั้นที่ 2 เป็นเวลา 10 ปี รับราชการไม่เกินปีละ 15 วัน เป็นอันหมดหน้าที่ราชการไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานอีกต่อไป[131]

ใน พ.ศ. 2435 กระทรวงกลาโหมยังมิได้มีอำนาจสิทธิขาดในการบังคับบัญชาทหาร การป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตและควบคุมกองทหารยังกระจัดกระจายอยู่กับกระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงต่างประเทศ ต่อมาใน พ.ศ. 2437 กระทรวงกลาโหมได้รับเอกภาพในการบังคับบัญชาทหารและได้เริ่มจัดระเบียบหน่วยงานตลอดจนการบริหารทางการทหารตามคตินิยมตะวันตก แบ่งส่วนความรับผิดชอบของฝ่ายทหารบก ทหารเรือ จัดวางกำลังทหารตามพื้นที่ที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ มีการเปลี่ยนแปลงการจัดรูปกองทัพตามแบบสากล โดยจัดกองทัพบกเป็น 10 กองพล ปรับปรุงส่วนราชการทหารเรือและปฏิรูปขบวนการยุติธรรมของทหาร เป็นต้น[132]

3.2.3 <u>ปัญหาความสัมพันธ์กับต่างประเทศ</u>

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งก็คือ เพื่อดำรงเอกราชของชาติให้รอดพ้นจากการยึดครองของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งในขณะนั้นกำลังขยายอิทธิพลเข้าครอบงำประเทศเพื่อนบ้านของไทยจนเป็นที่วิตกของบรรดาผู้นำไทย

อย่างไรก็ตาม การปฏิรูปบ้านเมืองในสมัยนั้นก็สามารถป้องกันการยึดครองไทยเป็นอาณานิคมจากประเทศมหาอำนาจได้ระดับหนึ่ง ในขณะเดียวกันไทยก็ต้องมีปัญหาขัดแย้งกับอังกฤษและฝรั่งเศส จนต้องเลือกที่จะสูญเสียดินแดนส่วนที่เป็นประเทศราชของไทยให้กับอังกฤษและฝรั่งเศสไป เพื่อรักษาผลประโยชน์ส่วนใหญ่ของชาติบ้านเมืองไว้ ดังจะได้กล่าวต่อไป

(1) ปัญหาความสัมพันธ์กับฝรั่งเศส

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยินยอมยกเขมรส่วนใหญ่ยกเว้นเสียมราฐ พระตะบองให้กับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2410 ไปแล้วก็ตาม แต่ฝรั่งเศสก็ยังไม่เลิกราที่จะรุกคามไทยต่อไป เพราะฝรั่งเศสยังต้องการขยายอำนาจเข้าไปในลาวซึ่งเป็นประเทศราชของไทยต่อไป ด้วยเหตุนี้ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชสมบัติแล้ว จึงเกิดปัญหาทางด้านความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสขึ้นอีก ฝรั่งเศสพยายามทุกวิถีทางที่จะขจัดอิทธิพลของไทยไปจากบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เพราะฝรั่งเศสต้องการใช้แม่น้ำโขงเป็นเส้นทางไปสู่จีนตอนใต้ จึงเกิดการปะทะกันตามชายแดน แต่ฝรั่งเศสไม่สามารถขับไล่ทหารไทยออกไปให้หมดจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้ จึงเปลี่ยนมาใช้ "นโยบายเรือปืน" จนเกิดการปะทะกันระหว่างเรือรบฝรั่งเศสและกองกำลังของไทยบริเวณปากน้ำในวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ จำต้องยินยอมให้ฝรั่งเศสบีบบังคับให้ทำสัญญาเสียเปรียบ

สาระสำคัญของสัญญาที่ไม่เป็นธรรมดังกล่าวสรุปได้ดังนี้ คือ (หนึ่ง) ประเทศไทยต้องยอมเลิกสิทธิทางฝากตะวันออกของแม่น้ำโขงและเกาะต่าง ๆ (สอง) ประเทศไทยต้องจ่ายเงิน 2 ล้านแฟรงค์เพื่อชดใช้ค่าเสียหายของเรือรบฝรั่งเศส (สาม) ประเทศไทยต้องตั้งศาลพิจารณาโทษทหารที่มีส่วนร่วมในการยิงเรือรบฝรั่งเศสและการเสียชีวิตของเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสที่ชายแดนแม่น้ำโขง (สี่) ประเทศไทยต้องไม่สร้างด่านหรือตั้งค่ายทหารในแขวงเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในเขต 25 กิโลเมตรบนฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้ถือเป็นเขตปลอดทหาร แม้เจ้าหน้าที่

ของไทยจะเข้าไปเกี่ยวข้องก็ไม่ได้[133] นอกจากนี้ ในอนุสัญญายังระบุให้ประเทศไทยรื้อป้อมค่ายบริเวณปลอดทหารภายในเวลา 1 เดือน ระหว่างนั้นฝรั่งเศสจะยึดจันทบุรีไว้ เพื่อเป็นประกันว่าไทยจะปฏิบัติตามสนธิสัญญาอย่างเคร่งครัด ประเทศไทยจำต้องยอมตามข้อเรียกร้องดังกล่าว เพราะเป็นประเทศเล็กและเป็นฝ่ายเสียเปรียบ

ต่อมาใน พ.ศ. 2438 ไทยได้เปิดการเจรจากับฝรั่งเศสเกี่ยวกับสัญญาเสียเปรียบดังกล่าว การเจรจาครั้งนั้นกินเวลานานมาก มีการเจรจาทั้งที่กรุงเทพฯ และที่ปารีส แต่ไม่สามารถตกลงกันได้ ตราบจนกระทั่ง พ.ศ. 2447 ได้มีการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่กรุงปารีส และในที่สุดได้ร่วมลงนามในสนธิสัญญาร่วมกันเมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 โดยมีสาระสำคัญคือ (หนึ่ง) รัฐบาลต้องยกดินแดนฝั่งขวาของหล่วงพระบางอันได้แก่ มโนไพรและจำปาศักดิ์ให้กับฝรั่งเศสเพื่อแลกกับจันทบุรี และรัฐบาลทั้งสองจะจัดตั้งคณะกรรมการปักปันเขตแดนทำการปักปันเขตแดนตามเวลาที่กำหนด (สอง) ฝ่ายไทยยอมรับว่าชาวเอเชียที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสโดยที่ฝ่ายไทยมิได้เห็นชอบมาก่อนให้เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสได้ แต่บุตรของคนเหล่านั้นต้องเป็นคนในบังคับไทย ถ้าคนเหล่านั้นมาจากดินแดนก่อนที่จะตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสต้องเป็นคนในบังคับไทยรวมทั้งบุตรหลานด้วย แต่ถ้ามาจากดินแดนที่ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้วคือหลัง พ.ศ. 2410 ให้เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสรวมทั้งบุตรด้วยแต่ไม่ครอบคลุมไปถึงหลาน คนในบังคับเหล่านี้เดิมขึ้นศาลกงสุล แต่ฝรั่งเศสยอมผ่อนผันให้ว่า ถ้าเป็นคดีอาญาขึ้นกับตุลาการฝรั่งเศส ถ้าเป็นคดีแพ่งและโจทก์เป็นคนไทยขึ้นศาลกงสุล แต่ถ้าคนไทยเป็นจำเลยขึ้นศาลต่างประเทศทั้งที่ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ และตามท้องถิ่นนั้น ๆ (สาม) เขต 25 กิโลเมตรจากริมฝั่งแม่น้ำโขงและเขมรส่วนในคือ พระตะบอง เสียมราฐและศรีโสภณนั้น กำหนดว่าทางไทยที่จะเข้าไปในบริเวณดังกล่าวจะต้องเป็นทหารที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของคนไทยเท่านั้น ยกเว้นกองตำรวจภูธรซึ่งมีนายทหารชาวเดนมาร์กเป็นผู้บังคับบัญชาอยู่ก่อนแล้ว

การทำนุบำรุง เช่น สร้างทางรถไฟ ขุดคลองหรือสร้างท่าเรือในบริเวณนี้ จะต้องได้รับความเห็นชอบจากฝรั่งเศสเสียก่อน ทั้งสองฝ่ายจะบำรุงการเดินเรือในลำน้ำโขง ฝรั่งเศสจะสร้างทางรถไฟติดต่อระหว่างหลวงพระบางและจำปาศักดิ์กับพนมเปญและพระตะบองด้วย[134] และเพื่อเป็นหลักประกันว่าไทยจะปฏิบัติตามพันธะกรณีที่มีอยู่ ฝรั่งเศสได้ถอนตัวออกจากจันทบุรีแต่ไปยึดตราดไว้เป็นหลักประกันจนกว่าไทยจะปฏิบัติตามข้อตกลง

อย่างไรก็ตาม สนธิสัญญาดังกล่าวก็ยังไม่อาจแก้ปัญหาความยุ่งยากระหว่างไทยกับฝรั่งเศสให้คลี่คลายลงได้ ในที่สุดได้มีการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพื่อยุติปัญหาขัดแย้งระหว่างกันอีกใน พ.ศ. 2450 การเจรจาในครั้งนี้ไทยยอมยกดินแดนเขมรส่วนในซึ่งได้แก่ เสียมราฐ พระตะบองและศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับด่านซ้าย ตราดและเกาะต่าง ๆ ที่อยู่ใต้แหลมสิงห์ลงไปถึงเกาะกูดและอำนาจทางศาลของไทยเหนือคนในบังคับฝรั่งเศส[135] ในที่สุดการเจรจายุติลงในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2450

สาระสำคัญของสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2450 สรุปได้ดังนี้ คือ (หนึ่ง) รัฐบาลไทยยอมยกเมืองเสียมราฐ พระตะบอง ศรีโสภณให้กับรัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสยกเมืองด่านซ้าย เมืองตราดและเกาะต่าง ๆ ที่อยู่ใต้แหลมสิงห์ลงไปถึงเกาะกูดให้กับรัฐบาลไทย และรัฐบาลทั้งสองจะร่วมกันจัดตั้งคณะกรรมการผสมเพื่อปักปันเขตแดนภายใน 4 เดือนหลังจากวันแลกเปลี่ยนสัตยาบัน (สอง) คนในบังคับฝรั่งเศสที่จดทะเบียนหลังวันเซ็นสัญญาต้องขึ้นศาลไทย ส่วนคนที่ขึ้นทะเบียนไว้ก่อนนั้นให้โอนมาขึ้นกับศาลต่างประเทศที่มีอยู่ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง แต่ต้องมีที่ปรึกษาต่างประเทศร่วมพิจารณาคดีด้วย และหลังจากที่ประเทศไทยประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งพาณิชย์และกฎหมายลักษณะอาญาแล้วจึงจะยอมให้มาขึ้นศาลไทยทั้งหมด และเพื่อเป็นการตอบแทนรัฐบาลไทยยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศสที่เป็นชาวเอเชียได้รับสิทธิที่จะมีกรรมสิทธิในที่ดินจะอยู่อาศัยหรือจะ

เดินทางไปในที่ใด ๆ ในพระราชอาณาจักรได้โดยไม่ต้องขออนุญาตหรือแจ้งต่อกงสุล แต่มีหน้าที่ต้องเสียภาษี เสียส่วยและถูกเกณฑ์ใช้ตามธรรมเนียมเช่นเดียวกับคนไทย แต่ไม่ต้องเป็นทหาร[136]

สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส พ.ศ. 2450 เป็นสนธิสัญญาที่ทั้งสองฝ่ายได้แลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกันยิ่งกว่าสนธิสัญญาฉบับใดที่ไทยเคยทำกับฝรั่งเศสในช่วง 14 ปีหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)[137] การเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาฉบับนี้สำเร็จลงอย่างรวดเร็ว เพราะความสามารถของที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของไทยชาวอเมริกันที่ชื่อ เอ็ดเวิด สโตรเบล ซึ่งมีส่วนร่วมวางแผนในการเจรจากับฝรั่งเศสในครั้งนี้

(2) ปัญหาความสัมพันธ์กับอังกฤษ

สืบเนื่องมาจากการที่ฝรั่งเศสได้เปิดฉากรุกคามไทยด้วยกำลังทหารใน พ.ศ. 2436 ทำให้ประเทศไทยตระหนักถึงอันตรายที่กำลังเผชิญหน้าอยู่และทำให้ประเทศไทยมีความจำเป็นที่จะต้องหาหลักประกันในกรณีที่ฝรั่งเศสใช้กำลังเข้ารุกรานไทยต่อไปอีก ด้วยเหตุนี้ ไทยจึงมองเห็นว่าชาติที่จะถ่วงดุลย์อำนาจของฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดีในขณะนั้นก็คือ อังกฤษซึ่งกำลังมีอิทธิพลครอบงำพม่าและมลายูบางส่วน อีกประการหนึ่ง ข่าวการทำสัญญาประกันอิสรภาพของจีนระหว่างอังกฤษกับเยอรมันทำให้ไทยเกิดความคิดว่าถ้าให้อังกฤษ เยอรมันและญี่ปุ่น รับประกันเอกราชของไทยแบบจีนบ้างคงจะเป็นการดี นอกจากนี้ การทำสัญญารับรองเอกราชของไทยเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำเพชรบุรี แม่กลอง ท่าจีน เจ้าพระยาและบางปะกง ระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส (Angle - French Entent A.D.1896) เมื่อ พ.ศ. 2439 โดยปล่อยดินแดนทางใต้ของไทยไว้โดยปราศจากหลักประกัน ไทยจึงเกรงว่ามหาอำนาจอื่นโดยเฉพาะอังกฤษ จะขยายอำนาจเข้ายึดครองบริเวณดังกล่าว จึงต้องหาหลักประกัน[138] ดังนั้น เมื่ออังกฤษเสนอให้รัฐบาลไทยทำสัญญาคุ้มครองดินแดนส่วนอื่นซึ่งอยู่ทางใต้ของประเทศไทย เพราะอังกฤษเกรงว่าจะมีชาติอื่นเข้าไปมีบทบาทแทน ไทยจึงเปิดเจรจากับอังกฤษจนกระทั่งสามารถลงนามในสนธิสัญญาในวันที่ 15 มกราคม

พ.ศ. 2440

สนธิสัญญาระหว่างไทยกับอังกฤษใน พ.ศ. 2440 มีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้คือ รัฐบาลไทยจะไม่ยินยอมให้ชาติหนึ่งชาติใดเข้ามาเช่าซื้อหรือถือกรรมสิทธิ์เหนือดินแดนไทยบริเวณตั้งแต่ใต้ตำบลบางสะพานจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ลงไปโดยปราศจากความเห็นชอบของรัฐบาลอังกฤษ และฝ่ายรัฐบาลอังกฤษตกลงจะให้ความคุ้มครองแก่ไทยในกรณีที่ถูกรุกรานจากชาติอื่น[139]

ข้อตกลงระหว่างไทยกับอังกฤษฉบับนี้ เป็นเหตุให้อังกฤษได้เข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจในดินแดนของไทย ตั้งแต่ตอนใต้ตำบลบางสะพานลงไปจนสุดเขตแดน กล่าวคือ รัฐบาลไทยต้องขอความเห็นชอบจากอังกฤษในการให้สัมปทานการทำเหมืองแร่แก่ชาวต่างชาติในบริเวณดังกล่าว ทำให้การทำงานล่าช้า และอังกฤษมักจะขัดขวางการลงทุนของชาติอื่น ๆ นอกจากนั้นอังกฤษยังมิได้ปฏิบัติตามข้อผูกพันในสัญญาที่ว่าจะช่วยเหลือไทยในกรณีที่ถูกรุกรานจากฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2447 รัฐบาลไทยจึงต้องพยายามหาทางเจรจายกเลิกสัญญาฉบับนี้กับอังกฤษให้ได้[140]

อย่างไรก็ตาม ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษในขณะนั้นมิได้มีเพียงปฏิญญาลับระหว่างไทยกับอังกฤษใน พ.ศ. 2440 เท่านั้น แต่ยังมีปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับอังกฤษ ปัญหาการแทรกแซงของอังกฤษในหัวเมืองมลายูของไทย ปัญหาการสร้างทางรถไฟสายใต้ของไทยอีกด้วย ทำให้ไทยต้องเปิดการเจรจากับอังกฤษเพื่อแก้ไขปัญหาเหล่านี้ใน พ.ศ. 2452 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาปฏิญญาลับไทย-อังกฤษ พ.ศ. 2440 ซึ่งดูเหมือนว่าไทยจะเสียประโยชน์มากกว่าที่จะได้ประโยชน์ แต่อังกฤษมิได้ยินยอมที่จะยกเลิกตามที่ไทยต้องการ นอกจากไทยจะต้องมีข้อแลกเปลี่ยนที่อังกฤษพึงพอใจ[141]

นายเอ็ดเวิด สโตรเบล ที่ปรึกษาชาวอเมริกันของไทย ได้เสนอแนะให้ไทยยกหัวเมืองมลายูได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ซึ่งมิได้มีประโยชน์ต่อไทยแต่อย่างใดทั้งในด้านเศรษฐกิจและการทหาร และถ้ายกให้กับอังกฤษขณะที่

อังกฤษยังมิได้บีบบังคับให้ไทยปฏิบัติเช่นนี้ จะทำให้ไทยสามารถแสวงหาข้อแลกเปลี่ยนจากอังกฤษที่คุ้มค่าพอกันได้ นั่นก็คือให้อังกฤษยกเลิกปฏิญญาลับระหว่างไทยกับอังกฤษใน พ.ศ. 2440 ส่วนความต้องการเรื่องอื่น ๆ นั้นถือว่าเป็นเป้าหมายรองถ้าได้ด้วยก็ดี

จากการที่ไทยมีนโยบายในการเจรจากับอังกฤษด้วยยุทศโลบายเช่นนี้ ทำให้ไทยกับอังกฤษสามารถบรรลุข้อตกลงกันได้ จนกระทั่งมีการลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2452 สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้คือ (หนึ่ง) รัฐบาลไทยยอมยกเลิกสิทธิการปกครองและการบังคับบัญชาเหนือดินแดนรัฐมลายู ซึ่งประกอบด้วยไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูและปลิส รวมทั้งเกาะใกล้เคียงให้แก่อังกฤษ ส่วนการโอนดินแดนดังกล่าวจะจัดการให้ลาเร็จภายใน 30 วันภายหลังได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันกันแล้ว (หลังวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2453) (สอง) จัดตั้งคณะกรรมการปักปันเขตแดนทั้งฝ่ายไทยและอังกฤษ เพื่อทำการปักปันเขตแดนขึ้นภายในระยะเวลา 6 เดือน (สาม) คนในบังคับไทยที่เคยอาศัยอยู่ในดินแดนดังกล่าว. ถ้าต้องการเป็นคนไทยต่อไปต้องย้ายกลับไปอยู่ในเขตไทยภายในเวลา 6 เดือน และอังกฤษยอมรับว่าบุคคลเหล่านั้นยังมีสิทธิเป็นเจ้าของอสังหาริมทรัพย์ในดินแดนเหล่านั้นอยู่ หนังสืออนุญาตต่าง ๆ ที่ทางรัฐบาลไทยออกให้ไว้ก่อนวันเซ็นสัญญา อังกฤษก็ยังคงยอมรับสิทธิอันนั้นต่อไป (สี่) รัฐบาลอังกฤษยอมรับว่าหนี้สินที่รัฐต่าง ๆ มีอยู่ต่อรัฐบาลไทย รัฐบาลของสมาพันธรัฐมลายูจะชดใช้ให้แทน (ห้า) อำนาจศาลต่างประเทศฝ่ายไทยตามข้อ 6 ของหนังสือสัญญา พ.ศ. 2426 จะยังคงใช้อยู่กับคนในบังคับอังกฤษที่เป็นชาวเอเชียและจดทะเบียนก่อนวันเซ็นสัญญา กล่าวคือ คนเหล่านี้จะย้ายไปขึ้นศาลไทย มีตุลาการแล้วแต่ไทยจะตั้ง แต่ในเวลาพิจารณาคดีกงสุลอังกฤษต้องไปนั่งฟังอยู่ด้วย และในกรณีที่คนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย กงสุลอาจพิจารณาขอถอนคดีได้ ส่วนคนในบังคับที่จดทะเบียนหลังวันเซ็นสัญญาจะอยู่ในอำนาจศาลไทย คนในบังคับเหล่านี้จะเปลี่ยนไปใช้ศาลไทยทั้งหมดอย่างเต็มที่เมื่อประเทศไทยมีประมวลกฎหมายลักษณะอาญา กฎหมายลักษณะแพ่งพาณิชย์

กฎหมายลักษณะวิธีพิจารณาคดีและกฎหมายลักษณะพระธรรมนูญจัดตั้งศาลแล้ว

(หก) คนในบังคับอังกฤษจะได้รับกรรมสิทธิ์เหนือคนพื้นเมือง เช่น กรรมสิทธิ์ในที่ดินแต่ต้องเสียภาษีอากรต่าง ๆ เหมือนคนไทย เว้นแต่ไม่ต้องเป็นทหาร[142]

นอกจากนั้นยังมีการทำสนธิสัญญาว่าด้วยการปักปันเขตแดนและสนธิสัญญาเรื่องอำนาจศาลแยกเป็นพิเศษอีกด้วย รวมทั้งภาคผนวกว่าด้วยการยกเลิกปฏิญญาลับไทย - อังกฤษ พ.ศ. 2440 และว่าด้วยการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ ซึ่งรัฐบาลอังกฤษจะให้เงินกู้ในการก่อสร้างภายใต้เงื่อนไขที่ว่า อังกฤษจะต้องเป็นผู้ดำเนินการก่อสร้าง

กล่าวโดยสรุป ปัญหาความสัมพันธ์กับต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นปัญหาที่สำคัญต่อความอยู่รอดของเอกราชและบูรณภาพของเขตแดนของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งไทยต้องใช้วิเทโศบายที่ฉลาดและสุขุมคัมภีรภาพรู้จักปรับตัวโอนอ่อนตามความต้องการของประเทศมหาอำนาจเหล่านั้นบ้าง แต่ก็ไม่ทำให้เราต้องสูญเสียอธิปไตยของชาติโดยส่วนรวม ด้วยพระบรมราโชบายที่ชาญฉลาดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงตัดสินพระทัยได้ถูกต้องและเกิดผลดีต่อประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง ในส่วนที่เกี่ยวกับการแก้ปัญหาความสัมพันธ์กับอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งต่างก็ขยายอิทธิพลในดินแดนเพื่อนบ้านของไทยจนกระทั่งประกบไทยไว้คนละด้านเป็นสภาวะที่ล่อแหลมต่ออันตรายมาก ถ้าพระองค์ทรงดำเนินวิเทโศบายผิดพลาดในครั้งนั้น ประเทศไทยอาจต้องกลายเป็นอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศสเช่นเดียวกับประเทศเพื่อนบ้านของไทยที่ได้ประสบชะตากรรมก่อนหน้านี้ไปแล้วก็เป็นได้

เชิงอรรถบทที่ 3

1. เอ. บี. กริสโวลด์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล หนังสือที่ระลึกถึงรอบร้อยปีแห่งวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2510) หน้า 1

2. D. G. Hall, A History of Southeast Asia (3rd. London, Macmillan, 1968) pp. 666. - 667

3. นันทา วรเนติวงศ์ ชีวประวัติเซอร์เจมส์บรูค (กรุงเทพฯ กรมศิลปากร 2515) หน้า 116 - 119

4. ตราชู สุวรรณานนท์ ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงปี พ.ศ. 2398 จนถึงปี พ.ศ. 2453 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519) หน้า 64 - 65

5, แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแฟ็ท แผ่นดินพระจอมเกล้า นิจ ทองโสภิต แปล (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2520) หน้า 56

6. เล่มเดียวกัน หน้า 56

7. ตราชู สุวรรณานนท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 89 - 96

8. ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394 - 2475) (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน 2524) หน้า 31

9. ตราชู สุวรรณานนท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 31 อ้างอิง Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam p. 226 - 228

10. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 31

11. ทรงศรี อาจอรุณ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2506) หน้า 61

12. หลวงพิสูจน์พาณิชยศักษณ์ มหารัษฎาธิเบนทร์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์อรุณ วรรัพงศ์พิพัฒน์ 2481) หน้า 12

13. David Joel Steinberg and others, In Search of Southeast Asia (London:Oxford University Press, 1975) p. 115

14. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12 "จดหมายเหตุหมอบรัดเล" (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา 2507) หน้า 314

15. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ภาค 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 179

16. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุชีว ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851 - 1910" ใน วิวัฒนาการทุนนิยมไทย หน้า 2

17. ปาลเลอกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองสยาม สันต์ ท. โกมลบุตร แปล (พระนคร สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2506) หน้า 310

18. James C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850 -1970 (London : Oxford University Press, 1971) p. 36 - 37

19. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุชีว ประศาสน์เศรษฐ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 6 - 7

20. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 35 - 36

21. เฟรด ดับลิว ริคส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า อมร โสมณวิเชษฐวงศ์และเอกวิทย์ ณ ถลาง แปล (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ 2519) หน้า 76

22. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 ประกาศใช้เงินเหรียญครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 207

23. พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2505) หน้า 413

24. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2 "ประกาศให้ใช้ กะแปะ อัฐและโสฬสที่ทำขึ้นใหม่" (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 24

25. เล่มเดียวกัน "ประกาศพิกัดราคาทองแป ทศ พิศ พัดดึงส์" หน้า 97

26. เล่มเดียวกัน "ประกาศใช้เบี้ย ทองแดง ซีก เสี้ยว" หน้า 197

27. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่อ้างแล้ว "ประกาศยกเลิกเงินหางข้าวค่านาปีแรกโค่นสร้าง" หน้า 238 - 239

28. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 51

29. Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam V.2 (London, Oxford University Press, 1969) p. 226

30. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 393

31. สุนันท์ ไชยเมล์ สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร พ.ศ. 2524) หน้า 89 อ้างถึง หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 121 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218

32. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อัฏฐิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 15 ตำนานภาษีอากรบางอย่าง (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงสรัสจันทร ม.ป.ป.) หน้า 35

33. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 325

34. เล่มเดียวกัน หน้า 393

35. เฟรด คับลิว ริคส์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 76

36. สุนันท์ ไชยเมล์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 132 อ้างถึง หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 82 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215

37. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 76 - 81

38. เล่มเดียวกัน หน้า 124 - 128

39. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 53

40. ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช "คิงมงกุฎในฐานะที่ทรงเป็นนักนิติศาสตร์" ใน ประชุมปาฐกถาและคำอภิปรายของ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช พ.ศ. 2489 - 2509 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์เสื่องอักษร 2511) หน้า 91 - 148

41. สุวรรณา สัจจวีรวรรณ เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดงและของญวนโดยจักรพรรดิตือดึก (วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519) หน้า 202

42. เอ. บี. กริสโวลด์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล แปล (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2510) หน้า 58.

43. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 138

44. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (กรุงเทพฯ องค์การค้าของคุรุสภา 2504) หน้า 111

45. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงประกอบนิติสาร (ประกอบ บุญยัษฐิติ) 4 กุมภาพันธ์ 2514) หน้า 24

46. เล่มเดียวกัน หน้า 45

47. เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2519) หน้า 14

48. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ (กรุงเทพฯ ศิลปะบรรณาคาร 2516) หน้า 237

49. ประภัสสร เสวิกุล "ถนนกรุงเทพฯ อนุสาร อ.ส.ท. 2 : 36-48 กันยายน 2514

50. สุนันท์ ไชยเมล์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 149

51. "ข่าวที่กรุงเทพฯ" บางกอกรีคอเดอร์ 17 มกราคม 2409 หน้า 223

52. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์ในงานฉลองครบรอบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 1 - 5 ตุลาคม 2521) หน้า 681

53. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2503) หน้า 97

54. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 306

55. เล่มเดียวกัน หน้า 306

56. สุนันท์ ไชยเมล์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 161

57. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 129

58. เล่มเดียวกัน หน้า 122

59. เล่มเดียวกัน หน้า 129

60. เล่มเดียวกัน หน้า 124

61. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 59

62. ที่เดียวกัน

63. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประชุมพงศาวดารภาค 13 : ตำนานวังหน้า (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรีทรัพย์ รามสูตร 24 กุมภาพันธ์ 2515) หน้า 126 - 127

64. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 38

65. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 2 "พงศาวดารเมืองตรังกานู" (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2506) หน้า 306

66. กิ่งแก้ว นิคมชำ การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519) หน้า 30

67. ที่เดียวกัน

68. สุรัตน์ วรางครัตน์ ไทย-พม่า ปัญหาการเผชิญหน้าการรุกคามของตะวันตกในคริสตศตวรรษที่ 19 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร 2520) หน้า 206 - 207

69. เพ็ญศรี ดุ๊ค การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธภาพทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 - 2410) (ม.ป.ป. อัดสำเนา) หน้า 21 - 22

70. สุรัตน์ วรางครัตน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 214 - 215

71. เพ็ญศรี ดุ๊ค เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 27

72. สุวิทย์ พักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1893-1907) (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517) หน้า 5 - 7

73. เพ็ญศรี ดุ๊ก เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 29

74. เฟรด คับลิว ริคส์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 37

75. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 64 อ้างถึง กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 รล. 3/9 "สำเนาพระราชหัตถเลขาที่ 2/6197 ถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ" ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436)

76. เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2514) หน้า 265

77. "ประกาศลูกทาษ" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 (เดือนสิบ จุลศักราช 1236) หน้า 208 และ ร.ต.ท. เสถียร กับ คนอื่น ๆ (รวบรวม) ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 (พระนคร โรงพิมพ์เดลิเมล์ 2478) หน้า 215

78. "พระราชบัญญัติพิกัดกระเษียรอายุลูกทาษลูกไทย" เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 167

79. ที่เดียวกัน

80. วิชัย เสวมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ 2509) หน้า 81

81. "พระราชบัญญัติทาษรัตนโกสินทร์ ศก 124" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 21 (เมษายน ร.ศ. 124) หน้า 9

82. เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 265

83. ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ (กรุงเทพฯ บรรณกิจเทรดดิ้ง 2519) หน้า 50

84. เล่มเดียวกัน หน้า 53

85. ที่เดียวกัน

86. เล่มเดียวกัน หน้า 59 - 60

87. ดูพระราชหัตถเลขาดังกล่าวใน การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี หน้า 85-94

88. วุฒิชัย มูลศิลป์ นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2512) หน้า 41

89. โปรดดูรายละเอียดใน วุฒิชัย มูลศิลป์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 35 - 61

90. เล่มเดียวกัน หน้า 62 - 86

91. เตช บุนนาค "ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2459" ใน ชุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์การศาสนา 2513) หน้า 28 - 30

92. เล่มเดียวกัน หน้า 9

93. สวัสดิ์ จงกล "วิวัฒนาการของการจัดรูปบริหารการศึกษา" ชุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หน้า 179 - 180

94. เล่มเดียวกัน หน้า 181

95. วุฒิชัย มูลศิลป์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 112

96. เล่มเดียวกัน หน้า 125 อ้างถึง กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2 ตรวจและจัดโครงการศึกษา 1-12 ร.ศ. 111 - 129 เอกสาร ก.2/6 และ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ หน้า 93 - 143

97. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504) หน้า 184 - 185

98. สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2515) หน้า 64 - 69

99. เล่มเดียวกัน หน้า 70 - 75

100. ศรีนวล ศิริมิลินท์ การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519) หน้า 77

101. พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล การใช้จ่ายเงินแ[illegible]บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517) หน้า 27 - 31

102. ที่เดียวกัน

103. ศรีนวล ศิริมิลินท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 89

104. เล่มเดียวกัน หน้า 90 - 91

105. เสถียร ลายลักษณ์และคณะ รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 22 (พระนคร โรงพิมพ์เดลิเมล์ 2478) หน้า 412 - 413

106. ศรีนวล ศิริมิลินท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 90 - 91

107. สุภาภรณ์ จรัลพัฒน์ "ชาวนา : ปัญหาการผลิตและการค้าข้าวในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึง รัชกาลที่ 7" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ฉบับชาวนาไทย 3 : 6 พ.ค.-ส.ค. 2522

108. ศรีนวล ศิริมิลินท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 102

109. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 178

110. ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ ไทยวัฒนาพานิช 2522) หน้า 256 - 257

111. สุนทรี อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2457 (สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2521) หน้า 1

112. ศรีนวล ศิริมิลินท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 126

113. ชัย เรืองศิลป์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 268 - 272

114. เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 56

115. สมใจ ไพโรจน์ธีรรัตน์ บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517) หน้า 479

116. ศรีนวล ศิริมิลินท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 125 - 126

117. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 182 - 183

118. พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 27

119. สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกหลวงสถิตยุทธการ (สถิต สถิตยุทธการ) 8 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 41 - 42

120. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 83 - 84

121. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ. 111 หน้า 199 - 201

122. เอกมล สายจันทร์ "บทบาทปัญญาชนไทยต่อการพัฒนาบ้านเมือง" การพัฒนาการเมืองไทย ลิขิต ธีรเวคิน บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2519) หน้า 256

123. ชัยอนันต์ สมุทวณิช <u>การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. 2411-2475</u> สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ม.ป.ป. อัดสำเนา) หน้า 20

124. ชัยอนันต์ สมุทวณิช <u>แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย</u> (พระนคร อักษรสัมพันธ์ 2513) หน้า 90 - 91

125. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ <u>บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519) หน้า 64

126. เล่มเดียวกัน หน้า 69

127. เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน <u>ประวัติศาสตร์และการเมือง</u> (กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516) หน้า 204 - 205

128. พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ <u>เรื่องเปิดพระบูลเล็คเชอร์กฎหมายที่ดินและกฎหมายผัวเมีย</u> (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าวิมวาทิตย์ รพีพัฒน์ ณ สุสานวัดเทพศิรินทราวาส 16 กุมภาพันธ์ 2502) หน้า 3

129. ภารดี มหาขันธ์ <u>การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว</u> (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มศว. ประสานมิตร 2518) หน้า 126-127

130. ขจร สุขพานิช "ฐานันดรไพร่" ใน <u>ประวัติศาสตร์และการเมือง</u> (กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516) หน้า 105 - 107

131. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 450 - 453

132. เล่มเดียวกัน หน้า 399

133. จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2516) หน้า 128 - 129

134. ชมพูนุช นาคีรักษ์ บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-2453 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2514) หน้า 107 - 108

135. เล่มเดียวกัน หน้า 116 - 117

136. เล่มเดียวกัน หน้า 117 - 118

137. ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394-2475) หน้า 209

138. แถมสุข นุ่มนนท์ "การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับอังกฤษ ค.ศ. 1900-1909" ใน วรรณไวทยากร : ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม (ชุมนุมบทความทางวิชาการถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนมายุครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ 25 สิงหาคม 2514 กรุงเทพฯ ไทยวัฒนาพานิช 2514) หน้า 3 - 4

139. เล่มเดียวกัน หน้า 4

140. ที่เดียวกัน

141. กิ่งแก้ว นิคมชำ การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519) หน้า 166 - 167

142. แถมสุข นุ่มนนท์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 12 - 13

แนวการศึกษาบทที่ 3

1. <u>เนื้อหาของการศึกษาในบทที่ 3</u> (รัตนโกสินทร์ยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก)

1.1 การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411)

1.1.1 สาเหตุของการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.1.2 การทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่น ๆ

1.1.3 การปรับปรุงพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจ
- การปรับปรุงทางด้านสังคม
- การปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครอง
- การรับวิทยาการตะวันตกและการริเริ่มทำนุบำรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ (ด้านการศึกษา ด้านคมนาคม ด้านสาธารณสุข ขนบธรรมเนียมประเพณี การทหาร)

1.1.4 ปัญหาความขัดแย้งกับต่างประเทศ

- กรณีการยุกคามของอังกฤษต่อตรังกานูใน พ.ศ. 2405
- กรณีการยุกคามของฝรั่งเศสในเขมร

1.2 การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)

1.2.1 แรงผลักดันที่นำไปสู่การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.2.2 การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- การปฏิรูปสังคม
- การปฏิรูปทางเศรษฐกิจ
- การปฏิรูปการเมืองการปกครอง
- การปฏิรูปการยุติธรรมและการศาล
- การปฏิรูปการทหาร

1.2.3 ปัญหาความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

- ปัญหาความสัมพันธ์กับฝรั่งเศส
- ปัญหาความสัมพันธ์กับอังกฤษ

2. <u>แนวคิด</u>

2.1 การปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดจากอิทธิพลของศิลปวิทยาการแบบตะวันตกและอิทธิพลของการคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก

2.2 การทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 ถึงแม้ว่าจะเป็นสนธิสัญญาที่ไทยต้องเสียเปรียบชาติมหาอำนาจตะวันตก แต่ก็ส่งผลให้เศรษฐกิจการค้าของไทยขยายตัวอย่างกว้างขวางจนเป็นผลดีต่อประเทศไทย และยังช่วยลดกระแสกดดันจากอิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตกด้วย

2.3 การปรับปรุงพระราชอาณาจักรเพื่อเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเพียงการเริ่มต้นแต่เพียงเล็กน้อย มิได้มีการเปลี่ยนแปลงลึกลงไปถึงระบบโครงสร้างแต่ประการใด

2.4 ปัญหาความขัดแย้งกับอังกฤษและฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นว่าการทำสนธิสัญญาเบาริ่งยังไม่สามารถสะกัดกั้นการคุกคามจากชาติมหาอำนาจตะวันตกได้อย่างแท้จริง

2.5 แรงผลักดันที่นำไปสู่การปฏิรูปแผ่นดินครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือความพยายามที่จะรักษาชาติให้พ้นจากการยึดครองของชาติมหาอำนาจตะวันตกและความพยายามที่จะรักษาสถานภาพที่มั่นคงให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์

2.6 การปฏิรูปแผ่นดินในด้านต่าง ๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้พระราชอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริงยิ่งกว่ายุคใด ๆ ที่ผ่านมา

2.7 ปัญหาความขัดแย้งกับมหาอำนาจตะวันตกคืออังกฤษและฝรั่งเศส ทำให้ไทยต้องเผชิญหน้ากับการคุกคามจากภายนอกทุกรูปแบบ แต่การดำเนินพระบรมราโชบายผ่อนปรนและประนีประนอมกับมหาอำนาจด้วยการยอมเสียสละส่วนน้อยเพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ ได้ทำให้ไทยอยู่รอดปลอดภัยมาจนทุกวันนี้

3. <u>วัตถุประสงค์</u>

3.1 ให้สามารถวิเคราะห์ถึงสาเหตุของการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยของไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้

3.2 ให้สามารถวิเคราะห์ถึงผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริ่ง พ.ศ. 2398 ได้

3.3 ให้อธิบายถึงการปรับปรุงพระราชอาณาจักรในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้

3.4 ให้วิเคราะห์ปัญหาความขัดแย้งกับมหาอำนาจตะวันตกและการแก้ปัญหาในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้

3.5 ให้วิเคราะห์สาเหตุของการปฏิรูปแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้

3.6 ให้วิเคราะห์การปฏิรูปแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 มีลักษณะอย่างไรและก่อให้เกิดผลกระทบตามมาอย่างไรได้

3.7 ให้วิเคราะห์ปัญหาความสัมพันธ์กับอังกฤษและฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 5 รวมทั้งวิธีแก้ปัญหาจนสามารถทำให้ประเทศไทยสามารถดำรงเอกราชไว้ได้

4. กิจกรรมระหว่างศึกษา

4.1 ให้ศึกษาเนื้อหาของบทที่ 3

4.2 ให้อ่านเอกสารอ้างอิงเพิ่มเติม

4.3 ให้ร่วมกันอภิปรายและวิเคราะห์ปัญหาต่าง ๆ ในเนื้อหาของบทเรียน

4.4 สรุปการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก ทั้งในด้านสาเหตุ วิธีการและผล

5. สื่อการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ไทย 2 : ประวัติศาสตร์กรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์

5.2 เอกสารอ้างอิงตามข้อ 7

5.3 เครื่องฉายแผ่นสไลด์เกี่ยวกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัย

5.4 แผนที่แสดงอาณาเขตของประเทศและการสูญเสียดินแดนในยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัย

6. ประเมินผล

6.1 ให้นิสิตสรุปเนื้อหาในบทที่ 3

6.2 ให้นิสิตทำรายงานการวิเคราะห์ปัญหาในบทเรียน

6.3 ให้เลือกวิเคราะห์เอกสารอ้างอิง 5 เล่ม

6.4 การอภิปรายบทเรียนในชั้นเรียน

6.5 การสอบปลายภาค

7. เอกสารอ้างอิงประจำบทที่ควรอ่าน

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2519)

กึ่งแก้ว นิคมขำ การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. 2519)

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 2 เล่ม (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504)

ชจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ (กรุงเทพฯ บรรณกิจเทรดดิ้ง 2519)

ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. 2411-2475 (สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ม.ป.ป. อัดสำเนา

_____ แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย (พระนคร อักษรสัมพันธ์ 2513)

ชมพูนุช นาคีรักษ์ บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-2453 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2514)

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2507)

_____ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 15 : ตำนานภาษีอากรบางอย่าง (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงสรัทจันทร ม.ป.ป.)

_____ ประชุมนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (กรุงเทพฯ องค์การค้าคุรุสภา 2504)

_____ ความทรงจำ (กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2514)

_____ เจ้าพระยาราชเสนา เทศาภิบาล (พระนคร คลังวิทยา 2494)

เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516)

ตราชู สุวรรณานนท์ ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริงปี พ.ศ. 2398 จนถึงปี พ.ศ. 2453 (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519)

ทรงศรี อาจอนุ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2506)

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504)

ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ พ.ศ. 2394-2475 (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน 2514)

วิชัย เสวะมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานิพนธ์ ร.ป.ม. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สำนักนำเนียบนายกรัฐมนตรี 2510)

วุฒิชัย มูลศิลป์ นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2512)

สุนันท์ ไชยเมล์ สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2524)

สุวิทย์ พักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1893-1907) (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517)

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2515)

บทที่ 4

การสืบทอดนโยบายการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก และปัญหาที่เผชิญหน้ารัฐบาลในยุคหลังการปฏิรูปแผ่นดิน (พ.ศ. 2453-2475)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่าไทยได้ปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก ซึ่งเริ่มต้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเกิดการปฏิรูปแผ่นดินอย่างจริงจังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ได้ทรงปรับปรุงประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกเกือบทุกด้าน นับเป็นการเริ่มต้นที่สำคัญซึ่งจะต้องได้รับการดำเนินการอย่างต่อเนื่องในรัชกาลต่อ ๆ มา คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468-2477) [1]

อย่างไรก็ตาม การสืบทอดเจตนารมย์ในการปรับปรุงประเทศเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกให้บรรลุเป้าหมายโดยสมบูรณ์ในช่วงหลังการปฏิรูปนั้น มิได้ดำเนินไปด้วยความก้าวหน้าอย่างที่ควรจะเป็น ทั้งนี้เป็นเพราะมีปัญหาและอุปสรรคหลายอย่าง มิหนำซ้ำยังก่อให้เกิดเงื่อนไขทางการเมืองและเศรษฐกิจที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 อีกด้วย ดังนั้นการศึกษาถึงแนวนโยบายการปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนหน้าที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จะทำให้เห็นถึงปัญหาที่ก่อให้เกิดความชะงักงันในการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยในช่วงหลังการปฏิรูปได้

4.1 การปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครอง

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการปฏิรูปการเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเพียงการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินให้สอดคล้องกับแบบอย่างของชาติตะวันตก แต่มิได้มีการปรับปรุงโครงสร้างอำนาจซึ่ง

เป็นของพระมหากษัตริย์ให้เป็นของปวงชนชาวไทยแต่ประการใด ดังนั้นความต้องการที่จะมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศ และการมีระบบรัฐสภาซึ่งเป็นสถาบันทางการเมืองที่เกิดขึ้นจากหลักการที่อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนชาวไทย จึงยังมีอยู่ในความคิดของผู้นำทางด้านสติปัญญาในสังคมไทยมาโดยตลอด ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงพยายามริเริ่มปรับปรุงการปกครองให้ทันสมัยอย่างใด แต่ถ้ามิได้นำไปสู่การมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภาซึ่งเป็นสถาบันตัวแทนประชาชนแล้ว ปัญหาทางการเมืองก็ย่อมจะยังเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา

4.1.1 ความพยายามของคณะทหารในการก่อการยึดอำนาจเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130)

ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2453 แล้ว ต่อมาใน พ.ศ. รัฐบาลได้ดำเนินการกวาดล้างจับกุมคณะนายทหารและพลเรือนกลุ่มหนึ่งที่วางแผนจะใช้กำลังยึดอำนาจการปกครอง เพื่อทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลักเมื่อ พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130) คณะนายทหารและพลเรือนกลุ่มนั้นเรียกตัวเองว่า "คณะพรรค ร.ศ. 130" [1]

ผู้เป็นต้นคิดในการก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองในครั้งนั้นคือ ร.ท. เหรียญ ศรีจันทร์ และ ร.ท. จรูญ ษตะเมษ[2] ซึ่งเริ่มคิดมาตั้งแต่ พ.ศ. 2452 ต่อมาภายหลังได้มีสมาชิกผู้ร่วมขบวนการอีกหลายคน อาทิ ร.ท. เนตร พูนวิวัฒน์ ร.ท. จรูญ ณ บางช้าง ร.ท.จือ คงอุล ฯลฯ โดยมี ร.อ. เหลง ศรีจันทร์ (ขุนหวยหาญพิทักษ์) เป็นหัวหน้า และ ร.ท. จรูญ ณ บางช้าง เป็นรองหัวหน้า "คณะพรรค ร.ศ. 130" มีวัตถุประสงค์ที่จะ "เปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบกษัตริย์เหนือกฎหมาย (Absolute Monarchy) เป็นประชาธิปไตย(Democracy) ในรูปใดรูปหนึ่ง"[3] โดยได้มีการวางแผนเป็น 2 ขั้น ขั้นต้นกำหนดเวลา 10 ปี ขั้นสุดท้ายจะลงมือทำการปฏิวัติเมื่อครบกำหนด 10 ปี ในช่วงเวลาก่อนจะถึง 10 ปีนั้น

จะไม่มีแผนการปฏิวัติ แต่จะใช้วิธีอบรมสั่งสอนปลูกฝังอุดมคติการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยให้กับทหารที่ถูกเกณฑ์ในกรมกองต่าง ๆ เมื่อครบ 10 ปีแล้วจึงจะเริ่มลงมือทำงาน

สาเหตุที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดความคิดที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองของ "คณะพรรค ร.ศ. 130" มีอยู่ 2 ประการคือ (หนึ่ง) ความไม่พอใจของคณะนายทหารต่อกรณีที่นายทหารและพลทหารในกรมทหารรานที่ 2 ถูกลงโทษด้วยการโบยหลังก่อหน้าพระพักตร์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร เนื่องจากเกิดการทะเลาะวิวาทกับมหาดเล็กของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เมื่อ พ.ศ. 2452 และในกรณีที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้ง "กองเสือป่า" ขึ้นใน พ.ศ. 2453 ภายหลังที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ได้ไม่นาน โดยที่คณะทหารส่วนหนึ่งมองว่า "เป็นกิจกรรมอีกประเภทหนึ่งของประเทศที่ตั้งซ้ำกับการทหารและก็ทำงานแข่งดีกับทหารแห่งชาติด้วย"[4] ความไม่พอใจในกรณีเหล่านี้ของคณะนายทหารบางส่วนส่งผลกระทบโดยตรงต่อระบอบสมบูรพาญาสิทธิราชย์ (สอง) ความปรารถนาอย่างแรงกล้าของคณะนายทหารที่จะเปลี่ยนแปลงประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับอารยประเทศในทุก ๆ ด้าน ด้วยการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย ใช้กฎหมายรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศ[5]

อย่างไรก็ตาม แผนการของ "คณะพรรค ร.ศ. 130" ต้องประสบกับความล้มเหลว เพราะได้ถูกจับกุมในวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2454 และได้รับโทษานุโทษกันโดยทั่วหน้า การก่อการของ "คณะพรรค ร.ศ. 130" เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความไม่พอใจในระบบการปกครองแบบเก่าซึ่งถึงแม้จะได้รับการปฏิรูปมาแล้วในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็ยังมิได้เป็นไปตามแบบแผนที่ตะวันตกได้ยึดถือปฏิบัติกันอยู่ในขณะนั้น

4.1.2 การจัดตั้ง "ดุสิตธานี" เมืองทดลองประชาธิปไตย พ.ศ. 2461

หลังจากการเกิดกบฏ ร.ศ. 130 (1454) ในต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว น่าจะเป็นสิ่งกระตุ้นให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มปฏิรูปการปกครองไปสู่ระบอบประชาธิปไตยที่แท้จริง แต่ก็มิได้มีอะไรที่แปลกใหม่ไปจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มต้นไว้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ได้เคยทรงกราบทูลให้รัชกาลที่ 6 ทรงนำเอา "รัฐมนตรีสภา" (Legislative Council) เมื่อครั้งสมัยรัชกาลที่ 5 มาใช้อีก เพราะเห็นว่ารัชกาลที่ 6 ทรงถูกโจมตีในหนังสือพิมพ์บ่อยครั้ง แต่พระองค์ทรงปฏิเสธ เพราะทรงเชื่อว่าถึงอย่างไรก็ต้องถูกโจมตีว่าทรงแต่งตั้งพวกสอพลอไปเป็นสมาชิกอีก เมื่อไม่พร้อมที่จะมีรัฐสภาที่ประชาชนเลือกตั้งสมาชิกทุกคนโดยเสรีภาพก็ไม่ควรมีเสียเลย[6]

ถึงกระนั้นก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงริเริ่มทดลองการปกครองแบบประชาธิปไตยด้วยการจัดตั้ง "ดุสิตธานี" เมืองประชาธิปไตยขึ้นในบริเวณพระราชวังดุสิต เมื่อ พ.ศ. 2461 ในการสร้างเมือง "ดุสิตธานี" นั้น พระองค์ทรงกำหนดแผนผังที่จะจัดขึ้นเป็นเมืองดุสิตธานีข้างพระที่นั่งอุดรด้านตะวันออกเป็นสถานที่สร้างเมือง มีการแบ่งเขตเป็นอำเภอ ตำบล แบ่งพื้นที่สร้างเป็นสถานที่ทำการรัฐบาล วัดวาอารามและบ้านเรือนราษฎร พร้อมทั้งตัดถนนหนทางและแม่น้ำลำคลอง ตลอดทั้งไฟฟ้า ประปา ให้สมกับบ้านเรือนที่สร้างขึ้นตามผังที่ถูกต้องจริง ๆ แล้วให้ประชาชนเข้าไปอยู่ในเขตเมืองดุสิตธานี

รัชกาลที่ 6 ทรงเรียกประชุมชาวนครดุสิตธานีซึ่งได้แก่บรรดาข้าราชบริพารของพระองค์แล้วทรงอธิบายวิธีการเลือกตั้งเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2461 ครั้นถึงวันที่ 2 พฤศจิกายน 2461 ได้มีการประกาศรัฐธรรมนูญรักษาการปกครองฉบับแรกออกมาใช้ในเขตดุสิตธานี ต่อมาได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติแก้ไขพระราชกำหนดเพิ่มเติมธรรมนูญลักษณะการปกครองนครานิบาล พ.ศ. 2461

การปกครองในคุสิตธานีก็ดำเนินรอยตามแบบอย่างประชาธิปไตย มีการเลือกตั้ง "นคราภิบาล" ซึ่งเปรียบได้กับนายกเทศมนตรี นคราภิบาลจะต้องได้รับเลือกเป็นเชษฐบุรุษมาก่อน "เชษฐบุรุษ" นี้อาจเปรียบได้กับ "สมาชิกเทศบาล" ซึ่งจะต้องได้รับเลือกจาก "ทวยนาคร" หรือปวงประชาราษฎรนั่นเอง

"นคราภิบาล" เมื่อได้รับเลือกจากราษฎรใน "คุสิตธานี" โดยเสียงข้างมากแล้ว ก็จะมีสิทธิเป็นผู้ปกครอง "คุสิตธานี" ตามรัฐธรรมนูญและมีอำนาจจะเลือกตั้ง "นคราภิบาล" คือ เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เช่น เจ้าพนักงานคลัง เจ้าพนักงานโยธา นายแพทย์สุขาภิบาล ผู้รักษาความสงบของประชาชน (Inspector of Nuisances) เป็นต้น เพื่อดำเนินการให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ เท่ากับว่าเป็น "คณะเทศมนตรี" ในปัจจุบัน

ทั้งหมดนี้อยู่ในตำแหน่งคราวละ 1 ปี หลังจากนั้นจะต้องมีการเลือกตั้งกันใหม่ นคราภิบาลจะรับเลือกเป็นนคราภิบาลอีก 1 ปี ติด ๆ กันมิได้ แต่ตำแหน่ง "เชษฐบุรุษ" ไม่มีข้อห้ามไว้ในรัฐธรรมนูญ

4.1.3 การปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดิน (พ.ศ. 2453-2475)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงจัดตั้งกระทรวงใหม่ คือ กระทรวงมุรธาธร กระทรวงทหารเรือ กระทรวงพาณิชย์ ส่วนกระทรวงนครบาลได้ทรงยุบเลิกและเปลี่ยนชื่อกระทรวงโยธาธิการเป็นกระทรวงคมนาคม ส่วนอำนาจหน้าที่ของกระทรวงต่าง ๆ ยังคงเหมือนในสมัยรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่าง ๆ ประกอบด้วย กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงวัง กระทรวงทหารเรือ กระทรวงเกษตราธิการ กระทรวงพาณิชย์ กระทรวงคมนาคม กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงมุรธาธร

นอกจากนี้ ในส่วนภูมิภาคพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดตั้งมณฑลเพิ่มขึ้นดังนี้ คือ มณฑลร้อยเอ็ด ทรงจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2455 โดยแยกมณฑลอิสานเดิมออกเป็น 2 มณฑล คือ มณฑลร้อยเอ็ดกับมณฑลอุบลราชธานี

มณฑลร้อยเอ็ดมี 3 หัวเมืองคือ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่ร้อยเอ็ด อีกมณฑลหนึ่งคือมณฑลมหาราษฎร์ เป็นมณฑลที่แยกออกมาจากมณฑลพายัพ มี 3 หัวเมืองคือ จำปาง น่าน และแพร่ ศูนย์กลางอยู่ที่ลำปาง

สืบเนื่องมาจากการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลได้ดำเนินมากว่า 20 ปี บ้านเมืองได้เจริญก้าวหน้าขยายตัวออกไปมาก รัชกาลที่ 6 ทรงเห็นว่าราชการในหน้าที่ของมณฑลซึ่งต้องติดต่อกับกระทรวงในส่วนกลางมีมากขึ้น เกินกำลังของเจ้าพนักงานกระทรวง ถ้าจะเพิ่มอัตราเจ้าพนักงานในกระทรวงงบประมาณก็มีไม่พอเพียง จึงทรงโปรดให้รวบรวมมณฑลสองหรือสามมณฑลเข้าเป็นภาคเรียก "มณฑลภาค" สำหรับดำเนินราชการระหว่างมณฑลกับกระทรวง เป็นการแบ่งเบาภาระของกระทรวง งานสิ่งใดที่มณฑลภาคสามารถจัดการได้ดีก็ไม่ต้องส่งถึงกระทรวง ให้มีข้าราชการชั้นสูงเป็นอุปราชประจำมณฑลภาค ตัวบุคคลที่เป็นอุปราชไม่ตั้งคนใหม่ คงเลือกจากข้าหลวงเทศาภิบาลที่เด่นกว่ากันโดยเกียรติคุณ ให้ดำรงตำแหน่งอุปราช

อุปราชมีหน้าที่ 2 อย่าง คือ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลที่เคยปกครอง และเป็นอุปราชที่ตั้งมณฑลภาค คือมณฑลที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้รับแต่งตั้งเป็นอุปราช เงินเดือนที่ได้รับก็มีเพียงตำแหน่งเดียว คือเงินเดือนของข้าหลวงเทศาภิบาลซึ่งจะได้รับสูงขึ้นอีกเล็กน้อย ส่วนภาคใดที่เห็นว่าไม่มีข้าหลวงคนใดเหมาะสมกับตำแหน่งอุปราช ทางกรุงเทพฯ ก็แต่งตั้งอุปราชไปประจำและเป็นข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลที่ตั้งภาคด้วย ส่วนข้าหลวงเทศาภิบาลคนเก่าให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งอื่น

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำอย่างรุนแรง การปกครองแบบเทศาภิบาลจึงต้องกระทบกระเทือนไปด้วย เพราะรัฐบาลขาดงบประมาณในการส่งเสริม ตรามจนกระทั่งเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จึงได้ยุบเลิกไปโดยสิ้นเชิง

4.1.4 การจัดตั้งอภิรัฐมนตรีสภาหรือ "คณะรัฐมนตรีชั้นสูง" (Super Cabinet) พ.ศ. 2468

ถึงแม้ว่ากระแสความต้องการของผู้นำทางสติปัญญาบางกลุ่มในสังคมไทยขณะนั้น ยังไม่บรรลุเป้าหมายถึงขั้นมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศก็ตาม และถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมิได้ทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญและระบบรัฐสภาให้เป็นหลักในการปกครองประเทศแก่ปวงชนชาวไทย ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งพระราชปณิธานเอาไว้ว่า พระราชโอรสที่จะสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์คงจะต้องทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับปวงชนชาวไทยอย่างแน่นอน ดังพระราชดำรัสที่ว่า "ฉันจะให้ลูกวชิราวุธมอบของขวัญให้แก่พลเมือง...กล่าวคือฉันจะให้เขาให้ปาลิเมนต์และคอนสติติวชั่น"[7] ก็ตาม แต่ความพยายามที่จะผ่อนคลายกระแสกดดันจากกลุ่มเสรีนิยมก็ยังคงมีอยู่ ดังจะเห็นได้ในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแต่งตั้งอภิรัฐมนตรีสภา[8] หรือ "คณะรัฐมนตรีชั้นสูง" (Super Cabinet)[9] เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 เพื่อเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ในครั้งแรก อภิรัฐมนตรีสภาประกอบด้วยสมาชิก 5 พระองค์ คือ สมเด็จกรมพระยาภาณุพันธ์วงศ์วรเดช สมเด็จกรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จกรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อมั่นว่า การแก้ปัญหาของชาติบ้านเมืองในขณะนั้นจะทรงกระทำอยู่ตามลำพังพระองค์เองไม่ได้ จะต้องอาศัยความคิดหลาย ๆ ความคิดมาร่วมมือกัน

อย่างไรก็ตาม การแต่งตั้งอภิรัฐมนตรีสภาขึ้นมาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น กลับก่อให้เกิดภาพลบต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เพราะมีผู้มองว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตกอยู่ใต้อิทธิพลของอภิรัฐมนตรีสภา ซึ่งประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งไม่มีความประสงค์ที่จะให้พระมหากษัตริย์พระราชทานอำนาจการปกครองให้กับประชาชนชาวไทย

4.1.5 การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีในรัชกาลที่ 7

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินพระบรมราโชบายในการปรับปรุงการปกครองตามรอยเบื้องยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการโปรดเกล้าฯ ให้อภิรัฐมนตรีสภาร่างพระราชบัญญัติเพื่อจัดตั้ง "สภากรรมการองคมนตรี" ซึ่งมีลักษณะเป็นสภาที่ปรึกษา (Advisory Body) แต่มีหน้าที่จำกัด กล่าวคือ "ให้คำปรึกษาหารือข้อราชการซึ่งพระราชทานลงมาให้ศึกษาและที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปรึกษาแล้วนำคำปรึกษาขึ้นถวายบังคมทูล" [10] จึงดูคล้ายกับว่าอภิรัฐมนตรีสภาสงวนอำนาจของตนเองเพื่อประโยชน์ส่วนตน ไม่พยายามจะตอบสนองพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 7 ที่จะทรงพัฒนาขั้นตอนของระบอบประชาธิปไตยแต่ประการใด (1)

4.1.6 แนวพระราชดำริเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญที่ใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริทางการเมืองในแนวทางที่จะลดพระราชอำนาจของพระองค์ และเปิดโอกาสให้บุคคลที่มีความรู้ความสามารถอื่น ๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงเตรียมการเป็นขั้นตอนในการที่จะเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ถึงแม้ว่าในระยะเริ่มแรกที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ จะทรงไม่เห็นด้วยที่จะให้มีการปกครองแบบรัฐสภาในตอนนั้น เพราะทรงเห็นว่า "ประชาชนยังมีการศึกษาน้อยไม่ว่าจะพิจารณาด้านปริมาณหรือคุณภาพ และนอกจากนั้นคนดีมีฝีมือ... ก็ยังมีน้อย" [11] แต่พระองค์ก็ทรงแน่พระทัยว่ารัชสมัยของพระองค์จะเลี่ยงการปกครองแบบรัฐสภาไปได้แน่ [12]

แนวพระราชดำริในการเตรียมการที่จะเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองเป็นขั้นตอนของพระองค์นั้นก็คือ ทรงจัดตั้งเสนาบดีสภา สภากรรมการองคมนตรีและอภิรัฐมนตรีสภา โดยทางด้านเสนาบดีสภา ทรงเตรียมฝึกให้มีการรับผิดชอบร่วมกันทั้งคณะ ให้เหมือนคณะรัฐมนตรีแบบตะวันตก (เช่นเดียวกับเสนาบดีสภาในสมัยรัชกาลที่ 5)

ทางด้านสภากรรมการองคมนตรี ก็เตรียมฝึกหัดให้ทำหน้าที่คล้ายกับเป็นวุฒิสภา [13] ส่วนทางด้านอภิรัฐมนตรีสภา มิได้มีจุดประสงค์จะให้เป็นสถาบันของระบอบการปกครองแบบรัฐสภา แต่ต้องการให้เป็นผู้ควบคุม ผู้ประสานงานหรือผู้กระทำการ หรืออีกนัยหนึ่งก็เป็นผู้ช่วยของพระองค์ท่านนั่นเอง

สิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งเกี่ยวกับการปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ ความสนพระทัยเกี่ยวกับเรื่องรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศตามคตินิยมแบบตะวันตก เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จไปรักษาพระเนตรที่ประเทศสหรัฐอเมริกา พระองค์ได้ทรงพบปะกับพระยากัลยา ฯ ไมตรี (ดร. ฟรานซิส บี แซร์) พระองค์ได้ทรงแสดงความสนพระทัยที่จะได้ทอดพระเนตรรัฐธรรมนูญที่เหมาะสมกับประเทศไทยในขณะนั้น ต่อมาเมื่อพระยากัลยา ฯ ไมตรี ได้เดินทางกลับมาเยี่ยมประเทศไทยจึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายรัฐธรรมนูญฉบับร่างให้พระองค์ทรงทอดพระเนตร

รัฐธรรมนูญฉบับ ดร. ฟรานซิส บี แซร์ มี 12 มาตรา เป็นระบบนายกรัฐมนตรีรับผิดชอบในการบริหารราชการแผ่นดินโดยตรงแทนองค์พระมหากษัตริย์ โดยให้นายกรัฐมนตรีมีสิทธิเลือกคณะรัฐมนตรีร่วมคณะรัฐบาลเอง พระมหากษัตริย์ยังทรงคงไว้ซึ่งพระราชอำนาจทางด้านนิติบัญญัติ บริหารและตุลาการ ตามแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อภิรัฐมนตรีสภาถูกทอนอำนาจไม่มีอำนาจบริหารแต่อย่างใด มีหน้าที่เพียงถวายคำปรึกษาเท่านั้น ไม่มีหน้าที่ถวายคำปรึกษาที่เกี่ยวกับการแต่งตั้งถอดถอนข้าราชการ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงคัดค้านในเรื่องนี้ เพราะเห็นว่าประเทศไทยยังขาดความพร้อม [14] รัฐธรรมนูญฉบับร่างดังกล่าวจึงตกไป

ต่อมาพระองค์ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีวิศาลวาจา นายเรย์มอนด์ บี สตีเวนส์ คิดร่าง "พระราชธรรมนูญ" ขึ้นมาตามกระแสพระราชดำริใน พ.ศ. 2474 ซึ่งเป็นรัฐธรรมนูญฉบับเดียวที่ทรงให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ในอเมริกา เมื่อครั้งเสด็จไปรักษาพระเนตร ว่าพระราชทานให้ราษฎรเมื่อกลับมา "เป็นรัฐธรรมนูญฉบับเดียวกับที่พระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงยืนยันให้ลูกหลานรู้ว่า รัชกาลที่ 7 ทรง

โปรดเกล้าฯ ให้มีรัฐธรรมนูญจริง แต่ไม่ทรงทราบว่าขณะนี้รัฐธรรมนูญฉบับนี้อยู่ที่ไหน" [15] ซึ่งภายหลังต่อมาปรากฏว่าร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้ได้เก็บรักษาไว้ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ในบัญชีเอกสารของรัชกาลที่ 7 บ.1.3/243 No.47 ซึ่งเป็นแฟ้มเย็บเตล็ดส่วนพระองค์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพในแผนกอภิรัฐมนตรี [16]

รัฐธรรมนูญฉบับนี้มีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้คือ อำนาจนิติบัญญัติจะให้มีการเลือกตั้งสมาชิกรัฐสภาโดยทางอ้อม และมีสมาชิก 2 ประเภทคือ เลือกตั้งและแต่งตั้ง ผู้มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้งจะต้องมีอายุไม่ต่ำกว่า 30 ปี มีพื้นฐานความรู้อ่านออกเขียนได้ ส่วนอำนาจบริหารให้พระมหากษัตริย์ทรงเลือกนายกรัฐมนตรี [17]

ก่อนหน้าที่จะมีการร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้ขึ้นมา พระองค์ได้ทรงมอบหมายให้อภิรัฐมนตรีสภา วางรูปแบบการปกครองท้องถิ่นในรูปเทศบาล โครงการปรับปรุงแก้ไขสุขาภิบาลที่มีอยู่ให้เป็นเทศบาล เพราะถ้ากิจการบริหารท้องถิ่นเจริญขึ้นแล้ว ประชาชนรู้จักสิทธิและหน้าที่ของตนเอง ก็ย่อมจะพัฒนาไปสู่ระบบการเมืองในระบบรัฐสภาได้รวดเร็วขึ้น แต่การปรับปรุงก็เป็นไปอย่างล่าช้าไม่ทันการ ไม่ทันได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติ ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 เสียก่อน

ฝนวพระราชดำริในการเตรียมการร่างรัฐธรรมนูญเพื่อพระราชทานต่อปวงชนชาวไทยของรัชกาลที่ 7 นี้ ปรากฏว่าได้มีเสียงคัดค้านจากอภิรัฐมนตรีสภาในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงคัดค้านไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพราะทรงอ้างว่ายังไม่ถึงเวลา [18] การเตรียมการพระราชทานรัฐธรรมนูญจึงต้องหยุดชะงักลง เป็นผลให้คณะราษฎรซึ่งเป็นผู้นำเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ในที่สุดเมื่อ พ.ศ. 2475

กล่าวโดยสรุป ระหว่าง พ.ศ. 2453-2475 เป็นช่วงที่สมควรจะสืบทอดพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการที่จะให้มีมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภาเป็นหลักในการปกครองบ้านเมืองเป็นความจริงขึ้นมา แต่เนื่อง

ด้วยความที่ยังเกรงกันว่าประชาชนยังไม่พร้อมต่อการที่จะรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ จึงมิได้มีการดำเนินการเปลี่ยนแปลงอย่างจริงจัง จนกระทั่งถูกคณะราษฎรใช้กำลังยึดอำนาจเปลี่ยนแปลงการปกครองในที่สุด

4.2 การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจและปัญหา

ในช่วงหลังการปฏิรูปตั้งแต่รัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาถึงรัชกาลที่ 7 ได้มีความพยายามที่จะปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจให้ดีขึ้น แต่ขณะเดียวกันก็มีปัญหาแทรกซ้อนเกิดขึ้นจนมีผลกระทบต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจโดยส่วนรวม ปัญหาเหล่านั้นเกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 จนมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 7 ถึงแม้ว่ารัชกาลที่ 7 จะพยายามแก้ไขอย่างเต็มพระสติกำลัง แต่สถานการณ์ก็มิได้กระเตื้องขึ้น จนกลายเป็นเงื่อนไขให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในที่สุด

4.2.1 การปรับปรุงเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2453-2468

(1) การร่วมลงทุนในธุรกิจอุตสาหกรรม

ในสมัยรัชกาลที่ 6 รัฐบาลไม่มีนโยบายจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับธุรกิจเอกชน นอกจากนั้นใน พ.ศ. 2457 รัฐบาลยังได้มีการออกกฎมณเฑียรบาลว่าด้วย "การค้าขายและการสมาคมแห่งข้าราชการในพระราชสำนัก" [19] โดยห้ามข้าราชการในพระราชสำนักประกอบกิจในทางการค้าขายเพื่อแสวงหาผลประโยชน์นอกเหนือจากงานราชการที่กระทำอยู่แล้วตามหน้าที่ เพราะจะเป็นทางที่อาจจะนำความเสื่อมเสียมาสู่ราชสำนักได้ [20]

แต่อย่างไรก็ตาม ก็มีขุนนางและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางท่านได้ดำเนินธุรกิจ เช่น เจ้าพระยายมราชเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้ทำการค้าโดยมีรัฐบาลเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยในรูปของการร่วมหุ้น ซึ่งบริษัทเหล่านี้จะได้รับการสนับสนุนจากพระคลังข้างที่

เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ได้ริเริ่มตั้งบริษัทท่าปูนซีเมนต์ขึ้นใน พ.ศ. 2456 เป็นบริษัทตั้งใหม่ที่มีเงินทุน 1 ล้านบาท จดทะเบียนเป็นบริษัทไทย โดยได้รับเงินช่วยเหลือจากพระคลังข้างที่ในลักษณะเข้าร่วมหุ้นด้วย เนื่องจากบริษัทนี้ตั้งโรงงาน

ขนาดใหญ่ จึงได้รับการช่วยเหลือและสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมประเทศไทยต้องสั่งปูนซีเมนต์เข้าประเทศปีละ 120,000 ถัง ดังนั้นเมื่อตั้งโรงงานขึ้นเองในระยะแรกจึงพยายามให้สามารถผลิตปูนซีเมนต์ได้ในอัตรานี้ เครื่องมือที่ใช้ในโรงงานเป็นแบบสมัยใหม่ บริษัทนี้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี และสามารถผลิตซีเมนต์ได้ถึง 12 เปอร์เซนต์ที่ใช้ จาก พ.ศ. 2458 ถึง พ.ศ. 2466 สามารถผลิตได้ถึง 137,000 ถัง และใน พ.ศ. 2466 ได้มีลูกจ้างกรรมกรทำงานประมาณ 300 คน ใน พ.ศ. 2466 บริษัทสามารถผลิตซีเมนต์ได้ถึง 300,000 ถังและมีเงินทุนถึง 3 ล้านบาท [21] นับเป็นบริษัทที่ประสบความสำเร็จที่ก่อตั้งโดยคนไทยและรัฐบาลได้เข้ามีส่วนร่วมดำเนินการด้วยในแบบรัฐวิสาหกิจ [22]

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้กิจการปูนซีเมนต์ของเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) จะประสบความสำเร็จก็ตาม แต่ก็มีกิจการอื่นที่ดำเนินธุรกิจเป็นของขุนนางผู้ใหญ่ที่ได้ประสบกับการขาดทุน คือกิจการตั้งโรงไฟฟ้าสามเสน [23] ซึ่งเริ่มดำเนินโครงการมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อกิจการประปา เพื่อการไฟฟ้าในพระราชวังดุสิตโดยเฉพาะพระที่นั่งอนันตสมาคม และเพื่อการไฟฟ้าในเขตพระนครตอนเหนือ โรงไฟฟ้าสามเสนมีลักษณะเป็นรูปบริษัทค้าขายจำกัด มีเงินทุนกู้จากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เริ่มดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. 2454 และเริ่มส่งกระแสไฟฟ้าใน พ.ศ. 2457 ผลปรากฏว่ากิจการขาดทุน ต่อมา พ.ศ. 2468 เจ้าพระยายมราชจึงได้โอนกิจการไปให้กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธินรับผิดชอบดำเนินกิจการแทน

ใน พ.ศ. 2461 ได้มีการจัดตั้งบริษัทพาณิชยนาวีสยาม (Mercantile Navy) ซึ่งรัฐบาลได้ให้ความช่วยเหลือและสนับสนุนในด้านเงินทุนจากพระคลังมหาสมบัติเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่ากิจการนี้ในเวลาต่อมาต้องประสบกับการขาดทุน แต่พระคลังมหาสมบัติยังคงให้การสนับสนุนทางด้านการเงินต่อไป แต่ได้มีการจัดตั้งบริษัทพาณิชยนาวีสยามขึ้นใหม่ โดยการตัดจำนวนเงินขาดทุนเป็นศูนย์ก่อนแล้วให้รัฐบาลเข้าช่วยในเรื่องเงินทุนใหม่ เพื่อให้กิจการดำรงอยู่ต่อไป [24]

(2) การส่งเสริมทางด้านการเกษตร

ในตอนต้นรัชกาลที่ 6 คือช่วง พ.ศ. 2454-2455 เกิดปัญหาการทำนาไม่ได้ผล สาเหตุเนื่องมาจากฝนแล้งทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำอย่างมาก ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เสนาบดีกระทรวงเกษตรเป็นประธานเพื่อหาทางแก้ไข และคณะกรรมการดังกล่าวได้เสนอแนวทางแก้ไขปัญหาด้วยการจัดการชลประทานให้ได้ผลอย่างแท้จริง [25]

จากข้อเสนอแนะดังกล่าว ทำให้มีการตั้งกรมคลองขึ้นมาใหม่เรียกว่ากรมทดน้ำ (ทั้งนี้เนื่องจากว่ารัฐบาลได้ยุบกรมคลองไปใน พ.ศ. 2455 และโอนงานกรมคลองไปขึ้นกับกรมทาง) โดยว่าจ้างเซอร์ ทอมัส วอร์ด ผู้เชี่ยวชาญชลประทานชาวอังกฤษ เข้ามาจัดทำโครงการชลประทาน โดยขอยืมตัวมาจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียใน พ.ศ. 2456 โดยมีนายอาร์ ซี อาร์ วิลสัน ผู้ช่วยคนหนึ่งของวอร์ด เป็นอธิบดีกรมใหม่นี้ [26]

เซอร์ ทอมัส วอร์ด ได้เสนอโครงการขุดและซ่อมคลองรวมทั้งการทดน้ำในเขตต่าง ๆ ของประเทศเป็นเวลา 6 ปี โดยเริ่มโครงการขุดและซ่อมคลองในเขตแม่น้ำป่าสักซึ่งต้องใช้งบประมาณจำนวน 11,500,000 บาท ในขณะที่วอร์ดเสนอให้ขุดและซ่อมคลองในเขตสุพรรณบุรีก่อนเป็นอันดับแรก ได้มีผู้วิจารณ์ว่า การตัดสินใจเลือกโครงการป่าสักก่อนจึงดูเหมือนว่า "จะเป็นการรักษาผลประโยชน์ของคนเพียงกลุ่มเดียว เมื่อคำนึงถึงว่าการทำนาในเขตนี้ส่วนใหญ่เป็นการเช่านาทำ ผู้ที่ได้รับผลประโยชน์จะได้แก่เจ้าของที่ดิน ชาวนาซึ่งเป็นเพียงผู้เช่าจะไม่ได้ประโยชน์มากนัก ถ้าทำที่สุพรรณก่อน ชาวนาอาจจะได้รับประโยชน์บ้าง ในกรณีที่เข้าไปจับจองที่ดินยังไม่มีเจ้าของและได้เปิดขึ้นใหม่ ๆ" [27]

นอกจากกิจการชลประทานที่รัฐบาลได้พยายามจัดทำเพื่อช่วยเหลือส่งเสริมแก่ราษฎรในเรื่องการเกษตรแล้ว ยังได้ส่งเสริมการขุดคลองและออกคลองเพื่อ

ประโยชน์ในการเพาะปลูกและการคมนาคมด้วยเช่นกัน เช่น ใน พ.ศ. 2459 ขุดคลองบางระแนะใหญ่และคลองบางมด พ.ศ. 2462 ขุดซ่อมคลองบ้านไทรและคลองวัดโพ ธนบุรี การที่ต้องขุดคลองซ่อมคลองเหล่านี้ ก็เพราะคลองดังกล่าวมีสภาพตื้นเขิน ไม่สะดวกที่จะใช้เดินเรือและการเพาะปลูกโดยเฉพาะการทำนา [28]

นอกจากนี้ นโยบายส่งเสริมทางด้านการเกษตรในรัชสมัยของรัชกาลที่ 6 รัฐบาลยังได้พยายามส่งเสริมกิจการในด้านการเพาะปลูกมากขึ้น เช่น ใน พ.ศ. 2459 ได้มีการจัดตั้งสถานีทดลองพันธุ์ข้าวขึ้นที่คลอง 6 รังสิต ธัญญบุรี โดยตั้งสถานีทำนาสำหรับบำรุงพันธุ์ข้าว [29] แต่ไม่สู้จะได้ผลนักทั้งนี้เพราะราษฎรยังขาดความเอาใจใส่และสนใจในเรื่องความก้าวหน้าในด้านการเพิ่มผลผลิตต่อตนเองและท้องถิ่น จึงทำให้งานของรัฐบาลดำเนินไปอย่างล่าช้า

นอกจากการส่งเสริมด้านการชลประทานและการจัดบำรุงพันธุ์ข้าวแล้ว รัฐบาลก็มีนโยบายจะส่งเสริมทางด้านเงินลงทุนในการทำนา โดยมีดำริจะจัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตร ดังนั้นใน พ.ศ. 2457 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้เชิญ เซอร์ เบอร์นาด ฮันเตอร์ หัวหน้าธนาคารแห่งมัทราส ประเทศอินเดีย ให้มาสำรวจเกี่ยวกับหลักการในเรื่องนี้ เขาได้แนะนำว่า ให้จัดตั้งธนาคารให้กู้ยืมแห่งชาติขึ้น เปิดให้กู้ยืมเงินโดยยึดถือที่ดินและหลักทรัพย์อื่นเป็นประกัน ส่วนวิธีที่จะควบคุมมิให้ชาวนาทอดทิ้งที่ดินและหลบหนี้สินก็คือให้ชาวนาที่จะได้รับเงินกู้นั้นรวมกันเป็นสมาคม [30] โดยกำหนดลักษณะชาวนาเป็น 2 พวกคือ พวกเช่านาทำและพวกที่มีนาเป็นของตนเอง [31] การพิจารณาคัดเลือกรัฐบาลจะเลือกพวกที่สองคือพวกที่มีที่นาของตนเองไว้ก่อน ทั้งนี้เพราะพวกที่ไม่มีหลักฐานและทุนทรัพย์อย่างใดเลยนั้น เป็นพวกลอยตัว เวลารวยก็ทำต่อไป เวลาจนก็หนี จึงเห็นสมควรเริ่มต้นด้วยการช่วยพวกที่สองก่อน

นอกจากนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์รองเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ ยังได้เสด็จไปดูงานการสหกรณ์ของประเทศอินเดียเพื่อนำแบบอย่างมาจัดขึ้นในประเทศไทย เพื่อเป็นการช่วยเหลือเกษตรกร สหกรณ์ที่ได้รับการจดทะเบียนเป็นสหกรณ์แรกคือ สหกรณ์ "วัดจันทร์ ไม่จำกัดสินใช้" ตั้งอยู่ที่

อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก จดทะเบียนเมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2459 โดยอาศัยเงินทุนจัดตั้งสหกรณ์จากธนาคารสยามกัมมาจล จำกัด เป็นวงเงินจำกัดไว้ในชั้นแรก 3 แสนบาท มีรัฐบาลเป็นผู้ค้ำประกัน[32] สหกรณ์แห่งที่สอง คือ สหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นที่ลพบุรีใน พ.ศ. 2460 โดยมีจุดประสงค์เพื่อช่วยเหลือเกษตรกรที่มีปัญหาในเรื่องหนี้สินที่เกิดจากการกู้เป็นส่วนใหญ่

(3) การจัดตั้งสภาเผยแพร่พาณิชย์และกระทรวงพาณิชย์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีนโยบายแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจด้วยการจัดตั้งกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อ พ.ศ. 2457[33] วัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ เพื่อเผยแพร่ให้ประชาชนทราบ เกี่ยวกับความเคลื่อนไหวทางด้านการค้า ราคาสินค้า ชนิดของสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาด แหล่งผลิตของสินค้านั้น ๆ โดยการออกหนังสือเป็นรายเดือน

ในการจัดตั้งกรมสถิติพยากรณ์ขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัตินั้น ได้วางวัตถุประสงค์ไว้ 4 ประการ คือ การจัดทำสถิติ การรวมข่าวพาณิชย์ การตั้งสถานจำหน่ายจำแนกความรู้พาณิชย์และการอุดหนุนอุตสาหกรรม เริ่มดำเนินงานวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2454 โดยมีพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นอธิบดีกรม สำหรับกรมพาณิชย์ได้แต่งตั้งให้สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถเป็นสภานายก และยังมีคณะกรรมการจากหน่วยงานต่าง ๆ เข้าร่วมด้วย

ในระยะแรกที่กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์เริ่มดำเนินการนั้นได้มีหน้าที่สำคัญอยู่ 2 ประการ คือ การควบคุมดูแลบริษัทพาณิชย์นาวีสยามและส่งเสริมด้านการพาณิชย์ของไทยให้แพร่หลายไปยังนานาประเทศ

(4) การตั้งสถาบันการเงิน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดตั้งสถาบันการเงินขึ้นมาเพื่อฝึกฝนประชาชนของชาติ ได้เห็นถึงความสำคัญของการออมทรัพย์ จึงได้มีกิจการ "ธนาคารออมสิน" เกิดขึ้น การตั้งธนาคารออมสินก็เพื่อป้องกันมิให้ชาวนานำเงินไปเล่นการพนันและอีกประการหนึ่งก็เพื่อความสะดวกและ

ช่วยเหลือชาวนาให้มีทุนรอนในการทำมาหากิน[34]

ดังนั้น เมื่อกิจการคลังออมสินดำเนินมา เงินที่ราษฎรนำมาฝากไว้ นับเป็นผลดีต่อรัฐบาลที่จะมีเงินทุนในการใช้จ่ายบ้างแต่ก็มีจำนวนไม่มากนัก โดยเฉพาะเมื่อแรกตั้งนั้นราษฎรยังหาได้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกิจการธนาคารออมสินที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นมาอย่างทั่วถึงไม่

(5) การเปลี่ยนแปลงมาตราชั่ง ตวง วัด

สาเหตุที่ทำให้รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการเปลี่ยนแปลงมาตราการชั่ง ตวง วัด นี้ เกิดขึ้นเนื่องจากปัญหาที่เกี่ยวข้องโดยตรงต่อผลประโยชน์ของเกษตรกรโดยเฉพาะชาวนา ทั้งนี้เพราะว่าเครื่องมือที่ใช้ในการชั่ง ตวง ข้าว ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าวเปลือก ในชนบทโดยทั่วไปใช้สัดและทะนาน และมีขนาดไม่เท่ากันในแต่ละท้องถิ่น ก่อให้เกิดปัญหาและขาดความแน่นอนในการชั่งตวงที่ชาวนาต้องถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าที่เข้ามารับซื้อข้าว

จนกระทั่งปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2468 จึงได้มีการประกาศใช้มาตราชั่ง ตวง วัด ให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน โดยได้นำเอาระบบของฝรั่งเศสมาใช้แทนมาตราชั่ง ตวง วัด แบบเก่าของไทย โดยแบบเก่าจะเป็น ทะนาน สัด ปั้น เกวียน

ส่วนแบบฝรั่งเศสจะมีลักษณะดังนี้[35]

10 มิลลิลิตร	เท่ากับ	1 เซ็นติลิตร	ย่อว่า	ซ.ล.
10 เซ็นติลิตร	เท่ากับ	1 เดซิลิตร	ย่อว่า	ด.ล.
10 เดซิลิตร	เท่ากับ	1 ทะนาน	ย่อว่า	ท.
20 ทะนาน	เท่ากับ	1 สัด	ย่อว่า	ส.
50 สัด	เท่ากับ	1 ปั้น	ย่อว่า	ป.

ส่วนมาตราชั่งในการค้าขายที่เป็นอยู่ในขณะนั้นส่วนใหญ่ใช้วิธีชั่งแบบจีน ซึ่งกำหนดกันเป็น "หาบ" นอกจากชั่งเป็นหาบแล้วก็มี ตำลึง บาท หุน หลี ซึ่งใช้กันอยู่สำหรับการชั่งเล็กน้อยเช่น ทองคำ เป็นต้น เมื่อรัฐบาลมีนโยบายเปลี่ยนแปลงมาตรา

การชั่ง ตวง เพื่อให้เข้ากับมาตรฐานสากลซึ่งนานาประเทศใช้กันอยู่ จึงได้นำระบบชั่งมาใช้ แต่ก็ยังคงอนุญาตให้มีการชั่งแบบเก่า คือ หาบ ได้

มาตราชั่งที่เปลี่ยนแปลงมีลักษณะดังนี้ 36

10 มิลลิแกรม	เท่ากับ	1 เซ็นติแกรม	ย่อว่า	ซ.ก.
100 เซ็นติแกรม	เท่ากับ	1 แกรม	ย่อว่า	ก.
100 แกรม	เท่ากับ	2 เฮกโตแกรม	ย่อว่า	ฮ.ก.
10 เฮกโตแกรม	เท่ากับ	1 กิโลกรัม	ย่อว่า	ก.ก.
100 กิโลกรัม	เท่ากับ	1 ควินตัน	ย่อว่า	ค.ว.
1000 กิโลกรัม	เท่ากับ	1 เมตริกตัน	ย่อว่า	ม.ก.

สำหรับมาตราเหล่านี้ รัฐบาลได้กำหนดว่า จะประกาศใช้เป็นกฎหมายได้ จะต้องกำหนดเวลาล่วงหน้าประมาณ 12 เดือน จึงจะใช้ได้ เพื่อว่าในเวลา 12 เดือนนี้ บรรดาพ่อค้า เกษตรกร จะได้เตรียมหาเครื่องมือเครื่องใช้ไว้จำหน่ายและใช้ได้ทัน และเมื่อใช้เป็นกฎหมายแล้ว ในระหว่าง 5 ปีแรกยังจะไม่บังคับคือจะให้สิทธิการเลือกซื้อขายแก่ราษฎรโดยจะใช้วิธีการใด ๆ ก็ได้ ทั้งนี้เพื่อให้ราษฎรมีเวลาเรียนรู้ใช้มาตราแบบใหม่ หลังจาก 5 ปีไปแล้ว รัฐบาลจึงจะประกาศใช้เป็นกฎหมายบังคับใช้ทั่วไป

(ง) <u>การจัดงานแสดงสินค้าและพาณิชยการ</u>

ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2454 กระทรวงเกษตราธิการได้จัดให้มีการแสดงกสิกรรมและพาณิชยการขึ้นที่วังสระปทุม แต่ปรากฏว่าจำนวนสิ่งของและพืชผลต่าง ๆ ที่ส่งเข้ามาแสดงมีน้อยกว่าที่จัดขึ้นในครั้งรัชกาลที่ 5 สาเหตุที่งานแสดงสินค้าครั้งนี้ไม่ประสบผลสำเร็จดังพระราชประสงค์ เพราะพ่อค้าและประชาชนไม่สามารถจัดหาสิ่งของมาแสดงได้ทัน นอกจากนี้ก็มีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องเงินทุน เนื่องจากการค้าขายได้ร่วงโรยมาตั้งแต่ต้นรัชกาล

ถึงแม้ว่าเศรษฐกิจจะทรุดต่ำลง แต่ใน พ.ศ. 2454 รัฐบาลก็ได้จัดส่งสินค้าไปร่วมในงานแสดงสินค้าในต่างประเทศ เพื่อเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจสินค้า

ภายในประเทศให้เป็นที่รู้จักแก่นานาอารยประเทศ กล่าวคือ ในปีนี้รัฐบาลไทยได้ส่งสินค้าไปยังเมืองตูริน ประเทศเยอรมัน และต่อมาใน พ.ศ. 2458 ได้ส่งสินค้าไปร่วมแสดงที่สหรัฐอเมริกา[37] นอกจากนี้การที่รัฐบาลไทยได้รับเชิญจากสหพันธ์แพนปาซิฟิค เมื่อ พ.ศ. 2464 เพื่อเข้าร่วมประชุมปรึกษาเกี่ยวกับการค้าขายที่ฮอนโนลูลู สหรัฐอเมริกา ทำให้รัฐบาลไทยได้รับประโยชน์จากการนี้ เพราะนับเป็นการส่งเสริมหรือเผยแพร่ธุรกิจการค้าหรือเศรษฐกิจของประเทศให้เจริญกว้างขวางออกไป[38]

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ยุติลง ประเทศไทยต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงมีพระบรมราโชบายเร่งด่วน เพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของราษฎรที่มีความเดือดร้อนทางด้านเศรษฐกิจ พระองค์ได้ทรงวางนโยบายเพื่อดำเนินการคือ ให้เร่งรีบจัดงานแสดงสินค้าโดยด่วนให้ทันต่อเหตุการณ์ คือก่อนที่กระแสเงินจะงวดลงกว่าที่เป็นอยู่และจะต้องเน้นเรื่องการประหยัดการใช้จ่ายให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ นอกจากนี้ยังจะต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจจากบุคคลทุก ๆ ฝ่ายทั้งภายในและภายนอกประเทศ ด้วยการวางโครงการให้เรียบร้อยรัดกุมในทุก ๆ แผนกของกิจการให้ดีพอที่จะดึงดูดความสนใจจากประเทศเพื่อนบ้าน[39]

นโยบายจัดงานแสดงสินค้าในครั้งนั้น มุ่งหวังจะจัดเป็นงานใหญ่กว่าทุก ๆ คราว เพราะจะมีการประกวดสรรพสินค้านานาชนิด ทั้งที่ผลิตได้ภายในประเทศและสินค้าของต่างประเทศ นับแต่เครื่องมือกสิกรรม อุตสาหกรรมประเภทต่าง ๆ ทั้งหนักและเบา เครื่องกลไกต่าง ๆ นอกจากนี้จะมีการแสดงกรรมวิธีการใช้อุปกรณ์การทำเครื่องเหล็ก เครื่องปั้นดินเผา เครื่องไม้ เครื่องแก้วและอื่น ๆ[40] นับว่าเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจของประเทศได้อีกวิธีหนึ่ง แต่ความตั้งพระทัยของพระองค์และการดำเนินงานต้องยุติลง เนื่องจากพระองค์ได้สวรรคตเสียก่อน

(7) การสร้างทางรถไฟ

ในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการสร้างทางรถไฟในเส้นทางแปดริ้ว-ปราจีณบุรี โดยเริ่มลงมือสร้างตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. 2463 โดยสร้างต่อจากเส้นทางสายตะวันออกที่ฉะเชิงเทราจนจดพรมแดนอินโดจีนที่อรัญประเทศ เป็นระยะทาง 199 กิโลเมตร ใช้เวลาก่อสร้าง 7 ปี[41]

การสร้างทางรถไฟในเส้นทางดังกล่าว สามารถอำนวยประโยชน์ต่อประเทศชาติได้อย่างแท้จริง ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมืองการปกครอง ผลผลิตของภาคตะวันออกโดยเฉพาะข้าว โค กระบือ จะถูกลำเลียงเข้ามากรุงเทพฯ เป็นมูลค่าต่อปีสูงมาก ในขณะเดียวกันฝ่ายบ้านเมืองก็จะได้ประโยชน์ในการกระชับการปกครองหัวเมืองให้อยู่ในสายตามากขึ้น[42]

(8) ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2453-2468

ถึงแม้ว่าจะได้มีการปรับปรุงส่งเสริมทางด้านเศรษฐกิจด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ตาม แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจทรุดโทรม อันเป็นผลมาจากการดำเนินงานทางด้านเศรษฐกิจไม่สู้จะราบรื่นเท่าที่ควร และยังกลายเป็นปัญหาเรื้อรังสืบเนื่องไปจนถึงรัชกาลที่ 7 อีกด้วย

ปัญหาสำคัญที่เผชิญหน้ารัฐบาลขณะนั้นก็คือ ปัญหาทางด้านการเงินและการคลัง กล่าวคือ ตลอดระยะเวลาที่รัฐบาลพยายามดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อพัฒนาปรับปรุงประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้าสืบต่อจากรัชกาลที่ 5 แต่งานบางอย่างก็ไม่สามารถดำเนินการไปตามเป้าหมายที่วางไว้ เพราะงบประมาณในการใช้จ่ายของรัฐบาลต้องถูกจำกัดลง ทั้งนี้เพราะเกิดจากความตกต่ำของรายได้และการขยายตัวของรายจ่ายซึ่งไม่สมดุลย์กัน

การตกต่ำของรายได้มีสาเหตุมาจากความล้มเหลวในการผลิตทางเกษตร ดังจะเห็นได้ว่าในตอนต้นรัชกาลที่ 6 ช่วง พ.ศ. 2453-2462 ฐานะการคลังของประเทศดำเนินไปด้วยดีมาโดยตลอด จะมีเพียง พ.ศ. 2454 ปีเดียวเท่านั้นที่

งบประมาณของประเทศมีการขาดดุล คือ มีจำนวน 23,324.07 บาท การที่งบประมาณในปีนี้ขาดดุล ก็เพราะดินฟ้าอากาศไม่อำนวยเกิดฝนแล้งโดยทั่วไป ทำให้พืชผลในทางเกษตรกรรมได้รับความเสียหาย ปริมาณการผลิตได้ต่ำกว่าที่ได้คาดการไว้ในงบประมาณ[43] ดังนั้นจึงเกิดการขาดดุล

จากการที่รัฐบาลต้องทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 ทำให้ไทยต้องเสียเปรียบในเรื่องการเก็บภาษีอากรได้เพียงร้อยละ 3 นั้น ทำให้รัฐบาลต้องหันมาเก็บภาษีภายในประเทศจากราษฎรเพิ่มมากขึ้น โดยมุ่งเก็บภาษีภาคเกษตรกรรมมากขึ้น โดยเฉพาะการผลิตข้าวซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของการค้าส่งออกซึ่งไทยกำลังดำเนินการอยู่กับต่างประเทศ เมื่อเศรษฐกิจของไทยต้องพึ่งรายได้จากการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ จึงต้องประสบกับปัญหาเมื่อเกิดภัยธรรมชาติ ดังนั้นถ้าปีใดฝนแล้งหรือเกิดอุทกภัย การทำนาไม่ได้ผล เงินรายได้จะตกต่ำลงทันที

ใน พ.ศ. 2460 ได้เกิดอุทกภัยขึ้นทั้งในประเทศไทยและประเทศพม่าและอินโดจีนฝรั่งเศส ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่ใหญ่ที่สุดของโลกทั้งสามประเทศ ทำให้กระทบกระเทือนต่อการผลิตข้าว ก่อให้เกิดความวิตกว่าราษฎรจะต้องอดข้าว เหตุนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งคณะกรรมการกำกับตรวจการค้าข้าวคณะหนึ่ง เพื่อผ่อนผันเมื่อเกิดทุพภิกขภัย โดยมีการผ่อนผันให้เปิดการค้าขายข้าวตามกำลังและจำนวนเพียงพอมิให้การค้าขายต้องหยุดชะงักลง[44]

ต่อมาใน พ.ศ. 2462 เกิดฝนแล้งทำให้เกิดความเสียหายต่อการปลูกข้าวอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน และทำให้เกิดขาดแคลนข้าวที่จะใช้บริโภคภายในประเทศ[45] รัฐบาลต้องรับภาระช่วยเหลือชาวนาที่ได้รับความเสียหายจากภัยธรรมชาติ โดยได้วางหลักการช่วยเหลือไว้คือ ประการแรก การแจกข้าวเพื่อให้ยืมข้าวบริโภคได้ไม่เกินคนละ 1 ถัง และบางครั้งก็ให้ทำงานแลกเปลี่ยนกับข้าว ประการที่สอง รัฐบาลให้ชาวนากู้ยืมเงินแล้วเรียกคืน เมื่อชาวนาขายข้าวได้ในฤดูเก็บเกี่ยวของปีต่อไป ประการที่สาม รัฐบาลจะรับแลกเปลี่ยนผลผลิตอย่างอื่นกับข้าว ประการที่สี่ รัฐบาลจะจัดข้าวไว้จำหน่ายให้แก่ผู้มีเงินซื้อ ประการที่ห้า รัฐบาลจะจ่ายข้าวหรือเงินให้แก่ชาวนา

แล้วให้ทำงานทดแทนข้าวหรือเงิน[46] จากภาวะฝนแล้ง พ.ศ. 2462 นี้ ทำให้ราษฎรในท้องที่ต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อนและอดอยากโดยทั่วกัน

ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงต้องจัดสรรเงินงบประมาณรายจ่ายเพิ่มขึ้น เพื่อช่วยเหลือชาวนา ข้าราชการและผู้ต้องประสบกับภาวะค่าครองชีพที่สูงขึ้น รวมทั้งรายจ่ายอื่น ๆ รัฐบาลต้องจ่ายเงินมากกว่างบประมาณรายได้ถึง 4 ล้านบาท ทำให้งบประมาณ พ.ศ. 2463 ต้องขาดดุลเป็นปีแรก หลังจากที่ได้มีการเงินดุลตลอดระยะเวลา 8 ปีที่ผ่านมา[47]

นอกจากผลิตผลทางเกษตรต้องได้รับความเสียหายแล้ว รัฐบาลยังต้องสูญเสียรายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลได้ประกาศยกเลิก เช่น อากรการพนัน ซึ่งรัฐบาลยกเลิกการเก็บอากรบ่อนเบี้ยและหวย ก.ข. ในช่วง พ.ศ. 2459-2463 ทำให้รัฐบาลขาดรายได้จากส่วนนี้ไปปีละประมาณ 3,400,000 บาท ส่วนเงินรายได้เกิดจากภาษีรัชชูปการ ซึ่งเก็บตามพระราชบัญญัติเงินรัชชูปการ พ.ศ. 2462 ก็ลดน้อยลงไปเรื่อย ๆ จากที่เคยเก็บได้จำนวน 9 ล้านบาทเศษใน พ.ศ. 2462 กลับลดลงเหลือเพียง 7 ล้านบาทใน พ.ศ. 2467 นอกจากนี้รัฐบาลไทยได้ยกเลิกการสูบฝิ่นภายในประเทศตามข้อตกลงที่ให้ไว้กับนานาชาติใน พ.ศ. 2457 ทำให้รัฐบาลต้องยกเลิกการจัดเก็บภาษีฝิ่นไปโดยปริยาย ดังนั้น ใน พ.ศ. 2461 รัฐบาลได้มีนโยบายห้ามปลูกฝิ่นทั่วราชอาณาจักร ถ้าใครฝ่าฝืนจะต้องถูกเนรเทศออกไปนอกพระราชอาณาเขต และต่อมาใน พ.ศ. 2464 จึงได้มีการออก "พระราชบัญญัติฝิ่น พุทธศักราช 2464" จากนโยบายห้ามสูบฝิ่นจึงมีผลทำให้รายได้ส่วนหนึ่งของรัฐบาลลดลง

ในการทำแผนงบประมาณปี พ.ศ. 2466 นั้น มีเงินคงคลังสำหรับการใช้จ่ายของรัฐบาลรวมทั้งสิ้น 10.6 ล้านบาท และเงินรายได้ที่ประมาณว่าจะได้รับอีก 80 ล้านบาท ในขณะที่ต้องใช้จ่ายในงบประมาณปรกติประมาณ 90.2 ล้านบาท จากเงินคงคลัง 18 ล้านบาท ทำให้รัฐบาลจะต้องประสบกับภาวะขาดแคลนเงินรายจ่ายมากกว่าใน พ.ศ. 2464 เพราะใน พ.ศ. 2466 งบประมาณจะขาดดุล

ถึง 18 ล้านบาท โดยที่ไม่อาจคาดหวังนำเงินอื่น ๆ ซึ่งมิใช่เงินแผ่นดินสำหรับการใช้จ่ายของรัฐบาลที่เหลืออยู่ในคลังประมาณ 30 ล้านบาทไปหมุนเวียนใช้จ่ายได้ เนื่องจากมิใช่เป็นเงินที่รัฐบาลจะต้องรับผิดชอบเท่านั้น ที่สำคัญถ้ามีการถอนเงินทุนสำรองมาตรฐานทองคำคืน ในขณะที่รัฐบาลไม่มีเงินคงคลังเหลืออยู่เลยและยังไม่มีเงินจะใช้จ่ายตลอด พ.ศ. 2466 ด้วยแล้ว การคลังของประเทศจะต้องประสบกับภาวะล้มละลายอย่างแน่นอน[48]

จากช่วง พ.ศ. 2465 ถึง พ.ศ. 2468 รัฐบาลต้องประสบกับภาวะการขาดแคลนเงินสำหรับใช้จ่ายอย่างหนักอยู่ตลอดเวลา เพราะเงินคงคลังที่สามารถจะนำไปใช้จ่ายได้อย่างอิสระที่ได้จากการสะสมมา ได้ถูกนำไปใช้จนหมดสิ้นไม่มีเงินคงคลังเหลืออยู่เลย ดังนั้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2465 เป็นต้นมา แม้เงินคงคลังที่รัฐบาลได้กันไว้สำหรับใช้จ่ายในยามฉุกเฉินจำนวน 18,000,000 บาท ก็ได้ถูกนำมาใช้จนหมดสิ้นด้วย[49] ทั้งที่ความจริงแล้วก่อน พ.ศ. 2460 ฐานะการเงินและการคลังของแผ่นดินอยู่ในฐานะที่มั่นคง เงินไม่ขาดดุล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. 2453 ขณะนั้นรายได้จริงของรัฐบาลเป็นเงิน 63.5 ล้านบาท ขณะที่รายจ่ายจริงของรัฐบาลเป็นเงิน 59 ล้านบาท รายได้สูงกว่ารายจ่ายถึง 4.5 ล้านบาท[50]

นอกจากนี้ ในช่วง พ.ศ. 2461-2462 เป็นระยะเวลาที่ไทยส่งข้าวออกขายมากที่สุด คือใน พ.ศ. 2461 ส่งออกขายได้เงิน 132,096,385 บาท และใน พ.ศ. 2462 ได้ 123,686,698 บาท ปรากฏว่าชั่วระยะเวลาเพียง 4 ปีเท่านั้น รัฐบาลต้องจำหน่ายธนบัตรให้กับธนาคารในประเทศที่มาขอแลกเงินบาทจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเพิ่มจาก 28,707,605 บาท ใน พ.ศ. 2457 เป็น 64,855,590 บาท ใน พ.ศ. 2461 ทำให้งบประมาณมีการเกินดุลปีละมาก ๆ เกือบทุกปี และ พ.ศ. 2462 เป็นปีที่งบประมาณเกินดุลมากที่สุดในรัชกาลนี้ กล่าวคือเป็นจำนวนเงินถึง 13,507,006.60 บาท[51]

อย่างไรก็ตาม ในตอนปลายรัชกาลกลับปรากฏว่าฐานะภาวะการคลังของประเทศขาดเสถียรภาพ กล่าวคือใน พ.ศ. 2464 มีการขาดดุลถึง 4 ปีซ้อน

ซึ่งภาวะการณ์เช่นนี้ทำให้รัฐบาลต้องประสบกับการขาดแคลนเงินสำหรับใช้จ่ายและเงินคงคลังซึ่งสะสมมาก็ได้หมดสิ้นลง ดังนั้นเหตุจากภัยพิบัติตามธรรมชาติจึงส่งผลโดยตรงต่อฐานะการคลังเช่นกัน การที่รัฐบาลประกาศห้ามส่งข้าวออกนอกราชอาณาจักรเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2462 เพื่อแก้ไขภาวะการขาดแคลนข้าวภายในประเทศ เป็นผลให้ฐานะการคลังของประเทศได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนัก เพราะทำให้รายได้ของรัฐบาลจากการส่งข้าวออกต้องหมดสิ้นไป และหลังจากที่ได้ออกประกาศมา 13 เดือน ปรากฏว่าสินค้าออกของประเทศถูกตัดลงไปราว ๆ 80-85 เปอร์เซ็นต์ ทำให้ความต้องการเงินบาทของพ่อค้าผู้ส่งออกและของธนาคารที่เคยเป็นมาในอดีตเปลี่ยนแปลงไปมาเป็นความต้องการเงินปอนด์สเตอรลิงแทนเพื่อสั่งสินค้าเข้า

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2462 - 2465 รัฐบาลต้องขายเงินปอนด์สเตอรลิงให้กับธนาคารเป็นจำนวนเงินถึง 9,907,561 ปอนด์ และรับซื้อเพียง 2,981,002 ปอนด์ แสดงว่ารัฐบาลต้องขายเงินปอนด์สเตอรลิงให้กับธนาคารมากกว่ารับซื้อจากธนาคารเป็นจำนวนถึง 6,926,554 ปอนด์[52] การขายเงินปอนด์สเตอรลิงนี้เองทำให้รัฐบาลต้องขาดทุนในอัตราแลกเปลี่ยนเป็นจำนวนมาก เพราะรัฐบาลรับซื้อเงินปอนด์จากธนาคารในอัตรา 13 บาทต่อ 1 ปอนด์ และขายในอัตรา 9.54 บาทต่อปอนด์ รวมแล้วรัฐบาลต้องสูญเสียเงินคงคลังไปเป็นค่าขาดทุนในการแลกเปลี่ยนตั้งแต่ พ.ศ. 2462-2464 เป็นจำนวนถึง 51,244,807 บาท คือใน พ.ศ. 2462 ขาดทุน 19,177,814 บาท พ.ศ. 2463 ขาดทุน 16,809,128 บาท และในปี พ.ศ. 2464 ขาดทุน 15,257,865 บาท[53] ถึงแม้ว่าใน พ.ศ. 2464 จะเริ่มมีการส่งข้าวออกดีขึ้นก็ตาม แต่ใน พ.ศ. 2465 พบว่าไม่มีการขาดทุนในอัตราแลกเปลี่ยน เพราะว่ารัฐบาลไม่สามารถที่จะให้อัตราแลกเปลี่ยนคำรงอยู่ในระดับสูงเท่าที่เป็นอยู่ในเวลานั้นได้ และรัฐบาลก็ไม่สามารถขายเงินปอนด์ในราคาถูกได้อีกต่อไป เมื่อเงินทุนสำรองมาตราทองคำที่เป็นเงินปอนด์สเตอรลิงที่กรุงลอนดอนขณะนั้นหมดลง[54] กรณีดังกล่าวนี้จึงนับได้ว่าเป็นสาเหตุแห่งความไม่มั่นคงของฐานะทางการคลังของประเทศ จนก่อให้เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจตามมาอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง

4.2.2 การแก้ปัญหาเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2468-2475

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าในตอนปลายรัชกาลที่ 6 สถานการณ์ทางการคลังของประเทศตกอยู่ในสภาวะที่เสื่อมโทรมอย่างหนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2468 พระองค์จึงอยู่ในฐานะที่จะต้องแก้ไขสถานการณ์ทางการคลังอย่างเร่งด่วน ดังนั้นภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระองค์จึงทรงตั้งพระทัยที่จะแก้ไขปัญหาการเงินของประเทศ ให้รายจ่ายรายรับเข้าสู่ดุลภาพอย่างเร่งด่วน

ใน พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดทอนรายจ่ายในราชสำนักเพื่อเป็นตัวอย่างแก่หน่วยราชการต่าง ๆ โดยโปรดฯ ให้ลดเงินงบประมาณรายจ่ายส่วนพระองค์จากเดิมปีละ 9 ล้านบาท เหลือปีละ 6 ล้านบาท ทำให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้น 3 ล้านบาท นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงอัตราภาษีศุลกากรใหม่หลายอย่าง หลังจากการแก้ไขสนธิสัญญาที่จำกัดอธิปไตยการคลังแล้ว พระบรมราโชบายดังกล่าว ทำให้กรรมการองคมนตรีสามารถจัดงบประมาณปี พ.ศ. 2469 ให้เข้าสู่ดุลยภาพได้ โดยไม่ต้องตัดทอนรายจ่ายจากหน่วยราชการมากนัก[54]

ในช่วงระยะเวลา 3 ปีแรกของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จาก พ.ศ. 2468-2470 นั้น พระองค์ได้ทรงพยายามปรับปรุงประเทศให้ก้าวหน้าต่อไป หลังจากที่หยุดชะงักมาเกือบตลอดสมัยรัชกาลที่ 6 การพัฒนาในรัชกาลนี้เน้นหนักไปทางด้านเกษตรและการศึกษา ซึ่งจะเป็นรากฐานแห่งความมั่นคงทางเศรษฐกิจอย่างแท้จริง แต่เนื่องจากรัฐบาลมีนโยบายที่จะไม่กู้เงินค่าใช้จ่ายในการพัฒนาประเทศเพื่อลดภาระการเสียดอกเบี้ย รวมทั้งการจำกัดการใช้จ่ายให้อยู่แต่เฉพาะกำลังเงินรายได้ภายในประเทศเท่านั้น ทำให้ภาวะเศรษฐกิจอยู่ในภาวะชะงักงันไม่เจริญเติบโตต่อไปได้ ถึงแม้ว่าเศรษฐกิจจะไม่ถดถอยลงไปอีกก็ตาม

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญกับความยุ่งยากทางการเงิน ในขณะเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ดังกล่าว ได้สร้างความหนักพระทัยให้แก่

พระองค์ท่านเป็นอย่างมาก พระองค์จึงมีพระบรมราโชบายที่จะตัดทอนรายจ่ายของรัฐบาล ลดจำนวนข้าราชการในกระทรวงต่าง ๆ ให้น้อยลง พระองค์ทรงยินยอมจะลดรายได้ที่รัฐบาลถวายพระคลังข้างที่ให้น้อยลงจากเดิม ทั้งนี้เพื่อจะได้เกิดความสมดุลย์ในเรื่องรายรับรายจ่ายของรัฐบาล นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีพระราชปรารภว่าคนไทยควรจะเริ่มหางานอื่นทำ นอกจากจะยึดอาชีพราชการเหมือนที่เคยเป็นมา และถึงเวลาที่คนไทยจะต้องหันไปปรับปรุงการค้าและการอุตสาหกรรมให้ดีขึ้น[55] พระราชปรารภดังกล่าวซึ่งปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2469 ที่ทรงมีไปถึงพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ขณะเสด็จประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษ ได้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงหนักพระทัยต่อสภาวะเศรษฐกิจในขณะนั้นเป็นอย่างยิ่ง

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่รัฐบาลกำลังรอคอยเพื่อให้ภาวะเศรษฐกิจกระเตื้องขึ้นอยู่นั้นเอง ปรากฏว่าได้มีเหตุการณ์ซ้ำเติมสภาพอันยุ่งยากทางการเงินของประเทศไทยให้เกิดภาวะวิกฤติมากขึ้นอีก กล่าวคือสภาพเศรษฐกิจของโลกที่เริ่มตกต่ำมาเป็นลำดับตั้งแต่ พ.ศ. 2472 อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากสงครามโลกครั้งที่ 1 และกลับทรุดหนักลงไปอีกใน พ.ศ. 2474 ประเทศไทยขณะนั้นประสบกับภาวะ "ข้าวยากหมากแพง" ประชาชนทั่วไปต่างพากันเดือดร้อนอย่างหนัก เกิดสภาพเงินฝืดทั่วประเทศ เงินตกอยู่กับนายทุนต่างประเทศ อยู่กับเจ้านายและขุนนาง ทรัพย์สินที่ใช้ในการประกอบอาชีพเป็นของนายทุนและเจ้านาย รัฐบาลแก้ไขไม่ได้ รัฐบาลมีหนทางอยู่ประการเดียวคือการหารายได้ให้พอแก่งบประมาณแผ่นดิน เพราะแม้จนถึง พ.ศ. 2474-2475 รายได้ของรัฐบาลยังขาดดุลย์อยู่ถึง 8,534,890 บาท[56] อันแสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวถึงการที่จะแก้ไขภาวะยุ่งยากทางการเงินให้คืนสภาพเดิมได้

มาตรการสำคัญที่รัฐบาลพยายามนำมาใช้แก้ปัญหาก็คือ นโยบายการตัดทอนรายจ่ายอย่างเข้มงวดที่สุด รวมตลอดถึงการปลดข้าราชการออกจากตำแหน่งเป็นอันมาก จัดการยุบมณฑลต่าง ๆ ทั่วประเทศ งดจ่ายเบี้ยเลี้ยงข้าราชการและ

เบี้ยกันดาร มาตรการดังกล่าวนี้แม้ว่าได้ก่อปฏิกริยาที่แสดงให้เห็นถึงความไม่พอใจของบรรดาข้าราชการอย่างหนัก แต่ก็เป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงสามารถจะหลีกเลี่ยงได้ ในกระแสพระราชดำรัสที่ทรัสแก่นายทหารที่กระทรวงมหาดไทย เรื่องการเงินฝืดเคือง เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 ความว่า "ตัวข้าพเจ้าเองรู้สึกเหมือนว่าเกิดมาสำหรับตัดรอน ตั้งแต่ต้นก็ตัดมาแล้ว คราวนี้ก็ต้องตัดอีก จนไม่ทราบว่าจะเป็นอย่างไรต่อไป...คราวนี้ข้าพเจ้ารู้ดีว่า การตัดนั้นต้องยุบงานทหารลง เป็นต้น เวลานี้ก็มีน้อยอยู่แล้ว กลับต้องตัดลงไปอีก อาจต้องเสียงานก็ได้ เช่นกระทรวงอื่น ๆ ก็เหมือนกัน ต้องยุบลง เสียงานลงบ้าง"[57]

ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2474 รัฐบาลได้ประกาศออกจากมาตรฐานทองคำ โดยอ้อมแถลงว่า "..รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ตกลงออกจากมาตรฐานทองคำ และกำหนดค่าเงินตราตามปอนด์สเตอรลิงในอัตราเมื่อเงินตราทั้งสองอยู่ในมาตรฐานทองคำ คือ 11 บาทต่อ 1 ปอนด์"[58] อย่างก็ตาม การเปลี่ยนแปลงราคาเงินในครั้งนี้ นับได้ว่าเป็นการแก้เศรษฐกิจตกต่ำได้อย่างถาวรและสมบูรณ์ แต่การที่ประเทศอังกฤษประกาศออกจากมาตรฐานทองคำตั้งแต่เดือนกันยายน แสดงให้เห็นชัดว่าราคาเงินบาทโดยอัตราทองคำที่สูงสุดอยู่นั้น เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้รายได้ชาวนาตกต่ำลง[59]

ในการจัดทำงบประมาณประจำปีเพื่อให้เข้าสู่ดุลยภาพ รัฐบาลมีนโยบายตัดทอนรายจ่ายอย่างเข้มงวดที่สุด แล้วออกพระราชบัญญัติเก็บภาษีอากรใหม่ การเปลี่ยนมาตรการใหม่จะกระทบกระเทือนงบประมาณเป็นส่วนน้อย เพราะรายจ่ายทางการต่างประเทศได้ตั้งตามราคาทองคำเดิม และต่อมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2475 ก็ได้ขายทองคำทุนสำรองที่มีอยู่ทั้งหมด

ในวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2475 รัฐบาลได้ประกาศเพิ่มภาษีรายได้โดยเฉพาะข้าราชการที่มีรายได้จากรัฐบาลประจำเดือน เรียกว่า "ภาษีเงินเดือน" โดยรัฐบาลได้สารภาพว่าการตัดทอนรายจ่ายลงเป็นอย่างมากที่สุดแล้วนั้น ก็ยังมิทำให้ฐานะการเงินของประเทศอยู่ในสภาพที่ปลอดภัยได้[60]

การเรียกเก็บภาษีเงินเดือน ทำให้รัฐบาลได้รับการวิพากษ์วิจารณ์มากว่าไม่ให้ความยุติธรรม โดยเรียกร้องให้รัฐบาลใช้วิธีเพิ่มภาษีรายได้ทั่ว ๆ ไปไม่เฉพาะเงินเดือนและควรเพิ่มภาษีทุนทรัพย์ด้วย ประชาชนต่างมีความเห็นว่า การที่รัฐบาลไม่ยอมจัดเก็บภาษีทุนทรัพย์ก็เพราะจะรักษาผลประโยชน์ของพวกเจ้านายไว้ ทั้งนี้เพราะบรรดาเจ้านายมีรายได้และทุนทรัพย์มากกว่าราษฎร นอกจากนี้ยังได้ทราบข่าวว่า รัฐบาลจะออกกฎหมายเก็บเงินภาษีหลังคาเรือนอีก จึงยิ่งเพิ่มความไม่พอใจให้กับราษฎรมากยิ่งขึ้น เพราะเห็นว่ารัฐบาลมุ่งแต่จะรีดภาษีจากราษฎรอย่างเดียว[61]

มาตรการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น มิได้สามารถทำให้สถานการณ์เศรษฐกิจดีขึ้นแต่ประการใด แต่ยิ่งทำให้ราษฎรประสบความเดือดร้อนมากขึ้น ประกอบกับการขาดแคลนโรงงานอุตสาหกรรมภายในประเทศทำให้คนว่างงานเพิ่มมากขึ้น นอกจากนั้น กิจการค้าทั้งหมดก็ตกอยู่ในกำมือของชาวต่างประเทศเกือบทั้งสิ้น[62] ดังนั้น สถานการณ์ทางเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2468-2475 ซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 7 จึงก้าวเข้าสู่จุดวิกฤติอย่างแท้จริง

4.3 การปรับปรุงความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

4.3.1 การเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 1 (22 กรกฎาคม 2460)

จากกรณีที่เกิดสงครามสู้รบในยุโรปจนกลายเป็นสงครามโลกครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2457 นั้น นับเป็นการสู้รบของกองทัพ 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายหนึ่งเรียกว่าฝ่ายมหาอำนาจกลางมี 4 ประเทศ ได้แก่ เยอรมัน ออสเตรีย-ฮังการี บัลกาเรียและตุรกี อีกฝ่ายหนึ่งเรียกว่าฝ่ายสัมพันธมิตร มี 4 ประเทศ ได้แก่ อังกฤษ ฝรั่งเศส รุสเซียและสหรัฐอเมริกา เป็นผู้นำ สำหรับประเทศในเอเชียที่ประกาศสงครามเข้าร่วมกับฝ่ายสัมพันธมิตร มีประเทศญี่ปุ่น ไทยและจีนตามลำดับ

การเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ 1 ของประเทศไทยในครั้งนั้น มิได้เร่งรีบตัดสินใจแต่ประการใด เพราะสงครามโลกเริ่มต้นในปี พ.ศ. 2457 แต่ไทยเริ่มเข้าสู่สงครามใน พ.ศ. 2460 กล่าวได้ว่า ได้มีการพิจารณาไตร่ตรองข้อดีข้อเสียต่าง ๆ

จนมั่นใจว่าจะเกิดผลดีต่อประเทศไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงประกาศสงครามกับฝ่ายมหาอำนาจกลางในวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 ภายหลังที่ได้ประกาศวางตัวเป็นกลางมาโดยตลอด

เหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินพระทัยประกาศสงครามเข้าร่วมรบกับฝ่ายสัมพันธมิตร มีอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก ทรงเห็นว่าสัมพันธมิตรจะเป็นฝ่ายมีชัยชนะในสงครามอย่างแน่นอน จึงทรงหวังว่าจะได้รับผลประโยชน์จากการยกเลิกสนธิสัญญาที่ไทยทำเสียเปรียบเยอรมันและออสเตรีย-ฮังการีในอดีต รวมทั้งอาจได้รับการแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับนานาประเทศในภายหลัง ประการที่สอง ทรงเห็นว่าการรักษาความเป็นกลางมีผลเสียมากกว่าผลดี จึงทรงมีพระราชประสงค์จะหลีกเลี่ยงการคุกคามจากประเทศคู่สงครามทั้งสองฝ่าย ทรงพระดำริว่า ถ้าไทยยังคงรักษาความเป็นกลางต่อไปและสัมพันธมิตรเป็นฝ่ายมีชัย ก็จะไม่ได้รับผลประโยชน์อย่างใด มีแต่เสมอตัวกับขาดทุน ประการที่สาม พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะรักษาธรรมระหว่างประเทศไว้ เพื่อป้องกันมิให้ประเทศใหญ่ใช้อำนาจอันไม่เป็นธรรมรุกรานประเทศเล็กกว่า[63]

ภายหลังที่รัฐบาลได้ประกาศสงครามแล้ว บรรดาเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลทุกฝ่ายได้แสดงความพร้อมเพรียงในการปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ที่รัฐบาลเตรียมการไว้ เป็นต้นว่า การระบายชนชาติศัตรูออกจากราชการ การดำเนินการยึดเรือข้าศึก การจับกุมข้าศึก ยึดทรัพย์และควบคุมเชลยศึก เป็นต้น จนประสบผลสำเร็จอย่างดี และหนังสือพิมพ์ภายในประเทศเกือบทุกฉบับ ได้ลงบทความชมเชยการปฏิบัติงานของกรมตำรวจและกองทหารไทย ว่าเป็นแบบฉบับที่ดีในการทำงานเพื่อประเทศชาติ รวมทั้งได้รับคำชมเชยจากสัมพันธมิตรอีกด้วย[64]

ภายหลังการประกาศเข้าร่วมสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แจ้งไปยังรัฐบาลประเทศสัมพันธมิตรต่าง ๆ ว่า ถ้าต้องการให้ประเทศไทยช่วยเหลืออย่างไรแล้วให้แจ้งมาให้รัฐบาลไทยทราบ ภายหลังที่พันธมิตรได้รับทราบข้อเสนอของไทยแล้ว ก็ได้แจ้งความประสงค์ที่

จะให้ไทยช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ หลายเรื่อง ซึ่งประเทศไทยก็ตอบสนองด้วยดี เช่น ยินยอมให้อังกฤษเช่าเรือกลไฟขนาดใหญ่ 7 ลำ ซึ่งเป็นเรือที่ไทยริบมาตามกฎหมาย เป็นเรือลำเลียงขนาดใหญ่แล่นระหว่างประเทศได้ [65] โดยคิดค่าเช่าในอัตราที่ถูกกว่าปรกติ พร้อมกันนี้รัฐบาลไทยได้จัดส่งกองทหารอาสาไปร่วมรบกับสัมพันธมิตรตามคำขอร้องของฝรั่งเศส กองทหารอาสาสมัครดังกล่าวประกอบด้วยกองบินทหารบกจำนวน 400 คนเศษ และกองทหารรถยนต์อีกประมาณ 850 คน รวมทั้งสิ้นประมาณ 1,250 คน กองทหารอาสาทั้งหมดอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของพันเอกพระเฉลิมอากาศ (สุผี สุวรรณประทีป) ออกเดินทางจากประเทศไทยไปยังประเทศฝรั่งเศสในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2461 [66]

เมื่อสงครามโลกครั้งที่หนึ่งได้สิ้นสุดลงโดยมหาอำนาจกลางเป็นฝ่ายปราชัย สัมพันธมิตรจึงจัดให้มีการประชุมลงนามในสัญญาสันติภาพที่กรุงปารีส สำหรับประเทศไทยในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสัมพันธมิตร ก็ได้รับเกียรติจากคณะผู้นำฝ่ายสัมพันธมิตรให้ส่งคณะผู้แทนเข้าร่วมประชุมและลงนามในสนธิสัญญาสันติภาพกับประเทศมหาอำนาจกลางทั้งสี่ คือ เยอรมัน ออสเตรีย-ฮังการี และบัลกาเรีย ยกเว้นตุรกีซึ่งผู้แทนไทยมิได้รับเชิญ [67] โดยเฉพาะเยอรมัน ออสเตรียและฮังการี นั้น เป็นประเทศคู่สงครามกับไทย จึงเป็นผลให้ไทยได้รับประโยชน์ตามความในสนธิสัญญาหลายประการ ส่วนบัลกาเรียเนื่องจากมิได้เป็นประเทศคู่สงครามกับไทย และมิได้มีสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีต่อกัน จึงย่อมไม่มีผลเกิดขึ้นแต่อย่างใด

นอกจากไทยจะได้รับประโยชน์จากประเทศคู่สงครามแล้ว ในส่วนที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ไทยได้รับการยอมรับว่ามีฐานะและสิทธิเทียบเทียมกับนานาประเทศ เพราะภายหลังเมื่อประเทศต่าง ๆ ได้พร้อมใจกันสถาปนาองค์การสันนิบาตชาติขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรักษาสันติภาพของโลกนั้น ปรากฏว่าไทยเป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับเกียรติให้เข้าร่วมในฐานะสมาชิกผู้ริเริ่มก่อตั้งองค์การนี้และมีสิทธิออกเสียงในที่ประชุมเช่นเดียวกับบรรดาประเทศสมาชิกทั้งหลาย [68]

ส่วนจุดมุ่งหมายสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทั้งพระทัยไว้คือ การขอแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับนานาประเทศนั้น ในภายหลังก็ได้บรรลุผลสำเร็จสมดังพระราชประสงค์ทุกประการ แต่เรื่องนี้มิใช่เรื่องที่ประเทศไทยจะได้รับการยินยอมแก้ไขจากรัฐบาลประเทศต่าง ๆ อย่างง่ายดาย เพราะก่อนที่จะบรรลุผลสำเร็จ รัฐบาลไทยได้เพียรพยายามดำเนินการทุกวิถีทาง และใช้เวลานานนับสิบปีจึงได้รับผลสมความมุ่งหมาย[69]

4.3.2 <u>การแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับนานาประเทศ</u>

ในการกล่าวถึงการแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับนานาประเทศในช่วงหลังการปฏิรูปในรัชกาลที่ 5 มาแล้วนั้น จะแยกพิจารณาเป็น 2 ลักษณะ คือ ลักษณะแรกการแก้ไขสนธิสัญญากับประเทศคู่กรณีในสงครามโลกครั้งที่ 1 ได้แก่ เยอรมัน และออสเตรีย-ฮังการี ซึ่งประเทศเหล่านี้อยู่ในฐานะผู้แพ้สงคราม ขณะที่ประเทศไทยอยู่กับฝ่ายชนะ กับอีกลักษณะหนึ่งคือ การแก้ไขสนธิสัญญากับประเทศที่เป็นฝ่ายสัมพันธมิตร ซึ่งนับว่าเป็นฝ่ายเดียวกับประเทศไทย

(1) <u>การยกเลิกสนธิสัญญาเสียเปรียบกับเยอรมันและออสเตรีย-ฮังการี</u>

นับตั้งแต่วันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 เป็นต้นมา ทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับเยอรมัน และออสเตรีย-ฮังการี ได้สิ้นสุดลง แต่การณ์กลับเป็นประโยชน์ต่อไทย เพราะเป็นผลให้ไทยหลุดพ้นจากข้อผูกมัดอันเสียเปรียบในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีที่ไทยทำไว้กับเยอรมัน เมื่อ พ.ศ. 2404 และออสเตรีย-ฮังการี ใน พ.ศ. 2412 โดยปริยาย ภายหลังที่ไทยได้ประกาศปฏิญญายกเลิกสัญญาทั้งหมดที่ทำไว้กับเยอรมัน และออสเตรีย-ฮังการี เมื่อวันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2462 ปัญหาเรื่องที่ไทยเสียเปรียบเยอรมัน และออสเตรีย-ฮังการี ทางด้านการศาล การเก็บภาษีอากร จึงหมดสิ้นไป[70] และอีกประการหนึ่งไทยไม่ต้องเสียเวลาไปเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาเช่นเดียวกับที่ได้ปฏิบัติต่อประเทศต่าง ๆ ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาสันติภาพที่กรุงปารีส

(2) การแก้ไขสนธิสัญญากับสหรัฐอเมริกา

ในการประชุมเพื่อทำสนธิสัญญาสันติภาพที่กรุงปารีส ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ยุติลงแล้ว ประเทศไทยได้เข้าร่วมประชุมด้วยในฐานะเป็นฝ่ายชนะในสงครามโลก ผู้แทนไทยได้แถลงในที่ประชุมให้ทราบถึงความไม่เป็นธรรมของสนธิสัญญาที่นานาประเทศผูกมัดไทย เพื่อแจ้งให้ประเทศเหล่านั้นทราบถึงความประสงค์ของไทยที่จะขอแก้สนธิสัญญาไม่เสมอภาคให้เท่าเทียมกัน ในฐานะที่ได้ร่วมรบกันมา โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรักษาความยุติธรรมไว้[71] แต่บรรดาผู้ที่ชุมนุมกันอยู่ ณ ที่นั้น ไม่มีผู้ใดกล้าพูดออกมาให้เด็ดขาด คงมีแต่ประธานาธิบดีวู้ดโร วิลสัน แห่งสหรัฐอเมริกาเท่านั้น ที่ได้แสดงความเข้าใจและยอมรับข้อเรียกร้องของไทยพร้อมกับสัญญาว่าจะทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ให้แก่ไทยด้วยความเสมอภาคโดยไม่ขอรับสิ่งตอบแทนประการใด[72]

คณะผู้แทนไทยได้ยื่นบันทึกขอแก้ไขสนธิสัญญาเก่าพร้อมกับเสนอร่างสนธิสัญญาใหม่ซึ่งคณะผู้แทนไทยอ้างว่ามีรายละเอียดคล้ายคลึงกับสนธิสัญญาไทย-สหรัฐอเมริกาฉบับเดิม ให้แก่ผู้แทนสหรัฐอเมริกา อังกฤษและฝรั่งเศส แต่นายโรเบิร์ต แลนซิง รัฐมนตรีต่างประเทศสหรัฐคนใหม่ไม่เห็นด้วย โดยอ้างว่าสนธิสัญญาฉบับก่อนทางฝ่ายไทยได้ตกลงกับข้าราชการชั้นผู้น้อยเท่านั้น ส่วนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ยังมิได้พิจารณา จึงขอให้ตั้งต้นเจรจากันใหม่[73]

ดังนั้น ทางรัฐบาลไทยจึงได้เริ่มดำเนินการขอแก้ไขสนธิสัญญาใหม่เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2463 ต่อมาสภาสูงสหรัฐได้ให้สัตยาบันสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2464 และทั้งสองฝ่ายได้แลกเปลี่ยนสัตยาบันที่กรุงเทพฯ ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464

เมื่อเปรียบเทียบกับสนธิสัญญาที่ไทยทำกับสหรัฐเมื่อ พ.ศ. 2399 แล้วจะเห็นได้ว่า สนธิสัญญาฉบับใหม่นี้ให้ประโยชน์แก่ประเทศไทยหลายประการ กล่าวคือ ทางด้านการศาล รัฐบาลสหรัฐยอมสละสิทธิทางการศาลที่มีอยู่ในไทยจนหมดสิ้น ภายหลังที่ไทยประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนแล้วไม่เกิน 5 ปี แต่ในระยะเวลาดังกล่าว รัฐบาลสหรัฐยังคงสงวนสิทธิให้ทูตหรือกงสุลอเมริกันมีสิทธิถอนคดีที่ชาว

อเมริกันเป็นจำเลยในศาลไทยไปพิจารณาความตามกฎหมายอเมริกันได้ทุกศาล (ยกเว้นศาลฎีกา) แต่ถ้าคดีใดมีเนื้อความอยู่ในประมวลกฎหมายที่ไทยประกาศใช้และได้แจ้งให้สถานทูตอเมริกันทราบแล้ว การพิจารณาคดีจะต้องเป็นไปตามกฎหมายไทย[74] ทางด้านภาษีอากร รัฐบาลอเมริกันได้ยกเลิกข้อที่กำหนดให้ไทยเก็บภาษีขาเข้าในอัตราร้อยละ 3 เป็นครั้งแรก และยอมคืนสิทธิการเก็บภาษีทั้งหมดให้แก่ไทย แต่มีข้อแม้ว่าไทยจะต้องปฏิบัติต่อสหรัฐอเมริกาเช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ ที่ยอมให้เพิ่มภาษี (โดยไม่มีข้อแลกเปลี่ยน) อย่างเท่าเทียมกัน[75]

อย่างไรก็ดี แม้ว่าสนธิสัญญาระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาจะมีเงื่อนไขที่รัฐบาลสหรัฐสงวนสิทธิ์ไว้บางประการ แต่ก็มีความสำคัญยิ่งที่ทำให้ไทยได้รับเอกสิทธิ์ทางการศาลอย่างสมบูรณ์ในสมัยต่อมา และการที่รัฐบาลสหรัฐยินยอมให้ไทยแก้ไขสนธิสัญญาใหม่โดยมิได้เรียกร้องผลประโยชน์เป็นการตอบแทน นับว่าเป็นสิ่งที่หาได้ยากยิ่ง

(3) <u>การแก้ไขสนธิสัญญากับฝรั่งเศส</u>

ในการเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสค่อนข้างจะมีปัญหาในตอนแรก เพราะฝรั่งเศสมีผลประโยชน์มากกว่าสหรัฐอเมริกา และยังมีปัญหาเกี่ยวกับการปักปันเขตแดนอินโดจีนกับไทยอีกด้วย การเจรจาจึงไม่ได้ผลคืบหน้าเท่าที่ควร

ต่อมาใน พ.ศ. 2465 เมื่อผู้แทนทั้งสองฝ่ายตกลงแยกปัญหาเรื่องเขตแดนออกไป และฝรั่งเศสได้เสนอเงื่อนไขให้ไทยสัญญาว่าจะยอมทำตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส 7 ประการ คือ ให้ตั้งกรมร่างพระราชบัญญัติและกฎข้อบังคับทั้งโรงเรียนกฎหมาย ตั้งที่ปรึกษากฎหมาย ตั้งกองโบราณคดี จ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการในไทย จัดให้มีการสอนภาษาฝรั่งเศสในสถานศึกษาของไทย รวมทั้งอนุมัติการทำป่าไม้ให้แก่ฝรั่งเศสมากขึ้น ซึ่งข้อเรียกร้องเหล่านี้ ล้วนแต่ระบุให้ชาวฝรั่งเศสเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยทุกประการ และเมื่อไทยยินยอมข้อเรียกร้องเป็นส่วนใหญ่ การเจรจาจึงมีทีท่าว่าจะบรรลุผลสำเร็จ[76]

ในที่สุด รัฐบาลฝรั่งเศสตกลงยินยอมทำสนธิสัญญากับไทยตามแบบอย่างสหรัฐอเมริกา แต่ยังคงสงวนสิทธิบางประการ และทั้งสองฝ่ายได้ตกลงลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2467 ภายหลังได้มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันกันที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2468

(4) <u>การแก้ไขสนธิสัญญากับอังกฤษ</u>

ในการเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญากับอังกฤษก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับฝรั่งเศส โดยทางรัฐบาลอังกฤษยังคงยืนยันว่าได้ยอมสละสิทธิพิเศษทางการศาลให้กับประเทศไทยมากกว่าประเทศอื่น ๆ และสหรัฐอเมริกาอยู่แล้ว ตามความในสนธิสัญญา พ.ศ. 2452 จึงไม่ยินยอมที่จะแก้ไขให้ แต่ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสได้ตกลงทำสนธิสัญญาเสมอภาคกับไทย อังกฤษจึงได้ยินยอมเช่นกัน โดยเสนอข้อเรียกร้องที่เป็นประโยชน์แก่ฝ่ายตนในทำนองเดียวกันกับฝรั่งเศส[77] คือ ให้ทางฝ่ายไทยรับรองว่าจะให้ชาวอังกฤษเข้ามารับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ พร้อมกันนั้นก็ได้สงวนสิทธิบางประการไว้ คือ ให้ไทยเพิ่มอัตราภาษีในระดับปานกลางและกำหนดอัตราภาษีสินค้าบางชนิดให้แน่นอนลงไป ซึ่งฝ่ายไทยก็เห็นชอบตามข้อเสนอของอังกฤษ[78]

ในที่สุดทั้งสองฝ่ายตกลงลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2468 และได้มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันกัน ณ กรุงลอนดอนเมื่อวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2468

ภายหลังที่สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส อังกฤษ ตกลงยินยอมให้ไทยแก้ไขสนธิสัญญาแล้ว ประเทศต่าง ๆ ที่มีสนธิสัญญาผูกมัดไทยก็ได้ตกลงยินยอมให้ไทยแก้ไขสนธิสัญญาตามแบบสหรัฐ ประเทศเหล่านั้น ได้แก่ เนเธอร์แลนด์ สเปน โปรตุเกส เดนมาร์ก สวีเดน ใน พ.ศ. 2468 อิตาลี เบลเยี่ยม นอรเว พ.ศ. 2469 ญี่ปุ่น พ.ศ. 2466

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าประเทศต่าง ๆ จะได้ยินยอมแก้ไขสนธิสัญญาให้ไทยได้รับสิทธิทางการศาล เก็บภาษีอากรโดยสมบูรณ์ภายในระยะเวลาที่กำหนดไว้ แต่ก็ยังคงมีบางประเทศที่ขอสงวนสิทธิบางประการไว้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง เพื่อผลประโยชน์

ของฝ่ายตนโดยเฉพาะ ดังจะเห็นได้ว่า

ฝรั่งเศส ขอสงวนสิทธิการมีศาลต่างประเทศไว้เพื่อพิจารณาคดีพลเมืองฝรั่งเศสทั่วประเทศไทย จนถึงวันที่ไทยประกาศใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วนแล้ว จึงจะมอบอำนาจคืนแก่ศาลไทย แต่ก็ยังสงวนสิทธิการถอนคดีภายในระยะเวลา 5 ปี ตามแบบสหรัฐอเมริกาเช่นกัน[79] การสงวนสิทธิการมีศาลต่างประเทศคงมีเพียงฝรั่งเศสประเทศเดียวที่เรียกร้องจากไทย เพราะไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีประเทศใดเรียกร้องอีกเลย

สัญชาติอังกฤษ ขอสงวนสิทธิการเก็บภาษีสินค้าบางชนิด โดยกำหนดให้ไทยเก็บภาษีค้ายดิบ ค้ายเย็บผ้า ผ้า และสินค้าอื่น ๆ ที่ทำจากฝ้าย เหล็กและเหล็กเส้น ที่ผลิตจากเขตแดนของอังกฤษในอัตราร้อยละ 5 ของราคาสินค้านั้น ภายในระยะสิบปี นับแต่วันที่เริ่มใช้สนธิสัญญาเป็นต้นไป[80]

สำหรับอิตาลีก็เช่นกัน ได้ขอสงวนสิทธิการเก็บภาษีสินค้าบางชนิดที่ผลิตและส่งมาจากอิตาลี โดยกำหนดให้ไทยเก็บภาษีสินค้าที่ทำจากฝ้ายในราคาร้อยละ 6 สินค้าประเภทหมวก รถยนต์นั่ง รถยนต์บันทุก และนมข้นบรรจุกระป๋องร้อยละ 10 ส่วนเหล้าองุ่นร้อยละ 12 หรือถ้าฝ่ายไทยจะเรียกเก็บภาษีในราคาสมควรก็ได้ แต่ต้องเป็นจำนวนเงินไม่มากกว่าที่คิดตามราคาสินค้านั้น[81]

นอกจากนี้ไม่ปรากฏว่ามีประเทศใดเรียกร้องสิทธิในทำนองนี้อีก และส่วนใหญ่คงยินยอมทำสนธิสัญญากับไทยตามแบบอย่างสหรัฐอเมริกา และถึงแม้ว่าไทยจะถูกผูกมัดด้วยข้อเรียกร้องบางประการ แต่ข้อผูกมัดเหล่านี้ก็มีกำหนดเวลาสิ้นสุด ดังนั้นต่อมาใน พ.ศ. 2481 รัฐบาลไทยจึงสามารถแก้ไขสนธิสัญญาใหม่กับนานาประเทศ จนเป็นผลให้ไทยได้รับเอกราชโดยสมบูรณ์อันแท้จริง

อย่างไรก็ตาม การที่ไทยได้รับการยกเลิกสนธิสัญญาเสียเปรียบจากนานาประเทศในครั้งนี้ ถ้าพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ไทยได้เข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 1 โดยเป็นฝ่ายสัมพันธมิตร การที่ฝ่ายสัมพันธมิตรประสบชัยชนะ ไทยจึงได้รับความเห็นใจจากฝ่ายพันธมิตร โดยเฉพาะ

สหรัฐได้ยอมแก้ไขสนธิสัญญาเสียเปรียบของไทย ทำให้ประเทศอื่น ๆ ยอมแก้ไขสนธิสัญญาซึ่งไทยเสียเปรียบตามไปด้วย ดังนั้น ถ้ากล่าวโดยสรุปแล้ว การดำเนินนโยบายต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเหล้าเจ้าอยู่หัวได้ประสบผลสำเร็จอย่างงดงาม

4.4 การปรับปรุงทางด้านสังคม

4.4.1 การปรับปรุงทางด้านการศึกษาของประชาชน

ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิรูปสังคมด้วยการยกเลิกระบบไพร่และทาสที่มีมาช้านานให้หมดสิ้นจากสังคมไทยแล้ว พระองค์ก็ได้วางรากฐานให้บรรดาราษฎรที่เป็นไทแก่ตนเองเหล่านี้ ได้มีวิชาความรู้ติดตัวเป็นเครื่องมือหาเลี้ยงชีพในวันข้างหน้าด้วยการปฏิรูปการศึกษาครั้งใหญ่ในรัชสมัยของพระองค์ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่การศึกษาเพื่อพัฒนาประชาชนให้มีคุณภาพนั้นจำต้องอาศัยการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและกว่าจะเห็นผลก็ใช้เวลานานพอสมควร

ภายหลังยุคปฏิรูปผ่านไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการปรับปรุงการศึกษาต่อไปให้ทันสมัยดังเช่นประเทศทั้งหลายที่เจริญแล้ว โดยสืบทอดพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการทรงมีพระราชดำริที่จะให้ขยายการศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ออกไปให้กว้างขวาง

การจัดการศึกษาในสมัยนี้เป็นการดำเนินงานต่อจากปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ ในตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการประชุมตกลงกันใน พ.ศ. 2453 โดยตกลงให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการ กระทรวงนครบาลและกระทรวงมหาดไทย ร่วมมือกันช่วยเหลือจัดดำเนินงานด้านการศึกษา โดยให้การศึกษาระดับประถมศึกษาส่วนหัวเมืองเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย สำหรับในกรุงเทพฯ เป็นหน้าที่ของกระทรวงนครบาล

ซึ่งจะต้องจัดให้เด็กทั้งหญิงและชายได้ศึกษาเล่าเรียนอย่างแพร่หลายทั่วกันทุกมณฑล อันมีจุดมุ่งหมายที่จะสอนให้เด็กอ่านออกเขียนได้เท่านั้น[82] กระทรวงมหาดไทยได้ดำเนินงานจัดตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบล ๆ ละ 3 คน เป็นเจ้าหน้าที่จัดการศึกษาขั้นต้นแก่ราษฎร เมื่อ พ.ศ. 2453

ใน พ.ศ. 2454 ทางรัฐบาลได้มีนโยบายให้ผู้ปกครองส่งเด็กหญิงและชายซึ่งมีอายุย่างเข้า 8 ปีแล้ว เข้าเรียนในโรงเรียนใดโรงเรียนหนึ่งตามความพอใจทุกคน นอกจากนี้กระทรวงธรรมการและกระทรวงนครบาลได้ประชุมวางระเบียบประเภทของโรงเรียนออกเป็น 2 ลักษณะกล่าวคือ ถ้าจำแนกโดยลำดับชั้นวิชาแล้ว จะมี 2 ประเภท คือ การศึกษาชั้นต้น (มูลศึกษา) เป็นหน้าที่ของราษฎรทุกคนทั้งหญิงและชายจะต้องเรียนรู้ ดังนั้นควรจะมีสถานที่เรียนทุกตำบลเพื่อให้เพียงพอแก่จำนวนเด็ก อีกประเภทหนึ่ง เป็นการศึกษาชั้นสูงขึ้นไป ตั้งแต่ระดับประถม มัธยม และอุดมศึกษา จัดให้ทวยราษฎร์ได้เลือกเรียนตามกำลังทรัพย์และสติปัญญา ซึ่งจะมีโรงเรียนตั้งไว้ในที่ชุมนุมชนเป็นแห่ง ๆ ตามความต้องการของท้องถิ่น ในกรณีที่จำแนกโดยประเภทเงินใช้สอยจะมี 3 ประเภท คือ โรงเรียนรัฐบาล ซึ่งตั้งขึ้นโดยใช้งบประมาณของกรมศึกษาธิการและกระทรวงธรรมการรับผิดชอบดำเนินงาน โรงเรียนประชาบาล ซึ่งตั้งขึ้นโดยเงินที่ได้จากภาษีอากร เงินส่วย และเงินอื่น ๆ และโรงเรียนบุคคล ซึ่งตั้งขึ้นโดยทุนของบุคคลหรือหมู่คณะ[83] โรงเรียนประชาบาลและโรงเรียนบุคคลนั้น กระทรวงธรรมการและกระทรวงปกครองท้องที่ คือ กระทรวงนครบาลและกระทรวงมหาดไทย ร่วมกันดำเนินงานให้เป็นไปตามระเบียบและวัตถุประสงค์

ทางด้านการศึกษาที่สูงกว่าระดับมูลศึกษานั้น กระทรวงธรรมการมีหน้าที่รับผิดชอบจัดดำเนินงานโดยตรงและได้ขยายงานออกไปอย่างแพร่หลาย เพื่อให้ประชาชนทุกคนมีความรู้ในการหาเลี้ยงชีพด้านต่าง ๆ เช่น หัตถกรรม พาณิชยกรรม และการช่าง เป็นต้น ซึ่งเป็นวิชาชีพที่นอกเหนือจากการรับราชการเป็นเสมียน ดังจะเห็นได้ว่า กระทรวงธรรมการสนับสนุนให้มีการแสดงศิลปหัตถกรรมของนักเรียนเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2455[85]

ต่อมาใน พ.ศ. 2456 รัฐบาลได้เล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาหาเลี้ยงชีพในด้านอื่น ๆ ซึ่งนอกเหนือจากการเป็นเสมียน โดยเฉพาะความรู้ในทางหัตถกรรมและพาณิชยกรรม เป็นต้น รวมทั้งเน้นให้ราษฎรหาวิชาความรู้ในด้านนี้อย่างเต็มที่ ดังนั้น รัฐบาลจึงได้จัดทำโครงการศึกษาฉบับใหม่และประกาศใช้ใน พ.ศ. 2456

โครงการศึกษา พ.ศ. 2456 ได้กำหนดการศึกษาไว้ 2 ประเภทคือ (หนึ่ง) สามัญศึกษา ได้แก่ การเล่าเรียนความรู้ใด ๆ อันเป็นความรู้สามัญที่ทุกคนควรจะรู้ เช่น วิชาหนังสือ วิชาเลขและจรรยา เป็นต้น (สอง) วิสามัญศึกษา ได้แก่ การศึกษาเล่าเรียนความรู้ใด ๆ อันเป็นความรู้พิเศษ ซึ่งบุคคลพึงเลือกเรียนเฉพาะสิ่งเฉพาะอย่าง ไม่จำเป็นต้องเรียนให้รู้ทุกคน เช่น วิชาครู วิชาแพทย์ วิชากฎหมาย และวิชาช่างต่าง ๆ เป็นต้น[86] การศึกษาทั้ง 2 ประเภทนี้ กำหนดเป็นการศึกษาบังคับเรียกว่าประถมศึกษา ได้แก่ ความรู้สามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา ซึ่งราษฎรทุกคนควรมีพื้นความรู้เพื่อให้รู้จักผิดชอบชั่วดีและเป็นประโยชน์แก่ชีวิตประจำวัน รวมทั้งให้เป็นพลเมืองดีสามารถหาเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาและวงศ์ตระกูลของตนได้ อีกประเภทหนึ่งคือการศึกษาพิเศษ เรียกว่ามัธยมศึกษาและอุดมศึกษา ซึ่งเป็นความรู้สายสามัญศึกษาและสายวิสามัญศึกษา ที่ไม่จำเป็นสำหรับทุกคนต้องเรียนรู้และไม่บังคับ ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับทุนทรัพย์และสติปัญญาของผู้เล่าเรียนที่จะเลือกเรียนได้ตามความพอใจ[87]

อย่างไรก็ตาม โครงการศึกษา พ.ศ. 2456 นั้น ยังมีข้อบกพร่อง คือ วิสามัญศึกษามีแต่เฉพาะระดับประถมศึกษาและอุดมศึกษาเท่านั้น ส่วนมัธยมศึกษายังไม่มีวิสามัญศึกษาที่นักเรียนจะเรียนต่อได้ จึงปรากฏว่านักเรียนที่เรียนสามัญศึกษาระดับมัธยมนั้นต้องเรียนเป็นเวลาถึง 6 ปีจึงจะต่อสายวิสามัญศึกษาได้ ฉะนั้น นักเรียนที่เรียนสามัญศึกษาระดับมัธยมก็ยังคงนิยมออกมารับราชการเป็นเสมียนเช่นเดิมมากกว่าที่จะเรียนต่อวิสามัญสายอาชีพ ดังนั้น กระทรวงธรรมการจึงได้ปรับปรุงโครงการศึกษาให้ทันสมัยขึ้นและประกาศใช้โครงการศึกษาใหม่ใน พ.ศ. 2458

โครงการศึกษา พ.ศ. 2458 สรุปสาระสำคัญได้ว่า (หนึ่ง) เด็กหญิงเมื่อเรียนจบชั้นประถมปีที่ 3 แล้ว เรียนต่อวิสามัญชั้นต่ำได้ สำหรับเด็กชายที่ไม่ต้องการเรียนต่อในระดับมัธยมสามัญศึกษาจะต้องเรียนชั้นประถมปีที่ 4 และปีที่ 5 แล้วจึงจะเรียนต่อในระดับมัธยมวิสามัญชั้นต่ำ (สอง) เด็กหญิงหรือเด็กชายที่เรียนสามัญศึกษาจบชั้นมัธยมปีที่ 2 แล้ว จะเรียนวิชาชีพต่อได้ในระดับมัธยมวิสามัญศึกษาชั้นกลาง (สาม) เด็กหญิงหรือเด็กชายที่เรียนสามัญศึกษาจบชั้นมัธยมปีที่ 6 แล้ว จะเรียนวิชาชีพต่อได้ในระดับมัธยมวิสามัญศึกษาชั้นสูง (สี่) เด็กหญิงหรือเด็กชายที่เรียนสามัญศึกษาจบชั้นมัธยมปีที่ 8 แล้ว จะเรียนวิชาชีพต่อได้ในระดับมัธยมวิสามัญศึกษาชั้นสูงเช่นเดียวกับผู้สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ 6 หรือจะเรียนต่อระดับอุดมวิสามัญชั้นต่ำก็ได้ (ห้า) เด็กชาย (เฉพาะเพศเดียว) ที่เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ 8 แล้ว ไปเรียนต่อระดับอุดมศึกษาชั้นสูงได้[88]

อย่างไรก็ตาม โครงการศึกษา พ.ศ. 2458 ก็ยังมีข้อบกพร่อง รัฐบาลจึงได้ปรับปรุงโครงการศึกษาให้สามารถเกิดประโยชน์แก่ราษฎรมากขึ้น ในที่สุดก็ได้ประกาศใช้โครงการศึกษาใหม่ใน พ.ศ. 2464

โครงการศึกษาใน พ.ศ. 2464 กำหนดประเภทการศึกษาไว้ 2 ประเภท ได้แก่ ความรู้สามัญซึ่งทุกคนควรจะรู้มากหรือน้อยตามควรแก่อัตภาพ เช่น วิชาหนังสือ เลขและจรรยา เป็นต้น อีกประเภทหนึ่งคือ วิสามัญศึกษา ได้แก่ ความรู้พิเศษซึ่งบุคคลพึงเลือกเรียนเฉพาะสิ่งเฉพาะอย่างตามควรแก่อัตภาพ ไม่จำเป็นที่ทุกคนจะต้องเรียนรู้ทุกอย่าง เช่น วิชาแพทย์ วิชาครู วิชาพาณิชย์ วิชาช่างต่าง ๆ เป็นต้น[89] นอกจากนี้ ยังได้กำหนดฐานะของผู้เรียนเป็น 2 ภาค คือ ภาคศึกษาสำหรับทวยราษฎร์เรียกว่าประถมศึกษา ได้แก่ ความรู้ทั้งฝ่ายสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา ซึ่งราษฎรควรมีความรู้เป็นพื้นไว้ทุกคน เพื่อให้รู้จักผิดชอบชั่วดีเป็นวิชากลาง ๆ ที่ต้องใช้ทุกวันและจำเป็นสำหรับคนไทยทั่วไป อีกภาคหนึ่งก็คือภาคศึกษาพิเศษเรียกว่ามัธยมศึกษา ซึ่งมีทั้งสายสามัญและวิสามัญอันเป็นความรู้ที่สูงกว่าระดับประถมศึกษาและไม่บังคับต้องเรียนทุกคน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทุนทรัพย์และ

สติปัญญาของผู้เรียน เพื่อให้เหมาะสมกับอัตภาพของตน[90]

ถึงแม้ว่าทางรัฐบาลจะได้มีการปรับปรุงการศึกษาโดยการจัดทำโครงการศึกษาของชาติมาแล้วหลายฉบับ แต่บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กเป็นจำนวนมากก็ยังไม่สนใจที่จะส่งเด็กในอุปการะของตนเข้าเรียน หรือถ้าเรียนก็เรียนเพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ ไม่เต็มตามหลักสูตรที่กำหนดไว้ เนื่องจากประชาชนไม่เห็นประโยชน์และความจำเป็นของการศึกษาที่จะมีต่ออาชีพอื่น ๆ นอกจากผู้ที่ต้องการเป็นเสมียนเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้ประชาราษฎรยกฐานะแห่งความเป็นอารยชนขึ้นโดยทั่วหน้า ซึ่งจำต้องขยายการศึกษาให้แพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาจักร และทรงเห็นว่าถึงเวลาสมควรที่จะได้ออกพระราชบัญญัติบังคับศึกษาแก่ราษฎรแล้ว เพื่อให้การศึกษาระดับประถมศึกษาเจริญก้าวหน้าเป็นการยกระดับคนทั้งประเทศให้มีความรู้อย่างทั่วถึงกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงศึกษาธิการดำเนินการร่างพระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้นและประกาศใช้เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464 โดยกำหนดให้เด็กชายหญิงทุกคนอายุตั้งแต่ 7 ปี ถึง 14 ปี ต้องเข้าเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา และถ้ายังอ่านเขียนไม่ได้ก็ต้องเรียนต่อไปจนกว่าจะอ่านออกเขียนได้ สำหรับบางอำเภอหรือบางตำบลอาจเพิ่มอายุบังคับขึ้นไปจาก 7 ปีเป็น 8 ปี 9ปีหรือ 10 ปีก็ได้ ตามที่กระทรวงศึกษาธิการ (กระทรวงธรรมการเดิม) เห็นสมควร เช่น ในกรณีหาครูไม่ได้หรือไม่มีทุนทรัพย์พอที่จะตั้งโรงเรียน[91]

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ส่งผลให้ประชาชนทั้งประเทศเกิดความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน ไม่แตกแยกกันเป็นกลุ่มน้อย ๆ สร้างความผสมกลมกลืนในหมู่ชาวจีน ชาวไทยอิสลาม รวมทั้งประชาชนในมณฑลต่าง ๆ ที่มีภาษาถิ่นแตกต่างไปจากภาคกลาง ให้เกิดการรวมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน โดยใช้หลักสูตรและหนังสือแบบเรียนตามที่กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้กำหนดให้เรียนเหมือนกันหมดทั่วพระราชอาณาจักร ยกเว้นแต่หนังสือภาษาจีนหรือภาษาอิสลามกระทรวงศึกษาธิการจะอนุญาตให้สอนเป็นบางโรงเรียน ตามแต่จะพิจารณาเห็นสมควร[92]

4.4.2 การปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณีในสังคม

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อว่า ขนบธรรมเนียมประเพณีในสังคม ตลอดจนวัฒนธรรมในการแต่งกายเป็นเครื่องแสดงความเจริญก้าวหน้าของประเทศได้ทางหนึ่ง พระองค์จึงทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านการแต่งกาย ชีวิตความเป็นอยู่และระเบียบประเพณีในสังคม พระองค์ทรงกำหนดคำนำหน้านามของสตรีและเด็ก กล่าวคือ สตรีที่ยังเป็นโสดให้ใช้คำว่า "นางสาว" ส่วนสตรีที่มีสามีแล้วให้ใช้คำนำหน้าว่า "นาง" และโปรดฯ ให้ใช้คำว่า "เด็กชาย" และ "เด็กหญิง" นำหน้าชื่อเด็ก[93]

ใน พ.ศ. 2455 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัตินามสกุลขึ้นในประเทศไทย[94] ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า การมีนามสกุลนั้นเป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมความรักใคร่ผูกพันกันในระหว่างผู้ร่วมนามสกุล ทั้งยังเป็นปัจจัยส่งเสริมความมานะพยายามแก่สมาชิกในสกุลให้ปฏิบัติตนไปในทางที่ชอบ เพื่อรักษาเกียรติและศักดิ์ศรีของนามสกุลไว้ อันจะเป็นหนทางนำมาซึ่งความเจริญมั่นคงของประเทศชาติ[95]

ในสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับสตรีประการหนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บทความไปลงหนังสือพิมพ์ โดยทรงใช้นามแฝงว่า "อัศวพาหุ" พระองค์ทรงแนะนำให้สตรีไทยทุก ๆ ภาคไว้ผมยาวและนุ่งซิ่น ซึ่งสตรีไทยในกรุงเทพฯ ภาคกลางก็ทำตามพระราชประสงค์ ต่อมาหลายปีภายหลังก็เลยไปแต่งแบบฝรั่งเลยทีเดียวเรียกว่าแบบสากล[96]

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงเปลี่ยนแปลงการนับเวลา ซึ่งแต่เดิมเรานับเวลาตอนกลางวันเป็น "โมง" และตอนกลางคืนเป็น "ทุ่ม" นั้นไม่สอดคล้องกับสากลนิยม เพราะตามเวลาสากลเขาถือว่าหลังเที่ยงคืนเป็นเวลาเปลี่ยนวันใหม่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้เปลี่ยน "ทุ่ม" "โมง" เป็น "นาฬิกา" และถือเอาเวลาที่กรีนิช ประเทศอังกฤษเป็นมาตรฐานการนับเวลาตามแบบนานาอารยประเทศ[97] ส่วนการนับศักราชพระองค์โปรดฯ ให้ใช้พุทธศักราช

แทนรัตนโกสินทร์ศก (ร.ศ.) โดยให้พุทธศักราชเป็นศักราชของทางราชการ เพราะเป็นศักราชทางศาสนาที่ชาวไทยส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาเช่นเดียวกับประเทศทางตะวันตกใช้ศักราชของศาสนาคริสต์ซึ่งคนส่วนใหญ่ในโลกตะวันตกนับถือ[98] ที่เรียกว่าคริสต์ศักราช (ค.ศ.)

4.5 ปัญหาที่เผชิญหน้ารัฐบาลในยุคหลังปฏิรูป

ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคต ใน พ.ศ. 2453 และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ครองราชสมบัติสืบต่อมา ตราบจนกระทั่งมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนหน้าที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 นั้น ตลอดระยะเวลาดังกล่าว รัฐบาลได้พยายามจะแก้ไขปรับปรุงประเทศชาติให้มีความเจริญก้าวหน้าในทุก ๆ ด้าน สืบต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้นั้น แต่รัฐบาลก็ไม่สามารถจะดำเนินการให้รุดหน้าไปได้ ทั้งนี้เพราะรัฐบาลต้องเผชิญกับปัญหาหลายด้านด้วยกัน

ปัญหาที่เผชิญหน้ารัฐบาลในช่วง พ.ศ. 2453-2475 นั้น อาจสรุปได้ดังนี้ คือ

(1) ปัญหาทางด้านการเมือง

ปัญหาทางด้านการเมืองที่เผชิญหน้ารัฐบาลในขณะนั้นมีด้วยกันหลายเรื่อง เช่น ปัญหาคณะผู้ก่อการ ร.ศ. 130 (พ.ศ. 2454) ซึ่งรัฐบาลทราบเบาะแสและจับกุมกวาดล้างได้เสียก่อน ถึงแม้ว่าในบันทึกความทรงจำของ ร.ต. เหรียญ ศรีจันทร์ กับ ร.ท. จรูญ ษตะเมษ จะได้กล่าวถึง อุดมการณ์ทางการเมืองที่ "คณะผู้ก่อการ ร.ศ. 130" ต้องการจะไปให้ถึงก็คือจะต้อง "เปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบกษัตริย์เหนือกฎหมาย (Absolute Monarchy) เป็นประชาธิปไตย (Democracy) ในรูปใดรูปหนึ่ง"[99] และบางตอนที่กล่าวถึงคำให้การต่อพนักงานสอบสวนของ ร.อ. ขุนทวยหาญพิทักษ์ (หมอเหล็ง) หัวหน้า "คณะผู้ก่อการ ร.ศ. 130" ภายหลังที่ถูกจับกุมแล้วกล่าวว่า "จะขอพระกรุณา

ให้องค์พระมหากษัตริย์ทรงปรับปรุงการปกครองประเทศให้สอดคล้องทันสมัย โดยเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นลิมิเตด มอนากี้[100] (Limited Monarchy-ผู้เขียน) ก็ตาม แต่ก็มีการบันทึกเกี่ยวกับเบื้องหลังเรื่องนี้เอาไว้ว่า ถ้าเกิดความจำเป็นถึงขั้นจะต้องเปลี่ยนองค์ประมุขของชาติแล้ว ก็จะต้องแสวงหาองค์พระประมุขใหม่ที่ถูกใจของประชาชนด้วย และขณะเดียวกันจะต้องเป็นความเต็มใจขององค์พระประมุขใหม่ด้วย และได้เคยมีการปรึกษาหารือกันภายในสมาชิกแต่ละกลุ่ม ในการที่จะอัญเชิญเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง "ขึ้นดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีเป็นคนแรกแห่งสาธารณรัฐไทย"[101]

แนวความคิดดังกล่าวนี้ ไม่ว่าจะมีการสอบสวนค้นพบจากคำสารภาพของคณะผู้ก่อการหรือไม่ก็ตาม แต่น่าที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงทราบระแคะระคายอยู่บ้าง และพระองค์ก็คงจะต้องทรงหวาดระแวงผู้ที่ต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เพราะถ้าเกิดสถานการณ์ลุกลามขยายตัวจนนำไปสู่ระบอบประธานาธิบดีแล้ว พระราชวงศ์จักรีจะต้องถึงวาระสิ้นสุดลงได้ ขณะเดียวกันการปฏิวัติเพื่อล้มราชวงศ์แมนจูและสถาปนาระบอบสาธารณรัฐในจีนภายใต้พรรคกว๋อมินตั๋งของ ดร. ซุนยัดเซ็นได้ประสบความสำเร็จ ทำให้คนจีนในไทยก่อความเคลื่อนไหวขอตั้งสโมสรการค้าขึ้นในไทย ทางรัฐบาลไทยจึงหวาดระแวงว่าชาวจีนจะนำลัทธิการเมืองแบบสาธารณรัฐแอบแฝงเข้ามาในรูปการค้า จนถึงกับได้มีการปรารภในที่ประชุมเสนาบดีเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2455[102]

ด้วยเหตุนี้การที่จะสืบทอดนโยบายการปฏิรูปการเมืองไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยในขณะนั้นจึงต้องประสบภาวะชะงักงัน เพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวคงไม่ทรงมั่นพระทัยว่า การเปลี่ยนแปลงเป็นประชาธิปไตยในขณะที่ทุกอย่างยังไม่พร้อมนั้น จะก่อให้เกิดประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญ หรือลุกลามบานปลายจนกลายเป็นระบอบสาธารณรัฐ ดังเช่นที่เกิดขึ้นในประเทศจีนในขณะนั้นหรือไม่ ดังจะเห็นได้จากบทละครเรื่อง "หนามยอกเอาหนามบ่ง" ที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นมา เนื้อหาบางตอนก็แสดงให้เห็นถึง

อุดมการณ์ ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏบทร้องตอนท้ายว่า "..เสียแรงเกิดมาอย่าเสียที ที่ได้มีทั้งชาติศาสนา มีทั้งกษัตริย์ซัตติยา.."[103] หรือการที่พระองค์ทรงประกาศใช้ธงไตรรงค์หรือธงชาติสยาม เพื่อให้เป็นสัญญลักษณ์แทนชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์[104] เหล่านี้เป็นต้น

การที่พระองค์ทรงเน้นเรื่อง ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ในขณะที่ทรงวิพากษ์วิจารณ์การปฏิวัติในจีน หรือการเปลี่ยนแปลงในตุรกีไปสู่ความทันสมัยทางการเมืองตามแบบตะวันตก[105] นั้น แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงหวั่นไหวต่อการสั่นคลอนของสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ อันเกิดจากความเคลื่อนไหวของผู้ที่มีความคิดทางการเมืองสมัยใหม่ พระองค์อาจไม่ไว้วางพระทัย ทรงเกรงไปว่าความไม่พร้อมที่จะก้าวไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ทันสมัยตามแบบตะวันตก โดยการจำกัดพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ หรือการมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศ อาจทำให้เหตุการณ์ขยายตัวไปสู่ความวุ่นวาย จนถึงกับเป็นอันตรายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังเช่นในจีนและในตุรกี เป็นต้น ดังนั้น การที่พระองค์จะทรงปรับประเทศไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยแบบตะวันตกในขณะนั้น จึงไม่มีทางเป็นไปได้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจัดตั้งอภิรัฐมนตรีสภาให้เป็นสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทั้งสิ้น ดังนั้นพระบรมราโชบายในการปรับปรุงประเทศถ้าอภิรัฐมนตรีสภาไม่เห็นด้วยก็ต้องสะดุดหยุดชะงักลง พระองค์ก็คงไม่ทรงใช้พระราชอำนาจหักทานความเห็นเหล่านั้นได้อย่างเป็นอิสระ ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ตาม เพราะพระองค์ทรงให้ความเกรงพระทัยบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านั้น ดังนั้นเมื่ออภิรัฐมนตรีสภาคัดค้านการมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักปกครองประเทศ ทั้ง ๆ ที่พระองค์ทรงมีรัฐธรรมนูญอยู่ในพระหัตถ์แล้วก็ตาม พระองค์ก็คล้อยตามความเห็นเหล่านั้นมิได้พระราชทานรัฐธรรมนูญที่มีอยู่ให้กับปวงชนชาวไทย จนคณะราษฎรต้องบีบบังคับให้พระราชทานรัฐธรรมนูญ (ฉบับของคณะราษฎร)

แก่ปวงชนชาวไทยใน พ.ศ. 2475 ด้วยเหตุนี้อภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกลายเป็นปัญหาต่อการพัฒนาประชาธิปไตยของไทยในยุคนั้น

(2) ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวภาวะเศรษฐกิจไม่สู้ดี เพราะเกิดสภาวะน้ำท่วมและฝนแล้ง ทำให้การผลิตข้าวเสียหายมากและทำให้งบประมาณขาดดุลย์ติดต่อกันหลายปี ทำให้ประเทศไทยต้องนำเงินคงคลังมาใช้จนหมดถึงกระนั้นก็ยังไม่พอ ทำให้ต้องกู้เงินจากประเทศอังกฤษมาชดเชย ปัญหาเศรษฐกิจนี้ยังตามมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 จนกลายเป็นปัญหากระทบกระเทือนต่อการปรับประเทศให้ทันสมัยไปทุก ๆ ด้าน เพราะพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชบายประหยัด ตัดทอนรายจ่าย เลิกจ้างข้าราชการยุบหน่วยงานต่าง ๆ การปรับปรุงประเทศต้องประสบกับภาวะชะงักงัน เพราะงบประมาณต่าง ๆ ถูกตัดทอนลงเป็นจำนวนมาก

ปัญหาเศรษฐกิจดังกล่าวนี้ จะกลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475

เชิงอรรถบทที่ 4

1. ร.ต. เหรียญ ศรีจันทร์ และ ร.ต. เนตร พูนวิวัฒน์ กบฏ ร.ศ. 130 (ฝ่ายเอกสารและสิ่งพิมพ์โครงการส่งเสริมระบอบประชาธิปไตย ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย 2517) หน้า 73

2. เล่มเดียวกัน หน้า 52

3. เล่มเดียวกัน หน้า 73

4. เล่มเดียวกัน หน้า 42-49

5. เล่มเดียวกัน หน้า 58

6. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519) หน้า 64

7. ว.ช. ประสังสิต แผ่นดินพระปกเกล้า (กรุงเทพฯ ผดุงชาติ 2515) หน้า 78

8. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 89

9. เล่มเดียวกัน หน้า 16

10. เล่มเดียวกัน หน้า 250

11. ม.ล. วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองของรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2468-2475)" ใน วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 1 เล่มที่ 2 พฤษภาคม - สิงหาคม 2516 หน้า 8

12. ที่เดียวกัน

13. ที่เดียวกัน

14. เล่มเดียวกัน หน้า 368

15. เล่มเดียวกัน หน้า 26 อ้างถึง สมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย เบื้องแรกประชาธิปไตย "พระราชบันทึกทรงเล่าของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี" (กรุงเทพฯ มิตรนราการพิมพ์ 2516) หน้า 8

16. เล่มเดียวกัน หน้า 26

17. เล่มเดียวกัน หน้า 28-29

18. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 274-275

19. เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 27 (ม.ป.ท. 2477) หน้า 332

20. เล่มเดียวกัน หน้า 334-335

21. พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ชุมนุมพระนิพนธ์ (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 15 ธันวาคม 2517) หน้า 330

22. จิตงาม วัฒนพันธ์ นโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ (พ.ศ. 2453-2468) (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2526) หน้า 136

23. เล่มเดียวกัน หน้า 137

24. เล่มเดียวกัน หน้า 139-140

25. สุนทรี อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2457 (สถาบันไทยคดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2523) หน้า 207-208

26. ที่เดียวกัน

27. เล่มเดียวกัน หน้า 212

28. ปิยนาถ บุนนาค และคณะ คลองในกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525) หน้า 103-126

29. จิตงาม วัฒนพันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 170 (อ้างถึง กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 7 กษะใหม่ กองเลขานุการ ส่วนสภาเผยแพร่พาณิชย์ แฟ้ม 6 เรื่อง 18 หนังสือพระยาโภชนาการถึงพระยาโทณวณิกมนตรี วันที่ 4 กุมภาพันธ์ 2475)

30. เล่มเดียวกัน หน้า 172

31. ที่เดียวกัน

32. เล่มเดียวกัน หน้า 174 (อ้างถึง หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ หน้า 167-168)

33. จิตงาม วัฒนพันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 191

34. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ (พิมพ์โดยได้รับพระบรมราชานุญาตในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภานุพันธ์วงศ์วรเดช ณ เมรุ ท้องสนามหลวง พ.ศ. 2472) หน้า 70

35. จิตงาม วัฒนพันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 201 (อ้างถึง กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 กส.15.2/3 สำเนารายงานอนุกรรมการพิจารณาร่างพระราชบัญญัติมาตรา ชั่ง ตวง วัด หน้า 3)

36. ที่เดียวกัน

37. จมื่นอมรดรุฆารักษ์ พระราชกรณียกิจสำคัญในรัชกาลที่ 6 เล่ม 6 (กรุงเทพฯ องค์การค้าคุรุสภา 2512) หน้า 149-152

38. จิตงาม วัฒนพันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 204

39. จมื่นอมรดรุฆารักษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 176-177

40. เล่มเดียวกัน หน้า 198-199

41. วิทยา ปานะบุตร พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน กับงานด้านการสื่อสารคมนาคม (พ.ศ. 2460-2475) (วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2527) หน้า 83

42. เล่มเดียวกัน หน้า 84

43. Thailand Ministry of Finance Report of the Financial Advisor of the Budget of the Kingdom of Siam For the Year 129 (2456) p. 2

44. พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 332

45. Walter A. Graham Siam Vol.1 (London Alexander Morning 1924) p. 103

46. จิตงาม วัฒนพันธุ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 218

47. เล่มเดียวกัน หน้า 219

48. เล่มเดียวกัน หน้า 230

49. ที่เดียวกัน

50. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2508) หน้า 601

51. Thailand, Ministry of Finance, Report of the Financial Advisor of the Budget of the Kingdom of Siam For the Year B.E. 2463 p. 12

52. Thailand, Ministry of Finance, Report of the Financial Advisor of the Budget of the Kingdom of Siam For the Year B.E. 2466 p. 10

53. Thailand, Ministry of Finance. Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2469 (1926 - 1927) p. 76

54. ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394-2475) (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มศว. บางแสน 2524) หน้า 278-279

55. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 666

56. สมุทร สุรักขกะ 26 ปีการปฏิวัติไทยและรัฐประหาร 2089-2507 (พระนคร โรงพิมพ์อักษรการพิมพ์ 2507) หน้า 136

57. ประยุทธ์ สิทธิพันธ์ เก้าแผ่นดิน (ธนบุรี สำนักพิมพ์กรุงธน 2504) หน้า 535-536

58. สมุทร สุรักขกะ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 133

59. เล่มเดียวกัน หน้า 138

60. ที่เดียวกัน

61. ว.ช. ประสังสิต แผ่นดินพระปกเกล้า (พระนคร โรงพิมพ์อักษรสาสน์ 2505) หน้า 166-167

62. เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ ปฏิวัติ 2475 (พระนคร แพร่พิทยา 2514) หน้า 69

63. สมพล ศิลปวุฒิ บทบาทของประเทศไทยในการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและผลที่ประเทศไทยได้รับ (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2514) หน้า 94-102

64. เสฐียร พันธรังษี พระมงกุฎเกล้าฯ และเจ้าฟ้าเพชรรัตน์ (พระนคร แพร่พิทยา 2496) หน้า 113

65. ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระนคร โรงพิมพ์แผนที่ทหาร 2507) หน้า 593-594

66. สมพล ศิลปวุฒิ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 141-154

67. เล่มเดียวกัน หน้า 169

68. เสฐียร พันธรังษี เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 125

69. สมพล ศิลปวุฒิ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 171

70. โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน หลวงสิทธิสยามกลการ สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับนานาประเทศ (พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ 2506) หน้า 90-91

71. แฟรนซิส บี แซยร์ สยามกู้อิสรภาพคนเอง ม.ล. ฉอ้าน อิศรศักดิ์ แปลและเรียบเรียง (พระนคร โรงพิมพ์เคลิเมล์ 2472) หน้า 17-18

72. เล่มเดียวกัน หน้า 18

73. สมพล ศิลปวุฒิ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 182

74. กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 3 (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2512) หน้า 13

75. เล่มเดียวกัน หน้า 9

76. ทรงศรี อาจอรุณ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2506) หน้า 199-210

77. เล่มเดียวกัน หน้า 220-231

78. ที่เดียวกัน

79. กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 87

80. เล่มเดียวกัน หน้า 128

81. เล่มเดียวกัน หน้า 232

82. กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2495) หน้า 195

83. จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทยในระยะ 10 ปี ก่อน พ.ศ. 2475 (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2516) หน้า 32-33

84. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพและยอนสัน ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) พ.ศ. 2463) หน้า 72

85. เล่มเดียวกัน หน้า 75

86. รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 6 พ.ศ. 2456 หน้า 15-18

87. เล่มเดียวกัน หน้า 79

88. พงศ์อินทร์ สุขจร ประวัติการศึกษาไทย (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2514) หน้า 128

89. กระทรวงศึกษาธิการ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 280

90. เล่มเดียวกัน หน้า 281

91. จารุวรรณ ไวยเจตน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 59

92. เล่มเดียวกัน หน้า 89

93. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 241

94. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (พระนคร คลังวิทยา 2505) หน้า 596

95. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 241

96. พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 594

97. ภารดี มหาขันธ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 241

98. ที่เดียวกัน

99. ร.ต. เหรียญ ศรีจันทร์ และ ร.ต. เนตรพูนวิวัฒน์ กบฏ ร.ศ. 130 (กรุงเทพฯ เจริญวิทย์การพิมพ์ 2517) หน้า 73

100. เล่มเดียวกัน หน้า 156-157

101. เล่มเดียวกัน หน้า 84

102. พวงร้อย กล่อมเอี่ยง พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราชอาณาเขตรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์ ศศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2516) หน้า 130 (อ้างถึง กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 น.12/1 รายงานเสนาบดีสภา ลงวันที่ 24 มิถุนายน ร.ศ. 131)

103. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บทละครเรื่อง หมิ่นประมาท ศาล ตบตาอำนาจและหนามยอกเอาหนามบ่ง (พระนคร องค์การค้าคุรุสภา 2516) หน้า 348

104. ไพฑูรย์ เจ๊ะแอ นโยบายชาตินิยมของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2481-2488 (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522) หน้า 45

105. ผรง์ พ่วงพิศ "ความคิดทางการเมืองไทย" มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ปรัชญาการเมือง (กรุงเทพฯ ฝ่ายการพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527) หน้า 823

แนวการศึกษา

1. <u>เนื้อหาของการศึกษาในบทที่ 4</u> (การสืบทอดนโยบายปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยแบบตะวันตกและปัญหาที่เผชิญหน้ารัฐบาลยุคหลังการปฏิรูป)

1.1 การปรับปรุงทางด้านการเมืองการปกครอง

- ความพยายามของคณะทหารในการก่อการยึดอำนาจเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130)
- การจัดตั้ง "อุสิตชานี" เมืองทดลองประชาธิปไตย
- การปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดิน (พ.ศ. 2453-2475)
- การจัดตั้งอภิรัฐมนตรีสภา หรือ "คณะรัฐมนตรีชั้นสูง" พ.ศ. 2468
- การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีในรัชกาลที่ 7
- แนวพระราชดำริเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญของรัชกาลที่ 7

1.2 การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจและปัญหา

- การปรับปรุงเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2453-2468
- ปัญหาเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2453-2468
- การแก้ปัญหาเศรษฐกิจในช่วง พ.ศ. 2468-2475

1.3 การปรับปรุงความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

- การเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 1 (22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460)
- การแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับนานาประเทศ

1.4 การปรับปรุงทางด้านสังคม

- การปรับปรุงทางด้านการศึกษาของประชาชน
- การปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณีในสังคม

1.5 ปัญหาสำคัญที่เผชิญหน้ารัฐบาลในยุคหลังปฏิรูป

- ปัญหาทางด้านการเมือง
- ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ

2. แนวคิด

2.1 ความพยายามในการสืบทอดนโยบายในการปรับปรุงการเมืองการปกครองให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกต่อจากรัชกาลที่ 5 ไม่ลามารถบรรลุเป้าหมายของการมีรัฐธรรมนูญและระบบรัฐสภาได้ เพราะกระแสความคิดของชนชั้นผู้นำซึ่งมีบทบาทในการบริหารประเทศยังเห็นว่าประชาชนยังไม่พร้อมที่จะรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้

2.2 ความพยายามปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจในช่วงสมัยดังกล่าวต้องล้มเหลว เพราะการพึ่งพาอาศัยพื้นฐานเกษตรกรรมซึ่งต้องอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก เมื่อธรรมชาติไม่อำนวยจึงก่อให้เกิดผลกระทบถึงโครงสร้างเศรษฐกิจของชาติอย่างรุนแรง

2.3 การเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 โดยเข้าร่วมรบกับฝ่ายสัมพันธมิตร ได้ก่อให้เกิดผลดีต่อประเทศไทยในแง่ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ เพราะทำให้นานาชาติเห็นใจประเทศไทยและยอมแก้ไขสนธิสัญญาเสมอภาคกับประเทศไทย

2.4 การปรับปรุงทางด้านสังคม ได้ก่อให้เกิดพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ทำให้ราษฎรทุกคนได้รับความเสมอภาคทางการศึกษาในระดับประถมศึกษาโดยทั่วหน้า

2.5 ปัญหาสำคัญที่เผชิญหน้ารัฐบาลในยุคหลังปฏิรูป คือ ปัญหาทางด้านการเมืองและปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งจะกลายเป็นเงื่อนไขนำไปสู่การปฏิวัติ พ.ศ. 2475

3. วัตถุประสงค์

3.1 ให้สามารถวิเคราะห์ถึงการปรับปรุงการเมืองการปกครองและความล้มเหลว ในการมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภา ดังที่รัชกาลที่ 5 เคยทรงตั้งปณิธานไว้

3.2 ให้สามารถวิเคราะห์ความพยายามที่จะปรับปรุงเศรษฐกิจและปัญหาทางด้านเศรษฐกิจที่รัฐบาลในช่วงหลังการปฏิรูปต้องเผชิญอยู่ได้

3.3 ให้สามารถวิเคราะห์ถึงเหตุผลในการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 และผลดีที่ได้รับจากการเข้าร่วมสงครามดังกล่าว

3.4 ให้สามารถวิเคราะห์ผลกระทบจากการปรับปรุงสังคมในสมัยดังกล่าวได้

3.5 ให้สามารถวิเคราะห์ปัญหาสำคัญที่เผชิญหน้ารัฐบาล จนกลายเป็นเงื่อนไขที่นำไปสู่การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ได้

4. กิจกรรมระหว่างการศึกษา

4.1 ให้ศึกษาเนื้อหาของบทที่ 4

4.2 ให้อ่านเอกสารอ้างอิงเพิ่มเติม

4.3 ให้ร่วมกันอภิปรายปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับเนื้อหาในชั้นเรียน

4.4 สรุปการสืบทอดนโยบายการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก และปัญหาที่เผชิญหน้ารัฐบาลหลังการปฏิรูป

5. สื่อการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ไทย 2 : ประวัติศาสตร์กรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์

5.2 เอกสารอ้างอิงตามหัวข้อที่ 7

5.3 การฉายแผ่นสไลด์เกี่ยวกับสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7

6. ประเมินผล

6.1 ให้นิสิตสรุปเนื้อหาในบทที่ 4

6.2 ให้เลือกวิเคราะห์เอกสารอ้างอิงจำนวน 5 เล่ม

6.3 การอภิปรายภายในชั้นเรียน

6.4 การวิเคราะห์ปัญหาในเนื้อหาเป็นการเพิ่มเติมมาส่ง

6.5 การสอบไล่ประจำภาค

7. เอกสารอ้างอิงประจำบท

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ ปฏิวัติ 2475 (พระนคร แพร่พิทยา 2514)

จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทยในระยะ 10 ปี ก่อน พ.ศ. 2475 (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2516)

จุลจักรพงษ์ พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต (พระนคร คลังวิทยา 2505)

ชาญชัย รัตนวิบูลย์ บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519)

จิตงาม วัฒนพันธ์ นโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ (พ.ศ. 2453-2468) (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ชรงค์ พ่วงพิศ "ความคิดทางการเมืองไทย" มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ปรัชญาการเมือง (ฝ่ายการพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527)

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม พระเกียรติประวัติจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระนคร โรงพิมพ์แผนที่ทหาร 2507)

ทรงศรี อาจอรุณ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2506)

ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394-2475) (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มศว. บางแสน 2524)

พวงร้อย กล่อมเอี่ยง พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราชอาณาเขตรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2516)

ไพฑูรย์ เจ๊ะแฮ นโยบายชาตินิยมของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2481-2488 (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522)

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ (พิมพ์โดยได้รับพระบรมราชานุญาต ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภานุพันธุ์วงศ์วรเดช ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. 2472)

เหรียญ ศรีจันทร์ ร.ต. และ เนตร พูนวิวัฒน์ ร.ต. กบฏ ร.ศ. 130 (ฝ่ายเอกสารและสิ่งพิมพ์ โครงการส่งเสริมระบอบประชาธิปไตย ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย เจริญวิทย์การพิมพ์ 2517)

วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ ม.ล. "แนวพระราชดำริทางการเมืองของรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2468-2475" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 1 เล่มที่ 2 พฤษภาคม-สิงหาคม 2516

ว.ช. ประสังสิต แผ่นดินพระปกเกล้าฯ (พระนคร โรงพิมพ์อักษรสาสน์ 2505)

วิทยา ปานะบุตร พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินกับงานด้านการสื่อสารคมนาคม (พ.ศ. 2460-2475) (วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2527)

นหรี อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2457 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2523

สมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย เบื้องแรกประชาธิปไตย (กรุงเทพฯ มิตรนราการพิมพ์ 2523)

สมพล ศิลปวุฒิ บทบาทของประเทศไทยในการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 และผลที่ประเทศไทยได้รับ (ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2514)

บทที่ 5

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

นับตั้งแต่ประเทศไทยได้เริ่มก้าวเข้าสู่ยุคปรับตัวให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา นับได้ว่าการเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 ได้กลายเป็นจุดสำคัญของการปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกทางด้านการเมือง ทั้งนี้เป็นเพราะว่าประเทศไทยได้มีรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศ แต่การได้รัฐธรรมนูญดังกล่าวมิได้เกิดจากแนวนโยบายของรัฐบาลในขณะนั้น หากเกิดจากการใช้กำลังเข้ายึดอำนาจการปกครองประเทศจากพระมหากษัตริย์มาเป็นของปวงชนชาวไทย โดยมี "คณะราษฎร" เป็นกลุ่มตัวแทนของปวงชนชาวไทย จนกระทั่งเกิดการประนีประนอมระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และ "คณะราษฎร" ทำให้การปฏิวัติดังกล่าวมิได้มีเหตุการณ์ร้ายแรงเกิดขึ้นและขยายตัวต่อไป

5.1 "คณะราษฎร" ผู้นำในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

"คณะราษฎร" ซึ่งเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 นั้น ได้เริ่มต้นจากคณะบุคคล 7 คนที่กำลังศึกษาอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศส ประกอบด้วย (1) ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี นายทหารกองหนุนซึ่งเคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์รัชกาลที่ 6 (2) ร.ท. แปลก ขีตตะสังคะ (ต่อมาในสมัยปฏิวัติคือ พ.ต. หลวงพิบูลสงคราม) สำเร็จวิชาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารบกแล้วมาศึกษาที่โรงเรียนนายทหารปืนใหญ่ฝรั่งเศส (3) ร.ต. ทัศนัย มิตรภักดี นายทหารกองหนุนเคยเป็นผู้บังคับหมวด กรมการทหารม้าที่ 5 นครราชสีมา แล้วมาศึกษาที่โรงเรียนนายทหารม้าฝรั่งเศส (4) นายตั้ว ลพานุกรม นักวิทยาศาสตร์ในสวิสเซอร์แลนด์ เคยเป็นจ่านายสิบในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 (5) หลวงสิริราชไมตรี (จรูญ สิงหเสนี)

ผู้ช่วยสถานทูตไทยประจำกรุงปารีส เคยเป็นนักเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม และเป็นนายสิบตรีในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 (6) นายแนบ พหลโยธิน (จบเนติบัณฑิตอังกฤษ) และ (7) นายปรีดี พนมยงค์[1]

"คณะราษฎร" ได้เริ่มต้นเปิดประชุมเป็นทางการครั้งแรกในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2470 ที่หอพักแห่งหนึ่ง ณ ประเทศฝรั่งเศส ที่ประชุมมีมติเป็นเอกฉันท์ให้นายปรีดี พนมยงค์ เป็นประธานที่ประชุมและหัวหน้าคณะราษฎรจนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสมเป็นหัวหน้าคณะราษฎรต่อไป

การประชุมได้ดำเนินไปเป็นเวลาประมาณ 15 วัน โดยมีสาระสำคัญที่ตกลงกันดังนี้ คือ (1) วัตถุประสงค์ของคณะราษฎรคือ การเปลี่ยนแปลงการปกครองของกษัตริย์เหนือกฎหมายมาเป็นการปกครองที่มีกษัตริย์อยู่ใต้กฎหมายและดำเนินการให้ประเทศไทยได้บรรลุหลัก 6 ประการ คือ รักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง การศาล และการเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง รักษาความปลอดภัยในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันลดลงมาก บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจโดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติไม่ปล่อยให้ราษฎรอดหยาก ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน ให้ราษฎรมีเสรีภาพที่ไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการข้างต้นและให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร (2) การเปลี่ยนแปลงการปกครองดังกล่าวจะต้องกระทำโดยวิธีการรัฐประหาร ซึ่งเป็นการยึดอำนาจโดยฉับพลัน ทั้งนี้เพื่อป้องกันการแทรกแซงของมหาอำนาจที่สำคัญคืออังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งทั้งสองประเทศมีข้อตกลงถือเอาประเทศไทยเป็นประเทศกันชน แต่อาจใช้กำลังทหารเข้ามายึดครองดินแดนไทยได้ (3) ผู้ที่เข้าร่วมประชุมครั้งแรกเป็นกรรมการกลางของคณะราษฎรไปพลางก่อน กรรมการแต่ละคนเป็นหัวหน้าแต่ละสายที่จะต้องเลือกเฟ้นผู้ที่ไว้วางใจได้ตามระเบียบพิจารณาตัวบุคคลแล้วนำมาเสนอกรรมการของคณะราษฎร ซึ่งจะรับเข้าเป็นสมาชิกคณะราษฎรได้โดยมติเป็นเอกฉันท์เท่านั้น (4) การเลือกเฟ้นสมาชิกคณะราษฎรเพิ่มเติมนั้นต้อง

คำนึงถึงความเสียสละเพื่อชาติอย่างแท้จริง ความกล้าหาญ ความสามารถในการรักษาความลับ[2]

ต่อมาในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2470 นายปรีดี พนมยงค์ได้เดินทางกลับประเทศไทย ทางกรุงปารีสได้มีผู้เข้าร่วมเป็นสมาชิกคณะราษฎรเพิ่มขึ้นอีก เช่น นายทวี บุณยเกตุ นักศึกษาวิชาเกษตร นายบรรจง ศรีจรูญ ไทยมุสลิมจากอียิปต์ที่มาเยือนปารีสซึ่งรับภารจัดตั้งไทยมุสลิมต่อไป ร.ต. สินธุ์ กมลนาวิน ร.น. นักศึกษาวิชาทหารเรือจากเดนมาร์กซึ่งมาเยือนปารีส ส่วนพระยาทรงสุรเดช ซึ่งมาดูงานทหารในฝรั่งเศสยังมิได้รับการชักชวนให้เข้าร่วมคณะราษฎรในขณะนั้น ต่อมาเมื่อคณะผู้ก่อการได้กลับประเทศไทยแล้ว ได้ชวนเพื่อนนักศึกษาจากประเทศอื่น ๆ เข้าร่วมด้วย เช่น ม.ล. อุดม สนิทวงศ์ นักศึกษาจากสวิสเซอร์แลนด์ ม.ล. กรี เดชาติวงศ์ นายสพรั่ง เทพหัสดินทร ณ อยุธยาและนายเล้ง ศรีสมวงศ์ นักศึกษาจากอังกฤษ ฯลฯ และเพื่อนสมาชิกทหารบก ทหารเรือ พลเรือนคนอื่น ๆ ในประเทศไทย จนกระทั่งปลาย พ.ศ. 2474 จึงได้ชวน พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา พ.อ. พระยาทรงสุรเดช พ.อ. พระยาฤทธิ์อาคเนย์ เข้าร่วมด้วย และได้มอบให้ พ.อ. พระยาพหลฯ เป็นหัวหน้าคณะราษฎร[3]

คณะราษฎรได้ลงมือทำการยึดอำนาจเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475

จากบันทึกของ จรูญ สืบแสง สมาชิกคนหนึ่งของคณะราษฎรทำให้ทราบถึงเบื้องหลังที่ต้องลงมือทำการในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 กล่าวคือ ในวันพุธที่ 22 มิถุนายน 2475 นายจรูญ สืบแสง หลวงประดิษฐมนูธรรม (นายปรีดี พนมยงค์) พ.ท. หลวงพิบูลสงคราม (แปลก ขีตตะสังคะ) น.ต. หลวงสินธุ์สงครามชัย ร.น. ได้พบปะกัน ซึ่งบ่ายวันนั้นนายจรูญ สืบแสง จะต้องเดินทางไปดำรงตำแหน่งที่สถานีทดลองการเกษตรทางภาคใต้ จึงต้องการทราบถึงกำหนดเวลาที่ลงมือทำการ แต่ทุกคนก็ไม่สามารถให้คำตอบได้ เพราะ

แผนการที่จะชักชวนทหารบกใหญ่ ทหารม้า ทหารราบ เป็นต้น เข้าร่วมด้วยยังไม่เป็นผลสำเร็จ จึงต้องรอไปก่อนจนกว่าจะได้กำลังพอ และขอร้องให้นายจรูญ สืบแสง เดินทางไปปฏิบัติราชการที่ภาคใต้ก่อน เมื่อได้กำหนดเวลาลงมือทำการเมื่อใดจะได้แจ้งให้ทราบในภายหลัง แต่นายจรูญ สืบแสง ได้แจ้งให้ทราบว่าตนเองตัดสินใจจะไม่ไปรับตำแหน่งแล้ว แต่จะหลบอยู่ในกรุงเทพฯ ถ้าคณะราษฎรยังตัดสินใจไม่ได้ว่าจะลงมือกันเมื่อใดภายในเดือนมิถุนายนแล้ว นายจรูญ สืบแสง นายบรรจง ศรีจรูญและนายประเสริฐ ศรีจรูญ จะลงมือทำงานก่อน ในที่สุดคณะราษฎรก็ตัดสินใจก่อการปฏิวัติในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 [4] เพราะถ้าไม่กำหนดวันลงมือทำงาน นายจรูญ สืบแสง อาจทำให้แผนการของ "คณะราษฎร" ล้มเหลวก็ได้

5.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

การเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เกิดขึ้นจากสาเหตุหลายประการกล่าวคือ

5.2.1 การปฏิรูปแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

การปฏิรูปแผ่นดินในรัชกาลที่ 5 นับว่าได้นำความเจริญก้าวหน้ามาสู่ประเทศชาติมากมาย แต่ขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดเงื่อนไขที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองบางประการ กล่าวคือ การปฏิรูปการศึกษามีผลทำให้ได้รับแนวคิดการเมืองสมัยใหม่จากต่างประเทศ ผู้ที่ได้รับการศึกษาจากประเทศตะวันตกกลายเป็นผู้นำสมัยใหม่ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลัก คณะราษฎรก็เป็นผลพวงมาจากการปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 การปฏิรูประบบไพร่ทำให้เกิดกองทัพประจำการคิดอาวุธสมัยใหม่ และกองทัพดังกล่าว ในตอนแรกก็ได้รับการฝึกฝนจากพระมหากษัตริย์เป็นอย่างดียิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่เมื่อเกิดความขัดแย้งกับเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร และเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ก็ทรงจัดตั้งกองเสือป่า ซึ่งทหารถือว่าเป็นการแข่งขันกับกองทัพ

และทหารถูกปลดออกเป็นจำนวนมากตามนโยบาย "ดุลยภาพ" ในรัชกาลที่ 7 เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ทำให้ทหารไม่พอใจมากเพราะสถานภาพของตนได้รับความกระทบกระเทือน กองทัพจึงมีส่วนสำคัญในการยึดอำนาจเพื่อสร้างระบอบประชาธิปไตย นอกจากนี้ การปฏิรูปบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5. พระองค์ทรงมอบหมายให้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์รับผิดชอบหน้าที่การบริหารราชการแผ่นดินที่สำคัญ ๆ เป็นอันมาก เพราะในช่วงของการปฏิรูปพระองค์ทรงมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในการปฏิบัติงานสำคัญของบ้านเมือง จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องทรงมอบหมายงานสำคัญ ๆ ให้กับพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใกล้ชิดและมีคุณวุฒิเหมาะสมกับงานนั้น ๆ ดังเช่น กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น ดังนั้นในวงราชการแทบทุกวงการจึงมีบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้รับการศึกษาจากตะวันตกดำรงตำแหน่งหน้าที่อยู่ทั่วไป เมื่อเกิดปัญหาความเสื่อมโทรมทางการเมืองและเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 7 ซึ่งไม่มีทางจะแก้ไขได้ กลุ่มผู้นำที่นิยมความเปลี่ยนแปลงจึงมองว่าเป็นความรับผิดชอบของบรรดา "เจ้านาย" ที่เป็นผลของระบบสมบูรพาญาสิทธิราชย์ซึ่งจะต้องได้รับการเปลี่ยนแปลง

นอกจากนี้ การปฏิรูปแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นการเปลี่ยนแปลงเริ่มต้นที่สำคัญในการบริหารราชการแผ่นดินของไทยซึ่งนับวันจะขยายตัวออกไปมากขึ้น ดังนั้นการสืบทอดนโยบายการปรับปรุงเหล่านี้จึงจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยทางเศรษฐกิจในระยะหลังต่อมาเป็นฐานรองรับ แต่เนื่องจากว่าการปฏิรูปทางเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 5 มิได้เปลี่ยนไปใช้เทคโนโลยีในการผลิตข้าวซึ่งเป็นรายได้หลักของประเทศ คงมีแต่การพึ่งธรรมชาติ ดังนั้นการเกิดฝนแล้งหรือเกิดน้ำท่วมตามธรรมชาติจึงกลายเป็นปัจจัยเหมือนอย่างที่เคยเป็นมาแต่ก่อน ที่บั่นทอนความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่มาจากการเกษตรอย่างรุนแรง จนเป็นปัญหาที่แก้ไม่ตก เมื่อมีปัญหาแทรกซ้อนเกิดขึ้นเศรษฐกิจจึงไม่สามารถขยายฐานออกรองรับการปฏิรูปที่เริ่มต้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และกำลังจะขยายตัวเกิบใหญ่มากขึ้นใน

สมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 จนกระทั่งเกิดภาวะชะงักงันในทุก ๆ ด้าน เพราะขาดงบประมาณ จึงกลายเป็นปัญหาที่นำไปสู่การปฏิวัติใน พ.ศ. 2475 ได้เช่นเดียวกัน

5.2.2 <u>จิตสำนึกของคนรุ่นใหม่และอิทธิพลของสื่อมวลชนที่มีลักษณะก้าวหน้าในสมัยนั้นที่เรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงระบบศักดินามาเป็นระบบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ</u>

นายปรีดี พนมยงค์ ได้เคยกล่าวว่า เมื่อได้เดินทางกลับจากประเทศฝรั่งเศสมาถึงประเทศไทยใน พ.ศ. 2470 ภายหลังที่ไปศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสเป็นเวลานานถึง 7 ปีนั้น ได้พบว่าประเทศไทยขณะนั้น ปรากฏว่าคนรุ่นหนุ่มสมัยใหม่ในยุคนั้นไม่เคยไปเห็นระบบประชาธิปไตยในต่างประเทศเลย แต่ก็มีความคิดที่ต้องการเปลี่ยนแปลงระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แสดงว่าผู้ที่มิได้มีความเป็นอยู่อย่างระบบศักดินาเกิดจิตสำนึกที่เขาประสบแก่ตนเองถึงความไม่เหมาะสมของระบบนั้น[5] แต่กระนั้นก็ตามนายปรีดีก็ย้ำว่า กลุ่มคนพวกนี้ได้รับอิทธิพลจากสื่อมวลชนที่มีลักษณะก้าวหน้าด้วย[6] ดังตัวอย่างที่เห็นได้เมื่อใกล้จะถึงยุคการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ได้พากันเรียกร้องการปกครองในระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น เป็นต้นว่า หนังสือพิมพ์ "สยามรีวิว" ฉบับวันที่ 10 กรกฎาคม 2470 ได้เรียกร้องอย่างตรงไปตรงมาที่จะให้รัฐบาลจัดตั้งรัฐสภาและให้ประชาชนได้เข้าไปมีส่วนบริหารประเทศ[7] จนกระทั่งบรรดาข้าราชการถูกสอบสวน หนังสือพิมพ์ "ไทยใหม่" เสนอบทความเกี่ยวกับการกบฏเพื่อการเปลี่ยนแปลงเป็นประชาธิปไตยในสเปน[8] และหนังสือพิมพ์อื่น ๆ อีกหลายฉบับก็มีความเคลื่อนไหวดังกล่าวเช่นกัน

จากจิตสำนึกของคนรุ่นใหม่และอิทธิพลของสื่อมวลชนที่มีลักษณะก้าวหน้าดังกล่าว ทำให้นายปรีดีกับผู้ร่วมอุดมการณ์ที่กลับมาจากยุโรป จึงไม่สู้จะมีปัญหามากนักสำหรับการชักชวนผู้คนตัวให้เข้าเป็นสมาชิกคณะราษฎร เพราะคนเหล่านั้นต่างมีพื้นฐานของความต้องการนั้นอยู่แล้ว[9] ซึ่งนายปรีดีได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งเกี่ยวกับ

เรื่องนี้ว่า "..เมื่อเราได้ยึดอำนาจรัฐในวันที่ 24 มิถุนายนได้แล้ว ก็ได้รับความสนับสนุนจากราษฎรจำนวนมหาศาล ทั้งที่แสดงความยินดีด้วยตนเองที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเป็นที่ตั้งของกองบัญชาการคณะราษฎรและทางจดหมายกับโทรเลขประจักษ์พยานยังมีอยู่อีกคือ คณะได้มอบให้นายทวี บุณยเกตุ เป็นผู้รับสมัครผู้ที่ขอเข้าร่วมในคณะราษฎรที่สวนสราญรมย์ มีผู้ต้องการสมัครมากมายจนถึงกับเรามีใบสมัครเตรียมไว้ไม่พอแจก จึงแย่งกันที่จะได้ใบสมัคร.."[10]

5.2.3 <u>การตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ในอภิรัฐมนตรีสภาของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว</u>

จากการที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2468 โดยมิได้ตั้งพระทัยมาก่อน เนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่มีพระราชโอรสสืบราชสมบัติ ทำให้รัชกาลที่ 7 ต้องทรงขอร้องให้พระบรมวงศานุวงศ์ช่วยเหลือพระองค์ในการบริหารบ้านเมือง ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภาทันทีเมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

อภิรัฐมนตรีสภาดังกล่าวได้มีอิทธิพลในการตัดสินพระทัยของพระองค์หลายเรื่อง และการปฏิบัติงานของอภิรัฐมนตรีสภาบางครั้งก็ขัดแย้งกับความต้องการของประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับบรรดาผู้นำสมัยใหม่ที่ต้องการเห็นการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในบ้านเมือง ดังเช่น กรณีรัชกาลที่ 7 ทรงมอบหมายให้อภิรัฐมนตรีสภาพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญฉบับที่ ดร. ฟรานซิส บี แซร์ ร่างมาทูลเกล้าถวายให้ทรงพิจารณาประกาศใช้เป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ แต่อภิรัฐมนตรีสภากลับคัดค้านไม่เห็นด้วยต่อการพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับปวงชนชาวไทย โดยอ้างว่าคนไทยยังไม่พร้อมที่จะรับ หรือในกรณีที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีวิสารวาจา นายเรย์มอนด์ บี สตีเวนส์ ยกร่างรัฐธรรมนูญขึ้นมาตามกระแสพระราชดำริใน พ.ศ. 2474 แต่ทั้งสองคนก็มีความเห็นว่ายังไม่สมควรจะให้มีรัฐธรรมนูญเพราะยังไม่พร้อม รวมทั้งอภิรัฐมนตรีสภาด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพและสมเด็จ

กรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้ทรงคัดค้านอย่างแข็งขัน

กรณีพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงยืนยันในการที่จะประกาศใช้รัฐธรรมนูญ ทั้ง ๆ ที่พระองค์ก็ทรงมีแนวพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้อยู่แล้ว จึงเป็นเรื่องที่น่าเสียดายที่พระองค์ไม่ทรงตัดสินพระทัยที่จะประกาศใช้รัฐธรรมนูญให้ทันกับกระแสเรียกร้องในขณะนั้น จึงเปิดโอกาสให้เกิดการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ทั้ง ๆ ที่ต่างก็มีอุดมการณ์เดียวกัน

เกี่ยวกับเรื่องนี้ นายปรีดีก็เคยชี้แจงในสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2489 ดังความตอนหนึ่งว่า "...มีพระราชกระแสรับสั่งว่ามีพระราชประสงค์จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ แต่เมื่อได้ปรึกษาข้าราชการมีตำแหน่งสูงในขณะนั้นก็ไม่เห็นพ้องกับพระองค์ ในสุดท้ายเมื่อเสด็จกลับจากประพาสอเมริกาได้ให้บุคคลคนหนึ่งซึ่งไปเฝ้าในวันนั้นพิจารณา บุคคลนั้นก็ถวายความเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาและที่ปรึกษาก็กลับเห็นพ้องด้วยบุคคลนั้น.." [11]

5.2.4 <u>สถานะทางการคลังของประเทศและการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 7</u>

ในขณะที่รัชกาลที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2468 นั้น สถานะการคลังของประเทศอยู่ในสภาวะตกต่ำ เงินคงคลังของประเทศที่มีเหลือมาจากสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ถูกนำมาใช้จนหมดสิ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 ความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจเริ่มก่อตัวมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เมื่องบประมาณรายจ่ายสูงกว่ารายรับทุกปี นับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นต้นมา ทั้งนี้เกิดภาวะวิกฤติทางด้านธรรมชาติ ทำให้ผลิตข้าวไม่ได้ผล รายได้หลักซึ่งได้จากการส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศจึงลดปริมาณลง อันเป็นผลทำให้ประเทศไทยขาดแคลนเงินตราต่างประเทศ จนรัฐบาลในสมัยนั้นต้องกู้เงินจากประเทศอังกฤษมาใช้จ่ายเป็นจำนวนมาก จนกลายเป็นปัญหาเรื้อรังสืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงแก้ไขด้วยวิธีการต่าง ๆ ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ผล ทำให้เกิดวิกฤติการณ์ทางด้านการคลังของประเทศ คณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองรู้สึกว่า พระมหากษัตริย์และพระ

ราชวงศ์ชั้นสูงทรงใช้จ่ายเงินอย่างฟุ่มเฟือยโดยไม่จำเป็น ทำให้เกิดความทุกข์ยากแก่ประชาชน จำเป็นจะต้องให้อำนาจการปกครองเป็นของประชาชนโดยเร็ว.

นอกจากนี้ นโยบายแก้ปัญหาเศรษฐกิจที่กำลังตกต่ำอยู่ในขณะนั้นก็กลายเป็นตัวเร่งให้เกิดเงื่อนไขที่จะทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองของคณะราษฎรเร็วขึ้น เพราะการที่รัชกาลที่ 7 ทรงตัดทอนรายจ่ายหลายครั้งหลายหน การเพิ่มภาษีต่าง ๆ ขณะที่ประชาชนกำลังทุกข์ยาก เพราะภาวะเศรษฐกิจตกต่ำบีบคั้นและการอุลย์ข้าราชการออกเป็นจำนวนมากเพื่อลดรายจ่ายของรัฐบาล ฯลฯ ล้วนเป็นการเพิ่มความทุกข์ยากให้กับราษฎรทั้งสิ้น ในขณะที่ทั่วโลกกำลังประสบกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ซึ่งมีผลกระทบต่อประเทศไทยอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง ทำให้การปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงอำนาจอธิปไตยให้เป็นของปวงชนชาวไทยทั้งมวล เพื่อจะได้แก้ปัญหาของราษฎรส่วนใหญ่ได้ จึงกลายเป็นความชอบธรรมของผู้ก่อการในขณะนั้น

5.3 <u>วัตถุประสงค์และอุดมการณ์ของคณะราษฎร</u>

คณะราษฎรมีวัตถุประสงค์ที่จะเปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ และการดำเนินการเพื่อให้ประเทศไทยบรรลุหลัก 6 ประการ คือ (1) รักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง (2) รักษาความปลอดภัยในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันลดลงให้มาก (3) บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดหยาก (4) ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน (5) ให้ราษฎรมีเสรีภาพที่ไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการดังกล่าวข้างต้น (6) ให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร[12]

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีหลัก 6 ประการ ของคณะราษฎรประกาศอย่างเปิดเผยว่าเป็นอุดมการที่คณะราษฎรจะนำมาใช้ในการบริหารประเทศ แต่ในการ

รวมกลุ่มเป็นคณะราษฎรขึ้นนี้ ยังมีอุดมคติที่คณะราษฎรได้กำหนดขึ้นภายใน โดยมิได้มีการประกาศอย่างเปิดเผยอีกด้วยถึง 10 ประการด้วยกัน คือ (1) ต้องให้มีพระเจ้าแผ่นดินตลอดไป (2) ต้องทำเพื่อประชาชีปไตย (3) ต้องเคารพความเห็นซึ่งกันและกัน (4) ต้องมีความเห็นอันเที่ยงตรง (5) ต้องทำเพื่อมุ่งจรรโลงประเทศให้ก้าวหน้า (6) ต้องไม่ทรยศต่อประเทศชาติ (7) ต้องมีความซื่อสัตย์สุจริต (8) ต้องไม่เย่อหยิ่งลืมตัว (9) ต้องมีความประพฤติดี (10) ต้องรักษาหน้าที่โดยเด็ดขาดและเที่ยงตรง[13]

พิจารณาจากอุดมคติ 10 ประการของคณะราษฎรนี้แล้ว ย่อมเป็นข้อที่เห็นได้ว่ามีลักษณะเป็นเป็นเครื่องมือที่จะยึดเหนี่ยวคณะราษฎรในการเข้าร่วมเปลี่ยนแปลงการปกครองในครั้งนี้ แม้ว่าจะเป็นอุดมการอันจะนำมาใช้ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยมิได้มีการเปิดเผยชัดแจ้ง อุดมคติ 10 ประการนี้เป็นเสมือนคำปฏิญาณร่วมกันของคณะราษฎรซึ่งเป็นวิธีที่จะยึดเหนี่ยวกันไว้ได้ในการร่วมทำกิจการใหญ่โตด้วยกัน เพราะการปฏิวัติเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นการกระทำโดยขาดกำลังที่เข้มแข็งมากพอสนับสนุน หากผลาดพลั้งลงไปด้วยเหตุขัดแย้งเสียตั้งแต่แรกก็จะยิ่งห่างไกลต่อความสำเร็จและกลายเป็นกบฏได้ การให้คำปฏิญาณร่วมกันเช่นนี้เป็นลักษณะหนึ่งของการรวมกลุ่มบุคคลของไทยที่นำมาใช้ในการปฏิบัติงานร่วมกันตามจุดประสงค์ที่มีอยู่[14]

5.4 <u>องค์ประกอบของ "คณะราษฎร"</u>

คณะราษฎรที่วางแผนการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ประกอบด้วยฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ในส่วนที่เป็นทหารนั้นยังมีการแบ่งออกเป็นทหารบกและฝ่ายทหารเรืออีกด้วย โดยเฉพาะฝ่ายทหารบกยังแบ่งแยกภายในออกเป็นนายทหารบกชั้นอาวุโสและนายทหารบกชั้นผู้น้อย (ทหารหนุ่ม) ดังมีรายชื่อบุคคลสำคัญ ๆ ในแต่ละฝ่ายดังนี้

ฝ่ายทหาร

พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา	หัวหน้าคณะราษฎร
พ.อ. พระยาทรงสุรเดช	หัวหน้าฝ่ายเสนาธิการ
พ.อ. พระยาฤทธิ์อาคเนย์	นายทหารบกอาวุโส
พ.ท. พระประศาสน์พิทยายุทธ	นายทหารบกอาวุโส
พ.ต. หลวงพิบูลสงคราม	หัวหน้านายทหารหนุ่ม ฝ่ายกองทัพบก
น.ต. หลวงสินธุ์สงครามชัย	หัวหน้านายทหารหนุ่ม ฝ่ายทหารเรือ
น.ต. หลวงสุภชลาสัย ฯลฯ	

ฝ่ายพลเรือน

หลวงประดิษฐ์มนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) หัวหน้า
นายสงวน ตุลารักษ์
นายซิม วีระไวทยะ
นายดิเรก ชัยนาม
นายวิเชียร สุวรรณทัต
หลวงนฤเบศร์มานิต
นายจรูญ สืบแสง
นายควง อภัยวงศ์
นายประยูร ภมรมนตรี ฯลฯ

นอกจากนี้ ฝ่ายพลเรือนยังประกอบด้วยนักเรียนกฎหมายของนายปรีดี พนมยงค์อีกเป็นอันมาก ฝ่ายพลเรือนนี้มีหน้าที่จัดร่างรัฐธรรมนูญเตรียมสำหรับการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง และกำหนดลักษณะการบริหารต่าง ๆ ในรูปแบบการปกครองใหม่ ที่จะนำมาใช้เมื่อดำเนินการปฏิวัติได้เรียบร้อยแล้ว

เมื่อพิจารณาองค์ประกอบของคณะราษฎร จะเห็นว่าโดยพื้นฐานของกลุ่มบุคคลประกอบด้วยทหารบก ทหารเรือ พลเรือน ทหารบกยังแบ่งเป็นนายทหารอาวุโสและนายทหารหนุ่ม ดังนั้นโดยโครงสร้างแต่ละกลุ่มย่อมมีผลประโยชน์ต่างกัน มีโลกทัศน์ที่แตกต่างกันไปตามภูมิหลังการศึกษาของแต่ละกลุ่ม การมารวมตัวกันเป็นคณะราษฎรได้ในตอนแรกเพราะมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน คือการเปลี่ยนอำนาจการปกครองจากพระมหากษัตริย์มาเป็นของประชาชนชาวไทย ดังนั้นจึงทำงานร่วมกันได้เพื่อบรรลุจุดประสงค์ร่วมกัน แต่ต่อมาภายหลังเมื่อบรรลุเป้าหมายในทางการเมืองที่สำคัญแล้ว ก็เริ่มต้นแก่งแย่งชิงดีกัน เพราะผลประโยชน์ขัดแย้งกัน รวมทั้งต่างฝ่ายต่างก็มีจุดยืนของตนเองที่แตกต่างกันด้วย แต่มิได้แสดงออกให้เห็นกันอย่างชัดเจนในตอนแรกที่เริ่มต้นก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ดังนั้นเมื่อสามารถโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ลงได้ ความแตกแยกในทางความคิดก็เกิดขึ้นและนำไปสู่การทำลายล้างกันในที่สุด

5.5 <u>แผนการดำเนินงานเพื่อยึดอำนาจการปกครอง</u>

เดิมคณะราษฎรวางแผนจะยึดอำนาจพระมหากษัตริย์ในวันที่ประกอบพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ซึ่งมีบรรดาข้าราชการทุกระดับมาร่วมชุมนุมกันในพิธี คณะผู้ก่อการจะได้ฉวยโอกาสจู่โจมจับตัวไว้เป็นประกัน เมื่อคณะทหารฝ่ายปฏิวัติสามารถยึดกำลังของฝ่ายพระมหากษัตริย์เป็นตัวประกันได้ รวมทั้งสามารถควบคุมการสื่อสารภายนอกได้ก็จะบังคับให้พระมหากษัตริย์ทรงลงพระปรมาภิไธยในรัฐธรรมนูญที่ร่างถวาย ต่อจากนั้นควบคุมพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้เป็นตัวประกันจนกว่าคณะราษฎรจะมั่นใจในความปลอดภัยจึงจะเลิกควบคุมพระองค์ แต่ได้มีผู้ทักท้วงว่าพิธีนี้เป็นพิธีที่สำคัญถ้าลงมือก่อการวันนี้อาจเกิดความรุนแรงได้ง่าย เพราะข้าราชการเหล่านี้มาถวายความจงรักภักดีอยู่แล้ว จึงได้ยกเลิกไป

ข่าวการปฏิวัติได้รั่วไหลไปสู่ฝ่ายบ้านเมือง คณะราษฎรจึงได้เปลี่ยนแผนการ โดยเน้นความพยายามที่จะให้การปฏิวัติเป็นไปอย่างละมุนละม่อมที่สุด

และหลีกเลี่ยงการเสียเลือดเนื้อให้มากที่สุด แผนการใหม่ได้ถูกกำหนดขึ้นด้วยการวางแผนจับกุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร คือเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสียก่อน ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่พระราชวังไกลกังวล หัวหิน นอกจากนี้ก็จะมีการจับกุมตัวพระบรมวงศานุวงศ์องค์อื่น ๆ รวมทั้งเสนาบดีปลัดทูลฉลองกระทรวงต่าง ๆ อีกทั้งผู้บังคับบัญชาทหารที่สำคัญ ๆ อีกหลายคนด้วยกัน ในการเกาะกุมตัวตามแผนการนี้นั้นที่ประชุมถือหลักเป็นสำคัญว่า ต้องใช้ความสามารถอย่างมากที่สุดเพื่อเข้าทำการจับกุมเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เพราะว่าขณะนั้นเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงอยู่ในฐานะที่สำคัญมาก ไม่เพียงเฉพาะเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครและเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้ที่มีอำนาจและอิทธิพลสูงสุดผู้หนึ่งของประเทศไทยในขณะนั้นด้วย การจับตัวเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นตัวประกันจะทำให้ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่สามารถจะต่อต้านการปฏิวัติได้ เพราะเกรงว่าเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นอันตรายนั่นเอง

การเคลื่อนไหวของรัฐบาลภายหลังได้ทราบเบาะแสของการปฏิวัติทำให้คณะราษฎรต้องเร่งลงมือทำงาน จึงกำหนดลงมือทำงานในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ประกอบกับวันนี้เป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จแปรพระราชฐานไปทรงพักผ่อนพระอิริยาบท ณ พระราชวังไกลกังวล หัวหิน ในการนี้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนได้โดยเสด็จไปด้วยเป็นอันมาก คงเหลือแต่ฝ่ายรัฐบาลในพระนครไม่กี่คน นับเป็นโอกาสเหมาะสำหรับคณะราษฎรจะได้ลงมือก่อการปฏิวัติเป็นอย่างยิ่ง[15]

ดังนั้น ในตอนเช้าตรู่ของวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 คณะราษฎรจึงได้ลงมือทำงานตามแผนการเพื่อยึดอำนาจจากรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังส่วนหนึ่งภายใต้บังคับบัญชาของพันเอกพระยาฤทธิ์อาคเนย์และกำลังทหารเรือซึ่งนำโดยนาวาตรีหลวงสินธุ์สงครามชัย น.ท. หลวงชำรงนาวาสวัสดิ์ น.ท. หลวงสุภชลาสัย และกำลังของรถถังทั้งหมดภายใต้การนำของ ร.อ.

หลวงทัศนัยนิยมศึกก็เคลื่อนกำลังพร้อมด้วยอาวุธยุทโธปกรณ์เข้ายึดพระที่นั่งอนันตสมาคม เพื่อจัดตั้งเป็นกองรักษาการณ์ แล้วส่งกำลังส่วนหนึ่งไปเชิญพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ที่ทรงมีอำนาจและคุมกำลังอยู่มากักไว้ให้ประทับอยู่ภายในพระที่นั่งอนันตสมาคม เพื่อเป็นองค์ประกันของคณะราษฎร พ.ท. พระประศาสน์พิทยายุทธได้รับมอบหมายให้เป็นผู้นำกำลังไปทูลเชิญสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตมาประทับยังพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นผลสำเร็จ

สำหรับทางฝ่ายพลเรือนนั้นมีนายควง อภัยวงศ์ นายบรรจง ศรีจรูญ ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี (ทหารกองหนุน) นายยิน สมานนท์ นายประจวบ บุนนาค ฯลฯ ได้ออกตระเวนตัดสายโทรเลข โทรศัพท์ ทั้งในพระนครและธนบุรี ทั้งนี้เพื่อตัดการสื่อสารสัมพันธ์ทั้งหมด เพื่อป้องกันมิให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตและผู้บังคับบัญชาทหารในขณะนั้นใช้โทรศัพท์ โทรเลข สั่งการติดต่อกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่พระราชวังไกลกังวลหัวหินได้ ส่วนนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งเป็นมันสมองของคณะราษฎรเป็นผู้เตรียมจัดใบปลิวและคำแถลงการณ์ของคณะราษฎรที่จะแจกและแถลงการณ์ในวันนั้น

ในที่สุดแผนการยึดอำนาจของคณะราษฎรได้สำเร็จลงด้วยความเรียบร้อย สมเด็จกรมพระนครสวรรควรพินิตได้ทรงลงนามในประกาศที่คณะราษฎรได้นำมาถวาย มีข้อความตอนหนึ่งว่า "..ด้วยตามที่คณะราษฎรได้ยึดอำนาจการปกครองแผ่นดินไว้ได้ โดยมีความประสงค์ข้อใหญ่ที่จะให้ประเทศสยามได้มีรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินนั้น ข้าพเจ้าขอให้ทหารข้าราชการและราษฎรทั้งหลายจงช่วยกันรักษาความสงบ อย่าให้เสียเลือดเนื้อของคนไทยด้วยกันโดยไม่จำเป็นเลย.."[16] แถลงการณ์ฉบับดังกล่าวย่อมเป็นผลดีต่อคณะราษฎรและต่อประเทศชาติ เพราะคณะราษฎรจะได้ปลอดภัยจากฝ่ายต่อต้าน ขณะเดียวกันประเทศชาติจะกลับคืนสู่ความสงบโดยเร็วด้วย ภายหลังจากนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงยืนยันรับรองการปฏิวัติครั้งนี้มายังผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารคือ พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนาด้วย พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ได้กล่าวถึงความสำเร็จของคณะราษฎรในครั้งนี้ว่า

"..นอกจากข้อที่ว่าพวกคณะก่อการวองไวอย่างยิ่งแล้ว อีกข้อหนึ่งเป็นเพราะทางฝ่ายรัฐบาลของพระเจ้าอยู่หัวเคร่งครัดที่จะปฏิบัติตามกฎหมายด้วย.."[17] นับว่าเป็นความจริงอยู่มาก เพราะถ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธที่จะยอมรับการปฏิวัติและทรงสั่งให้กำลังทหารของรัฐบาลที่ยังจงรักภักดีต่อพระองค์ตอบโต้คณะราษฎร แผนการปฏิวัติอาจไม่บรรลุผลอย่างง่ายดายก็ได้

ภายหลังการยึดอำนาจและจับกุมบุคคลสำคัญฝ่ายรัฐบาลไว้ได้โดยเรียบร้อยแล้ว คณะราษฎรได้ออกแถลงการณ์ถึงเหตุผลที่ต้องเข้ายึดอำนาจการปกครอง ในแถลงการณ์ตอนหนึ่งคณะราษฎรได้กล่าวหารัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าไม่สามารถแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นให้กลับคืนสู่สภาวะปรกติได้ ทำให้คณะราษฎรต้องทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่และได้แถลงถึงหลัก 6 ประการของคณะราษฎรดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น คณะราษฎรได้ตั้งผู้รักษาการพระนครฝ่ายทหารขึ้น 3 นายเป็นผู้บริหารราชการแผ่นดินขณะที่ยังไม่มีรัฐธรรมนูญใช้เป็นหลักในการบริหารประเทศ ได้แก่ พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา พ.อ. พระยาทรงสุรเดชและ พ.อ. พระยาฤทธิ์อาคเนย์[18] ทำให้อำนาจบริหารประเทศทั้งหมดซึ่งเดิมขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ได้ตกอยู่ภายใต้การควบคุมและการตัดสินใจของผู้รักษาการพระนครและคณะราษฎรโดยสิ้นเชิง

หลังจากนั้น คณะราษฎรได้มีหนังสือกราบบังคมทูลอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนสู่พระนครและทรงดำรงฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยต่อไป ดังคำกราบบังคมทูลของคณะราษฎรตอนหนึ่งซึ่งกล่าวว่า "...คณะราษฎรไม่พึงประสงค์จะแย่งชิงราชสมบัติแต่อย่างใด ความประสงค์อันยิ่งใหญ่ก็เพื่อที่จะมีธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน จึงขอเชิญใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทกลับคืนสู่พระนครและทรงเป็นกษัตริย์ต่อไปโดยอยู่ใต้ธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน.."[19]

โดยความเป็นจริงแล้ว ถ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงปฏิเสธและทรงใช้พระราชอำนาจที่มีอยู่สั่งการปราบปรามคณะราษฎรในข้อหากบฏก็คงจะทรงทำได้ เพราะทหารในส่วนหัวเมืองที่ยังคงจงรักภักดีต่อพระองค์ก็ยังคงมีอยู่ไม่น้อย แต่เนื่องจากพระองค์เองก็ทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับปวงชนชาวไทยอยู่แล้ว เพียงแต่ว่าอภิรัฐมนตรีสภาทัดทานอยู่ พระองค์จึงต้องทรงระงับความตั้งพระทัยเอาไว้ก่อนเพื่อรอให้ถึงโอกาสอันสมควร แต่เมื่อคณะราษฎรได้ชิงลงมือก่อการปฏิวัติก่อนก็สอดคล้องกับพระราชดำริของพระองค์ พระองค์จึงมิได้ทรงขัดขวางและยังทรงมีน้ำพระทัยที่จะเกื้อกูลคณะราษฎรอีกด้วย ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่มีมายังผู้รักษาการพระนครตอนหนึ่งกล่าวว่า "..ความจริงข้าพเจ้าคิดอยู่แล้วที่จะเปลี่ยนแปลงทำนองนี้ คือมีพระเจ้าแผ่นดินปกครองตามพระธรรมนูญ จึงยอมรับที่จะช่วยเป็นตัวเชิด เพื่อให้คุมโครงการตั้งรัฐบาลให้เป็นรูปตามวิธีเปลี่ยนแปลงตั้งพระธรรมนูญโดยสะดวก เพราะถ้าข้าพเจ้าจะไม่ยอมรับเป็นตัวเชิด นานาประเทศคงจะไม่ยอมรับรัฐบาลใหม่นี้ ซึ่งจะเป็นความลำบากยิ่งขึ้นหลายประการ.."[20] อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ดูจะไม่ใช่ข้อที่คณะราษฎรจะวิตกเท่าใดนัก เพราะถ้าหากพระองค์ไม่ทรงยอมรับเป็นพระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ คณะราษฎรก็อาจสถาปนาพระราชวงศ์ที่อยู่ในสายสืบสันตติวงศ์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนก็ได้ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ก็ทรงเชื่อว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมิได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไปมหาอำนาจก็คงจะรับรองรัฐบาลคณะราษฎรใน พ.ศ. 2475 เช่นเดียวกัน[21]

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับการปฏิวัติของคณะราษฎรในครั้งนั้น อาจวิเคราะห์ถึงเหตุผลได้ดังนี้ คือ (1) พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับปวงชนชาวไทยอยู่แล้ว จึงทรงเห็นว่าจุดมุ่งหมายของการดำเนินงานของคณะราษฎรสอดคล้องกับพระราชประสงค์ของพระองค์จึงไม่มีเหตุผลอันใดจะต้องทรงคัดค้าน (2) พระองค์ไม่ทรงปรารถนาที่จะให้มี

การนองเลือดเกิดขึ้นโดยไม่จำเป็น เพราะสภาวะเศรษฐกิจที่ประเทศกำลังเผชิญอยู่ก็ทำให้ราษฎรเดือดร้อนแสนสาหัสอยู่แล้ว การเกิดสงครามกลางเมืองระหว่างฝ่ายรัฐบาลกับคณะราษฎร จะทำให้สถานการณ์เลวร้ายลงยิ่งขึ้น ไม่ว่าฝ่ายใดจะประสบชัยชนะก็ตาม (3) คณะราษฎรได้เข้าควบคุมตัวสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์-วรพินิตผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์และบุคคลสำคัญทางทหารไว้ทั้งหมด เป็นตัวประกันของคณะราษฎร ถ้าพระองค์ทรงมีปฏิกริยาต่อต้านคณะราษฎรและไม่ทรงปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของคณะราษฎรดังกล่าวแล้ว อาจเกิดอันตรายต่อตัวประกันเหล่านั้นได้

ในที่สุดการปฏิวัติของคณะราษฎรได้ประสบความสำเร็จด้วยดี และคณะราษฎรก็ได้รับพระราชทานอภัยโทษจากพระราชกำหนดนิรโทษกรรมครั้งนี้โดยทั่วกัน[22]

5.6 <u>การประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามและการจัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศ</u>

ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนสู่พระนครแล้ว คณะราษฎรได้นำพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว ซึ่งนายปรีดี พนมยงค์และคณะราษฎรบางคนได้ร่างเตรียมไว้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อทรงลงพระปรมาภิไธย และพระองค์ได้ทรงพระราชทานกลับคืนมาในวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2475 และได้เปิดสภาผู้แทนราษฎรเป็นครั้งแรกในประเทศไทยเมื่อวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ. 2475[23] รัฐธรรมนูญฉบับดังกล่าวมีชื่อว่า "พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว"

ในรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินฉบับชั่วคราว พ.ศ. 2475 นี้ ได้ยอมรับหลักอำนาจอธิปไตยเป็นของราษฎรทั้งหลาย ซึ่งระบุไว้ในมาตรา 1 และตามมาตรา 2 บัญญัติให้บุคคลและคณะบุคคลดังกล่าวต่อไปนี้เป็นผู้มีอำนาจแทนราษฎรดังนี้ คือ (1) พระมหากษัตริย์ (2) สภาผู้แทนราษฎร (3)คณะกรรมการราษฎร (4) ศาล[24]

รัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราวนี้ กำหนดว่า อำนาจสูงสุดในแผ่นดิน ประกอบด้วย อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการ ซึ่งแต่เดิมเป็นของพระมหากษัตริย์ได้เปลี่ยนเป็นของปวงชนชาวไทยตามหลักการของระบอบประชาธิปไตย และตามมาตรา 10 ของรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราวได้รวมเอากฎหมายเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรโดยกำหนดแบ่งระยะเวลาเป็น 3 สมัย คือ (1) นับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้เป็นต้นไปจนกว่าจะถึงเวลาที่สมาชิกในสมัยที่ 2 จะเข้ารับตำแหน่ง ให้คณะราษฎรซึ่งมีผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารเป็นผู้ใช้อำนาจแทน จัดตั้งผู้แทนราษฎรชั่วคราวขึ้นเป็นจำนวน 70 นายเป็นสมาชิกในสภา (2) ภายในเวลา 6 เดือนหรือจนกว่าจะจัดประเทศเป็นปกติเรียบร้อย สมาชิกในสภาจะต้องมีบุคคล 2 ประเภททำกิจกรรมร่วมกัน คือ ประเภทที่หนึ่งได้แก่ผู้แทนซึ่งราษฎรได้เลือกขึ้นจังหวัดละ 1 นายต่อราษฎรจำนวนหนึ่งแสนคน ประเภทที่สอง ผู้เป็นสมาชิกอยู่ในสมัยที่ 1 มีจำนวนเท่ากับสมาชิกประเภทที่ 1 ถ้าจำนวนเกินให้เลือกกันเองว่าผู้ใดจะยังเป็นสมาชิกต่อไป ถ้าจำนวนขาดให้ผู้ที่มีตัวอยู่เลือกบุคคลใด ๆ เข้าแทนจนครบ (3) เมื่อจำนวนราษฎรทั่วราชอาณาจักรได้สอบไล่วิชาประถมศึกษาได้เป็นจำนวนกว่าครึ่งและอย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปีนับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้ สมาชิกในสภาผู้แทนราษฎรจะเป็นผู้ที่ราษฎรได้เลือกตั้งขึ้นเองทั้งสิ้น สมาชิกประเภทที่ 2 เป็นอันไม่มีอีกต่อไป[25]

การที่รัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราวยังกำหนดให้มีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมาจากการแต่งตั้งในระยะแรก และจะค่อย ๆ มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรในระยะหลัง ๆ ตามเงื่อนไขเวลาที่กำหนดนั้น ก็เพราะเหตุว่าคณะราษฎรได้ตระหนักดีถึงสถานการณ์หัวเลี้ยวหัวต่อของการถ่ายโอนอำนาจจากสถาบันพระมหากษัตริย์มาเป็นของปวงชนชาวไทยนั้น มีช่องว่างที่อาจก่อให้เกิดสถานการณ์ยุ่งยากแก่คณะราษฎรได้ ถ้าประชาชนยังไม่พร้อมที่จะรับผิดชอบต่อการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรจะด้วยการด้อยการศึกษาหรือการที่ยังไม่เป็นตัวของตัวเองก็ตาม การกำหนดให้ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารเป็นผู้แต่งตั้งสมาชิกสภาในระยะแรก ย่อมเป็นหลักประกันว่าสภาดังกล่าว

จะสามารถสนองตอบนโยบายของคณะราษฎรได้ และสถานภาพของคณะราษฎรจะมั่นคงไปอีกนาน อย่างน้อยก็ช่วงเวลาที่กำลังวางรากฐานระบอบประชาธิปไตยที่ได้มาให้มั่นคงพอสมควรก่อน

ผู้แทนราษฎรชั่วคราวจำนวน 70 นายซึ่งผู้รักษาการพระนครฝ่ายทหารจะเป็นผู้จัดตั้งขึ้นในระยะแรกนั้น ประกอบด้วย สมาชิกคณะราษฎร ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ผู้ประกอบอาชีพสาขาต่าง ๆ ซึ่งมีความปรารถนาจะช่วยเหลือบ้านเมือง และคณะผู้ก่อการ ร.ศ. 130 บางคน ซึ่งสมาชิกสภาทั้ง 70 คนนี้ ภายหลังจากการแต่งตั้งแล้ว 6 เดือนก็จะมีฐานะเป็นสมาชิกประเภทที่ 2 ตามที่ระบุไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว การที่คณะราษฎรมิได้แต่งตั้งแต่เฉพาะบุคคลในกลุ่มของคณะราษฎรทั้งหมด แต่ได้ดึงเอาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งมีประสบการณ์ในการบริหารราชการแผ่นดิน ผู้ประกอบอาชีพในสาขาต่าง ๆ ตลอดจนผู้ก่อการ ร.ศ. 130 บางคน เข้าร่วมเป็นสมาชิกสภาแสดงให้เห็นว่าคณะราษฎรต้องการประสานประโยชน์บุคคลชั้นนำทุกฝ่ายเข้ามาร่วมกันทำงานในช่วงของการเริ่มต้นการปกครองภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ ด้วยการให้ทำหน้าที่เป็นสมาชิกรัฐสภา

อย่างไรก็ตาม การที่ยังมิได้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรโดยตรงทั้งหมดนั้น ก็แสดงให้เห็นว่าความเป็นประชาธิปไตยที่แท้จริงก็ยังมิได้บังเกิดขึ้น ตราบเท่าที่คณะราษฎรยังมีอิทธิพลเหนือรัฐสภาอยู่

ทางด้านอำนาจบริหารนั้น ในรัฐธรรมนูญได้บัญญัติถึงตำแหน่งบริหารที่สำคัญไว้คือ ประธานคณะกรรมการคณะราษฎร (คือนายกรัฐมนตรี) ซึ่งจะต้องเป็นบุคคลที่สามารถจะประสานความเข้าใจระหว่างคณะราษฎรกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อความราบรื่นในการบริหารประเทศต่อไป พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนาได้เสนอพระองค์เจ้าบวรเดช ส่วนหลวงประดิษฐมนูธรรมได้เสนอพระยามโนปกรณ์นิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) ให้ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการราษฎรหรือนายกรัฐมนตรีต่อที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร ผลปรากฏว่าพระยามโนปกรณ์

ราษฎร

พระยามโนปกรณ์นิติธาดาผู้นี้ เป็นที่ยอมรับนับถือกันว่าเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เป็นที่สุด ขณะเดียวกันภริยาของพระยามโนปกรณ์นิติธาดาก็เป็นนางสนองพระโอษฐ์ของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 จึงนับว่าจะเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ นอกจากนี้คณะราษฎรก็เชื่อว่าพระยามโนปกรณ์นิติธาดาเป็นผู้ที่เลื่อมใสในระบอบประชาธิปไตยมาก่อน ถึงแม้จะมิได้เข้าร่วมในการปฏิวัติในครั้งนี้ แต่ก็เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยที่ยังมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ ดังนั้นพระยามโนปกรณ์นิติธาดาก็คงจะสามารถบริหารประเทศให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของคณะราษฎรได้ ดังนั้นการได้พระยามโนปกรณ์นิติธาดาเป็นประธานคณะกรรมการราษฎรก็จะช่วยประสานรอยร้าวระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และคณะราษฎรได้เป็นอย่างดี

คณะกรรมการราษฎร (คณะรัฐมนตรี) ในรัฐบาลพระยามโนปกรณ์นิติธาดาซึ่งเป็นคณะรัฐมนตรีชุดแรกที่ตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองสยามชั่วคราว พ.ศ. 2475 มีจำนวนทั้งสิ้น 15 นาย เป็นผู้บริหารราชการแผ่นดิน ภายหลังที่พระมหากษัตริย์ได้ทรงลงพระปรมาภิไธยในรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราวแล้ว สภาผู้แทนราษฎรก็ได้แต่งตั้งอนุกรรมการขึ้นคณะหนึ่งเพื่อร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวรเพื่อใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศสืบไป

ในที่สุดสภาผู้แทนราษฎรได้พิจารณาแก้ไขร่างรัฐธรรมนูญครั้งสุดท้ายในวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2475 และสภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติรับรองให้ใช้เมื่อวันอังคารที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2475 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงลงพระปรมาภิไธยในรัฐธรรมนูญเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 หลังจากนั้นได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามโนปกรณ์นิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรีต่อไป ทางด้านคณะราษฎรได้ส่งบุคคลระดับหัวหน้าทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเข้าร่วมรัฐบาล โดยมีพระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นผู้คุมเสียงข้างมากอยู่ใน

คณะรัฐมนตรี ดังนั้นรัฐบาลชุดนี้จึงเรียกได้ว่าเป็น "รัฐบาลของคณะราษฎร" ซึ่งเป็นสมาคมการเมืองเพียงสมาคมเดียวในขณะนั้น[26]

สำหรับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2475 ซึ่งเป็นฉบับถาวรนั้น มีสาระสำคัญพอสรุปได้ดังนี้ คือ ทางด้านนิติบัญญัติ รัฐธรรมนูญได้ระบุไว้ในมาตรา 16 ให้มีสภาผู้แทนราษฎรประกอบด้วยสมาชิกซึ่งราษฎรเป็นผู้เลือกตั้งขึ้น แต่มีบทเฉพาะกาลอยู่ในตอนท้าย ซึ่งถือได้ว่าเป็นการก็ดขวางความเจริญก้าวหน้าในระบอบประชาธิปไตยเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ในมาตรา 65 ได้กำหนดเงื่อนไขเอาไว้ว่า ถ้าราษฎรผู้มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้ ยังมีการศึกษาไม่จบประถมศึกษาสามัญมากกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนทั้งหมด และอย่างช้าต้องไม่เกินกว่า 10 ปีนับแต่วันใช้พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พ.ศ. 2475 สภาผู้แทนราษฎรประกอบด้วยสมาชิก 2 ประเภท มีจำนวนเท่ากัน คือ สมาชิกประเภทที่ 1 ได้แก่ ผู้ที่ราษฎรเลือกตั้งขึ้นมาตามเงื่อนไขในบทบัญญัติมาตรา 16 และ 17 ส่วนสมาชิกประเภทที่ 2 ได้แก่ ผู้ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในระหว่างที่ใช้บทบัญญัติเฉพาะกาลในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2475[27] ทางฝ่ายบริหาร พระมหากษัตริย์ทรงตั้งคณะรัฐมนตรีขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยนายกรัฐมนตรีหนึ่งนาย และรัฐมนตรีอีกอย่างน้อย 14 นาย อย่างมาก 24 นาย และในการตั้งนายกรัฐมนตรี ประธานสภาผู้แทนราษฎรเป็นผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ นอกจากนั้นจะเลือกจากผู้ที่เห็นว่ามีความรู้ความชำนาญเป็นพิเศษแม้มิได้เป็นสมาชิกผู้แทนราษฎรก็ได้ แต่ต้องเป็นผู้ที่อาจดำรงตำแหน่งการเมืองได้[28]

5.7 <u>ผลของการปฏิวัติ พ.ศ. 2475</u>

การที่คณะราษฎรได้ก่อการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นผลสำเร็จนั้น ทำให้เกิดผลดังต่อไปนี้ คือ (1) อำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีมานานนับหลายศตวรรษได้สิ้นสุดลง และอำนาจอธิปไตย

ได้ตกเป็นของปวงชนชาวไทยภายใต้บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ (2) ประเทศไทยได้มีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศ ถึงแม้ว่ารัฐธรรมนูญดังกล่าวจะไม่บรรลุความเป็นประชาธิปไตยที่แท้จริงก็ตาม แต่เจตนารมย์ของรัฐธรรมนูญที่ระบุให้อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชนชาวไทย ก็นับได้ว่าได้บรรลุหลักการประชาธิปไตยได้ในระดับหนึ่ง และจำเป็นจะต้องพัฒนารัฐธรรมนูญให้เป็นประชาธิปไตยในโอกาสต่อไป (3) การที่บุคคลระดับหัวหน้าคณะราษฎรผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองมิได้เข้าควบคุมการบริหารประเทศด้วยตนเอง แต่กลับมอบหมายให้บุคคลที่มิได้อยู่ในคณะราษฎรดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี จะกลายเป็นปัญหาขัดแย้งระหว่างนายกรัฐมนตรีกับคณะราษฎรต่อไปในภายหลัง (4) การที่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยได้มีบทเฉพาะกาล ซึ่งกำหนดให้มีสมาชิกสภาที่มาจากการแต่งตั้งได้ต่อไปภายในระยะ 10 ปี จะทำให้ประเทศไทยมีสมาชิกสภาประเภทแต่งตั้งมาโดยตลอด

กล่าวโดยสรุป การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 นับได้ว่าก่อให้เกิดผลดีต่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติมาโดยตลอด เพราะการปกครองในระบอบประชาธิปไตยจะเป็นการระดมความคิดจากกลุ่มบุคคลที่หลากหลายอาชีพมาช่วยกันบริหารและแก้ไขปัญหาของประเทศชาติ ซึ่งจะเกิดผลสำเร็จดีกว่าบุคคลคนเดียวรวบอำนาจปกครองประเทศดังเช่นระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ผ่านมาในอดีตนั่นเอง

เชิงอรรถบทที่ 5

1. ปรีดี พนมยงค์ บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์นิติเวชช์ 2515) หน้า 1

2. เล่มเดียวกัน หน้า 2-3

3. เล่มเดียวกัน หน้า 5-6

4. จรูญ สืบแสง "ทำไมจึงเป็นวันที่ 24 มิถุนายน" กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย (2475-2525) (ที่ระลึกเนื่องในงาน "กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย" วันที่ 24-27 มิถุนายน 2525 ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) หน้า 28-35

5. ปรีดี พนมยงค์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 18

6. ที่เดียวกัน

7. พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย (2475-2488) (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2515) หน้า 28

8. เล่มเดียวกัน หน้า 31

9. ปรีดี พนมยงค์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 18

10. เล่มเดียวกัน หน้า 18-19

11. เล่มเดียวกัน หน้า 38

12. เล่มเดียวกัน หน้า 2

13. วิเทศกรณี (นามแฝง) ประวัติศาสตร์ชาติไทยอดีตและปัจจุบัน (พระนคร สำนักพิมพ์บรรณาคาร 2512) หน้า 91-92

14. เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ ปฏิวัติ 2475 (กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2514) หน้า 110

15. ชก หัสบำเรอ และ ปรีชา สามัคคีธรรม 35 ปีแห่งยุคประชาธิปไตย (พระนคร บัตรเจริญการพิมพ์ 2511) หน้า 2

16. ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม จอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระนคร โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร 2507) หน้า 822-823

17. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต (พระนคร คลังวิทยา 2505) หน้า 685

18. ชลอ จินดาศิริ รัตนโกสินทร์ (พระนคร นิวเสต็นชิลการพิมพ์ 2498) หน้า 192

19. บุญเรือง จุลรักษา การเมืองในประเทศไทย (พระนคร โรงพิมพ์มิตรไทย 2498) หน้า 12

20. พิมาน แจ่มจรัส ราชาลี (พระนคร สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา 2509) หน้า 794

21. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 695

22. เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า 126

23. ร.อ. ไพบูลย์ ดีคง กำเนิดการปกครองระบบรัฐสภาในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ ร.ม. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2508) หน้า 58

24. "พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินชั่วคราว พุทธศักราช 2475" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 49 (วันที่ 27 มิถุนายน 2475) มาตรา 2 หน้า 167

25. ไพโรจน์ ชัยนาม กฎหมายรัฐธรรมนูญ (พระนคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง 2482) หน้า 226

26. ชจัดภัย บุรุษพัฒน์ กำเนิดพรรคการเมืองในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ ร.ม. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2510) หน้า 64

27. สัมฤทธิ์ วงศ์อุโฆษ สยามจดหมายเหตุบันทึกข่าวสารและเหตุการณ์ บันทึกประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2475-2519 หน้า 16-24

28. เล่มเดียวกัน หน้า 21

แนวการศึกษา

1. เนื้อหาของการศึกษาในบทที่ 5 (การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475)
   - 1.1 "คณะราษฎร" ผู้นำในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475
   - 1.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475
   - 1.3 วัตถุประสงค์และอุดมการณ์ของคณะราษฎร
   - 1.4 องค์ประกอบของคณะราษฎร
   - 1.5 แผนการดำเนินงานเพื่อยึดอำนาจการปกครอง
   - 1.6 การประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยและการจัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศ
   - 1.7 ผลของการปฏิวัติ พ.ศ. 2475

2. แนวคิด
   - 2.1 "คณะราษฎร" ผู้เริ่มต้นก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 ล้วนแต่เป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาจากประเทศตะวันตกทั้งสิ้น
   - 2.2 การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 อีกส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากความเสื่อมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และความตื่นตัวของผู้นำสมัยใหม่ในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยมีปัญหาเศรษฐกิจของประเทศและนโยบายในการแก้ปัญหาในขณะนั้นเป็นตัวเร่งที่สำคัญ
   - 2.3 คณะราษฎรมีจุดประสงค์ที่จะเสริมสร้างสิทธิเสรีภาพในทางการเมือง ความเจริญทางเศรษฐกิจและความมั่นคงทางสังคม ให้เกิดขึ้นกับประชาชนชาวไทยและประเทศชาติโดยส่วนรวม
   - 2.4 คณะราษฎรประกอบด้วยกลุ่มบุคคลที่มีพื้นฐานทางโลกทัศน์ที่ต่างกัน แต่มีจุดร่วมในทางการเมืองอย่างเดียวกัน

2.5 การวางแผนการยึดอำนาจและการดำเนินงานของคณะราษฎรบรรลุผลสำเร็จ เพราะการยึดตัวประกันที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และเป้าหมายของการดำเนินงานสอดคล้องกับพระราชดำริในทางประชาธิปไตยของรัชกาลที่ 7

2.6 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2475 ยังมิได้เป็นประชาธิปไตยที่แท้จริง เพราะคณะราษฎรยังต้องรักษาอำนาจเพื่อควบคุมการบริหารประเทศให้สอดคล้องกับแนวทางของคณะราษฎรไปก่อน นอกจากนี้การจัดตั้งรัฐบาลที่มิได้มีนายกรัฐมนตรีมาจากคณะราษฎร จะก่อให้เกิดความยุ่งยากในภายหลังได้

2.7 การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ทำให้อำนาจของพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง และต้องทรงดำรงฐานะประมุขของชาติที่อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญต่อไป ในขณะที่อำนาจอธิปไตยก็ยังมิได้เป็นของปวงชนชาวไทยอย่างแท้จริง

3. <u>วัตถุประสงค์</u>

3.1 ให้สามารถวิเคราะห์ถึงความเป็นมาของคณะราษฎรและการเริ่มต้นอุดมการณ์ทางการเมืองของคณะราษฎรได้

3.2 ให้สามารถวิเคราะห์สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ได้

3.3 ให้สามารถอธิบายถึงวัตถุประสงค์และอุดมการณ์ของคณะราษฎรได้

3.4 ให้สามารถอธิบายถึงองค์ประกอบของคณะราษฎรได้

3.5 ให้สามารถอธิบายถึงแผนการดำเนินงานเพื่อยึดอำนาจของคณะราษฎรได้

3.6 ให้สามารถวิเคราะห์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2475 และการจัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศภายหลังการปฏิวัติได้

3.7 ให้สามารถวิเคราะห์ผลของการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ได้

4. กิจกรรมระหว่างการศึกษา

4.1 ให้ศึกษาเนื้อหาบทที่ 5

4.2 ให้อ่านเอกสารอ้างอิงเพิ่มเติม

4.3 ให้ร่วมกันอภิปรายปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับเนื้อหาในชั้นเรียน

4.4 สรุปการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 : สาเหตุการดำเนินงานและผล

5. สื่อการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ไทย 2 : ประวัติศาสตร์กรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์

5.2 เอกสารอ้างอิงตามหัวข้อที่ 7

5.3 การฉายภาพนิ่งเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475

6. การประเมินผล

6.1 ให้นิสิตสรุปเนื้อหาในบทที่ 5

6.2 ให้เลือกวิเคราะห์เอกสารอ้างอิงท้ายบท 5 เล่ม

6.3 การอภิปรายในชั้นเรียน

6.4 การวิเคราะห์ปัญหาในเนื้อหาเป็นการเพิ่มเติมมาส่ง

6.5 การสอบไล่ประจำภาค

7. เอกสารอ้างอิงประจำบท

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ ปฏิวัติ 2475 (พระนคร แพร่พิทยา 2514)

ขจัดภัย บุรุษพัฒน์ กำเนิดพรรคการเมืองในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ ร.ม. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2510)

จุลจักรพงษ์ พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต (พระนคร คลังวิทยา 2505)

จรูญ สืบแสง "ทำไมจึงเป็นวันที่ 24 มิถุนายน" กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย (2475-2525) (ที่ระลึกเนื่องในงาน "กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย" วันที่ 24-27 มิถุนายน 2525 ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

ชด หัสบำเรอ และ ปรีชา สามัคคีธรรม 35 ปีแห่งยุคประชาธิปไตย (พระนคร บัณฑิตเจริญการพิมพ์ 2511)

ชลอ จินดาศิริ รัตนโกสินทร์ (พระนคร นิวเสต็นซิลการพิมพ์ 2498)

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม จอมพลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระนคร โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหารบก 2507)

บุญเรือง จุลรักษา การเมืองในประเทศไทย (พระนคร โรงพิมพ์มิตรไทย 2498)

ปรีดี พนมยงค์ บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบอบประชาธิปไตย (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์นิติเวชช์ 2515)

พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย (2475-2488) (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2515)

พิมาน แจ่มจรัส ราชาวลี (พระนคร โรงพิมพ์มิตรไทย 2498)

ไพบูลย์ ดีคง ร.อ. กำเนิดการปกครองระบบรัฐสภาในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ ร.ม. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2508)

ไพโรจน์ ชัยนาม กฎหมายรัฐธรรมนูญ (พระนคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง 2482)

สัมฤทธิ์ วงศ์อุโฆษ สยามจดหมายเหตุบันทึกข่าวสารและเหตุการณ์ บันทึกประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2475-2519 (ม.ป.พ.)

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2515

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2515

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2515, 2505

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2506

เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประวัติศาสตร์และการเมือง ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519

กิ่งแก้ว นิคมชำ การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 ปริญญานิพนธ์ ธศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2523

ขจร สุขพานิช ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600-2310 (ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2521

___ ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2514

___ ฐานันดรไพร่ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มศว. ประสานมิตร 2519

___ "เอกสารเมืองถลาง" แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี 2:120-130 กันยายน 2511

คึกฤทธิ์ ปราโมช ม.ร.ว. โครงกระดูกในตู้ พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานทำบุญครบห้ารอบ 20 เมษายน 2514

จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ แปล กรุงเทพฯ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ 2515

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

___ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

___ พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงประกาศนิติสาร (ประกอบ บุณยัษฐิติ) 4 กุมภาพันธ์ 2514

___ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานฉลองครบรอบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 1-5 ตุลาคม 2521

___ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2503

___ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

จรูญ สืบแสง "ทำไมจึงเป็นวันที่ 24 มิถุนายน" กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย (2475-2525) ที่ระลึกเนื่องในงาน "กึ่งศตวรรษประชาธิปไตย" วันที่ 24-27 มิถุนายน 2525 ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทยในระยะ 10 ปีก่อน พ.ศ. 2475 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2516

จิตงาม วัฒนพันธ์ นโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2453-2468 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2526

จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2516

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2514

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2505

จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2516

จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ฉบับที่ 3 ปีที่ 1

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุชี ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851-1910" วิวัฒนาการทุนนิยมไทย กรุงเทพฯ สารศึกษา 2523

ชลอ จินดาศิริ รัตนโกสินทร์ พระนคร นิงเสต็นซิลการพิมพ์ 2498

ชด หัสบำเรอ และ ปรีชา. สามัคคีธรรม 35 ปีแห่งยุคประชาธิปไตย พระนคร บัตรเจริญการพิมพ์ 2511

ชมพูนุท นาคีรักษ์ บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-2453 ปริญญานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2514

ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พ.ศ. 2411-2475 กรุงเทพฯ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย (ม.ป.พ.)

ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ ไทยวัฒนาพานิช 2522

ชาญชัย รัตนวิบูลย์ บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519

ชาติชาย พฆานานนท์ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1-3 พ.ศ. 2325-2394 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517

ฉรงค์ พ่วงพิศ "ความคิดทางการเมืองไทย" มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ปรัชญาการเมือง กรุงเทพฯ ฝ่ายการพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527

___ พื้นฐานอารยธรรมไทย กรุงเทพฯ แสงรุ้งการพิมพ์ 2529

เดอะ ลาลูแบร์ จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1 สันต์ ท. โกมลบุตร แปล กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2520

เดช สนิทวงศ์ ม.ล. "พระราชกรณียกิจ รัชกาลที่ 1 ซึ่งบังเกิดผลทางเศรษฐกิจของประเทศ" เนื่องในวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ 12 สิงหาคม 2511 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2505

___, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2505

___ ไทยรบพม่า กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2520

___ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ (เล่มจบ) กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2506

___ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2514

___ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2507

___ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 15 ตำนานภาษีอากรบางอย่าง พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงสรัทจันทร · ม.ป.ป.

___ ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

___ ความทรงจำ กรุงเทพฯ ศิลปาบรรณาคาร 2516

___ ประชุมพงศาวดารภาค 13 : ตำนานวังหน้า พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีทรัพย์ รามสูตร 24 กุมภาพันธ์ 2515

___ และยอนสัน ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) พ.ศ. 2463

ตราชู สุวรรณานนท์ ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 จนถึง พ.ศ. 2453 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519

เทช บุนนาค "ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. 2367-2459" ชุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา กรุงเทพฯ โรงพิมพ์กรมศาสนา 2513

ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2516

___ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2514

แถมสุข นุ่มนนท์ "การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับอังกฤษ ค.ศ. 1900-1909" ใน บรรณวิทยากรประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ชุนนุมบทความทางวิชาการถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ในโอกาสที่พระชนมายุครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ 25 สิงหาคม 2514 กรุงเทพฯ ไทยวัฒนาพานิช 2514

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ แพร่พิทยา 2516

ทรงศรี อาจอรุณ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2506

ทิพากรวงศ์ เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2503

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2506

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ 2478

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2481

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์โทพระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2477

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1-2 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

ชำรงศักดิ์ อายุวัฒนะ ประวัติกรมการศาสนาและการพระศาสนาในประเทศไทย พระนคร โรงพิมพ์กรมการศาสนา 2506

นันทา วรเนติวงศ์ ชีวประวัติเซอร์เจมส์ บรูค กรุงเทพฯ กรมศิลปากร 2515

นิตยา มาพึ่งพงศ์ "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ 2364-2398" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3:60-70 เมษายน 2518

___ คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทยตอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2517

แน่งน้อย ศักดิ์ศรี ม.ร.ว. และคณะ พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ รายงานผลการวิจัยเงินทุนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี กรุงเทพฯ โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525

บางกอกรีคอร์เดอร์ 17 มกราคม 2409

บุญเรือง จุลรักษา *ศาสเมืองในประเทศไทย* พระนคร โรงพิมพ์มิตรไทย 2498

ประยุทธ์ สิทธิพันธ์ *เก้าแผ่นดิน* ธนบุรี สำนักพิมพ์กรุงธน 2504

ประภัสสร เสวิกุล "ถนนกรุงเทพฯ" *อนุสาร อ.ส.ท.* 2:36-48 กันยายน 2514

ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

ปาลเลกัวซ์ *เล่าเรื่องกรุงสยาม* สันต์ ท. โกมลบุตร แปล กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2520

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ *การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)* ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2523

ปิยนาถ บุนนาค และคณะ *คลองในกรุงเทพฯ* กรุงเทพฯ โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525

ปริศนา ศิรินาม *ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2516

ปรีดี พนมยงค์ *บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบอบประชาธิปไตย* กรุงเทพฯ โรงพิมพ์นิติเวชช์ 2515

พลกูล อังกินันทน์ *บทบาทของชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2514

พระเพ็ญ ฉั่นตระกูล *การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2453-2468* วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517

พงศ์อินทร์ สุขขจร *ประวัติการศึกษาไทย* กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2514

พวงร้อย กล่อมเอี้ยง พระบรมราโชบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราชอาณาเขต รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2516

พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย (2475-2488) กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช 2515

พิมาน แจ่มจรัส ราชาลี พระนคร สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา 2509

พิสูจน์พาณิชยลักษณ์ หลวง มหารัษฎาธิเบนทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ 2481

พิทยลาภพฤฒิยากร กรมหมื่น ชุนนุมพระนิพนธ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 15 ธันวาคม 2517

เพ็ญศรี ดุ๊ก การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างไทยและฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399-2410) (ม.ป.ป. อัดสำเนา)

ไพฑูรย์ เจ๊ะแอ นโยบายชาตินิยมของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2481-2488 ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2522

ไพฑูรย์ มีกุศล ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม (ม.ป.ป.)

ไพบูลย์ ดีคง ร.อ. กำเนิดการปกครองในระบบรัฐสภาในประเทศไทย วิทยานิพนธ์ ร.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2508

ไพโรจน์ ชัยนาม กฎหมายรัฐธรรมนูญ พระนคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง 2482

เฟรด ดับลิว ริคส์ การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า อมรโสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง แปล กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2519

ฟรานซิส บี แซยร์ สยามกู้อิสรภาพตนเอง ม.ล. ฉอ้าน สนิทวงศ์ แปลและเรียบเรียง พระนคร โรงพิมพ์เคลิเมล์ 2472

ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2394-2475) ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน 2524

___ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2518

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พิมพ์โดยได้รับพระบรมราชานุญาตในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุขเจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภานุพันธุ์วงศ์วรเดช ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. 2472

รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 (เดือนสิบ จุลศักราช 1236)

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 21 (เมษายน ร.ศ. 124)

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ. 111

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 49 27 มิถุนายน 2475

เหรียญ ศรีจันทร์ ร.ต. และ เนตร พูนวิวัฒน์ ร.ต. กบฏ ร.ศ. 130 ฝ่ายเอกสารและสิ่งพิมพ์ โครงการส่งเสริมระบอบประชาธิปไตย ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย 2517

ว.ช. ประสังสิต แผ่นดินพระปกเกล้า กรุงเทพฯ ยุคชาติ 2515

วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ ม.ล. "แนวพระราชดำริทางการเมืองของรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2468-2475)" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 1 เล่มที่ 2 พฤษภาคม-สิงหาคม 2516

วอลเตอร์ เอส เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า นิจ ทองโสภิต แปล กรุงเทพฯ โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514

วิชัย เสวะมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ 2519

วิชา เศรษฐบุตร "ศักราชใหม่ของคีบุก" ข่าวสารโลหกิจ 1:1-4 มกราคม 2500

วิวัฒน์ไชย ไชยยันต์ พระองค์เจ้า กฎหมายการคลัง พระนคร โรงพิมพ์อักษรสาสน์ 2504

วิทยา ปานะบุตร พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินกับงานด้านการสื่อสารคมนาคม พ.ศ. 2460-2475 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2527

วิเทศกรณี (นามแฝง) ประวัติศาสตร์ชาติไทยอดีตและปัจจุบัน พระนคร สำนักพิมพ์บรรณาคาร 2512

วุฒิชัย มูลศิลป์ นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์ ผูกปี้ : การจัดเก็บเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524

ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและพงศาวดารเหนือ เล่ม 2 กรุงเทพฯ ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ 2504

___ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2514

___ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2515

___ พระราชประวัติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ฉบับกรมศิลปากร อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อเสงี่ยม ฟักเทศ ณ เมรุวัดหนังราชวรวิหาร เขตบางขุนเทียน วันอาทิตย์ที่ 9 กรกฎาคม 2521

___ จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381 นายชจร สุขพานิช พิมพ์เป็นมิตรพลีเนื่องในโอกาสทำบุญอายุครบ 60 ปี 9 มิถุนายน 2516

___ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 กรุงเทพฯ คลังวิทยา 2516

___ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2512

___ จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศน์ กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2511

___ จดหมายเหตุพระราชกุศลสักการะพระบรมอัฐิกรมพระเทพามาตย์ สมเด็จพระราชชนนีของพระเจ้ากรุงธนบุรี

___ เอกสารครอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ แปล กรุงเทพฯ โรงพิมพ์กรมการศาสนา 2515

___ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 20 (ภาคที่ 33-34) กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2510

___ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 พระนคร ป. พิศนาคะการพิมพ์ 2506

___ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62 เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเทียม ลดานนท์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 1 กรกฎาคม 2506

___ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 2 "พงศาวดารเมืองตรังกานู" กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2506

ศรีนวล ศิริมิลินท์ การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-2453 วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หมอบลัดเลกับสังคมไทย เอกสารประกอบการสัมมนาของโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 16-17 กรกฎาคม 2525

สมชาย พุ่มสะอาด "สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี" ใน กรมศิลปากร พระราชประวัติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ฉบับกรมศิลปากร อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพ่อเสงี่ยม ฟักเทศ ณ เมรุวัดหนังราชวรวิหาร เขตบางขุนเทียน 9 กรกฎาคม 2521

สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกหลวงสถิตยุทธการ (สถิต สถิตยุทธการ) 8 กุมภาพันธ์ 2514

เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 27 (ม.ป.ท. 2477)

สมุทร สุรักขกะ 26 ปีการปฏิวัติไทยและรัฐประหาร 2089-2507 พระนคร โรงพิมพ์สื่อสารการพิมพ์ 2507

สวัสดิ์ จงกล "วิวัฒนาการของการจัดรูปบริหารการศึกษา" ชุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา กรุงเทพฯ โรงพิมพ์กรมการศาสนา 2513

สรรค์ รังสฤษดิ์ วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม กรุงเทพฯ รุ่งเรืองสยามการพิมพ์ 2522

สัมฤทธิ์ วงศ์อุโฆษ สยามจดหมายเหตุบันทึกข่าวสารและเหตุการณ์บันทึกประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2475-2519 ม.ป.พ.

เสฐียร พันธรังษี พระมงกุฎเกล้าฯ และเจ้าฟ้าเพชรรัตน์ พระนคร แพร่พิทยา 2496

สมพล ศิลปวุฒิ บทบาทของประเทศไทยในการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและผลที่ประเทศไทยได้รับ ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2514

สนธิสัญญาและกฎหมาย, กรม สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 3 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์พระจันทร์ 2512

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2515

สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2516

สิทธิสยามกลการ, หลวง สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับนานาประเทศ พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ 2506

สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย กาญจนี ละอองศรี แปล ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2524

สุนันท์ ไชยเมล์ สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2524

สุวรรณ สัจจวีรวรรณ เปรียบเทียบการดำรงเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดงและของญวนโดยจักรพรรดิตือดึก วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2519

สุรัตน์ วรางครัตน์ ไทย-พม่า ปัญหาการเผชิญหน้าการรุกคามของตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 19 วิทยานิพนธ์ อ.ม. มหาวิทยาลัยศิลปากร 2520

สุวิทย์ ฟักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศส ร.ศ. 112 ถึง ร.ศ. 126 (ค.ศ. 1893-1907) ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517

สุภาภรณ์ จรัลพัฒน์ "ชาวนา : ปัญหาการผลิตและการค้าข้าวในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ฉบับชาวนาไทย 3 : 6 พ.ค.- ส.ค. 2522

สุนทรี อาสะไวย์ บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2457 กรุงเทพฯ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2521

เสนีย์ ปราโมช ม.ร.ว. "คิงมงกุฎในฐานะที่ทรงเป็นนักนิติศาสตร์ ประชุมปาฐกถาและคำอภิปรายของ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช พ.ศ. 2489-2509 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์เฟื่องอักษร 2511

สมใจ ไพโรจน์ธีรวัฒน์ บทบาทของประเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1161 เลขที่ 6 "บัญชีเงินอากรสุราบ่อนเบี้ย"

___ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 60 บัญชีงบเบี้ยหวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ

___ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 46 บัญชีเงินอากรสุรากรุงเทพฯ และหัวเมืองขึ้นพระคลังรวม 17 ปี

___ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1099 เลขที่ 70 เรื่องบัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการอุศล

___ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 315 เรื่องบัญชีรายจ่ายพระราชทรัพย์ในการอุศล

___ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 5 บันทึกกระแสพระราชดำริว่าด้วยราชการทัพญวน

อคิน รพีพัฒน์ ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 ม.ร.ว. ประกายทอง ศิริสุข พรรณี สรุงบุญมี แปล บัณฑร อ่อนดำ บรรณาธิการ กรุงเทพฯ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2518

อนุมานราชธน พระยา ตำนานศุลกากร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อธิราช 2482

อัมมาร์ สยามวาลา คำบรรยายพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516

อมรดุษฎารักษ์, จมื่น พระราชกรณียกิจสำคัญในรัชกาลที่ 6 เล่ม 6 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา 2512

ภาษาอังกฤษ

Bowring, Sir John The Kingdom and People of Siam Vol. 1-2 London: Oxford University Press 1969

Burney, Henry The Henry Papers Vol. 2 Bangkok : Vajranana National

Crawfurd, John Journal of an Embassy From the Governor General of India to the Court of Siam and Cochin China London : Henry Colburn and Richard Bentley, 1830

Finlayson, George The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the [illegible] 1821-1822 London : John Murray, 1826

Hall, D. G. E. A History of Southeast Asia (3rd.) London : Macmillan, 1968

Ingram, James C. Economic Change in Thailand 1850-1970 Kuala Lumper : Oxford University Press, 1971

Malloch, D. E. Siam : Some General Remarks on Its Productions
Calcutta : Baptist Mission Press, 1852

Neale, Frederick Arther Narative of a Resident in Siam
London : National Illustrated Library, 1852

Paitoon Saiswang An Economic History of the Chao Phya Delta 1850-1890
Thammasat University, Faculty of Economic Research Report Series, 1978 mimeographed

Steinberg, David Joel and Others Insearch of Southeast Asia
London : Oxford University Press, 1975

Thailand, Ministry of Finance, Report of the Financial Advisor of the Budget of the Kingdom of Siam For the Year 2456, 2463,2466